3939

Magyarságtudomány

SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

TARTALOM:

DEÉR JÓZSEF: A MAGYAR NEMZETI ÖNTUDAT KIALAKULÁSA
BÁRDOS JÓZSEF: MAGYARORSZÁG A TIZENNYOLCADIK SZÁZADI FRANCIA ENCIKLOPÉDIA-IRODALOMBAN
BELITZKY JÁNOS: A MAGYAR TÖRZSEK ELHELYEZKEDÉSE
MESTER MIKLÓS: AZ ERDÉLYI ROMÁNOK ELSŐ TÖRVÉNYHATÓSÁGI KÜZDELMEI A MAGYAROKKAL ÉS A SZÁSZOKKAL (1860—63)
SZABOLCSI BENCE: VIDÉK, NÉP ÉS NÉPIESSÉG A MAGYAR ZENEI ROMANTIKA PROGRAMJÁBAN
SZENT-IVÁNYI BÉLA: HERRNHUTIAK MAGYARORSZÁGON
KÓSA JÁNOS: BUDAPEST KIALAKULÁSA
KOSÁRY DOMOKOS: A „FIATAL MAGYARORSZÁG" NYUGATI SZEMMEL
IFJ. BIBÓ ISTVÁN ÉS CSISZÁR BÉLA: A MAI KÜLFÖLD SZEMLÉLETE A MAGYARSÁGRÓL
ERDEI FERENC: MAGYAR GAZDASÁGTUDOMÁNY II.
WALDAPFEL IMRE: TEREMTŐ NEVETÉS

II. ÉVFOLYAM 1. 1936 FEBRUÁR

ÁRA 2 PENGŐ

MAGYARSÁGTUDOMÁNY

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKINT
ÉVI ELŐFIZETÉS 5 PENGŐ
FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ: ORTUTAY GYULA
MINDEN CIKKÉRT ÍRÓJA FELEL
KÉZIRATTÓL ELTÉRŐ JAVÍTÁSOK NYOMDASZÁMLÁJA A CIKK ÍRÓJÁT TERHELI
KIADÓHIVATAL KECSKEMÉT, POSTAFIÓK 146
A FRANKLIN TÁRSULAT FŐBIZOMÁNYA
BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4

A CÍMLAPTERV ÉS SZIGNETT BUDAY GYÖRGY MUNKÁJA

Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt. – Igazgató: Tóth László.

A magyar nemzeti öntudat kialakulása

Történetének első századaiban a magyarság nem nevezhető nemzetnek abban a jelentésben, ahogy közfelfogás és tudomány ezt a fogalmat ma értelmezik. A nyelv, a vér, a kultúra, a szokások és a sors közössége, tehát mindaz, amiért magunkat egy népi egység részeseinek, a magyar nemzet fiainak valljuk, vagy fel sem merült a korai középkor magyarjának tudatában, vagy nem váltotta még ki belőle az együvétartozás érzését.

A magyarság még a XI—XII. században is egy oly anacionális közösségérzésben él, mely nem ezen a földön, hanem a délorosz puszták sajátos életfeltételei közepette vert gyökeret lelkében. A steppe fiának lelki beállítottsága, életformájának nomád-pásztori jellege és sanyarú életkörülményei együttesen száműzték a népalakulás folyamatából mindazokat a tényezőket, melyek a megtelepült, földmívelő közösségek életében a legnagyobb szerepet játszották. Itt nem következett be a nyelveknek, szokásoknak, fajiságnak az évszázados együttéléssel járó elkeveredése, a politikai szervezkedésnek spontán kiindulása egy homogén, rétegzetlen társadalomból. Ehelyett kis vérségi-gazdasági egységek fokozatos egymásrarétegzéséből egyetlen ember és család személyes műveként gigantikus méretű társas alakulatok születtek, melyek a legkülönbözőbb nyelvű és etnikumú népelemekből állottak elő egy fölényes szervezőerő szavára. Minden nomád államalakulás hatalombitorláson és politikai parazitizmuson alapul, mindig egy kiválasztott elit érdekeinek kiszolgálója, de ugyanekkor nem nélkülözi a tekintélyi, vallási indokolást sem. Aki ezt a hatalmas építményt önerejéből létrehozta, annak egységét fenntartja és a benne élőkről gondoskodni tud, mágikus erők letéteményeseként jelenik meg alattvalóinak csodáló szeme előtt. Az „Ég Fia", „Istenhez hasonló mennyszülte bölcs", isteni kiválasztottság és elhivatás boldog birtokosa ő, aki éppenezért természetfölötti jelek és körülmények kíséretében lép e világba: farkasanyától születik, emberanyját szent madár ejti teherbe, vad állatok táplálják, jeléül az Istenség, a kozmikus erők beleszólásának az ember dolgaiba. Isteni eredetű tehát az a rend, az a szervezet is melyet természetfeletti képességei birtokában megteremt. A steppe élettörvénye és világnézete szerint a nagy szervező emberréteget emel emberréteg fölé, tekintet nélkül arra, hogy azok milyen nyelvűek, vagy fajúak. A népek tehát nem közös tulajdonságaik és érde-

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
1936. 1661

keik felismerése alapján találnak egymásra, hanem egy ellenállhatatlan erő kovácsolja őket egy kozmikusan indokolt egység rendszerébe. Ezért dicsekszik el az ázsiai hunbirodalom megalapítója a kínaiaknak, hogy seregei huszonhat birodalmat igázván le, mindezeket a népeket hunokká, egyetlen családdá tette. A népnevek tehát születnek, cserélődnek, letűnnek aszerint ahogy a steppe nagy organizátorai váltakoznak.

Egy ilyen piramisszerű emberépítmény ezrek és ezrek életfeltételeit biztosítja s teremt nyugalmat és viszonylagos biztonságot a nomád életben. Ha az épület összeomlik, elsősorban azokat temeti maga alá, akik legmagasabban álltak, a politikai és tekintélyi parazitizmus legtöbb előnyét élvezték, új vezér építi fel ugyanazokból az elemekből a maga új rétegzését, mint ahogy a steppét végigszántó vihar ugyanabból a homokból alakít ki új térszini formákat. Az érdekeknek ez a végzetszerű összekapcsolódása mágikus-szakrális viszonyt teremt uralkodó és alattvaló között. „Az ember csaknem mindig vallásos viszonylatba kerül azokkal a hatalmakkal, melyektől függ, vagy úgy véli, hogy függ... Ugyanebből az okból kifolyólag részesül a nemzetségfő, a nemesség, a politikai vezető és fejedelem szakrális tiszteletben, sőt istenitésben [Thurnwald]. Ezért az alattvalók társadalma úgy érzi, hogy a dinasztia virágzása a birodalom virágzását, kihalása pedig annak menthetetlen összeomlását jelenti. A belsőázsiai türköktől származó orchoni feliratokban lefektetett nomád állambölcsesség szerint, ha az uralkodó „nem tevékenykedett volna, nem lenne sem nép, sem birodalom. De mivel ezt tette, lett a birodalom birodalommá és a nép néppé".

Az elmondottakból, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a mi mai nép és nemzetfogalmainkkal a kultúrkörben nincs mit keresnünk. Az uralkodók, nemcsak a nagyok, az Attilák, Bajánok, de a kisebb törzsszövetségek, sőt törzsek fejei is felettébb különböző nyelvű, etnikumú és kultúrájú népek felett uralkodtak. Az ilyen közösségek egyedeit a fejedelem és a dinasztia tekintélyének elismerésén kívül misem fűzi egymáshoz.

A magyar nép és államalakulás folyamata, teljesen az általános nomádeurázsiai sablón alapján játszódott le a honfoglalás előestéjén. A magyar őstörténet kutatója beszélhet a honfoglalás előtti időben évszázadok óta fennálló *megyeri*-nevű törzsről, rámutathat más nevek alatt, más alakulatok kötelékébe tartozó néprészekre, melyek később a magyarsághoz csatlakoztak, magyar népről azonban — még e szónak ősi értelmében is — csak azóta van jogunk megemlékezni, mióta ez a *megyeri* törzs és annak dinasztiája a nomád államalakulatokéval analóg szervezés kiindulópontjává vált. Ez a magyarság által Etelköznek nevezett területen, a Dnyeper és Alduna között elterülő vidéken következett be, amidőn a bolgár és besenyő szövetség által végveszélybe sodort különböző törzseket Árpád vezér egy fő vezetése alatt önálló alakulattá, törzsszervezetté egyesítette. A törzsnevek elemzése [Németh Gyula] rávilágított arra a nyelvi és

etnikai sokféleségre, melyet egy ember és a véréből eredő dinasztia hozott azután „magyar" népnév alatt közös nevezőre.

Ennek a népalakulási folyamatnak „valóságos" oldaláról Konstantinos Porphyrogennetos császár tájékoztat bennünket, megemlékezvén a külső veszély nagyságáról, a „bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az uralomra alkalmas" Árpádról, akinek a turkok népe, mely „azelőtt sohasem választott még fejedelmet" önként alávetette magát. De középkori kútfőinkben fennmaradt e közel egykorú tudósítás mellett a magyar hagyomány is a maga eredeti alakjában. Ez a magyar tradíció azonban mitsem tud reális eseményekről, a besenyők támadásáról, a bolgárokkal vívott harcokról és a bizánci intrikákról, hanem ehelyett az istenség küldötte Turul látogatását beszéli el Álmos anyjánál Emesénél, hasonlóan azokhoz a hunokhoz, akik az érdeklődő bizánciak kérdezősködésére nem származásuk tényeivel, hanem a csodaszarvas mithoszával feleltek [Alföldi].

A magyarság tehát az etelközi megpróbáltatás esztendeiben és a honfoglalás harcaiban vált néppé, úgy ahogy ezt a néppéválást a nomád világ évezredek óta értelmezte. A Turul-mondához kapcsolódva, a magyar hagyomány nem győzi eléggé hangoztatni Álmos és ivadékai velükszületett rendkívüli képességeit, melyek mérhetetlen magasságba emelték őket alattvalóik fölé: „Álmos vezér, Ügyek fia, továbbá azok, akik az ő nemzetségéből származtak, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak" [P. mester]. Az így létrejött nép egységét tehát nem a nyelv, vagy a faj azonossága biztosította, hiszen bizonyíthatóan többnyelvűek és változatos antropológiai alkatúak voltak, hanem a szervezés ténye, az a körülmény, hogy „egyetlen főnek uralma alatt állanak" [Bölcs Leo], annak mágikus képességében, vezetői elhivatottságában bíznak, kiválasztottságát elismerik.

Minden okunk megvan arra, hogy azt a szakrális kapcsolatot, mely a honfoglalás idején az alattvalókat a dinasztiával összefűzte, rendkívül erősnek gondoljuk. A X. század hatalmi eltolódásai s e század végén a régivel homlokegyenest ellenkező keresztény tekintélyelv diadalmas bevonulása sem voltak képesek annak a viszonynak lényegén változtatni, mely a vezető és a vezetettek társadalma között a IX. század legvégén kialakult. Még a XII. század közepén élő udvari történetíró is a királyi nemzetség magvaszakadását az ország meddőségével, a király meddőségét pedig az ország pusztulásával azonosítja [regni sterilitas, regis sterilitas=desolatio regni]. Oly irracionális összefüggések ezek, hogy akár az orchoni feliratoknak a nép és birodalom eredetére vonatkozó elmélkedései között is helyet foglalhatnának.

Mindezek alapján a honfoglalás korától egészen a XIII. század közepéig terjedő kort illetőleg egy oly közösségérzést kell feltételeznünk, melynek magvát nem az alattvalók egymásközötti összetartozása, hanem az egyénnek a királytól, illetőleg a dinasztiától való testi-lelki függésképzete alkotja. E közösségérzés szimbolumát

látom a magyar ősköltészetnek abban a jellemvonásában, hogy a hősi énekek mindig első személyben zengik a honfoglaló vezérek tetteit, ugyanúgy, ahogy az orchoni feliratok trónbeszéd formájában örökítik meg a kagán emlékét [Jakubovich].

De ugyanez a szellem olvasható ki a XI—XII. századi történetirodalom termékeiből is. Nem tartom véletlennek, hogy e korból úgyszólván nincs példánk a krónikának a keresztény univerzálizmus talajából kinövő műfajára és hogy legelső történetíróink a klasszikus eredetű és a dinasztikus szemléletmódnak felettébb kedvező Gesta formát választották [Hóman]. A műfajon túl ezt bizonyítja e művek sajátos kifejezésmódja is. Mint ezt máshelyen kifejtettem. [Hóman emlékkönyv, 1934] Gestáink, törvényeink és okleveleink nép- és lakóhelyterminológiája nélkülöz mindennemű soviniszta, vagy pláne nacionalista jelentésárnyalást. A populus, natio és gens szavak az antik és keresztény középkori gyakorlattól eltérő értelemben népet, népséget, legtöbbször azonban csupán alattvalót jelentenek és semmiféle egységes szokás sem olvasható ki abból a módból, ahogy íróink e kifejezések egyikét vagy másikát a magyarsággal kapcsolatban használják. Hasonlóképen a patria sem jelent hazát, hanem bármely tetszőleges nép, vagy néprész lakóhelyét.

Mindezzel szemben mitsem bizonyítanak egy bizonyos kezdetleges idegengyűlölet és sovinizmus tényei. A királyi jegyző meggyőződéssel hirdeti, hagy a magyarok minden népet felülmúlnak a vadászatban és nyilazásban, a német nép dühöngő, az oláh a világ leghitványabb népsége, a bolgár szitkozódó és gőgös. A Szent László-kori Gesta írója szerint az olasz fecskemódra csacsogó, a német bömbölő, a cseh iszákos, a besenyő hitvány, a székely gaz. E megnyilatkozások azonban nélkülöznek minden korszerű elemet, s hozzájuk hasonlókat a XV. századból éppenúgy idézhetnénk, mint akár napjainkból. Nincsennek is nagyobb társas közösséghez kötve: egy egész nép körében éppenúgy elterjedhetnek, akárcsak falvakban, iskolákban, vagy éppen egy kedvenc futballcsapat lelkes hívei körében.

Ez a sajátos közösségérzés érvényesül abban a kettős negatívumban is, hogy a magyarságnak eredetileg sem történeti tudata, sem hivatásképzete, missziós hite nincsen: ilyennel csak az uralkodó, illetőleg a dinasztia rendelkezik.

A magyar történetírás legrégibb, e közösségérzés korával egybeeső emlékeiből megállapíthatjuk, hogy az uralkodóház a Turulmondán kívül még egy elevenen élő Attila hagyománnyal is rendelkezett. A legendás hun király P. mester szerint Álmos és Árpád ősapja, a magyar föld az ő öröksége volt, melynek népei félelmes nevének hallatára hódoltak meg Árpádnak. Midőn a német birodalom hadai I. Béla halála után 1063-ban visszaültetik az ifjú Salamont atyja trónjára, a király anyja hálája jeléül Attila hun király kardját ajándékozta Nordheimi Ottó bajor hercegnek, minden valószínűség szerint azt a csodálatos szablyát, mely ma Nagy Károly kardjaként a német—római császári insigniák között foglal helyet.

A XI. század második felében tehát az uralkodóház ősi fegyvereihez és dísztárgyaihoz az Attilától való származás hagyománya tapadt. E hit azonban még jóval később is kimutatható: közvetlenül IV. Béla halála után, tehát akkor, amidőn az Attila-legenda a huntörténet írója révén még nem vált közismertté, úgy beszélnek a magyar királyi család Prágába került kincseiről, mint amelyeket a magyar uralkodók Attila ideje óta gyüjtögettek. A világhódító „Isten ostora" — hun királytól való származás szükségképen erősítette az Árpádokban testi-lelki kiválasztottságuk, elsősorban katonai képességeik amúgy is erős tudatát.

Az alattvalóknak, a magyar népnek ezzel szemben nincs származási hagyománya. A Szent László-kori Gesta Ungarorum szerzője és Béla király jegyzője még mitsem tudtak Attila és Árpád népeinek rokonságáról. Csak Álmos származik Attilától, de nem a magyarság a hunoktól. E nép nevét P. mester nem is említi, talán nem is ismeri. A hiányt a történetírók koruk divatos és tudákos külföldi eredetű elméletével, a szittya származás tanával pótolták.

Ugyanilyen hiányt állapíthatunk meg a hivatástudat esetében is. Az alattvalók a koraközépkori magyar királyban őseiktől örökölt szemlélettel elsősorban a nép fenntartóját, gondozóját és táplálóját látták, aki fizikai létében hordja népe boldogulását vagy pusztulását. Bármennyire hitt is maga az uralkodó személyének és családjának sorsszerű küldetésében, ez a merőben földi feladat keresztény lelkét ki nem elégíthette. A keresztény király többre hivatott, mint alattvalói jólétének biztosítására, feladata mindenekelőtt a hit, az egyház védelmezése, mégpedig nemcsupán országában, hanem annak határain túl is a keresztény népek közösségét fenyegető pogány népek ellenében. A magyar király is defensor Christianitatis, s e minőségben a hitnek fegyveres oltalmazója.

Ez az uralkodói hivatástudat a keresztény uralomeszmény rekvizitumaival jutott el mihozzánk. A gondolat ősi, abba a korba nyúlik vissza, midőn a kereszténység először formált képére és hasonlóságára földi államot. A pogány római császár a birodalom, a kultúrvilág védője volt s ezt a feladatot vallásos indokolással örökölte a keresztény imperator is, akinek fegyverét már a hitvédelem glóriája övezte. Az ókeresztény liturgia nagypénteki fohásza Isten támogatását kéri az immár keresztény birodalomra és a császárra, mint annak védelmezőjére. A liturgia közvéleményalakító hatására mármost jellemző, hogy a római császárságnak Nagy Károly majd Nagy Ottó által végrehajtott felújításait elsősorban azok a diadalok indokolták az akkori világ előtt, melyeket ezek az uralkodók a kereszténység békéjét fenyegető pogányok felett arattak [Hans Hirsch]. A pogányok elleni küzdelem azonban nem egyedül a császár, hanem egyben minden keresztény fejedelem kötelessége is volt. Nagy Károly négy esztendővel római koronázása előtt, tehát még frank király korában, klasszikus kifejezést adott ennek az uralkodói hivatásnak: „a mi feladatunk Krisztus szent egyházának mindenütt való

fegyveres védelme a pogányok betörései, a hitetlenek dúlásai ellen" [Carl Erdmann, Albert Brackmann].

Első szent királyunk törvényeiben ismételten a kereszténység védőjének, defensor Christianitatis-nak mondja magát. Életírója Koppány legyőzése után mint Christi milest, mint Krisztus katonáját ünnepli s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a pogánylázadás leverése, valamint az 1000-ik esztendő karácsonyának koronázása között ugyanúgy megvolt a világnézeti összefüggés, akár 800-ban, vagy 962-ben.

Szent István utódai teljes meggyőződéssel vállalták a hitvédelem szerepét, amit a magyarság történeti és földrajzi helyzetének felismerése még csak megkönnyített számukra. A XI. század közepétől kezdve az országot három oldalról pogány, eretnek és szakadár népek gyűrűje vette körül: délen a bizánci birodalom részben szakadár, részben patarénus-bogumil eretnekséget követő népei, északkeleten az ugyancsak skizmatikus oroszok, keleten pedig a pogány besenyő, uz és kun hordák. Szent László királynak e kellemetlen keleti szomszédok ellen vívott harcait a király életírója a pogányok és keresztények, sőt a pogányság és kereszténység mérkőzéseként jellemzi, s mindúntalan azok a frázisok tolulnak tollára, melyekkel az Ó-szövetség Izrael és a bálványimádók csatáit jellemzi: „összetörte az Úr a kunokat a magyaroknak színe előtt". László király is úgy jellemzi önmagát a montecassinói apáthoz írott levelében, mint aki nemcsupán adományokkal gazdagította az egyházat, hanem azonfelül még „kevés erővel sok győzelmet is aratott a barbár népek felett". A XIII. század folyamán a magyar király kereszténységvédő szerepe még sokoldalúbbá válik. A bizánci birodalom összeomlása nemcsupán melléktartományok és hűbéres államok szervezését teszi lehetővé, de módot nyujt királyainknak a nyugati-latin kereszténység terjesztésére is. Gondoljunk csak Imre, II. Endre, Kálmán herceg és IV. Béla szerb, bosnyák és bolgár vállalkozásaira, melyeket azután hasonló hitterjesztő szellemben Nagy Lajos támaszt fel a XIV. században. Ennek a hitvédő és hitterjesztő törekvéseknek legszebb példája a magyar dominikánusoknak a Magna Hungaria felkeresesésére, népének megtérítésére irányuló vállalkozása a tatárjárás előestéjén, melynek támogatója és talán kezdeményezője is a későbbi IV. Béla volt.

Ily előzmények után a tatárveszedelem évtizedeiben a magyar király szükségképen döbbent rá uralkodói hivatásának, országa helyzetének és Európához való viszonyának tudatára. Ez a felismerés abban a mélyenszántó, szinte történetfilozófiai perspektívájú levélben tükröződik, melyet 1252 táján, egy újabb tatártámadás hírének hatása alatt IV. Béla írt IV. Ince pápához:

A tatárok távozása óta az ország romokban hever és mint juhaklot a farkasok veszik körül az orosz, bolgár és bosnyák, de mindenekelőtt a tatár hitetlenek. Egyetlen szomszédja van csupán, akitől a hit közössége alapján segítséget remélhetne, t. i. a német,

azonban támogatás helyett csak a háború töviseiben részesül. Az új határveszedelem így nemcsak Magyarországnak, de egyben az egész keresztény hitnek végső szükségét, ultima necessitasát jelenti, mert terveik az egész kereszténység, egész Európa ellen irányulnak [contra totam Christianitatem, contra totam Európam]. Ő megtette, ami tőle tellett, egyrészt a nagy tatárdúlás idején, midőn népével szembeszált az ismeretlen ellenséggel, másrészt azután is. Lealacsonyította házának felségét, midőn két leányát a kereszténység java érdekében [propter bonum Christianitatis] szakadár orosz fejedelmekhez adta nőül, hogy őket a tatárok ellenében a keresztény ügynek biztosítsa. Befogadta a kunokat s most nagy fájdalmára pogányokkal védi országát a pogányok ellen, s a keresztény hit védelme érdekében egyezett bele abba is, hogy fia kun nőt vegyen feleségül. Mindezek ellenére nem kapott mást a kereszténység legelőkelőbb hatalmasságaitól csak szavakat, nisi verba. Egyedül a Szent János lovagok ragadtak fegyvert „a pogányok és szakadárok ellen a mi országunk és a keresztény hit oltalmára". Csodálkozását fejezi ki afölött is, hogy Őszentsége beleegyezett a francia király keresztes hadjáratába és oly sokat törődik a latin császárság, továbbá a tengerentúli részek ügyével, pedig ha ezek elvesznének, mindez nem okozna annyi kárt „Európa lakóinak", mintha Magyarország ismét a tatárok kezébe esnék. Vegye tekintetbe nem az ő, hanem elődei, a szent királyok érdemeit, akik népüket saját hitterjesztő munkájukkal nevelték igaz keresztényekké.

Minden együtt van ebben a levélben, amit magyar király országa sorsáról csak elmondhatott: a keresztény, sőt európai egység hite, ezen egységbetartozás szenvedélyes vállalása, annak világos tudata, hogy helyzeténél fogva ennek az országnak védelme egyet jelent az egész kereszténység oltalmazásával és éppen ezért egyetemes keresztény, egyetemes európai feladat. Megszólal benne a magyar magánosság szólama is: az európai-keresztény érdek szolgálata szép szavakon kívül legföljebb gáncsra számíthat a közvetlen szomszédok részéről. Ha ezt a gondolatmenetet összehasonlítjuk mindazoknak megnyilatkozásaival, akik a későbbi századok folyamán a török nyomás alatt vergődő magyarság európai helyzetét jellemezték, Hunyadi Jánostól Mátyáson keresztül egészen a mohácsi síkra induló II. Lajosig, akkor a szemlélet és felfogás teljes egyezését kell megállapítanunk. A védőbástya-gondolat tehát a XIII. század közepén már készen áll, mégpedig vitathatatlanul elsőnek, magyar fogalmazásban. A különbség a későbbi megnyilatkozásokhoz viszonyítva mindössze annyi, hogy a hitvédelem attributuma, még nem az országot, nem a magyarságot, hanem egyedül a dinasztiát, a „szent királyokat" övezi. Erről a „szentkirályok" kifejezésről tudnunk kell, hogy az a dinasztia egészét jelöli, mely vérében eredendő kiválasztottságánál fogva nemcsupán származás és vitézség, de egyben a keresztényi életszentség tekintetében is különb volt alattvalóinál. Nagyon valószínű, hogy ennek a pogánykori eredetű, de már ke-

keresztény tartalmú tudatnak nagy része volt abban, hogy az Árpádok a defensor Christianitatis szerepet vállalták.

A XIV. század óta már nyugaton is elismerik a magyar király kereszténynyvédő szerepét. Így amidőn XI. Gergely pápa a törökök első európai sikereiről értesül, arra hivatkozva szólítja fel Nagy Lajost az ellenük indítandó hadjáratra, hogy a király mindig „a hitetlenek üldözője és a keresztény hit oltalmazója" volt. A török háborúk méginkább előtérbe állítják ezt a gondolatot, különösen Zsigmond korában, aki többször utalt a török elleni európai összefogás szükségességére. XXIII. János pápa az egész kereszténységhez intézett 1410-iki bullájában Zsigmondot az igazi hit győzhetetlen bajvívójának és atlétájának nevezi a hitetlen barbár népek ellenében [pugil et ethleta invictissimus orthodexae fidei adversus barbaras infidelium nationes], ugyanott pedig úgy beszél róla, mint a hit pajzsáról és bástyájáról.

A magyar király tehát a XI. századtól egészen a XV-ig a keresztény hit védője a keleti pogányság és barbárság ellen, elsősorban saját meggyőződése, de a kereszténység fejének véleménye szerint is. Ez az attributum kezdetben csakis őt, nempedig népét, vagy országát illeti, tehát nem válhatott egy kollektív közösségtudat tartalmává.

Mindaz, amit erről a régi magyar közösségi tudatról elmondottunk, teljes összhangban van a koraközépkori magyar királyság politikai szervezetére, társadalmi, jogi, gazdasági és műveltségi viszonyaira vonatkozó ismereteinkkel. Csak javíthatatlan széplelkek hihetnek abban, hogy az ilyen ideológia a szellem immanens öntevékenysége révén alakul, függetlenül az élet egyéb régióitól. Az a mitosz, melyet egy nép léte értelméről, e világban való helyéről kialakít magának, nem függvénye ugyan politikai és társadalmi szervezetének, vagy gazdasági adottságainak, de mindenesetre azokkal párhuzamos, azokkal összhangzó jelenség, mely az életmagatartás ösztönös mélységeiből tör a tudat világossága felé. Így a dinasztikus közösségérzés kora időbelileg egybeesik az ú. n. patrimoniális királyság korával, a magyar történetnek azzal a fejezetével, melyben az uralkodó az állam feladatait magánjogi eredetű, vagy annak felfogott erőforrások birtokában látja el, amidőn tehát a király és a királyság, a rex és a regnum funkciói elválaszthatatlan egységet alkotnak. A XIII. század közepéig nem az ország rendelkezik határokkal, hanem azok kizárólag a királyi jog, a ius regium hatásszférájának végét jelzik [Kring], azaz: az állam a király nélkül láthatatlan maradna [Váczy]. Mindezeknek a jelenségeknek a közösségérzés síkján a nép oly értelmezése felel meg, mely szerint „magyar" mindenki, aki a magyar király uralma alatt él. Ezért mondja Szent István — kétségkívül a Róma-eszme hatása alatt is [Balogh] — gyöngének és törékenynek az egynyelvű és egyerkölcsű országot s ezért nem jut szóhoz a tömegek már ekkor meglevő idegengyűlölete a törvényhozásban és államkormányzásban.

E dinasztikus közösségérzés felbomlása és egy új születése a XIII. század folyamán következik be, mint e korszak politikai, társadalmi és lelki forradalmával párhuzamos jelenség.

Ezen átalakulás okait kutatva, mindenekelőtt arra az — az eddig elmondottak alapján könnyen érthető — ellentétre kell rámutatnunk, mely a pogánykori eredetű dinasztikus kiválasztottságtudat és a Dei gratia formulában összpontosuló keresztény uralomeszmény között fennállott. A Dei gratia csak az újkori abszolútizmus értelmezésében vált az uralkodói felelőtlenség képletszerű foglalatává, míg eredeti koraközépkori jelentésében éppen ellenkezőleg, az uralkodó Isten és ember előtti felelősségének kifejezése volt. Ez a felelősségeszme a keresztény uralomfelfogás nagy újdonsága és az európai népek, köztük a magyarság politikai fejlődésének egyik leghatékonyabb tényezője. A király nemcsupán Isten és tulajdon lelkiismerete, de egyben az egyház és alattvalói előtt ad számot tetteiről. Amíg megfelel az igazságos, kegyes és békességes fejedelem szentágostoni eszményének, addig Isten akaratának képviselője e földön, akihez nem érhet fel a bírálat szava, de ha szembehelyezkedik ezzel a keresztény alattvaló lelkét legmélyéig átható ideállal, akkor nem király többé, hanem zsarnok, akinek senki sem köteles engedelmeskedni. A fejedelemmel szemben támasztott erénykövetelményekhez a korai középkor közvéleményében annak elvárása társul, hogy az uralkodó a fennálló rend, a szokás és hagyomány védője legyen, erőszakos a régivel ellenkező újításoktól pedig tartózkodjék. A jó, ősi, természetes és így Istentől eredő jog tehát a király felett áll s az ő feladata csupán az, hogy azt birodalmában fenntartsa és érvényesítse.

Magyarországon ez a jó, ősi jog Szent Istvánnak, mint mithikus törvényhozónak emlékéhez fűződött. Az utókor által alkotott Szent István-portré azonban kettős arculatú: míg az uralkodók a „szentkirály" és „szentkirályok" hagyományából dinasztikus kiválasztottsághitük és ebből folyó „patriarchális abszolútizmusuk" [Eckhart] igazolását olvasták ki, addig az egyház és az alattvalók ugyanabból a hagyomány, a fennálló rend védelmét szolgáló ellenállásjogot, ill. a királlyal szemben is alkalmazható egyházi szankciók tanát vezették le. A két felfogás közül az alattvalóké bizonyult erősebbnek, akik már a XII. század elején is a „szentkirály"-hagyomány tekintélyi alapján állottak. E mithikus tekintély azonban a XIII. század eleje óta már nem annyira a tényleges hagyomány és szokás védője, hanem inkább társadalmi követelések, gyakran egészen forradalmi kívánságok álarca. Így a keresztény uralomeszménnyel összefüggő hagyománykultusz és az ellenállásjog, mint ennek fegyvere, a XIII. század végére már népfölségi színezetet nyernek: az ősi szentistváni jog egyszerűen a társadalmi tendenciákkal azonosul. E törekvések pedig a király és kormánya tevékenységének az alattvalók által gyakorlandó ellenőrzésére irányulnak. A mozgalom három irányból tör célja felé: 1) az ellenállásjog, majd az egyházi szankció biztosításában, 2) a régen csupán formális koronázási eskünek jogbiztosí-

tékká való kiépítésében és 3) befolyás biztosításában a királyi közegek kinevezésére és felelősségre vonására.

Kálmán király környezetéből elhangzó autentikus nyilatkozat szerint a XI—XII. század fordulójának magyarja már „a hitnek szabad akaratú bajnoka, akit a megismert igazság vallásától a halál árnyéka sem tántorítana el többé". A magyar léleknek ez a keresztény tartalmakkal való telítődése a XIII. századtól kezdve a politika szférájában azzal a következéssel járt, hogy az alattvaló királyának tetteit a benne élő eszményhez viszonyította, az uralkodó felelősségének tudatában szemlélte. A felelősséggondolat meggyökerezödésével tehát szükségképen fel kellett bomlania annak a közösségi hitnek, mely a népet és a dinasztiát sorsszerűnek vélt kapcsolatban egyesítette. Megindul tehát a társadalomnak többé nem a király abszolút tekintélye által irányított, hanem alattvalói kezdeményezésből kiinduló szervezkedése: az autonóm vármegye, mint a nemesi közösség (communitas) műve. E nemesi megyék kiküldöttei a század vége felé már generalis congregatiokba, parlamentum publicum-okba gyűlnek össze s terjesztik a király és kormánya elé a törvényalkotás alapjául szolgáló kívánságaikat. Kívánságaik azt mutatják, hogy a „nemesség egyetemének" [universitas nobilium] képviselői a régi alattvalói mentalitással ellentétben felelősnek érzik magukat, az egész társadalomért, az államért, sőt magáért a királyért is. Az 1298-iki törvények bevezetése szerint: „a Szentlélek kegyelmét segítségül híván, tárgyalni kezdettünk mindarról, ami a királyi felség, az egész ország, az egyházi személyek és a többi rendek érdekében tanácsosnak veltünk". E felelősségérzés legmagasabb fokát az ország területi épségéről való gondoskodás jelzi. Az 1298-iki törvény szerint a király köteles az elidegenített területeket egyházi fenyítés terhe alatt visszaszerezni, hogy a „magyar királyság, mint jogi egység örvendezhessék tagjai épségének" [regnum Hungariae quasi ius totum suarum possit partium integritate gaudere]. A társadalom tehát magára veszi az állam feladatait s a kereteket maga tölti ki tartalommal. Az állam nem felülről lefelé, hanem éppen ellenkezőleg: alulról fölfelé épül. Ebben az új rendben a társadalom nem lehet többé a királynak és a dinasztiának függvénye, hanem immár önmagában megálló, sorsát saját kezével irányító közösség, melyben az egyes ember helyét pontosan körülírt jogok jelölik ki: a rendiség korában vagyunk.

Mi fűzi össze mármost ennek az önállóvá vált közösségnek egyedeit, milyen volt az a tudatkeret, melyben a társadalom önmagát elhelyezte? Erre a kérdésre világos feleletet a natio és patria szavaknak a XIII. század vége felé felbukkanó és a régi gyakorlattól teljesen eltérő értelmezése ad.

Okleveleink terminológiája azt mutatja, hogy a háborúban való vitézkedés, követjárás stb., egészen a XIII. század közepéig a királynak és a koronának tett szolgálatként könyveltetett el. Ezt a „nekünk és a koronának" [nobis et coronae] formulát szinte észrevétlenül váltja fel a királyra és az országra való utalás [nobis et regno],

míg azután emellett egy egészen új kifejezésmód nyomul előtérbe a századvég kancelláriai gyakorlatában. Először V. István egyik oklevelében olvassuk, hogy megadományozott híve nemcsupán a korona iránt tartozó hűségből [pro fidelitate coronae debita], de egyben hazájának megőrzésére fogott fegyvert a cseh király ellen, dicsőséges életnek tartván a hazáért való hadakozást [gloriosam vitam reputans pro patria dimicare Wenzel XII 42]. Ettől az időtől kezdve egészen sablónszerűekké válnak okleveleinkben az ilyen fordulatok: „hűség hevétől és a szülőhaza édességétől indíttatván a hazáért vívott harcra", „a haza védelmében férfiasan harcolva", vagy „a haza szabadulásáért küzdve".

E példák alapján [Hóman emlékkönyv] mármost nyilvánvaló, hogy az itt emlegetett „haza" értelme erősen érzelmi színezetű, ellentétben az előző korszak teljesen anacionális használatával. De megváltozik a patria-val egyidőben a natio szó értelme is, melyet ettől fogva nyugodtan fordíthatunk mai nemzet szavunkkal. III. Endre Radoszló nevű hívének németországi vitézkedéséről elmélkedve, érdemeit annál magasabbra értékeli, mivel „elhagyván és mintegy semmibevevén saját földjét és tulajdon hazáját, messzi idegenben szerzett dicsőséget nekünk és az egész magyar nemzetnek [ad laudem et gloriam totius nationis hungaricae].

Láttuk az előzőkben, hogy a XIII. század végének magyar társadalma felelősnek érezte magát az ország területi épségéért. Az ország területileg az ő hazája, az állam pedig a „magyar nemzet állama": Hungaricae nationis regnum. A rendiséggel tehát megszületett az a felfogás, mely az államot a nemzet művének, tulajdonának tekintette [1342: AOIV 264]. Kérdés mármost, kik alkotják ezt a natio-t, mely a magyarság államát létrehozta? Vajjon a kor tudatában mindazokat jelenti-e, akik a patria területén laknak, nyelvre, rendi állásra való tekintet nélkül, vagypedig megmutatkozik e használatában valami ilynemű korlátozás? Általában, mit jelent a XV. századi törvényekben emlegetett hungaricae nationis homo?

A későközépkori törvényeink egészen határozott különbséget tesznek a magyarság és Magyarország lakói között. II. Ulászló választási feltételeiben [1490] kötelezi magát arra, hogy egyházi javadalmakat idegeneknek nem juttat, „hanem csakis magyaroknak és olyanoknak, akik régtől fogva a korona alattvalói". Ugyanígy az 1523-iki törvények is megkülönböztetik a magyarokat azon nemzetbeliektől, kik a szent koronának vannak alávetve, s akik a hivatalok és méltóságok betöltésénél egyenlő elbírálás alá esnek. Törvényeink többször beszélnek ruténekről, oláhokról és szlávokról, jeléül annak, hogy ezeket nem számították a magyar natiohoz, mely így szűkebb keret volt az országlakók egyeteménél. A XV. századi humanisták világosan felismerték az ország kevert etnikai jellegét. Enea Sylvio szerint [De Europa caput I] a magyar nép uralma kiterjedtebb mint maga az ország, az itáliai hatalmak magyarországi követei pedig mindig megemlékeznek az egyes szereplő személyek származásáról, nemzetiségéről. A milanói herceg követe például meg-

említi, hogy Vitéz János szláv születésű, és kiterjed figyelme arra is, hogy Nagyvárad polgárainak többsége magyar, Brassóé viszont német [Dipl. Eml. Mátyás IV 194]. Ransano sohasem mulasztja el annak megjelölését, hogy az egyes egyházak élén álló főpapok milyen natiohoz tartoznak, pl. Óbudán Franciscus cognomine Mester, natione Hungarus [Epitome I]; Bonfini viszont arról tudósít, hogy a felsőmagyarországi nagyurak nagyon is tisztában voltak a Hunyadiak nem magyar, hanem oláh származásával.

A magyar népnév, a magyar nemzet kifejezés tehát nem volt a magyar királyság földjén élő összes népek gyüjtőneve, hanem megkülönböztető jelentéssel bírt. Arra viszont nincs példánk, hogy a magyar nemzet kifejezést egyetlen rendre, például a nemességre korlátozták volna. Az 1525-iki 2. § szerint hivatalt az országban csak a magyar nemzethez tartozó nemes emberek viselhettek (Hungarae nationis homines, nobili de prosapia propagati), tehát a nemzeti és a rendi kritériumot határozottan megkülönböztették. Bizonyítéka ennek Werbőczy Hármaskönyve is, ahol a különböző natiokhoz tartozó jobbágyokról, magyarokról, oláhokról, szlávokról van szó [III. 26], mely utóbbiak így tehát szintén natiokat alkottak, akárcsak a magyarság.

A nemzeti hovatartozásnak az államkerettől és a rendi állástól való világos elhatárolása arra késztet, hogy a kor tudatában a magyar nemzet és a magyar nyelv között keressünk összefüggést.

Régi okleveleink tanúskodnak arról, hogy a magyar nyelvnek mindenkor megvolt az érzelmi varázsa mindazokra, akik csak beszélték. Okleveleink írói kezdettől fogva túlnyomórészben magyarok voltak s ez a körülmény magyarázza a helynevek elé írt megjegyzéseket: maternaliter dicitur, in hungarica et materna lingua nuncupatur, in vulgari et materna sermone dicitur. Natio és nyelv tényleg igen sűrűn szerepelnek egymás társaságában, egészen egymásrautalt szinonimaszerű használatban. A velencei követ 1459-ben arról tudósítja a doget, hogy Mátyás király III. Frigyes ellen hadbahívta nemeseit, mégpedig azzal az indokolással, hogy a császár meg akarja semmisíteni a magyar nyelvet [abolire la lingua ungara Dipl. Eml. I 144]. Egy bizonyos Sándorfalvi Török Mihály 1521-ben azt írja Kanizsai Lászlónak, hogy Korbáviai János horvát bán azon mesterkedik, hogy a magyar nyelv ne terjedjen azon a vidéken [ut lingua hungaricalis ne duraret in partibus illis Szilágyi MNT IV 478]. Zápolya János főérve Ferdinand ellen, hogy mint német a magyar nemzet és a magyar nyelv vesztére tör. Midőn meghallja, hogy a bártfai német polgárok egyik hívét, egy plébánost, kikergettek városukból, úgy véli, hogy ezt a magyar nyelv és a magyar nemzet gyűlöletében cselekedték [Tört. Tár 1893. 378].

Ferdinand a leghatározottabban tiltakozik ez ellen a vád ellen, mert ő éppen a magyar nemzetet és nyelvet akarja megvédeni a török ellenében [1527 jan. 19. 1531 szept. 27: Horvát, Werbőczy emlékezete 256, 272]. Az Érdy-kodex Kartauzi Névtelenje [Horváth János] bevezetésében omnium linguarum nationesről beszél s még

a humanista Galeotti is úgy látja, hogy a magyarság különböző nyelvű ellenségek között él.

A felsorolt példák jórésze oly dokumentumokból ered, melyeknek célja közvéleményalakítás volt (hadparancsok, politikai célú levelek stb.), amiből viszont nyilvánvaló, hogy a nemzet és a nyelv között nemcsupán az uralkodók, politikusok és literátusok, hanem a társadalom széles rétegei is összefüggést éreztek. A magyar középkor tehát a natiot a nyelvvel definiálta, magyarnak azt tartotta, aki ezen a nyelven beszélt. Mindez természetesen nem jelenti a nyelvkérdésnek olymódon való kezelését, amint ez a XVIII. század vége óta meghonosodott. A törvényekből kiderül, hogy a szent korona országainak fiai natiora, tehát egyben nyelvre való tekintet nélkül viselhettek országos hivatalokat és méltóságokat, ebből csakis az idegeneket zárták ki. A nyelvhasználat csak érzelmi elkülönülést jelent, a mindennapi életben kizárólag praktikus kérdés maradt: eszköz az emberek egymásközötti érintkezésének lebonyolítására. Az oklevelekben nyoma sincsen a helynevek magyarosítására irányuló törekvésnek, mert ez az eljárás veszélyeztetné a megértést és eligazodást. „A határok neveit pedig — olvassuk egy anjoukori oklevélben — német nyelven írjuk az előbb említettek kedvéért, akik között sok német van, hogy annál könnyebben vehessenek róluk tudomást" [AO I 439]. A XV. század törvényei csak azért tiltják idegen bírák tevékenységét, mert azok nem értik a nép nyelvét és így ebből a pereskedő felekre kár származhat. Ezért kell az uralkodónak is több nyelvet beszélnie. Enea Sylvio az uralkodói nevelésről elmélkedve írja V. Lászlónak, hogy miután tanácsosai közül némelyek magyar, mások cseh anyanyelven beszélnek és ezeken kívül még latinul is tudnak, ezért az uralkodó mindezeket az idiómákat minden fáradság nélkül, mintegy játszva elsajátíthatja, ami azzal az előnnyel jár, hogy személyesen szólhat alattvalóihoz. „Mert semmisem biztosítja annyira a nép szeretetét a fejedelem számára, mint a beszéd kegye. Méltatlan volna ugyanis a királyságra az, aki a hozzáforduló országlakók kérését nem értené" [Briefwechsel III. 121]. Ezért szólott a lengyel Ulászló is az 1444-iki budai tárgyalások alkalmával magyar nyelven alattvalóihoz [u. o. I 322)], ezért tudott Mátyás is nemcsak magyarul, latinul, németül és olaszul, hanem csehül is, amit prágai fogsága idején tanult meg [Galeotti XXVIII, Bonfini IV 7].

Ugyancsak a mindennapi élet szükséglete kényszerítette a közrendűek viszonylag nagy számát arra, hogy idegen nyelvet tanuljon. Ransano szerint sok magyarul beszélő német és németül beszélő magyar volt az ő korában [Epitome I]. Beheim Mihály egyik költeménye pedig arról tudósít, hogy Drakul vajda idejében Havaselvén többszáz magyar és szász ifjú tartózkodott az oláh nyelv elsajátítása végett.

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy az állam életében a magyar nyelv egyáltalában nem érvényesült. Ne felejtsük el, hogy a XV. század a magyar etnikum virágzásának százada, amidőn a ma-

gyarság igen közel állott ahhoz, hogy a nemzetiségi szigetek ellenére is mint fölényes többség töltse ki a Kárpátok medencéjét [Szekfü]. A királyi tanács tárgyalásai magyar nyelven folytak, úgyhogy Estei Hippolit, hogy értsen valamit, kénytelen volt magyarul megtanulni [Dipl. Eml. IV 430, Apponyi 110]. Magyarul tanácskozott természetesen az országgyűlés, így szónokoltak a köznemesség, sőt a bárók képviselői; először magyarul fogalmazták meg a végzéseket, amiből például Pozsony városának német polgárai nem sokat értettek [Teleki X 183] és 1445 óta kimutathatóan magyar nyelvűek voltak az esküformák is. De mindez nem jelentette a magyar nyelvnek államnyelvként való kezelését, ami kiderül többek között abból is, hogy Mátyás megválasztásakor, tehát a nemzeti-köznemesi mozgalom tetőpontján a városok németnyelvű esküminta alapján fogadtak hűséget az új királynak [Kovachich Supplementum II 44, 137].

A XV. század európaszerte a vulgáris nyelvek nagyarányú előretörésének százada volt. Ezért tűnt fel már Galeottinak is, hogy amíg a németek, csehek és lengyelek írnak ugyan latinul, de amellett már saját lingua patriajukat is használják, addig a magyarságnál csaknem kizárólagos a latin nyelv [XXVIII]. A Kartauzi Névtelent is gondolkodóba ejti a magyarnyelvű bibliafordítás hiánya, mikor ezzel nemcsak a németek és franciák, de a csehek és lengyelek is rendelkeznek. A magyarság tehát a nyelvben látta meg nemzet mivoltának ismérvét, de e felismeréssel egyidejűleg nem törekedett arra, hogy az országban élő másnyelvű népeket háttérbeszorítsa, vagy hogy a maga idiómáját államnyelvvé tegye.

Mindez nacionalizmusának érzelmi jellegét bizonyítja, melynek tartalmát a magyar föld, nyelv, szokások és jótulajdonságok tudata adja meg, de ez is elegendő ahoz, hogy egységnek érezze magát és befogadjon oly hatásokat, melyek azután kezdetleges patriotizmusát, sovinizmusát és idegengyűlöletét a mult és az elhivatás mitoszaival telítik és ezzel a XV. század végére valóságos nemzeti öntudattal ajándékozzák meg.

Ez a XV. század végén már elméletileg készen álló, sőt közvéleménynek tekinthető nemzeti öntudat két ellentétes, de végeredményben egymást kiegészítő elemből, egy történeti és egy hivatástudatból tevődik össze. A magyarság, mely a XIII. század vége óta a maga náció-mivoltának tudatára ébred, két évszázad leforgása alatt eljut odáig, hogy ezt az érzelmi keretet határozott tartalommal töltse ki: származására visszapillantva felismerje nemzeti létének és jellemének azokat a vonásait, melyek őt a világ minden egyéb nációjától elválasztják, ugyanakkor azonban oly célokat tűzzön maga elé, melyek helyét és rendeltetését a keresztény népek közösségében kijelölik. A későközépkori magyar tudatban tehát a merev népi elkülönülés és az emberi szolidaritás ellenséges erői békülnek össze, azok az erők, melyek a nemzeti individualizmus és a keresztény univerzálizmus alakzataiban ugyanakkor az egész európai szellemben összemérik erejüket.

A magyarság „honnan-mitoszának" [Robert Michels] előfeltéte-

telei a dinasztikus közösségérzés felbomlásával, a „nemzet" és „haza" új értelmének kialakulásával már adva voltak. Az új közösségérzés azonban csak kedvezhetett egy ilyen történeti mitosz elterjedésének, de azt egymagában még létre nem hozhatta. Alkalmunk volt látni, hogy a magyar nép eredetileg nem rendelkezett származástudattal s így azt előbb meg kellett teremteni, s a nemzeti közösség számára hozzáférhetővé tenni. És ezen a ponton kapcsolódnak intellektuális-írásos hatások a magyar közösségérzés alakításába.

A kezdeményezés dicsősége a XIII. század második felének azt az ismeretlen történetíróját illeti, aki nem túlságosan magas műveltség birtokában, de annál merészebb fantáziával és a korhangulat ösztönös megélésével a régi Gesta dinasztikus hőskölteményét a nemzet kollektív eposzává hangszerelte. A magyar történet elé részben a régi Gesta stílus és eseménykészletének, részben külföldi írók adatainak felhasználásával egy huntörténetet szerkesztett, melyben az eredeti Attila—Álmos—Árpád genealógiát teljesen önkényesen a hunokra és magyarokra vitte át s e két népet teljességgel azonosította egymással [Domanovszky, Hóman]. Bármennyire előtérbe lép is művében a honszerző Árpáddal és a kegyes László királlyal szemben Attila alakja, történetének hősei mégsem a fejedelmek, a hadvezérek és királyok, hanem népeik, az alattvalók közössége, kommunitása. A teljesen összefüggő egésznek felfogott hun—magyar történet valójában ennek a kommunitásnak históriája. A közösség bírákat és hadvezéreket választ, de le is teheti azokat, tehát tulajdonképen önmagát kormányozza s az egyéni vezetőknek csak a végrehajtás feladata marad. Rendeletek, törvények kibocsátása ebben az ősi szittya-hun-magyar államban Istenre és a nép akaratára való hivatkozással történik. A királyság idegen eredetű intézmény, már Attilát is „római módra" választották a hunok királlyá, Géza és István hasonlóképen, idegen fegyverekre támaszkodva, biztosítják az új államforma uralmát. Ezért az Átdolgozó a közösségi állam iránti csodálatában meggyűlöli azokat a tényezőket, melyek ennek az eszményi, ősi államnak a bukását előidézték: az idegeneket és a kereszténységet. „Ezek — t. i. a külföldről bejött lovagok — tanácsából és segélyével állíttatott király a magyarok fölébe és taszíttatott gyalázatos szolgaságra sok nemes magyar, ki Koppány vezérhez ragaszkodott és a keresztséget és a hitet megvetette. Mert azon dolgok közben azt ítélték nemesebbnek, aki hamarabb csatlakozott Kriszus hitéhez."

Ennek az elméletnek magja kétségkívül az önmagát kormányzó, ősi s csupán az — idegenek által háttérbe szorított kommunitásról szóló tan, melynek népfölségi színezetét lehetetlen félreismernünk [Váczy). Éppen a népfölségi elv markáns jelentkezése adja meg a XIII. századi történetíró tanainak korszerű jelentőségét, társadalmi-politikai aktualitását. Az előzőkben alkalmunk volt látni, hogy a XIII. századi fejlődés tényeiben, az eredetileg kizárólag tradícionális értelmű „szentkirály" hagyománynak a társadalmi követelésekkel való azonosításában népfelségi tendenciák szunnyadtak. Ezeknek a

törekvéseknek hordozói a megyei kommunitások, melyek az országgyűlések révén törekvéseik azonosságára, az ország egész nemességének egységére eszmélnek. Az átdolgozó tehát nem tesz egyebet, mint ezeket, az ő korában ébredező törekvéseket, történeti háttérrel látja el: historizálja, a hun-magyar multhoz köti a kommunitás elméletét. A közösség akaratán alapuló állam egyben a magyarság által megteremtett állam is, tehát az egész elméletnek egyben félreérthetetlen nemzeti színezete van. Tanúi voltunk az előzőkben annak az időbeli megfelelésnek, mely a rendi jellegű mozgalmak érvényesülése, valamint a pátria és natio szavak új értelmezése között fennállott. A népfölségi tan az elmélet terén ugyanazt bizonyítja. Az irodalmi műveltség régiójában tehát a politikai mozgalmakkal egyidejűleg megindul az inkább megélt, mint tisztázott nemzetképzetnek történeti tartalommal való kitöltése. Ahogy a politikai és társadalmi életben az isteni támogatásra és a vér kiválasztottságára hivatkozó uralkodó jogait, kötelességeit a társadalom, a kommunitás veszi át, ugyanígy sajátítja ki a dinasztia történeti tudatát az írás embere az alattvalók egyeteme számára. A gondolat historizálása következtében a magyarság a kommunitással, tehát a nemességgel azonosul. A történetíró tisztában van ugyan azzal, hogy a magyarság több a nemesi közösségnél, az állam fenntartóját, a politikai nemességet mégis benne pillantja meg. Mert igaz ugyan, hogy „az összes hunokat egy apa és egy anya nemzette", de a népnek ez az egysége csak a hun-szkita idők kezdetén volt meg, később bekövetkezik a megoszlás, amennyiben a kommunitás egyeseket és azok ivadékait a maga közösségéből kitaszít. A szolgarendűek között azért akadnak az ő korában magyarok, mert őseik megtagadták a kommunitás iránt tartozó engedelmességet, amidőn annak parancsa ellenére vonakodtak hadbaszállani. Az ilyeneket vagy nyomban kivégezték, vagy kétségbeesett vállalkozásokba küldték, vagy pedig örökös szolgaságba taszították ivadékaikkal együtt. A kommunitás tagjának tehát legfőbb kötelessége a hadakozás, a katonáskodás volt s miután a közösség a magyarságot jelenti, a kardforgatás, a vitézség válik a magyarság legfőbb attributumává. Az író tehát nem elégedett meg az uralkodóház eredetmondájának a nép számára való kisajátításával, hanem azonfelül még a dinasztiának elsősorban katonai tulajdonságokkal körülírt kiválasztottsághitét is átszármaztatta a közösségre. Ezt a műveletet szintén bizonyos aktualitások ihlették, amennyiben az Átdolgozó korában a nemesség talán legsarkalatosabb joga és kötelessége a királyi zászló alatt való hadakozás volt, mely egész természetszerűen ébresztette a nemességet a maga katonai hivatásának tudatára. Ugyancsak a korhangulat árad az író keresztény- és idegengyűlöletéből is. A kereszténységellenesség nemcsupán az ugyancsak népfölségi tanokat valló Kézai Simon mester urának, az Attilát bálványozó, tatárokkal szövetkező és Róma ellen lovagolni akaró szerencsétlen Kun László udvarának szellemét leheli, de kifejezője lehet a kun szokásoktól, a tatárdúlás nyomán felburjánzó laza erkölcsöktől fertőzött tiszántúli nemesség mentali-

tásának is [Hóman]. Az elmélet tehát a kor viszonyait tükrözi, fogalmi, történeti képekbe rögzíti azt, ami a valóságban csak öntudatlanul és félénken érvényesült. Így minden esélye megvolt arra, hogy később visszahasson a valóságra, azt mint tömegek vágyait kiszolgáló ideológia maga is alakítsa.

A XIV—XV. századnak kétségkívül legkedveltebb magyar vonatkozású olvasmánya ez a többszörösen variált, de eszmei lényegében változatlan hun-magyar történet volt. Több mint húszféle változatát ismerjük s ez a szám csak kis hányadát adja a jórészt elkallódott, elpusztult teljes állománynak. A másolók és átírók mindig a hun-szittya előidőknél kezdik munkájukat, jeléül annak, hogy közönségüket mennyire érdekelte ez a téma. Időnként felmerült a szüksége annak is, hogy ezt a közkedvelt szöveget egy magasabb műveltségi réteg számára is hozzáférhetővé tegyék. Thuróczy és Bonfini átírásai humanista szóvirágokkal, ékes retorikájú beszédekkel tűzdelve egy választékosabb ízlésű közönségnek ugyanazt mondják, amit annakidején a XIII. századi író.

A magyar krónika népszerűségét azonban semmisem bizonyítja jobban, mint a korai könyvnyomtatásban játszott szerepe. Az ősnyomtatványok példányszámát pontosan nem ismerjük, de maga a nyomtatás ténye, a forradalmi sokszorosítóeszköz igénybevétele egymagában bizonyítéka annak, hogy valamely szellemi termék kelendőségre számíthatott. Így az egész XV. századvégi magyar szellemi beállítottságra végtelenül jellemző az a tény, hogy az első magyarországi nyomdatermék a Hess András által 1473-ban kiadott Budai Krónika volt. Ismeretes, hogy ezt az első magyarországi nyomdai vállalkozást kevés siker koronázta. Hess maga említi, hogy mielőtt a Budai Krónikához hozzáfogott volna „nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt", első művével tehát feltétlenül biztosítani akarta az anyagi eredményt. Választása éppen azért esett a magyar krónikára, mert bizonyos volt abban, „hogy ezzel minden magyar embernek kedves és örvendeztető munkát végez. Ugyanis, miként szülőföldjét mindenki legjobban szereti, minden más országnál többre becsüli, szintúgy minden hazafi ismerni kívánja azt az életet, melyet ősei egykor folytattak, hogy ilymódon emlékezetes, jeles tetteiket utánozhassa, viszont okulva a szerencsétlenségeken, melyek őket érték, azokat kikerülhesse". Hess András tehát, illetőleg bevezetésének szerzője, a magyar krónikának magistra vitae szerepet tulajdonít és erre alapítja üzleti számításait. Bizonyára valamelyik magyar jóakaróia, talán éppen a mecénás Karai László prépost hívta fel figyelmét a krónikára, mint oly szövegre, melynek kinyomatása kifizetheti magát. Miután pedig Hess a Budai Krónikát 275 sőt talán 400 példányban állította elő, ez a viszonylag nagy szám megvilágítja a kielégítésre váró szükséglet méreteit is. Bár Hess magyarországi tevékenysége nem tartott hosszú ideig s minden valószínűség szerint nem gazdagodott meg vállalkozásán, mindez éppoly kevéssé bizonyít a Budai Krónika elterjedettsége ellen, mint az ismert példányok viszonylag kis száma. Sőt egy adat alapján

valószínűnek tarthatjuk, hogy a példányszám távolról sem fedezte a keresletet. Az ú. n. Dubnici Krónikáról ugyanis tudjuk, hogy az tulajdonképen a Budai Krónikának kézírásos másolata, melynek kódexén „az olcsó kiállításra való törekvés felismerhetetlen" [Domanovszky], azaz nem bibliofil célokra készült.

A Hess-féle nyomtatvány megjelenése után néhány esztendővel feltűnik a magyar krónika a külföldi nyomdatermékek között is, a megrendelők azonban magyarok, vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező egyének voltak. Ezalkalommal azonban nem a Hess-féle szöveg került kiadásra, hanem Mátyás király ítélőmesterének, Thuróczy Jánosnak, krónikája. Thuróczy stílusa már humanista hatásokat mutat, történetszemlélete azonban egészen más, mint az ízig-vérig humanista-intellektuel Bonfini, vagy Tuberóé. Művéből annak a köznemesi reakciónak a szelleme árad, mely Zsigmond halála után kezdett érvényesülni a magyar politikai életben s amely a Hunyadiakat is felemelte. Így a többi variánsban olvasható folytatásokkal szemben Thuróczyban kell látnunk a XIII. századi átdolgozó méltó követőjét. Jellemző a magyar történeti olvasmányok divatjára és az aktuális események iránti érdeklődésre, hogy Thuróczy műve kéziratban csak 1479-ig terjed, nyomtatott kiadásban azonban 1487-ig tárgyalja az eseményeket. Első kiadása Brünnben 1488 márciusában látott napvilágot mégpedig a sokáig Magyarországon tartózkodó és Mátyás befolyására olmützi püspökké választott Filipecz János megbízásából. Ezt az első kiadást váratlan gyorsasággal ugyanez év júniusában követte a második edició, melyet Augsburgban egy Feger Theobald nevű budai könyvárús rendelt meg. Erről a Fegerről viszont tudjuk, hogy az udvarral állott összeköttetésben és így az augsburgi Thuróczy kinyomatását joggal vezethetjük vissza a magyar udvar szükségleteire. Egy esztendő leforgása alatt két kiadás páratlan könyvsiker kifejezője abban a korban és mögötte a magyar történet iránti nagyarányú érdeklődés tényét pillanthatjuk meg.

Az eddigiekben a magyar krónika-hagyomány továbbélését a történetírás terén vizsgáltuk. Bármily nagy érdeklődésre utalnak a rendelkezésünkre álló adatok, a mű hatását, az egyes társadalmi rétegekre gyakorolt alakító befolyását egymagukban nem világíthatják meg. Hogy erről fogalmat alkothassunk magunknak, ahoz végig kell nyomoznunk mindazokat a hatásokat, melyek a krónika szelleméből, az udvarra, az egyházi körökre és a köznemességre áradtak.

A régi magyar történetírás udvari jellege kétségtelen. Ezen az udvari jellegen még az a nagy világnézeti átalakulás sem változtatott, melyet a XIII. századi átdolgozó műve jelez. Udvari történetíró volt Kézai, annak tekinthető Kálti Márkus a Bécsi Képes Krónika írója s kimutatható az udvarral való kapcsolat Thuróczy esetében is. A sor Bonfinivel zárul, aki mindvégig fejedelmi megbízásra és támogatással dolgozott. Az udvar és a történetírás szoros kapcsolata egymagában kétségtelenné teszi, hogy a historiográfiában

jelentkező szellemi tartalmak hatottak az uralkodó és környezetének multfelfogására. A későközépkort illetőleg több krónika példányt tételezhetünk fel az udvarban. Kálti Márk székesfehérvári őrkanonok, mint a királyok családi kincseinek őrzője, nekrológiumainak, gestáinak és krónikáinak írója ex diversis chronicis veteribus írta meg a maga munkáját. „A kancelláriába jelentékeny gesta- és krónikakönyvtárt kell odaképzelnünk, oklevelek s más forrásértékű íratok egyre gyarapodó tömegével együtt. A nemzettörténet... folytonosságának egy történeti kodex-gyűjtemény és levéltár a kézzelfogható alapja" [Horváth János]. De nemcsak a könyvek nyomát tudjuk kimutatni, hanem azok felhasználását, alakító hatását is. Midőn 1433-ban Zsigmond távollétében a királyi tanács egy nagyarányú katonai reformtervet dolgoz ki, melynek értelmében a nemesség ezentúl nem fejenként, hanem főispánjainak vezetése alatt köteles hadbaszállani, akkor ennek a forradalmi változásnak az indokolásánál a magyar multra hivatkozik: a krónikákban olvasható, hogy Salamon, Géza és László idejében a megyei hadakat az ispánok vezették (1433:V). Kimutathatók azonban Zsigmond környezetében az Attila-koncepció ismeretének nyomai is. A nem túlságosan magasműveltségű Eberhard Windecke, Zsigmond ágense és bizalmasa úgy tudja, hogy Attila volt az első magyar király, mint ahogy az általa adott zavaros magyar királylajstrom mástekintetben is a huntörténet kétségtelen hatását mutatja. A humanisták igen rossz véleménnyel voltak ezekről az ő kulturideáljuktól annyira elütő művekről. Igy Enea Sylvio óvja V. Lászlót a magyar krónikák olvasásától, mert azokat „tudatlanok írták, sok ízetlen és hazug dolgot tartalmaznak" [Briefwechsel III 144]. Ez az intelem azonban éppen azt mutatja, hogy mily közel volt a „veszélye" annak, hogy egy ilyen könyv az ifjú király kezébe kerül. Egészen bizonyos, hogy Mátyás olvasta a magyar krónika valamelyik változatát, hiszen atyja annyira gondosan ügyelt nemzeti nevelésére, hogy csak bizonyos ideig bízta őt a lengyel Szánoki Gergelyre, s aztán magyar nevelőről gondoskodott. A Korvinák között a hunokkal foglalkozó művek is akadtak, Thuróczy pedig Drágfi Tamáshoz intézett ajánlásában hivatkozik az ily történeti olvasmányok kedveltségére. Bármennyire élvezte is humanistái társaságát, számos nyilatkozata azt mutatja, hogy azoknak polgári és racionalista világnézetét sohasem tudta magáévá tenni. A velenceieket mint kereskedőket, mint nemes emberhez méltatlan életforma képviselőit mélyen megvetette, ismételten plebeiusuknak, sőt parasztoknak nevezte őket [Tubero X 2] élvezettel hallgatta udvaroncainak vitáját arról a kérdésről, hogy a földkerekség melyik népe áll bátorságban és a scientia rei militaris tekintetében az első helyen [Galeotti X]. Egyéniségét és a magyar életsorsról való hívatását azonban elsősorban az a levele világítja meg, melyet Ferdinand nápolyi királyhoz intézett abból az alkalomból, hogy az egy spanyol lóidomítót küldött udvarába. Félreérthetetlen ingerültséggel, sértődött hangon utasítja vissza ezt a kedveskedést: „Ha fontolóra vette volna állapotunkat, azt, hogy kik va-

gyunk és eddig kikkel állottunk háborúban, hisszük, hogy ilyen embert nem küldött volna hozzánk. Mert tudhatta volna azt, amit az egész világ tud, hogy mi egész fiatalságunkat fegyverek között éltük le és gyakran viseltünk háborúkat különböző népek és nemzetek ellen, melyeket — akár a török, akár keresztények ellen viseltünk — mindig a mi lovainkkal, melyeket a mi népünk idomítanak, vívtuk meg s amelyek mindig kedvező kimenetelűek voltak. Ha mi külföldi és idegen idomítókra vártunk volna, akkor azok a harcok, melyeket mi a törökökkel, németekkel, csehekkel és lengyelekkel vívtunk, nem végződtek volna ránk oly kedvezően. Mi itthon idomított lovainkkal győztük le a gétákat, vertük le Szerbiát és mindazokat, akik körülöttünk vannak, mindezt a mi lovainkkal tisztességgel elvégeztük. Olyan lovakat, melyek spanyol módra hajlított lábakkal ugrándoznak sohsem kívánunk magunknak, ilyeneket nemhogy komoly dolgokra, de még játékra sem akarunk használni. Nekünk ugyanis nem oly lovakra van szükségünk, melyek hajlított lábakkal ficánkolnak, hanem olyanokra, melyek ha erre sor kerül, szétvetett lábaikra bátran rátámaszkodnak". Ime a lovakon keresztül megnyilatkozó nacionalizmus, a magyar szokások, magyar produktumok és a harcos magyar sors kapcsolata. Ezt a rendkívül kifejlett katonai hivatástudatot joggal kapcsolhatjuk össze a krónikákból kiáradó harcos hun-szittya hangulattal. Thuróczy secundus Attilának, Bonfini szittya Marsnak, Tubero Attila után a magyarok legdicsőbb királyának nevezi Mátyást és így nehéz elképzelnünk azt, hogy e jelzők ne jutottak volna el az ő fülébe, ne járultak volna hozzá tettei motiválásához, ne ébresztették volna őt magyar király mivoltának világos tudatára. Hogy a magyar udvarban mennyire általános volt ez a szittya-hun érzés, Mátyásnak Attilával való azonosítása, azt jól mutatja Callimachusnak a lengyel szolgálatban álló humanistának Attila életrajza, mely valójában Mátyás ellen irányuló politikai elmefuttatás volt anélkül, hogy a két uralkodó azonosítását nyiltan kimondaná [Kardos T]. A magyarságnak a hunoktól való származtatása is teljesen általános kellett hogy legyen, amint ezt a humanisták következetes gyakorlata is bizonyítja. A legérdekesebb azonban, amit Bonfini ír, Vitéz János esztergomi palotájáról: ebédlőjét nemcsupán a magyar királyok, hanem a „szittya ősök" alakzatai is díszítették [IV 3]. A felsorakoztatott bizonyítékok azt hiszem bőségesen elegendők annak feltételezésére, hogy a XV. századi magyar udvarban a krónikák olvasása illetőleg közvetett megismerése révén általános volt a magyarságnak a hunoktól való származtatása és teljesen kialakult már a katonás, kemény jellem mint nemzeti tulajdonság felismerése.

Ugyanigy kimutatható a krónika-hagyomány hatása az egyháziakra is. E hatás jelentőségét nem az adja meg, hogy papság rendelkezett ilyen magyar történeti tudattal, hiszen ez ennél az elsősorban művelt rétegnél egészen természetes, hanem az, hogy ezt az általuk ismert történeti hagyományt a laikus társadalom, a nemesség és alsóbb osztályok felé közvetítették. A krónikákban jelentkező

magyar történeti hagyomány mint hivatalos történetfelfogás megbecsülését bizonyítják az egyház részéről a váradi és a zágrábi egyháznak 1374-ből, illetőleg 1334-ből való statumai, melyek mindegyikét egy-egy rövid, a budai krónika családjához tartozó krónikaszöveg vezet be. Láttuk az előzőkben, hogy a királyi tanács 1433-ban a krónika tekintélyére hívatkozva próbál a nemességgel újításokat elfogadtatni, a zágrábi és váradi krónikák rendeltetése egyházi viszonylatban ugyanazt bizonyítja.

A középkor végét illetőleg számos példánk van arra, hogy a nemzeti és nemzetiségi ellentétek az egyház, elsősorban az alsópapság köreibe is behatoltak. Igy például 1339-ben a toplicai ferencesek főnöke megrovásban részesül a pápától, amiért csak rendházának német és nem magyar vagy szláv szerzeteseit küldi a magasabb iskolákba [Smiciklas X 569]. A XV. század folyamán a pécsi karmelita kolostor szerzetesei a megreformálásukra kiküldött német perjelt nem hajlandók befogadni, mégpedig azért, mert német [Rupp I/2 367]. A magyar alsópapság és szerzetesség nemzeti érzését a többi társadalmi osztályéval teljesen egyezőnek kell elképzelnünk. Különösen a dominikánusok és ferencesek mutatnak meleg érdeklődést a magyar mult iránt, mint ez már a XIII. század első felétől kezdve megállapítható. Ez az érdeklődésük nem egyedül a hagiographikus hagyományra, a magyar szentek legendáira, hanem ezeknél sokkal nagyobb mértékben a világi történetírásra irányult. A XV. század végének kéziratos és kinyomtatott prédikációgyüjteményeiben számos magyar vonatkozású darabbal találkozunk, melyek túlnyomórészben a magyar krónika és így a hun-magyar-szittya azonosítás alapján állanak. Egyedül Temesvári Pelbártnak a magyar szentek ünnepeire írt beszédei támaszkodnak kizárólag a legendákra, míg Laskai Ozsvát és a Karthauzi Névtelen egy közelebbről meg nem határozható, de mindenesetre a XIII. századi átdolgozásra visszamenő krónikaredakciót használnak. Laskai Ozsvát szentisvánnapi beszéde nem egyedül a kegyes országalapítót állítja hallgatósága elé, hanem megemlékezik őséről, Attiláról, Bendeguz fiáról, a nagy isten ostoráról és a világ félelméről is [Sermones de sanctis LXXVII. Hagenau 1497]. A karthauzi névtelen pedig szent Lászlóról szólva hivatkozik „az országnak régi krónikáira". Tudnunk kell, hogy a prédikációs gyűjtemények nem egyetlen szónok egy gyülekezet előtt elmondott beszédeit adják, hanem mint példák számtalan beszédben, számtalan helyen hangzottak el. Igy a ferencesek és a karthauziak körében általánosnak vehetjük az említett két gyűjtemény használatát és rajtuk keresztül a magyar krónikás hagyománynak vulgáris élőszóval való terjesztését. E szószékek elé odaképzelhetjük majdnem az egész országot, a latinul alig tudó köznemességet, sőt a jobbágyságot is. E prédikációkban látjuk a legfontosabb bizonyítékát annak, hogy a hun-magyar atyafiság tézise a XV. század végére közvéleménnyé vált. „A Szent László halála óta szinte szakadatlan gyarapodásban levő történetirodalom valóságos köztudatot teremtett a tanult emberek körében. Álljon itt bizonyítékul a

következő adat. Az Aurea-legenda szerint valamely Julius nevű hun fejedelem (princeps gentis Hunnorum) mészárolja le Kölnben a maga hunjaival Szent Orsolyát és a tizenegyezer szűzet. A Nádor-kódex (1508) Orsolya-legendája a „princeps Hunnorum"-ot „a magyarok fejedelmének" fordítja, az Érdy-kódexé (1526—27) „a szitytya magyarok fejedelmének", a Kazinczy-kódexé (1526) azt írja, hogy Julius „a sok magyarral egyetömbe" szállta meg Köln városát, végül az Érsekújvári-kódex (1529—31) így fordít: „és követeket küldenek Juliushoz . . ., ki az unusoknak azaz magyar nemzetnek, ki magyar nemzet az üdőben pogányok valának . . . fejedelmök vala". Az első és harmadik változat fordítója ferences, a másodiké karthauzi, az utolsóé domonkosrendi szerzetes volt. Habozás nélkül magyarnak fordítja valamennyi a hunt" [Horváth János]. A szerzetesrendeknek a történeti tudat terjesztésében játszott szerepe vezet bennünket annak a hatásnak vizsgálatához, melyet a krónikás hagyomány a köznemességre gyakorolt. A köznemességnek mint rendnek, mint társadalmi-gazdasági színvonal képviselőjének történeti tudatát kimutatnunk és megragadnunk lehetetlen. Mindig csak egyesekről beszélhetünk és sohasem lehetünk biztosak afelől, hogy ezek az egyesek valóban az egész rend mentalitásának kifejezői e? A kérdésre feleletet ezért csak úgy adhatunk, ha megvizsgáljuk, hogy volt e a XV. századi Magyarországon nemesi közvélemény, érték-e a köznemességet felülről oly műveltségi hatások, melyek benne történeti tudatot alakítottak ki és végül, hogy megvoltak e ebben az osztályban a szittya-hun azonosításból levezetett tanok befogadásának előfeltételei.

E kérdések mindegyikére a leghatározottabb igennel felelhetünk. Nemesi közvélemény már jóval a XV. század előtt kialakult, erre számos autentikus egykorú nyilatkozat áll rendelkezésünkre. Így a már említett 1433-iki haditervezet emlegeti a nemesség egyetemének azt a vélekedését, hogy 15 napon túl a sereg nem köteles a határokon tartózkodni. Mátyás figyelmébe ajánlja a Szentszéknek a magyar király főkegyúri jogának respektálását, mert őszentsége be sem láthatja, hogy „mily fontos dolog ez nálunk magyaroknál". Ha ismerné „a mi magyarjaink gondolkodását és szokásait" [igenia et mores nostrorum Hungarorum] aligha sértené meg ezt a jogot, mert a magyarok inkább a hitetlenekhez csatlakoznak semhogy abból engedjenek. Bármily autokrata volt is Mátyás, mégis súlyt helyezett a közvélemény jóváhagyására. Így például mikor 1487-ben a császár elleni háború céljaira adó megajánlását kérte a rendektől, azt kívánta, hogy ezt az ügyet előbb a megyei közgyűlések tárgyalják le, mivel „efféle közös ügy mindnyájatok közös megfontolását igényli". A közvéleményalakulás műhelyeit valóban ezekben a megyegyűlésekben kell megpillantanunk, melyek Zsigmond kora óta országos ügyekben is állástfoglaltak. Zsigmond is Mátyás is elősegítették ezeknek a megyegyűléseknek a működését, mert ezáltal az országgyűlések kellemetlenségeitől megszabadultak. A nemességnek az országgyűlésen való fejenkinti megjelenése Zsigmond halálától

egészen Mátyás első rendi befolyás jegyében álló éveiig, majd az ő halálától egészen a mohácsi vészig rövid intermezzókkal állandó volt és nagyra növelte a köznemesség erejét és politikai befolyását, mivel a nagy fegyveres tömegek nyomása alatt uralkodó és főnemesség egyaránt engedni volt kénytelen. Ezért a köznemesi párt minden erejével azon volt, hogy az országgyűléseket lehetőleg minden esztendőre kikényszerítse. Különösen a Jagellokor diétái voltak alkalmasak a köznemesi közvélemény kialakítására. A milanói herceg követe írja 1490-ben urának, hogy az országgyűlésen körülbelül kilencezer ember vett részt. 1525-ben 7.000 nemes jött fel a diétára s a főurak kíséretével együtt összesen 10.000-en lehettek, az egész nemességnek egynegyed része. Ezeken az országgyűléseken a köznemesség vezérei magyarul, mint a humanista történetírók a nyelv és a mondanivaló összhangját kifejezve mondják „szittya nyelven" szólottak párthíveikhez. Milyen volt ennek a fegyveres, lázongó nyugtalan tömegnek az alaphangulata, azt jól mutatják az országgyűlési végzések, melyeknek nagyrésze az idegenek ellen irányul. Az idegengyűlölet volt az a lelki bázis, melyre a pártvezérek, egy Werbőczy és Zápolya nagy sikerrel építették.

Bár az idegengyűlölet időtlen emberi megnyilatkozás, mégis azt kell mondanunk, hogy a XV. század ezt az érzést még napjainkat is megszégyenítő tökélyre emelte. Anonymus és régi Gesta tanúi annak, hogy az idegenek iránti ellenszenv a magyar közösségérzés első, dinasztikus korszakában sem volt ismeretlen. A különbség a későbbi századokhoz viszonyítva abban a körülményben jelentkezik, hogy míg a XI—XII. században ezek az indulatok az állam és társadalom felülről való szervezettsége következtében nem érvényesülhettek, addig később az állam eltársadalmiasodásának korában politikai motivumokká emelkedtek. Igy mély szimbolika rejlik abban a tényben, hogy az Aranybulla tartalmaz először idegenellenes intézkedéseket. Nem áll módunkban az idegengyűlölet összes megnyilatkozásaival részletesen foglalkozni, felsorolni mindazokat a törvényes intézkedéseket, melyek a külföldiek ellen irányultak, ezért csak néhány szemléltető példával próbáljuk mibenlétét megmagyarázni.

A milanói herceg követe írja urának, hogy a magyarok gyűlölik a cseheket és lengyeleket, de egyben a németeket is. Bonfini arról tudósít, hogy a németek is hasonlé érzelmekkel viseltetnek a magyarok iránt, Massaro velencei követ szerint pedig a magyarok utálják a cseheket, de ezek is ellenségei nekik és a németségnek. Ezen általános felfogás szerint minden idegen ipso facto ellenség és alattomos, ellenszenves tulajdonságok hordozója. Az idegen népekhez a szomszédok tudatában már eleve bizonyos általános képzetek kapcsolódnak: hazug, iszákos, nagyzoló stb. Tubero szerint a magyarok az olaszoknak álnokságot és ravaszságot vetnek szemére s hogy ez az állítás nemcsupán felületes általánosítás, hanem tényleg a magyarországi közvéleményt fejezi ki, azt frappánsan bizonyítja egy 1519-ben Magyarországon járt velencei diplomatának kalandja

Kassa városában. A követ II. Lajossal akart találkozni, aki azonban Prágában tartózkodott. Odautaztában útba ejtette Kassát és ott egy éjszakát töltött. Ezen az éjjelen a városban tűz ütött ki s amikor a polgárok meghallják, hogy falaik között olaszok tartózkodnak, nem volt már kétséges előttük a tűzvész eredete s abban a meggyőződésben, hogy minden olasz hivatásos gyujtogató, megrohanták a követ házát és csaknem tűzrevetették őt és kíséretét.

A felbomló keresztény szolidaritás és a nemzetállam-alakulás érzelmi kísérőjelenségei ezek, melyeket európaszerte megtalálhatunk. Lényegébe világít az a bejegyzés, melyet a Nemzeti Múzeum egyik újabban beszerzett XV. századi 2. feléből való vegyestartalmú kodexében a legutolsó lapok egyikében találtam. A népeknek és tulajdonságaiknak felsorolása ez, de egyben igen jellemző helyzetképe az akkori európai léleknek.

Rómaiak írígysége,
Szaracének bujasága,
Frankok vadsága,
Csehek zabálása,
Magyarok bátorsága,
Svédek gőgje,
Szlávok tunyasága,
Zsidók hitetlensége,
Németek falánksága,
Spanyolok pompája,
Olaszok fösvénysége,
Lengyelek részegessége,
Bajorok kicsinyessége,
Dánok hitetlensége,
Görögök hízelgése,
keresztények üldöztetése.

Ennek az idegengyűlöletnek fő képviselője nálunk a köznemesség, mely országgyűlésről országgyűlésre szívós kitartással követeli a külföldiek eltávolítását az udvarból, a hivatalokból, sőt az egész országból. A gyűlölet odaáig ment, hogy a nemzetközi jog e gyermekkorában már külföldi követeket sem akarták az országgyűléseken megtűrni. Burgio írja az 1525-iki pesti országgyűlésről, hogy a köznemesség két ízben is kéri a királyt, hogy küldje el az idegen követeket, köztük elsősorban a császár és Velence megbizottait. Az előbbit azért, mert illetéktelenül beleavatkozik az ország belügyeibe, a másik pedig egy oly államot képvisel, mely szövetségben van a törökkel s így kézenfekvő a gyanú, hogy tulajdonképen kémkedik. Az 1526-iki székesfehérvári országgyűlésen, ahol párthívei Zápolyát királlyá választották, a német követek tiltakozni próbáltak, de a nemesség felzúdulását látva, jónak látták sietve távozni.

A köznemesség idegengyűlölete kiterjed a külföldi kereskedőkre is. Enea Sylvio nagyszerű jellemzését adja ennek a gazdasági

hátterű gyűlölködésnek: „nem találsz egyetlen népet sem, mely könnyen engedné kivinni a maga területéről az aranyat. Közös betegség ez, mely elöntötte az összes tartományokat. Mert amiként a németek ezért gyűlölik az olaszokat, akként útálják ugyanezért a németeket a magyarok. Mert mi bánthatná jobban Pannónia népeit, mint az, hogy országukban németek kereskednek s kivisznek onnan minden aranyat". A köznemesség idegengyűlölete azokhoz a képzetekhez kapcsolódik, melyeket a pátria és náció szavak későközépkori értelmezésével kapcsolatban tárgyaltunk. A náció bizonyos szokások, életforma és nyelv összességét jelenti, melyet a többi hasonló képződménytől a kortársak tudatában elsősorban ez a gyűlölet választ el.

Az idegenek elleni ellenszenv természetesen teljes ellentéte a keresztény népek egységét valló egyházi felfogásnak s így azon sem csodálkozhatunk, ha a későközépkori magyar köznemesség bizonyos rétegeiben kereszténység- és egyházellenes áramlatok érvényesülnek. Ennek a magatartásnak oka egyáltalán nem vallási, hanem éppen ellenkezőleg világnézeti közömbösségből, vagy éppen anyagi okokból ered. Az egyházi tized beszedésének nehézségeiről nem is szólva, más bizonyítékok is rendelkezésünkre állanak a tünetek jellemzésére. Midőn az 1525-iki országgyűlésen a köznemesség az esztergomi érsek megbüntetését követeli, a király kijelenti Burgionak, hogy nem hajlandó Szalkait elejteni, mert hűséges szolgájának tartja, de ha nem is bizonyult volna annak, nem engedi hogy bántódása essék, mert az egyház tekintélyének ártana. Ezzel rossz példát adna és ha ebbe beleegyeznék, akkor Magyarország három éven belül visszaesnék a hajdani pogányságba. Nehány hónappal a mohácsi katasztrófa előtt mondja a pápai követnek, „hogy jobban fél ezektől a magyarországi törököktől, mint a törökországiaktól" [Burgio]. Midőn a magyar követek az 1522-iki nürnbergi birodalmi gyűlésen a német rendektől a török ellen segítséget kérnek, a birodalmi rendek erre azt válaszolják, hogy tudomásuk van arról, miszerint egyesek Magyarországon nyiltan hirdetik, hogy inkább a török szultánt ismerik el fejedelmöknek, mintsem a németek és csehek segítségével éljenek [Iványi, Adalékok 68]. Távol áll tőlünk, hogy ezeknek a nyilatkozatoknak a magyar köznemesség egészét illetőleg hitelt tulajdonítsunk, viszont ezek alapján igenis fel kell tételeznünk egy oly réteget, mely idegengyűlöletében egészen a keresztény közösség tagadásáig ragadtatta magát.

Szélsőséges idegengyűlölet és kereszténységellenes hangulat teljesen beillenek abba a képbe, melyet a Mohács előtti köznemesség életstílusáról, társadalmi és kultúrális színvonaláról magunknak alkothatunk.

A XIII. század óta kísértő, határozottabb formákat a XIV. században öltő s a XV. század folyamán már dogmává merevedő „egy és ugyanazon nemesség" elve kezdettől fogva csak papíroson volt érvényben s sohasem fedte a tényleges szociális, gazdasági adottságokat, sőt még a jogi helyzetet sem. A nemesi társadalom egységé-

ről csak a valóság teljes figyelemkívülhagyásával beszélhetünk. Félországokon parancsoló nagyurak, akik nagyszámú nemes familiáris-haddal rendelkeznek, országos méltóságokat töltenek be, Budán palotát tartanak és egész seregekkel vonulnak a harcba, csak egyoldalú jogászi formalizmussal vehetők egy kalap alá a kisvagyonú, vagy egyenesen nincstelen nemesi tömegekkel, melyeknek jórésze nagyurak katonai vagy gazdatiszti szolgálatában állott vagy éppen jobbágytelken gazdálkodott és így életszínvonalában sokszor elmaradt a kedvezőbb helyzetben lévő, több telken gazdálkodó jobbágyoktól is. Túlságosan messze vezetne a nemesi társadalom tényleges tagozódásának ismertetése s ehelyett elegendő tárgyunkkal kapcsolatban csupán arra a tényre hivatkozni, hogy már a XV. század első felében a nemesség tekintélyes része anyagi helyzete következtében egyáltalán nem tud élni a nemesi jogokkal így például szegénysége miatt a honvédelem terhei alól is felmentést nyert. A XV. század végére és a XVI. elejére ez a differenciálódás még élesebbé válik. Egy kortárs, Császár Mihály szerint egy-egy megyében alig van több, mint két-három vagyonos és a nagybirtoktól független nemes. Ezek a tömegek azonban elkeseredetten ragaszkodnak előjogaikhoz, belevetik magukat a politikai mozgalmakba, hogy számbeli erejük latbavetésével a jobbágysorsba sülyedés rémét elkerüljék. Ez az elsősorban földművelő, de alkalomadtán kardforgató réteg sajátos rusztikus színezetet ad a későközépkori Magyarországnak, melyhez a nagybirtok dominálo szerepe révén bizonyos marciális vonások társulnak. Az inkább de iure, mint de facto kardforgató nemesség mellett a nagyrészben katonai hivatású familiáris réteg jelenléte magyarban és idegenben egyaránt azt a benyomást kelti, hogy a magyarság elsősorban zorderkölcsű katona-nemzet, mely a fegyvereken kívül csak a gazdálkodással törődik s minden egyebet elhanyagol, sőt lenéz és megvet.

Az urbánus-polgári világnézetű humanistáknak feltűnik az országnak városokban való szegénysége, a városok falusias külseje, a lakosság foglalkozásbeli és nemzetiségi elkülönülésének egybeesése, magyar kereskedők és iparosok csekély száma. Ezekből a megfigyelésekből születik meg az a feltűnően egységes magyar karakterológia, melyet Enea Sylvio, Callimachus, Bonfini, Tubero és Ransano humanista írásaiban egyaránt megtalálhatjuk. A legtárgyilagosabb még Bonfini, aki szerint „Magyarország felettébb zord és fékezhetetlen nép táplálója, mely régi barbárságát levetkőzve, napjainkban a katonai fegyelem dicsőségével kérkedik". S ebből a tényből levonja a következtetést az ország jövőjére is: Martialis, nisi a maioribus degenerare velit est Hungaria. Aránytalanul sötétebb az a kép, melyet Tubero rajzol a Mátyás utáni magyarságról. A magyar vad és megférhetetlen emberfajta, mely az erőn és gazdagságon kivül mitsem becsül. Leplezetlen gúnnyal beszél Bakócz Tamásról, aki mint a legtöbb magyar, a parasztiságon át érkezett el az irodalmi játék kedvteléséhez. Véleményét a következő — minden igazságtalansága ellenére is egy rétegre csodálatosan jellemző — mondatba foglalja

össze: „a magyarok fegyverre termett nemzete számára, mely egyedül a hatalom és gazdagság csodálója, nincs olyan tekintély, mely — ha fegyvertelen — csupán a fenségének kijáró tisztelet révén az erőszak ellen elégséges védelemmel birna".

Paraszti, katonás és antiintellektuális jelleg: körülbelül ezekben a modern szavakban foglalhatnánk össze a humanistáknak a magyarságról való véleményét, melyet nem lehet egész egyszerűen mint elfogultat magunktól elutasítani. Csaknem ugyanazok a szavak hangzanak el magyar részről, mégpedig két oly férfiú ajkáról, akiket igazán nem lehet fajtájuk lebecsülésével megvádolni.

Az egyik a már többször emlegetett Karthauzi Névtelen, aki minden prédikációjában megható szeretettel szól a „szegény magyar népről", ez „áldott keresztény országról" s mégis úgy látja, hogy a magyarság elmaradottsága a bibliafordítás terén az „olyannyira faragatlan és paraszti magyar nép" [gens Hungara tam rudis et rustica: Érdy-kódex, prologus] hanyagságának számlájára írandó. Werbőczyt senkisem gyanusíthatja meg nemzete hibáinak túlságosan kritikus szemléletével, mégis a Hármaskönyv végszavában mentegetni kénytelen magát művének stílusa miatt, melyet a sajátos magyar viszonyok határoztak meg: „tudott dolog, hogy a mi pannonjaink többet törődtek a fegyverekkel és a szántövető szerszámokkal, mint Cicero, Livius, Sallustius vagy Aulus Gellius követeivel". Az örökös harc és fegyverzaj akadályozta őket szerinte még abban is, hogy törvényeikkel törődjenek.

Ebbe a köznemesi lélekbe hullottak azután a tudatos politikai agitáció magvai. A köznemességnek az a kis töredéke, mely a magasabb műveltségi szférákkal érintkezve is megtartotta jellegzetes rendi világnézetét és így az országgyűléseken vezető szerephez jutott, azt a szittya-hún világnézetet hirdette a tömegeknek, melyet még a XIII. századi átdolgozó öntött határozott formába.

Ez a világnézet pedig népfölségi szellemű, idegengyűlölő, kereszténységellenes és militarista lévén, kiválóan alkalmas volt arra, hogy a király és oligarchia ellen berzenkedő, idegengyűlölő, katonai hivatással kérkedő, egyrészében a kereszténység iránt legalább is közömbös kisnemesi tömegek jelszavává váljon.

A krónika szellemének és az ösztönös kisnemesi törekvéseknek az összhangja Werbőczy Istvánban tudatosult, s az ő „szittya ékesszólása" révén a Mohács előtti országgyűlések vezető szólamává vált. Politikai elvei, közjogi felfogása és nacionalizmusa, mind ebből a szittya tudatból táplálkoznak s a krónikából maradék nélkül levezethetők. Igaz ugyan, hogy erős vallássossága érzékennyé tette őt a keresztény szolidaritás szempontjai iránt is, de a hangsúly a harcias, mással nem törődő szittyaságban volt és hívei is ezt a motivumot hallották ki elsősorban szavaiból.

Igy a krónika beszél belőle, midőn szinte kérkedik a szittya-hun eredetű magyarságnak a műveltség, a jog és egyéb diszciplinák iránti közömbösségével, amidőn fölényes lenézéssel zárja ki a

magyar életformából a „nyerészkedő és közönséges" foglalkozásokat s mutat rá arra, hogy ez a nép a nemesség eszményét egyedül a vitézkedésben pillantotta meg: sola milita nobilitatem definierunt [Tripartitum: előszó]. A XIII. századi átdolgozót követi abban is, ahogy a magyar jobbágyságot a kommunitás akaratával szembehelyezkedő gyávaktól származtatja, de főként szentkoronatanában, mely nem egyéb, mint a krónikás népfölségi elméletének konkrét közjogi kifejtése. Szekfű Gyulát *kell* itt idéznünk: „Verbőczi tana a koronát eredetileg a nemesi communitáshoz kötve, végső fokon lehetővé teszi a királynélküli királyságot, a korona jelképét maga előtt tartó államot, melyben a nemesség nem látja szükségét annak, hogy a koronát a király fejére tegye." A szentkorona nemcsak az államhatalom szimboluma, hanem egyben a köznemességéé is és mivel az állam a XIV. század óta „a magyar nemzet államának" tekintetett Werbőczy fogalmazásában a nemzetet is a köznemesség jelenti, azt a nemzetet, melynek létét és igazolását a fegyver adja meg.

A Werbőczy-féle ideált a köznemesség előtt Zápolya testesítette meg: „aki a németes lovagpáncélból visszaöltözik szittyának és szittya módra, nyereg nélkül köpenyegén üli meg a lovat" [Szekfű].

Hogy ezek az elvek és ezek a példák minő képzetek kialakulására vezettek egy átlagos kisnemesi koponyában, arra némi fényt Szerémi Györgynek, Zápolya káplánjának műve derít. Ennek a félművelt, zavarosfejű, de éppen azért a közhangulatot csodálatosan kifejező írónak művében meztelenül jelenik meg a köznemesi antiintellektualizmus. Kifejezésmódjában a magyar szó csak keretet jelent, ha a faji tulajdonságokat akarja hangsúlyozni, akkor mindig a szittya szóval él. A szittya nála egyenlő a harcos, kemény magyarral s ezért ha valakit nagyon meg akar dícsérni, kiállítja róla purus scithicus bizonyítványt. Ilyen ember szerinte Szilágyi Mihály, „ki tiszta szittya lévén, felettébb kemény ember volt". Egy Fekete János nevű ilyen purus Scithicusról mondja, hogy ravasz volt a maga parasztiságában és járatlan az irodalomban. De ne higyjük, hogy ez nála becsmérlés, éppen ellenkezőleg: az irodalmi műveltség az, amit mint férfihez nem méltót, szégyenleni kell. Művének egyik epizódjában egy vár elfoglalásáról beszél, melyet egy bizonyos György nevű literátus védett igen gyáván: castellanus erat Georgius literatus ac effeminatus. Az irodalom, a műveltség tehát effemináltság; szemben az egyedül férfias szittya műveletlenséggel: lehetetlen, hogy Széchenyi nagy parlagjának képe ne tóduljon emlékezetünkbe.

Mindezekkel a köznemesi nacionalizmus szélső pólusát iparkodtunk bemutatni; túlzásai, ellenszenves vonásai sem változtathatnak azon a tényen, hogy a magyarság eredendően, származásánál fogva katonanemzetnek érezte magát s hogy valóban az is volt, még akkor is, ha talán éppen a leghangosabbak hivatkoztak erre a legkevesebb joggal. Másrészt pedig tekintetbe kell vennünk azt,

hogy ezek a kevéssé rokonszenves tünetek egyben általános tünetek, melyek az egykorú német, cseh, lengyel nacionalizmus arculatán is kiütköznek. Amikor tehát a későközépkor magyar nacionalizmusát akarjuk körvonalazni, nem szabad ezekről a vonásokról elfeledkeznünk és a magyarság küldetéshitét, mint ez eddig történt, egyedül a kereszténységvédelem szerepének vállalásában megpillantanunk. A „kereszténység pajzsa és bástyája" szólam tartalmatlan szóvirág mindaddig, míg nem áll mögötte ez az antitetikus szittya tudat, azoknak a tulajdonságoknak felismerése, melyek a magyarságot minden idegengyűlölete, nem Európából való származásának tudata ellenére is a keresztény közösség szolgálatának vállalására képessé tette. A magyar történet talán sohasem volt annyira európai történet, mint éppen a XV. században, melynek hatalmas prológusa Zsigmond rendkívül összetett kora volt. A keresztény egység megóvásáért körömszakadtáig küzdő zsinatok, melyek azonban nációkba forgácsolódnak szét, egymásrautaló törökveszedelem, de emellett fékevesztett nemzeti acsarkodás, kapitalisztikus-polgári világrend születése, de ugyanakkor a lovagi-nemesi világnézet kizárólagos érvényesülése az udvari életben, realisztikus és stilizáló elemek párhuzamossága a művészetben, fényes lovagi elitseregek és toprongyos paraszthadak együttes szereplése a csatatereken: csak nehány kiragadott példa az ellentéteknek ebből a hallatlanul érdekes epochájából, melyet 1350 utáni európai történetnek szokás nevezni. S ne felejtsük el, hogy a zsinatokon magyarok szerepelnek, az egyházszakadás likvidálásának legnehezebb nemzetközi tárgyalásait Zsigmond magyar nádora, Garai Miklós vezette, jellemző képviselője annak a magyar nagybirtokos arisztokráciának, melyet a Zsigmond alapította sárkányrend oligarchikus politikai célokat követő, de egyben ezt a nyers politikai valóságot a lovagvilág formáiba stilizáló szervezete kovácsolt egységessé. Ez az elit nemzetközi szereplése révén telítődik a keresztény szolidaritás tudatával s ezt visszahárítja arra a társadalomra, melynek a törökveszedelem következtében, de beállítottságánál fogva is minden előfeltétele megvolt ahoz, hogy magát a keresztény világ védőjének érezze.

A tudós filológia kimutathatja a propugnaculum et antemurale Christianitatis formulának III. Frigyes egykori kancellárjától, Enea Sylvio Piccolominitől való származását, de túlhaladja kompetenciáját akkor, ha ebből a nemzet missziótudatának külföldi eredetére, és így a magyarságban való gyökértelenségére következtet.

IV. Béla levelét tárgyalva, láttuk az előzőkben, hogy a király a XIII. század derekán már vallotta és vállalta a kereszténység előretolt őrsének szerepét. Tanúi voltunk annak a lassú, de feltartóztathatatlan folyamatnak is, mely az élet egész területén a társadalom kezébe helyezte azt az irányítást, mely addig a dinasztia kizárólagos privilégiuma volt. Abban a pillanatban, amidőn ez a felelősség keresztény gondolatától áthatott közösség a maga vállára vette az állam fenntartásának, védelmének gondját, el kellett követ-

kezni a fejedelmi hivatás, a defensor Christianitatis eszme kisajátításának is.

A magyar társadalom a XI. század vége óta keresztény társadalom volt és ennek a keresztényi hitű közösségnek az egyedei harcoltak évszázadok óta besenyővel, kunnal, tatárral, bogumillel és törökkel. Elképzelhetetlen mármost, hogy ezekben az egyszerű lelkekben ne sarjadt volna ki a királynak, vagy dominusoknak tartozó hűségen túl egy magasabb szolgálat sejtése, egy erkölcsi-vallási szembenállás tudata azokkal, akik ellen harcoltak.

Mindezt azonban nemcsupán kikövetkeztetjük, hanem száraz oklevelek adataival bizonyítani is tudjuk. Nem királyokról, nagybirtokosokról, országos politikában forgolódó köznemeskről, hanem két özvegyasszonyról szólnak ezek a rendkivül jellemző hivatalos dokumentumok. Az egyik 1432-ben egész vagyonát a török elleni küzdelem céljaira, a jeruzsálemi lovagoknak adja [Fejérpataky hagyaték], a másik pedig 1464-ben minden kényszer nélkül egy jól felszerelt vitézt bocsát az ország rendelkezésére [Hazai Oklevéltár]. Különösen az első eset érdemel különös figyelmet, mert az adományozás nem a magyar föld, hanem a szentsír védelmét célozza. Ezek a naiv emberek, mitsem tudtak kancelláriai floszhulusokról, humanista frázisokról, sohasem olvasták a magyarság szerepét magasztaló pápai bullákat, csak azt tudták, hogy ők keresztények és hogy ezért áldozniok kell.

A nikápolyi csatából visszatérő Zsigmond százával részesíti előkelő híveit és azok közrendű familiárisait birtokadományban, vagy egyéb kiváltságokban s az erről szóló oklevelek egyikében sem mulasztja el arra rámutatni, hogy a lezajlott küzdelem a hit és hitetlenség mérkőzése volt. Ez a terminológia behatol még a század első felében a szűkszavú királyi mandátumokba, perhalasztó vagy perszüntető végzésekbe is. Igy 1416-ban Zsigmond értesíti az ország összes bíróságait, hogy kedvelt híve, Töttös László pro christianae plebis fide et regni nostri defensione a török ellenében elesett [Zichy VI 392]. Mikor Kapisztránói János atya Magyarországra érkezik, a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek levelei között ott találja egy kis magyar végvár őrségének rossz latinságú levelét, melyben látogatását és lelki vigaszát kérik.

Mindezzel egy pillanatig sem kívánjuk tagadni azt, hogy az egyházi propaganda óriási hatással volt a török ellen küzdők lelkületére. A bűnbocsánatot hírdető pápai bullák sora végigkísér az egész XV. századon a mohácsi katasztrófa küszöbéig. A szerzetesrendek tagjai ontják a harcra buzdító prédikációkat, melyekből Laskai Ozsvát egy egész kötetet tett közzé, hogy rendtársainak a „mohamedánok, zsidók, husziták és óhitűek" elleni beszédeikben vezérfonalul és mintául szolgáljon [Quadragesimale Gemma Fidei Hagenau, 1507].

Hunyadinak, I. Ulászlónak és Mátyásnak a magyarság kereszt-

tényvédő szerepéről való nyilatkozatai, melyek egykorúak Enea Sylvio formulájának első előfordulásával, ezt mutatják, hogy csak a köntös, a forma származik a nagy humanistától, nem pedig maga a gondolat, mely a XIII. század közepére nyúlik vissza. Bármily hatásos volt is Enea Sylvio agitációja, annak gondolati magvát Hunyadi környezetére, elsősorban talán Vitéz Jánosra kell visszavezetnünk. Az idevágó külföldi nyilatkozatokkal párhuzamosan egész sereg magyar dokumentummal rendelkezünk, különösen diplomáciai iratokkal, követi utasításokkal és jelentésekkel, melyek mind a kereszténység védőbástyájának eszméjét propagálják a külföld felé.

Ennek a kiirthatatlan érzésnek ad kifejezést a XVI. század közepén konstatinápolyi követjárása során Zay Ferenc, midőn a németség magyargyűlöletére figyelmezteti őt a nagyvezér és népét a török táborba csábítja: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek variétása megkülömbözteti, a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük" (Szekfű).

A magyarság többségén és jobbik részén minden idegengyűlölete ellenére is feltétlenül uralkodó keresztény szolidaritástudatból azonban hiányzik a martirium önfeledtsége, az odaadás öröme, a vállalt szenvedést enyhítő részvét vígasztalása. A magyarság szolidárisnak érezhette magát a kereszténységgel, de az nem volt szolidáris ővele. Az egész törökkorszak mottójául szolgálhatnának azok a szavak, melyekkel annak idején IV. Béla panaszolta el a kereszténység három principális curiájában tapasztalt teljes részvétlenséget: magárahagyottságában nem kapott mást — nisi verba, csak szavakat. Bármennyire foglalkoztatta is a török előnyomulása az európai közvéleményt, ez az érdeklődés inkább irodalomban, humanista levelezésekben, az antik szabályok kínos betartásával készült, de soha el nem mondott beszédekben élte ki magát, de mint realitás és szükségesség semmiesetre sem hatolt be azokba a józan, hideg koponyákba, melyek Európaszerte már az újkori nemzetállam jövőjét formálták. E közönyösség mellett elhaladnunk annál kevésbbé lehet, mert külföldön is ismert tény volt az egymással szembenálló magyar és török erők aránytalansága. III. Frigyes kancellárja, Schlick Gáspár írja 1444-ben Cesarini Julián bibornoknak, hogy bármily nagy, bármily erőt képvisel is Magyarország, a török Európából való végleges kiűzéshez nagyobb hatalomra volna szükség [Briefwechsel, II 149].

„Már a török elleni harc hatvanadik esztendejét számláljuk, — írja Hunyadi a pápának, — mióta csupán egyetlen nép fegyverei szegeződnek az ellenségnek" [Schwandtner II 53]. Ugyanez a szólam tér vissza egész következetesen Mátyás diplomáciai levelezésében, de legmegindítóbb formában talán abban a segélytkérő irat-

ban, melyet II. Lajos 1524-ben intézett VII. Kelemenhez: „ha az ellenséggel szemben alulmaradunk, tudják és érezzék az összes keresztények, elsősorban Itália, Germánia és maga Róma szent városa és egyháza, hogy mit tettek a keresztény név védelmére, a vallás épségére immár több mint száz éve a magyarok" [Theiner Hung. II 63].

Egy pillanatra se higyjük azt, hogy ezek diplomáciai frázisok voltak csupán. A pápai követ 1491-ben bizalmas jelentésben tájékoztatja a szentatyát azokról a vádakról, melyeket a magyar uraktól hallania kellett: „Őszentsége Miksa császár támogatásával a kereszténység védfalát hagyta cserben" [Századok 1885 111].

A keresztény szolidaritás kiirthatatlansága, de ugyanakkor az európai nemzetek részvétlenségének világos felismerése készteti a magyarságot arra, hogy küzdelmének igazolását önmagában keresse. A nikápolyi kudarc után Zsigmond ismételten hangoztatja, hogy ez az ország elég erős arra, hogy magát önerejéből megvédje, s Vitéz János is többször utal az osztrákokkal való tárgyalás során a harcos magyar nemzet hatalmára. Bármily egyenlőtlenek voltak is az erők, a magyarság a XIV. század nyolcvanas éveitől kezdve egészen Mohácsig minden idegen segítség nélkül állta a rohamot s pillanthatott vissza a küzdelemnek ránézve dicsőséges mozzanataira. A keresztény egységérzés és a teljes magárahagyottság érzése vezetett így a XV. századi magyar lélekben a történeti és hivatástudatnak az összekapcsolására. A magyar nemzetet őseitől örökölt harcos szittya erényei képesítik arra, hogy a kereszténység védfala és bástyája lehessen.

E tudat kialakulását Mátyás korába, sőt egyenesen az ő udvarába kell helyeznünk. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel. Magyar vonatkozású verseit erős sovinizmus, sőt idegengyűlölet jellemzi s megtalálható nála a nyugat hálátlanságának motivuma is. Mindezek ellenére vallja, hogy „mi a hazát és a hitet elhagyni sohasem fogjuk", „Nos patriae tamen et fidei non deerimus unquam" [Horváth János]. Janus ezeket a költeményeket Magyarországba való visszatérése (1466) és halála (1472) közötti időben írta. A következő láncszemet Vetési Lászlónak, Mátyás követének IV. Sixtus pápa előtt 1475-ben tartott beszéde adja kezünkbe, mely már a krónikafelfogás nyilvánvaló hatását mutatja. Itália üdvét és nyugalmát nem önmagának, hanem elsősorban a „hunoknak" köszönheti, akiknek királyai közül Attila már akkor kimutatta a kereszténység iránti tiszteletét, mikor még pogány népével Leo pápa kérésére Róma falai alól visszafordult. A kereszténység felvétele után ez a genus Hunnorum Christiano cultui deditissimum az egyház leghívebb fiának bizonyult és teljesíti ma is ezt a hivatását az eretnek cseh husziták és a hitetlen törökök elleni küzdelemben [Apponyi 55]. Ezek után az előzmények után nem lehet kétséges, hogy Bonfini, aki 1487-ben

fogott hozzá magyar történetének megírásához, csak megfogalmazta, de nem megalkotta a magyar hivatás eszméjét: „Isten azért rendelte a keresztény világ határára a szilaj szittya fajt, hogy az igaz vallás birtokában makacs védője legyen az igaz hitnek minden hitetlenség ellen" [II 1]).

Ezek után nem marad más hátra, minthogy ennek a magyar fajta képességeivel indokolt kersztény messzianizmusnak a tömegek felé vivő útját nyomon kövessük. Az első szálak a köznemesi világnézetet Mohács előtti reprezentánsához Werbőczyhez, az idegen királyok ellen tiltakozó 1505-iki rákosi végzés szerzőjéhez vezetnek. A tunya idegen királyok nem érthetik meg azt a szittya népet, melynek mindene a fegyver, mely ezt az országot véres harcokban szerezte meg s ilyenek közepette tartja ma is, s szolgál egyben pajzsul és bástyául az egész keresztény világnak.

A magyar nacionalizmus legtisztább fogalmazását mégis nem a köznemesi-krónikás világnézet képviselőinél, hanem azoknál találjuk, akik a hivatásnak nem szittya, hanem keresztény oldalát hangsúlyozták erőteljesebben. A magyar lélek történetében egészen külön hely illeti meg a pesti obszerváns ferencesek házfőnökét, a XIV. és XV. század fordulóján élt Laskai Ozsvátot. Beszédgyüjteményének (Sermones de Sanctis 1497) Szent Istvánról szóló prédikációjában, mely mint láttuk a krónika Attila-kultuszának nyomait mutatja, a néphez szóló papok számára így fogalmazza meg a magyar rendeltetést: „ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse."

Az ugyancsak beszédgyüjtemény jellegű és 1507-ben megjelent Gemma fideiben ez az egyszerű ferences a magyarság jellemének, sorsának, európai környezetéhz és nemzetiségeihez való viszonyának oly mélyenszántó jellemzését adja, melyhez újkori párhuzamokat is csak Zrinyinél és Széchenyinél kereshetünk.

Ráeszmél a Magyarországot lakó népek sokféleségére, „melyek nemcsupán nyelvükben, de szokásaikban és erkölcseikben is feletébb különböznek egymástól. Ó mennyi népet táplál ez az ország! Lakja mindenekelőtt mint az összes többi felett uralkodó — dominatrix caeterarum omnium — a szittya-hunoknak, közönségesen magyaroknak mondott nemzete, mely hitében ragyogó, amellett nagylelkű, robusztus és indulatos és így elsősorban a fegyver bátor forgatására termett, mely számánál, érdemeinél és méltóságánál fogva túlszárnyalja az országban lakó nemzetek tömegét". Vele élnek azok, akiket a hit közössége kapcsol hozzá, de azok is, akik az igaz vallástól elszakadtak s akik erkölcseit hitetlenségükkel naprólnapra fertőzik. Talán éppen ezért sujtja Isten büntető karja ezt a népet, mely minden hibái ellenére is hivatott védője a hívő nemzeteknek. A részvétlenség feletti panasz és elkeseredés elhalkul, a nép

önmagába, bűneinek és erényeinek mérlegére tekint és ezt állítja Isten elé.

Ez már annak a török árnyékában vergődő magyarságnak a hangja, mely túljutott az udvari humanizmus hívságain, de a szittya barbárság hetyke dícséretén is, mely kardját megmarkolva, minden bizodalmát a vallásba, mint kulturnép mivoltának hosszú időre egyedül lehetséges fundamentumába vetette.

Deér József

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

Az államalapítás ténye a magyarságot az európai közösséghez kapcsolta és szükségszerűen sorsa részesévé avatta. Az együvétartozás természetesen különböző módon nyilatkozott meg a történelem folyamán s nem mindig jelentkezett a történeti tudat teljes fényében. Azonban a népeket összefűző világnézeti szálak, a politikai egymásrautaltság vagy érdekek harca, az európai művelődés nemzeteket összepántoló hatása, az azonos világkép és ízlésáramlat, országok gazdasági jelentősége — egyszóval a történelemalkotó politikai szellemi és gazdasági tényezők egyre tudatosabb állásfoglalásra kényszerítették a nemzeteket egymás megítélésében. A közvélemény felfogása, hangulata, történelmi ismerete igen jellemzően mutat rá erre az állásfoglalásra. A nemzetek fejlődésére oly nagyhatású külpolitika fontosságának a felismerése[1] hívja föl az államügyek irányítói figyelmét már a XVII. században a hazai és külföldi közvélemény alakulásának a történeti jelentőségére. A nemzet hangulatának, véleményalakításának irányítására fontos eszköz, a sajtóirodalom a XVII. században kezdi meg egyre nélkülözhetetlenebb hivatását s a közvélemény informálása az érdekelt nemzetek jelentőséget nyert feladatává lesz. A magyarság európatörténeti szerepének, értékének és jelentőségének külföldi megítéléséből s a kialakult vélemény hatalmas irodalmából elemezhető ki az a magyar nemzetkép, amelyben az európai nemzetek történeti tudatának s bizonyos mértékben a magyarság történelmi önismeretének is a megnyilatkozását láthatjuk.

A magyar nemzetkép alakulásának története tehát nemcsak a magyar sorstörténetnek válhat jelentős fejezetévé, hanem az európai történelmi tudat fejlődésrajzához is szállíthat adatokat.

Annak a hatalmas írásos hagyománynak, amely a magyar nemzetkép történetének a megírásához szolgál forrásul, természetesen csak kis részét teszi a XVIII. sz.-i enciklopédia-irodalom. Az enciklopédiák műfaji alapvonásából és művelődéstörténeti szerepéből következik, hogy magyarvonatkozású anyagának jelentőséget nem a felfogás eredetisége, hanem a francia és bizonyos tekintet-

[1] Hóman—Szekfű: Magyar történet VI. k. 6. l.

ben az európai tudományos irodalom Magyarországra vonatkozó ismeretének, felfogásának sokszor visszhangszerű — adatokba vagy rövid összefoglalásokba foglalt — kifejezése és ennek a gyakran hiányos vagy homályos képnek a népszerűsítése ad.

Az enciklopédia-irodalom és magyarvonatkozású forrásai.

A XVIII. sz.-i enciklopédiáknak, vagy más néven szótáraknak, a mai lexikonok beszédesebb őseinek felfogásalakító, ismeretközlő szerepe köztudomású. A műfaj a racionalizmus századáé, gyökerei azonban a humanista tudományosság talajába nyúlnak. Az ismeretek gyűjtése, összefoglalása, rendszerezése a renaissance-kor emberének a valósággal szemben ébredt lelkes érdeklődéséből következett. A francia humanista tudós-család egyik tagja, Charles Estienne 1566-ban adta ki a renaissance-ember igényeinek a kielégítésére szánt szótárát, amely megkezdte a humanista nyomtatványok európai körútját, 1670-ben egy angol humanista, Nicholas Lloyd újranyomatta Oxfordban, hogy aztán megint csak francia földre kerüljön s alapul szolgáljon Moréri 1674-ben Lyonban megjelent szótárának, az első francianyelvű enciklopédiának.[2] Estienne szótárának a története példázza a többi XVI—XVII. sz.-i latinnyelvű tudományos enciklopédia sorsát is. A humanista tudományos világ és a latin nyelv biztosította a szótárirodalom európaiságát. A tudomány eredményeinek s az ismereteknek e népszerű gyűjteményei természetesen anyagukban és formájukban, valamint szellemükben közösek voltak.

A latin nyelvnek a szótárakból való száműzése a XVII. sz. második felében korántsem jelentette a felfogás, a szellem gyors — különösen nem a gyökeres megmásulását. Baudrand szótárának az első kiadása latin s ebből készül a francia fordítás,[3] Bayle szótárát angolra is lefordítják,[4] a Diderot-féle enciklopédia az angol Ephraim Chambers szótárán alapszik[5] s az Yverdunben kiadott enciklopédia pedig Diderot szempontjait és szótártervét veszi át, de — amint az előszó az európaiság biztosítására kiemeli — a „nemzeti vonatkozású cikkek" mellőzésével.[6] A humanista szótárak nemzetközi elterjedtsége hagyományként szállt a francianyelvű szótárakra, amelyeknek európai olvasottságát biztosította a külföldre került hugenotta tudósok széleskörű munkája és a francia nyelvnek a XVIII. sz.-i diadalmas pályafutása.[7] A szótárak nemcsak a francia haza olvasóközönségének szólnak, hanem a francia műveltségű

[2] Le grand dictionnaire historique. Lyon, 1674. v.

[3] Baudrand: (Mich.—Ant.) Dictionnaire géogr. et hist. Paris. 1705, 2. v. Első kiad. 1682.

[4] Chaufepié: Nouveau dict. hist. et crit. 1750—56. 4 v. in fol. Préf.

[5] Diderot et D'Alembert: Encyclopédie. 1751—1780. 35 vol. Disc. prél.

[6] Fèlice: Encyclopédie. . . Yverdun 1770—1780. 58 v. in 4. Préf.

[7] Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon — XVIII. sz. Budapest, 1920. 7. l.

egész akkori Európának. Nem mindig a francia érdekek szócsövei, hiszen Augsburgban Habsburg-szellemű, Amsterdamban a hugenotta emigráció felfogását tükröző, Yverdunben is más állásfoglalású szótárakat adnak ki.

A XVIII. század, amelynek emberét a józan ész mámora és bizakvása hajtja az ismeretszerzésre, a szótárak igazi aranykorának mutatkozott. Az előző századok leple alatt nőtt, terebélyesedett racionalizmus beoltotta a kor emberébe a világ empírikus megismerésének és felmérésének a vágyát. A Diderot-féle enciklopédia az ismerettöredékek halmazára építi a tudományok rendszerét s ennek fölébe helyezi a XVIII. század racionalista filozófiáját.[8] A „világosság és tudás"[9] századának legfontosabb közvéleményalakító, műveltségterjesztő eszközévé lett az enciklopédia s a kor embere saját igényeinek a kielégítését látja a szótárlapozásban. E mellett bizonyít az enciklopédiák nagy népszerűsége, az új kiadások egész sora, az előszavak lelkesedése. A tudós szótárszerzők az olvasóközönség követelésének és tanítószenvedélyüknek akarnak szolgálni, amikor folytonosan bővítenek, javítanak; ígérik, hogy az ismeretek útvesztőjében vezérfonalak,[10] gyakorlati hasznúak[11] lesznek, az ismeretek teljességére[12] törekszenek és az elme gazdagítása mellett a szívet is kielégítik.[13] Igy váltak a szótárak — írja az egyik szerző — a kor „egyedüli tanácsadóivá és tanítómestereivé".[14] A század közepe táján gomba módra megszaporodnak, felölelik a XVIII. sz.-i ember egész érdeklődési körét: a földmíveléstől, a szekták történetétől a művészetek enciklopédikus összefoglalásáig. A csatákat, híres asszonyok történeteit, adomákat abc rendbe szedik, az udvari embernek is megvan a maga enciklopédiája s az ifjúságnak szánt ismereteket is a XVIII. század tankönyvébe, a szótárba foglalják Igy lesznek az enciklopédiák összekötő kapcsok a XVI—XVII. században még szűkebb körű, a XVIII. sz.-ban már megnövekedett humanista kulturájú tudós világ és az olvasótömegek között. S az egyre szélesbülő olvasótábor a szótáraktól a korszerű kérdésekről, egykorú eseményekről beszámolót, felfogásának megerősítését, érdekeinek alátámasztását, érzelemvilágának és izlésének anyagot, világnézetének és nemzeti aspirációinak kielégülést kér. Az enciklopédia mindezt boldogan vállalta magára, mert a tudós szerző is kora embere, tudományossága amúgy sem mondott ellene vallási meggyőződése kérlelhetetlen szigorának és az aktualitások ingerének sem tud, eszébe sem juthat ellenállni.

[8] Diderot id. m. Disc. prél.

[9] Augustin Roux: Nouvelle Encyclopédie portative. Paris. 1766. 2. v. Préf.

[10] Roux id. m. Préf.

[11] Encyclopédie méthodique. Paris. 1782—1832. 166. v. Préf. Diderot id. m. Disc. prél.

[12] Thomas Corneille: Dictionnaire universel géogr. et hist. Paris. 1708. Préf. 3 v

[13] Dictionnaire de recherches historiques et philosophiques. 1. v. 1774. Avant-Propos.

[14] J. B. Durey de Noinville: Table alphabétique des dict. Paris 1758. Préf.

Igy keveredett el a szótárirodalomban a tudományos törekvés a publicisztikai célzattal. A jelen vagy a közelmult nyugtalaníto eseményei sokszor épen úgy frissen kerülnek a szótárszerző tolla alá, mint az ujságokba. Bayle, aki a Mercure hist. et polit. munkatársa volt az 1686. és a következő években, Akakia francia diplomata erdélyi tevékenységére s ennek sajtóvisszhangjára úgy utal, mint az egykorú szótárolvasó számára is közismert tényre,[15] Baudrand XVIII. sz. eleji szótára a Rákóczi-féle felkelésre megjegyzi, hogy „a jövő megmutatja vállalkozásuk sikerét".[16] Ugyancsak Bayle a XVII. századvégi erdélyi eseményeket a szótár írása közben is figyelemmel kíséri.[17] Az is megtörténik, hogy az ujság az egykorú eseményekről készült beszámolóhoz forrásul használja fel a szótárt. Igy vett át — Bayle szerint „kétségtelenül" — a Mercure historique et polit. szerzője az 1690. márciusi számba Moréritől Apafi származására vonatkozó adatot. Szatmár körülzárásának, majd az ostrom abbahagyásának s Apafi serege visszavonulásának történetét ugyancsak a Mercure hist. et polit. a Histoire des troubles de Hongrie-ból „másolta híven".[18]

A XVIII. századi enciklopédikus irodalom rajzához hozzátartozik a szótártudósok közötti heves polémia a pártatlanság és tudományos módszeresség, valamint világnézeti felfogás helyessége kérdéseiben. A kor tudományos irodalmának bűne a szubjektivitás, „az egyoldalú felekezeti és pártszempont"[19] s a kor tudósainak valósulást követelő ideálja a kutatásban a kritika, az adatok lejegyzésében a pontosság és a tények referálásában a tárgyilagosság. Ez a két pólus jelzi a forráskritika problémájának a súlyosságát s a vallási és politikai meggyőződésnek a tudós véleményén átsütő izzását.

Szemben áll Bayle, „a deizmus és pyrrhonizmus legveszedelmesebb apostola",[20] Joly, Prosper Marchand, Chaufepié — egyszóval a hugenotta szótártudósok csoportja a francia nemzeti érdekek szótáraival, tárgyilagosabbnak érzi magát az yverduni enciklopédia szerzője, Felice Diderot-éknál, mert sem az állam, sem a vallás érdeke nem korlátozzák a véleménynyilvánításban,[21] a franciaországi szótárak a „bölcseség és a mérséklet" hiányával vádolják a Habsburg politikai érdekek és a katolikus vallás ügyét nagy buzgalommal szolgáló Fellert, aki viszont Diderot enciklopédiájában és Barral szótárában talál egyoldalúságot, illetve a történeti igaz-

[15] Bayle: Dictionnaire historique et critique. 1730. 5 v. Akakia. (Első kiadás 1696.)

[16] Baudrand id. m. Hongrie.

[17] Bayle id. m. Apafi.

[18] Bayle id. m. Apafi.

[19] Hóman B.: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII-ik században. Budapest, 1920. 5 l.

[20] Bonnegarde: Dictionnaire historique et crtique. Lyon. 4 v. 1771. Préf.

[21] Felice: id. m. Préf.

ság békés kutatását gátló enthuziazmust.[22] A polémia szenvedélye behatol a szótárak módszerességére és tudományos készültségére vonatkozó bírálatokba is. Bayle Léváról csak azért ír pár sort, hogy kijavítsa Morérinek a város történelmével kapcsolatos „két vaskos tévedését".[23] Feller az „enciklopédisták nevetséges félreértését" helyesbíti a Cinq-Eglises (Pécs) városnév helyes értelmezésével.[24]

A történeti igazság utáni vágy, a tudományos komolyság és módszeresség tisztelete fokozatosan emeli ki a tudóst a polémiák világából s a bevezetések soraiban a tárgyilagos kritika jeleit is megtalálhatjuk. A különben vallási és politikai felfogás parancsa alatt író Feller tiltakozik a „történetírás szent jogainak", a tények hű feltárásának a korlátozása ellen.[25] Chaufepié is önérzetesen írja, hogy szótárából kiküszöbölte a „személyeskedő disputákat".[26] Joly, Bayle szótárhagyományainak másik örököse és kritikusa követeli a szövegmagyarázatot és forráskritikát.[27]

A tudományos munka elmélyítését célzó XVIII. sz.-i kritikai szempontok jelentőségét nem homályosítja el a támadott szótárszerzők érvekben szegényes mentegetőzése: „a szótárak sohasem lehetnek pontosak".[28] A munka tudományos komolyságának érvényt szerző szellem diadalát nem akadályozhatták az enciklopédiák magyarvonatkozású anyagában megragadt s szótárakról-szótárakra hagyományozott tévedések sem — mint pl. Morérinél és az azt másoló szótáraknál az az adat, hogy Szent István 1020-ban II Henriktől kapott koronát,[29] vagy a Szatmárt ostromló János Zsigmondnak az azonosítása Zsigmond lengyel királlyal[30] s Fr. de la Croix-nak, a Dict. historique des sièges[31] szerzőjének tévedése, aki az 1566-iki szigetvári hősi kirohanás helyett kapitulációról tud.

Ez a háttere a XVIII. századi szótárközlések alapján megrajzolható magyar nemzetképnek, amelynek a kialakításában szerephez jut az európai tudományos irodalom, a magyar történeti tudat, a francia érdekek szolgálatában álló s a nemzet hivatástudatának, nemzeti büszkeségének is kifejezést adó egykorú történetírás, a kortárs vallási és egyre bővülő gazdasági szemlélete, érdeklődésvilága.

Ritkán kísérli meg a szótár azt, hogy egységes szempontú összefoglaló képet adjon olvasóinak Magyarországról. Az enciklopédia adattöredékeinek a teljes megvilágítását valójában az a hatal-

[22] Feller (François—Xavier): Dictionnaire historique. Augsbourg. 1781. 6 v. Préf.

[23] Bayle id. m. Leuwentz.

[24] Feller id. m. Janus Pannonius.

[25] Feller id. m. Turoczi L.

[26] Chaufepié id. m. Préf.

[27] Joly (Phil.—Louis): Remarques critiques sur le Dict. de Bayle, Paris. 1748.

[28] Moréri (Louis): Le grand dictionnaire hist. 1759. 10 v. az 1718-i kiad. Préf.

[29] Moréri id. m. Etienne I., La science des personnes de la cour.. 1722. Hongrie, Chaudon: Nouveau Dict. hist. 1772. 6 v. Chronologie.

[30] J. Fr. de la Croix: Dict. portatif des faits... Paris. 1768. 2 v. Stratagêmes; Filassier. (J.—J.): Dict. hist. d'éducation. Paris. 1771. Adresse d'esprit.

[31] J. Fr. de la Croix: Dict. hist. des sièges... 1771. 4 v. Sigeth:

mas magyarvonatkozású irodalom nyujtja, amelyből a szótárak sokszor állásfoglalás nélkül, a század tudományosságára még jelljellemző tisztelettel merítenek s tudós önérzetük és munkájuk komolysága alátámasztására is buzgón idéznek. A szótárak töredékes, sokszor ellentéteket kritika nélkül felölelő magyar nemzetrajzában ennek az irodalomnak a tükörképét ismerhetjük föl. Nemzetek hatalmi érdekei, különböző felekezetű táborok felfogásai, az európai humanista tudományosság ismeretanyaga és kérdései, a gazdasági érdeklődés, különböző korok szemlélete szorul meg egy-két adatban. Itt domborodik ki valójában a szótárak munkájának a jelentősége: a Journal des Savants s más korabeli folyóirat és a tudományos irodalom olvasójának az ismeretét igyekszik a szótár továbbadni, népszerűsíteni.

A biografikus szótárak tudósainak már a műfaji jelleg miatt sem lehet céljuk az, hogy Magyarország átfogó történeti és földrajzi képét megrajzolják. Tudományos ambiciójuk forráskritikai buzgalmuk arra indítja őket, hogy egy-egy magyar történetszakasszal — Bayle Apafi korával, Nápolyi Johanna és Endre történetével, Chaufepié Aba Péter trónviszályával, Hunyadi Jánossal — behatóan foglalkozzanak, eredeti forrásokat idézzenek, vessenek össze s előszeretettel és megbecsüléssel álljanak gyakran a magyar forrás mellé.[32]

Az ilyen szórványos, tudományos próbálkozás azonban nem lehet a szótár célja: általánosabb, összefoglalóbb munkák eredményeinek a tolmácsolásában látják inkább feladatukat. A magyar történelemre és földrajzra vonatkozó források nevezetes gyüjteményeit — a Zsámboky-féle Bonfinius-kiadást, Bongars Jakab 1600-ban kiadott forrásgyüjteményét és Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum-át — használják közvetlenül vagy a francianyelvű Histoire-ok, Geographiek, Estat-k közvetítésével s idézik Anonymustól Brodaricsig — legtöbbször kritikai feldolgozás nélkül — a magyar történeti ismeretek forrásanyagát. A magyarság hosszú évszázadokon át általában a „nagy" Bonfiniból,[33] Zsámboky és Istvánfi történeti munkáiból tanulta ismerni nemzeti multját s a XVI. század történelmét.[34] A majdnem egykorú XVII. század történelme megtalálta minden oldalon és pártban a maga vallási és politikai kötöttségű krónikását. Ezek az említett forrásgyűjtemények: Bonfini és a katolikus Istvánfi összefoglaló munkái s a XVII. század történetirodalmából a jelen eseményeinek a hatása alatt keletkezett emlékiratok és kortörténeti munkák (Bethlen János történeti műve, a felkelések manifesztumai és publikációi, Rákóczi önélet-írása), továbbá Révay Péter De Monarchia et Corona-ja, Nadányi J. Florus-a, Otrokócsi Foris Origines-e, s a XVIII. sz.-i magyar történettudo-

[32] Bayle id. m. Apafi.

[33] Lenglet du Fresnoye: Méthode pour étudier l'Histoire. 1737. Amsterdam. 5 v. Hongrie.

[34] Hóman—Szekfű: Magyar történet I. k. 5. l.

mány új szempontjait jelző egy-két munka: az első magyar tudománytörténet, Czvittinger Specimen-je és Horányi Memoriá-ja, Bél nagyjelentőségű Hungariae antiquae et novae prodrumus-a — megtalálják az utat a szótárakhoz. A XVIII. sz.-ban — a csaták elültével megcsappant érdeklődés következménye, hogy az egykorú magyar barokk történetírás összefoglaló munkái, amelyek Bonfinit lerázva, új felfogásnak tárnak kaput[35] — szinte semmit sem változtathatnak a szótárakban kialakult nemzetképen. Lényeges hatása csupán a Rákóczi politikai irodalom kései termékének[36] — a Historie des Révolutions de Hongrie-nak volt, amely a francia köztudatban hosszabb időre megrögzítette erős rendi szellemével és a magyar barokkokat mintegy előre jelző felfogásával Rákóczi felkelésének történelmi igazolását s a magyarság nemzeti öncélúságát.

A magyar történeti összefoglalásoknak és forrásgyüjteményeknek adatai legtöbbször a magyarvonatkozású francia történet- és földrajzirodalmon keresztülszűrődve kerülnek a szótárakba. A XVII. század második felében olyan eleven francia érdeklődés bőséggel termette a maga politika-történeti kompilációirodalmát. A Histoire-ok, Relation-ok, Discours-ok, (különösen Vanel Hist. et Descr. de Hongrie, Hist. des troubles de Hongrie, Hist. de l'estat présent du Royaume de la Hongrie és Du May Discours-jai), Thököly- és Rákóczi-életrajzok stb. a szótárakat ellátják a századvég történelmére vonatkozó információkkal s egyike-másika a régebbi magyar multra is visszatekint. Ugyanígy használták a XVI. századra s a régebbi időkre is vonatkozó francia összefoglalásokat (Martin Fumée, Bechet munkáit, Boissard krónikáját) s bőven találtak adatokat a szótártudósok az útleírásokban, földrajzi munkákban, (különösen Davity: Description génér. de l'Europe-ja), újságokban, folyóiratokban (Mercure François. Mercure hist. et pol.), az Európa-történeti összefoglalásokban, vallástörténetekben és a törökkel foglalkozó irodalomban (Chevreau, De Thou, Montigny, De Vigenaire Chalcondylas ford.-a, Ricaut, Mignot történeti munkái, Baillet, Lenfant, Fleury egyháztörténetei) és a XVIII. század regényesen színezett életrajzgyűjteményeiben, mint amilyenek voltak Hilarion de Coste és Brantôme művei.

A XVIII. századi magyarvonatkozásokban jóval szegényebb francianyelvű tudományos irodalom[37] épenúgy keveset változtatott a szótárak véleményén, mint az enciklopédikusokhoz már el nem jutott magyar barokk történetírás. Sacy Histoire gén. de Hongrie-ja elmosódó nyomait őrzi egy-két szótár, Montesquieu Considérations-jának új történeti felfogását tükrözi egy-két Attilára és a hunokra

[35] Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Magy. Tört. Tud. kézikönyve I. 3/A. 12. l.

[36] L. a Rákóczi-kör történetirod.-ra Molnos—Müller Lipót: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Rákóczi-emlékkönyv II. k. 338—374. Franklin. Budapest, 1935.

[37] Kont: Bibliographie française de la Hongrie. Paris. 1913. Préf. III.

vonatkozó adatközlés vagy Voltaire-t idézik, aki a XVII. sz. történetirodalmának hagyományára ugyan még emlékszik, de átfogó szempontjait a felvilágosultság fölénye s új „általános érvényű szabályokat felbontó történeti relatívizmusa"[38] jellemzi.

A magyar és francia tudományos irodalmon kívül a szótárak felhasználják az európai, főleg latinnyelvű történeti, tudománytörténeti és földrajzi irodalom jelentős részét is: kezdve Aeneas Sylviustól, Chalcondylastól és humanista társaitól a XVI. sz. krónikásaitól: Joviustól, Bizartól Luciusig s a Habsburg-ház történetével foglalkozó munkákig (Gualdo, Rittershusius), idéznek a XVI. század humanista földrajztudósaitól: Orteliustól, Maginitól, Hulsiustól, Crusiustól, a XVII—XVIII. sz. geografusaitól: Sansontól, Cellariustól, Cluviertől, olvassák a német- és latinnyelvű leírásokat, (von Bircken, Zeiler), útirajzokat (Tollius, Brown, Keysler). A tudománytörténeti adatok kedvéért átnézik a humanista irodalomtörténeti és egyháztörténeti biografikus munkákat, (Vossius, Victorius, Valerianus, König, Colomiès — a francia Goujet, Bullart, Niceron, — Maimbourg, Anastase, Melchior Adam, Laetus, Ciaconius, Sandius, Alegambe, Bollandus).

Ez a bibliografikus vázlat csupán sejtetni akarta a szótártudósok széleskörű olvasottságát s azt az irodalmat, amely a sokszor szűkszavú adatok hátteréül szolgál, s amelynek részletesebb ismertetése a szótárak magyar vonatkozású anyagának a tárgyalására marad.

Az enciklopédiák magyar történetképe.

Európa számára a XVIII-ik század elején még az aktualitások vonzó jellegével birnak a közelmult vagy jelen magyar eseményei A nemzeti államokra bomlott Európa érdeklődése a török háborúk kapcsán fordult Magyarország felé s ez a XVII. sz. folyamán folyton erősbödő érdeklődés ismertté, érdekessé, fontossá tette a magyar történelmet. A XVII. sz. fordulóján is a magyarországi háborúk foglalkoztatják a francia közvéleményt. A századforduló szótárai a nehéz idő súlyát és a percek jelentőségét érzik. Érthető, hogy a magyar történelemből az a rész kap legbehatóbb tárgyalást, amely a török megjelenésétől a szótárak koráig húzódik.

A török harcok Magyarországára vonatkozó publikációk, összefoglalások, jelentések, hírlapi beszámolók ismeretanyagának, felfogásának a szótárakba való beszűremlése igen változatossá teszi az enciklopédiák Magyarországról szerzett értesüléseit s így nem egyszer ellentétek halmozódnak ott, ahol az adattömegben tévelygő szótárszerzők nem tudnak tiszta képet alkotni. A magyar történelem XVI—XVII. századi küzdelmes szakaszát áttekintő szótárak mindenekelőtt a magyar tragédiának, a magyar állam hanyatlásá-

[38] Hóman—Szekfű: Magyar történet. 6. k. 349. l.

nak az okát keresik. Az első kérdésük: mikor kezdődött a magyar birodalmat részekre szaggató történeti változás és mi volt az előidézője. A forrásoknak a világnézeti vagy politikai felfogásban gyökerező történetmagyarázataiban találnak a szótárak választ a kérdésre. A XVII. sz. második felében publikált Histoire-ok[39] adatainak sokszor szöveghű tolmácsolója, Corneille az okok keresésében egészen Nagy Lajos uralkodását követő trónviszályokig eljut és a Bajazid szultántól Zsigmond ellen segítséget kérő „István vajda,[39]/a Kis Károly pártembere" végzetes lépésében, majd az ezt nem sokkal később követő „kedvezőtlen" kimenetelű nikápolyi ütközetben látja a bajok és zavarok kezdetét.[40] A nikápolyi ütközeten kívül — az események mélyebb és bonyolultabb okozati összefüggésének a mellőzésével — kiragadják a magyar-török háborúk történetéből az európai nevezetességű, megdöbbentőbb csatavesztéseket — Várna, Mohács — amiket természetfölötti beavatkozással igyekszenek megmagyarázni a szintén keresztény, supranaturalis történetszemlélet világánál ítélkező olvasó számára. Az eskűszegésnek a felsőbb hatalmak részéről való megbüntetése éppúgy beleillett a humanista antik kulturán nevelkedett történetíró felfogásába,[41] mint ahogy megnyugtatta a történelemben a Providentia munkáját felfedező XVII. századi történetírót, aki a török szultánnal mondat feddő beszédet a hitszegők ellen.[42] Ugyancsak a humanista történetírás nyomán fordul a szótár ellenszenvvel a pápai legátussal, Juliannal szembe[43] s nem kímélik Ulászlót sem, akinek a „vigyázatlansága"[44] okozta hazája és a bizánci császárság vesztét is.[45]

Providentia művét látja Feller is II. Lajos halálában, aki halastavába dobatta a szultán követét[46] s akit a mohácsi csata előtt előjelek figyelmeztettek a közeli halálra.[47]

Istvánfi[48] mélyebben járó magyarázatára: a belső megoszlásra,

[39] L. Du May: Discours hist. et polit. sur les causes de la guerre de Hongrie... Lyon. 1665. 12 l.; (Vanel): Histoire et Descr... anc. et mod. du Roy, de Hongrie... Paris. 1688. 58 l.

[39]/a Lackfi István szerepének tisztázását l. Hóman—Szekfű: Magyar történet. III. k. 463—64.

[40] Th. Corneille id. m. Hongrie, Transsylvanie.

[41] V. ö.: Leunclavius: Historiae Musulmanae Turc... libri XVIII. Francofurti. 1591. 515 l. — Bonfinius: Hung. rerum Decades IV. et dim. Coloniae Agr. 1690. 334. l. — Mich. Ritius de regibus Ungariae... Zsámboky-féle Bonf. kiadás: Köln. 1690 328. l

[42] (Vanel): Histoire de l'estat présent du Royaume de la Hongrie. Cologne. 1686. 147. l.

[43] V. ö. Bonfini id. m. 334 l.; Hist. de l'estat pr. 146 l: Bayle id. m. Eugène IV.

[44] Chaufepié id. m. Huniade.

[45] Costard (Nic.): Dictionnaire universel historique et crit... Paris. 1772. 4 v. Ladislas IV.

[46] Feller id. m. Louis II.

[47] Brodarics mohácsi csata leírására utal. V. ö. Zsámboky-féle Bofini-kiad. Köln. 1690. 558 l.

[48] Istvánfi N.: Hist. de rebus ung. libr. Köln 1622. 1. l.

pártharcokra emlékeztet Diderot enciklopédiájának a magyar történeti összefoglalása, csakhogy a viszálykodás, a belső nyugtalanság kitörését és fokozatos erősbödését — a forrásul használt s a Rákóczi-kor rendi szellemét és Habsburg-gyűlöletét kifejező Histoire des révolutions de Hongrie gondolatmenetét követve — Albert királyságával, Ulászló és Miksa házassági szerződésével, a privilégiumait védő magyarság öntudatos állásfoglalásával magyarázza.[49]

A magyar történelem-alakulást a maga módján magyarázó néhány megjegyzésen kívül fel-felbukkan az enciklopédiákban nagy ritkán egy-két utalás az európai keresztény együttérzésre. A XVI. sz.-i francia irodalomban még annyira élő magyar-francia történeti együvétartozás tudata, amelynek tudós elméletek, politikai kapcsolatok és a renaissance-szal kezdődő nemzeti becsvágy voltak a támogatói — a magyarságot Európa védőbástyájává tette s ennek védelmére maga is buzdult és buzdított.[50] Ennek a szolidaritásnak azonban csak fakuló nyomait őrizték meg a szótárak, amelyek mögött már a nemzeti érdekek nagy százada van. A forrásul használt francianyelvű XVI—XVII. sz.-i irodalom még jobban tanuskodik az egykori szellemi összetartozás tettekre bátorító erejéről. De Thou a „kereszténység határainak a védelméről" beszél.[51] Aggódás vagy ujjongás tör ki a történetíróból egyszer-egyszer, amikor Mohácsról ír „az egész kereszténység szomorúságának és kedvtelenségének a tárgyáról",[52] a kereszténységgel együtt siratja „a szerencsétlen magyarokat,[53] vagy a felszabadító háborúk győzelme és a „félhold gőgös uralmának" a hanyatlása örvendeztetik meg.[54]

A szótárak szűkszavúbbak. Inkább a humanista történetíró kifejezés-módjára (Bonfinit, Thuróczyt idézi), mint a keresztény együttérzésre utal Moréri megjegyzése, hogy Ulászló halálát egész Európa megsiratta.[55] Bruzen de la Martinière azonban már a szethúzó, viszálykodó kereszténveket vádolja a történetíró meddő keserűségével Magyarországnak, az egykori „szép monarchiának" a pusztulása miatt.[56] Corneille is az együttérzés szomorúságával állapítja meg, hogy a mecsetekké változtatott templomok meggyalázása a kereszténységre nézve nagyon fájdalmas.[57] Ezekből az inkább visszaemlékezés szomorúságának hangot adó megjegyzésekből kitűnik, hogy a kereszténység védőbástyája ledőlt; így tudja ezt a

[49] Diderot: Enc. Ferdinand I. és Hongrie.
[50] Győry J.: A kereszténység védőbástyája. Minerva XII. 1—5. sz. 69—124. részletes tanulmánya.
[51] De Thou: Histoire 3 v. Paris. 1659. 185. l.
[52] Davity P.: Description générale de l'Europe... 3 v. Troyes et Paris. 1660. I. v. 901. l.
[53] Du May: Discours hist. et polit. sur les causes de la guerre de Hongrie. 184. l.
[54] Histoire de l'estat pr. 402 l.
[55] Moréri id. m. Ladislas IV.
[56] Bruzen de la Martinière id. m. Hongrie.
[57] Corneille id. m. Hongrie.

realitásokhoz igazodó XVIII. sz.-i ember, akinek több százados távlata van, keményen ragaszkodik a saját érdekéhez s legfeljebb európai történeti műveltségében gyökerező és lelkiismerete mélyén alvó kérdések és együttérzés halk szava tör néha fel. S mindezen túl azok a megjegyzések, amelyek a tartományaitól megfosztott, „egykor hatalmas és nagykiterjedésű"[58] Magyarországra vonatkoznak — a pusztulás képét rögzítik meg. S az erejét vesztett országból Szolimán „emel magának a többi nyugati kereszténnyel szemben — védőbástyát".[59]

A szótárak rezignált ténymegállapításai önkéntelenül is eszébe juttatták azt a nagy ellentétet, ami a fényes mult és az idegen lábak elé hullt ország szomorú jelene között volt. Hiszen az a felfogás, amely Magyarországot a török ellen védőbástyául állította, vele mint önálló hatalommal számolt, visszaemlékezve a középkori és a renaissance-kori ország európai tekintélyére.

A humanista történetírás — elsősorban Bonfini — s a nagykeletű történeti összefoglalások nem hagyták teljesen homályba veszni a Hunyadiak korát. Különben a törökkel való hadikapcsolatok kutatása akaratlanul is a magyar történelem nagy renaissance-századának a megismerését hozta magával s az európai hagyomány történeti alakjaivá váltak Hunyadi János és Corvin Mátyás.

A török háborúk korszaka Zsigmonddal kezdődik, akinek az életéről, királyválasztásáról,[60] szerencsétlen harcairól,[61] fogságáról, „Znoim"-ban[62] bekövetkezett haláláról Bonfini előadás-menetéhez és adataihoz igazodva adnak a szótárak vázlatos képet. A francia források alapján ismeretes nikápolyi csatának, a francia történelem szomorú haditényének az elbeszélésében a nemzeti heroizmust szolgáló szótár a keresztények és a „szabadítóként"[63] várt franciák nagy számát és jelentőségét emeli ki.

Részletesebb tárgyalás alá veszik Hunyadi János korát. Hunyadi — akinek francia irodalmi hagyománya van s ez a hagyomány a XVIII. századi francia iskoladrámaírónak is témául szolgál,[64] — a kereszténység nagy küzdelmében annak hőseként tündöklik. Chaufepié a XVIII. század közepe táján gondos forrástanulmányt szentel neki, hogy a kor történeti forrásainak: elsősorban Chalcondylas-nak. Bonfininek, Aeneas Sylviusnak, Leunclaviusnak egybevetése alapján és a francia történeti munkák — Vertot, Fleury,

[58] Baudrand id. m. Hongrie.

[59] Diderot id. m. Ferdinand I.

[60] Chaudon: Nouveau dict. hist. de tous les hommes.... 1772. 6 v. Sigismond. V. ö. Bonfini 267. l.

[61] Moréri id. m. Sigismond (V. ö.: Bonf. 281. l.) Feller, Costard id. m. Sigismond.

[62] Diderot id. m. Sigismond. (V. ö. Bonfini 292. l.)

[63] Fr. de la Croix: Dict. hist. des sièges. Nicopolis.

[64] Rónai Pál: Une pièce française sur Jean de Hunyad. Revue des Etudes Hongroises. 1929. 240 l.

Lenfant,[65] felhasználásával minden hősiességének és személye történeti szépségének ártalmas szeplőt letakarítson róla.[66] Tartózkodóbb természetesen a jelzők alkalmazásában az udvari történetírónál, Bonfininél; forráskritikával igyekszik Hunyadi származásának a homályát eloszlatni,[67] a szomorúvégű várnai csata leírásában hadvezéri tudását és vitézségét ért támadásokat[68] visszautasítani és történetkritikailag is igazolni a vereség okát a békeszegő Juliánban, a király meggondolatlanságában és a főpapoknak Hunyadi iránt érzett irígykedésében keresve. (Érveket az idézett források bőven szolgáltattak.) Így megy végig — előszeretettel felhasználva Chalcondylast és Bonfinit — Hunyadi eseményekben nem szegényes életén a nádorfehérvári diadalig, aminek a méltatásába belecsöppen a szótárak egyike-másika részéről egy kevés a világnézeti polémiák harci hevéből. A szótárszerzők a Hunyadi-kor forrásanyagában találták azt az adatot, hogy Nándorfehérvár két hőse a győzelemről hírtadó leveleikben kölcsönösen elfelejtkeznek egymásról megemlékezni. Ennek az epizódnak ad jelentőséget Bonfini[69] s főleg Aeneas Sylvius részletes kommentálása, amelynek hangulata — bár tartózkodóan — a dicsőségtől nem idegenkedő[70] Kapisztrán ellen fordul. Ezeknek a fejtegetéseknek a hatását mutatja Costard. aki nem tagadja meg elismerését Kapisztrántól, de „kis hiuságának"[71] megemlítése mellett a győzelem nagyobb érdemét Hunyadi vitézségének és hadvezéri bölcseségének ítéli. Chaufepié már a XVIII. sz.-i ember józanságával állapítja meg, hogy Hunyadi vitézsége nélkül a „barát" imái nem sokat használtak volna. Chaufepié áttekinti a hős halála után közvetlenül bekövetkező eseményeket is, Cillei rosszakaratát s Hunyadi László ártatlanságát forrásidézetekkel is bizonyítva.[72]

A protestáns szerző nem említi Hunyadi jellemrajzában a hős vallásosságát s ezt a hiányt pótolják a katolikus szótárak: Moréri,[73] aki Bonfiniből merítve Hunyadinak az oltáriszentség iránt mutatott példaadó tiszteletét emeli ki — s a vitézségével egyértékű vallásos buzgóságát említő Corneille.[74] Egyébként a renaissance történetírás — elsősorban Bonfini — magasztalásainak

[65] Felury (Cl.) Histoire ecclés. Paris. 1691. 36 v. (Chaufepié idézi a XII. k. 528 l.) Lenfant: Histoire de la guerre des Hussites... Amsterdam, 1731. II. k. 166—169. l.

[66] Chaufepié id. m. Huniade.

[67] V. ö. Bonfini id. m. 304, l., Petavius (Aur.) Rationarium temporum.. Lugdini 1710. Part. I. Lib. IX. lap, IX. 393. l.

[68] V ö. Aeneas Sylvius: Opera geog. et hist. Helmstadii. 1699. 239 l. Bonfini id. m. 334 l. Chalcondylas: De origine et rebus gestis Turcorum libri X. Basileae 1556. lib. VI., VII. (VI. 96 l. VII. 107—109. l.) Leunclavius Historiae musulmanae Turcorum... libri... Francofurti. 1591. 509—525. l.

[69] Bonfini id. m. 354 l.

[70] Aeneas Sylvius id. m. 248 l.

[71] Costard id. m. Capistran.

[72] Chalcondylas id. m. VII. 134 l.; Aeneas Sylvius id. m. 224 l.

[73] Moréri id. m. Huniade. (V. ö.: Bonfini id. m. 355. l.)

[74] Corneille id. m. Huniades, Transsylvanie.

visszhangtöredékeire majd mindegyik szótárban rátalálunk. A humanista történetíró felfogására utal az az adat, hogy az egész világ — barát és a hőst megbecsülő ellenség: II. Mahomet — könnyeket hullatott a hősért,[75] akinek a nevével síró gyermekeit félemlítette a török anya.[76] A renaissance nagyságkultusz kifejezésformája így őrződött meg adatcsökevényekben a XVIII. sz. végéig.[77]

A nándorfehérvári „híres napnak"[78] a másik hőse, a keresztes-hadjárat „fanatikus",[79] bátor[80] prédikátora, Kapisztrán János nem kap ugyanolyan egyöntetű magasztalást, mint a nagy Hunyadi, aminek az okát a történeti források adatközléseiben és kommentálásában kell látnunk. A nagyjelentőségű győzelemben a történetírók supranaturális felfogása természetesen csodás beavatkozást keresett[81] s a XVIII. sz.-i szótárszerző is gondolkodóba esik, vajjon „a hős vitézségének" vagy Kapisztrán „imáinak köszönhetjük-e inkább a sikert".[82] A fogas kérdésre a feleletet már Bonfini megadta, aki éppúgy, mint a XVIII. sz.-i szótárak többsége egyformán megérdemelt földi és túlvilági dicsőséget ítélt az együtt harcolt két hősnek.[83]

Mátyás király nagyságának és renaissance udvarának az emlékét a több századra teljes érvényű Zsámboky-féle Bonfini-kiadás biztosította. Egymást szószerint idézve, állapítják meg a szótárak, hogy „Corvin Mátyás vitézsége és tettei révén szerezte meg a hozzá méltó nagy nevet"[84] s százada egyik legnagyobb fejedelme volt.[85] A Bonfini megrajzolta kedélyes tudós király és országát szerzett területekkel nagyobbító uralkodó képe a szótár vázlatos előadásában ugyan, de hiánytalanul megmaradt. A renaissance udvari író hódolata és jellemzésmódja fejeződik ki a szótáraknak legtöbbször szolgai hűségű tolmácsolásában. Igy emlékeznek meg nyelvtudásáról (a görög és török kivételével minden európai nyelvet beszélt),[86] tréfakedvéről, aminek különben Galeotti állított a szótárak előtt is ismeretes irodalmi emléket,[87] szerelmi kalandjairól, amikkel azonban sohasem dúlta fel más család belső békéjét, mulatozásairól,

[75] Chaudon id. m. Huniade., Chaufepié, Ladvocat id. m. Huniade, (V. ö: Bonfini id. m. 355 l.)

[76] Corneille id. m. Transsylvanie, Chaudon id. m. Huniade. (V. ö. Hist. et descr. de H. is, Aeneas Sylvius id. m. 236. l.)

[77] Nouveau Dictionnaire hist... Caen 1786. 4 v., Ladvocat id. m., Enc. méth. id. m. (Histoire), Chaudon: Huniade.

[78] Costard id. m. Capistran.

[79] Felice id. m. Capistran.

[80] Moréri id. m. Huniade. Fr. de la Croix: Dict. hist. sièges Belegrade

[81] V. ö. Bonfini id. m. 354 l.

[82] Chaudon id. m. Capistran.

[83] Felice id. m. Costard, Ladvocat, Moréri, id. m. Capistran. V. ö. Bonfini id. m. 354 l.

[84] Moréri id. m. Matthias Corvin és Hongrie, Feller, Costard, id. m. Mathias Corvin.

[85] Ladvocat id. m. Mathias Corvin.

[86] Moréri id. m. Matthias Corvin. (V. ö. erre és az alábbiakra Bonfini id. m. 475 l.)

[87] Feller id. m. Mathias Corvin.

kártyázásáról, hadviselése anekdótikus epizódjairól: a csehországi hadjárat alkalmával az udvari bolondok birkózása,[88] Sabác megvétele,[89] az ellenséges török tábor kikémlelése,[90] fáradhatatlaságáról, munkabírásáról,[91] fortélyos eszéről, igazságosságáról, amely még akkor sem torpant meg, amikor kedvelt borbélyának az arragóniai kardinális szolgáin elkövetett csinyjét kellett keményen megbüntetnie.[92] Fényes udvaráról, bölcs törvényeiről, tudós köréről, ahova külföldi írókat, tudósokat, olasz festőket hívott és „igen szép" budai könyvtáráról ugyancsak elsősorban Bonfinitől értesülnek.[93] A renaissance fejedelemnek ezt az eszményített alakját idézte a Histoire et Description de Hongrie és az azt másoló Moréri az olvasó elé: il n'ignoroit rien de ce qu' un grand prince doit savoir. Igy maradt meg a szótárak francia olvasója számára is Mátyás emlékképe olyannak, amilyennek tudta, ismerte Bonfini alapján a magyarság s amely kép azután — mint minden szublimált történeti személy emléke — századok hite és szemlélete szerint színeződött.[94]

(Folytatjuk.)

Bárdos József

[88]-től [90]-ig v. ö. Bonfini id. m. 399, 420, 476. l.

[91] Anecdotes des Républiques.... Paris. 1771. v. 117—154. l.

[92] Fr. de la Croix: Dictionnaire portatif des faits et dits mémorables. Paris 1768. 2 v. Ruses.

[93] Keller id. m. Moréri id. m. Mathias Corvin. (V. ö. Bonfini id: m: 459 l:)

[94] Mátyás alakjának irodalmi hagyományára l. Zolnai Béla: Mátyás-mondáink eredete és fejlődése. Irodalomtörténet. X. évf. 1921. 126—137. l:

A magyar törzsek elhelyezkedése

A magyarság népi összetételének kérdése nemcsak az ethnográfusokat és antropológusokat, hanem a történészeket is igen közelről érdekli. A történészt ezen a téren elsősorban a magyarság törzsi elhelyezkedése, egyes országrészek különböző törzstöredékek által való megszállása foglalkoztatja. Ehhez azonban a krónikák és oklevelek adatai önmagukban vajmi kevés támaszt nyújtanak, hanem csak a rendelkezésükre álló egyéb tényezőkkel egybevetve, bizonyos rendszeres csoportosítások után adnak kielégítő választ. Ezek a tényezők a történelmieken kívül elsősorban földrajziak.

A földrajzi tényezők közül a magyarságot elsősorban a legeltetéssel kapcsolatosak érdekelték és ezért a tölgy- és bükkerdők régiójának jutott ezen a téren fontos szerep. A tölgyes erdők fái nagyobb távolságra állnak egymástól. Ezért a nap sugarai áthatolnak a lombkoronán és a kisebb-nagyobb tisztásokon szép, legeltetésre alkalmas fű nő bennük. A bükkös erdők fái sűrűn, egymásmellett nőttek. Napfény alig hatol át a sötét lombokon, fű alig van bennük és így legeltetni sem lehet. A magyarság ezeket az erdőket mindenütt megszállatlanul is hagyta és egyedül csak a nagyobb tisztásokkal, patakvölgyekkel rendelkező Bakonyt vette a bükkös erdők közül birtokába. Ezek a bükkös erdők az ősi magyar terület határán elhelyezkedve, hosszú időre ki is jelölték a magyarság életmegnyilvánulásainak körzetét.[1]

A magyar népiség összetevődésének magyarázatát azonban elsősorban a magyar törzsi elhelyezkedés kérdésének tisztázása oldja meg.

Honfoglaló őseink sátorlakó, túlnyomóan pásztorgazdálkodást űző, de már földművelést is ismerő, törökös szervezetű katonanép voltak és ez a körülmény törzsi és nemzetségi elhelyezkedésükre is rányomta bélyegét. Etelközi hazájuknak kényszerű elhagyása után a besszarábiai és moldvai folyók észak-északnyugatra kanyarodó futását követve, eljutottak az orosz-lengyel erdővidék déli peremére. Útjukat északnak és északnyugatnak az erdők és a Pripjety mocsarainak vidékére — pusztai legeltető gazdálkodásuk miatt — nem folytathatták. Keletről és délről a besenyő szomszédság vészes közelsége fenyegetett, a Bug, a Dnyeszter és a Prut felsőfolyásának dombos, mély folyóvölgyes vidéke pedig alkalmatlan volt egy sátoros gazdálkodást űző nép letelepedésére. Nem maradt más hátra, mint a nyugatra vezető utat választani és átkelve a Mármarosi havasok zúgó rengetegein, birtokukba venni a Tisza—Duna síkját.

[1] Glaser Lajos dr. megállapításai, v. ö. Földrajzi Közlemények, 1935. 93—04 ll.

Egy népnek új hazába költözése egy olyan fegyelmezett, törökös hadrendbe osztott kötelékében élő népnél, mint a magyar, természetes, hogy nem történhetett minden rend és tervszerűség nélkül. Gondoskodni kellett a megélhetésről (halászat, vadászat, gabonaszerzés), a marhaállomány eltartásáról (legeltetés) és a védelemről. Ezért a törzsek valószínűleg nem egyszerre, hanem egy-két esztendő leforgása alatt bizonyos sorrendben keltek át a Kárpátok hegyláncán és vették birtokukba lépésről-lépésre mai hazánk sík és folyóvölgyi vidékeit.

A törzsek átkelésének időtartamát pontosan nem tudjuk, de következtetéseket vonhatunk abból a tényből, hogy a magyarok a Duna vonalát csak a 900. év elején lépték át, hogy az attól nyugatra elterülő vidékeket is egész a Rábai-őrgrófság széléig, a Rábáig birtokukba vegyék. Röviddel ezután a Kis-Alföld Vág és Nyitra vidéki részének a megszállása következett és ezt a vidéket is már 902-ben a magyarok uralták. A X. század Magyarországából megszállatlanul maradt még tehát a Rábától nyugatra eső vidék és a Bécsi-medence területe, amely részeken a frank és később német uralom alatt élő avar töredékek éltek honfoglalóinkhoz hasonló életet. Ennek a Rába-menti őrgrófságnak eleste 907-ben következett be és ekkor tolták őseink szállástelepeik nyugati határát a Bécsi-erdőig és tették országválasztó közzé a Bécsi-erdőtől az Ennsig terjedő vidéket. Magyarország földjét tehát három periódusban vették birtokukba őseink.[2]

A honfoglaló magyar törzsek ősi szállásainak elhelyezkedését azonban eddig teljes biztonsággal még nem lehetett tisztázni. Ennek az az oka, hogy a magyar törzsrendszert akkor, amely korból már hazai írott emlékeink is vannak, már a feledés homálya borította. Nagyon jellemző erre, hogy krónikásaink csak törzseink számát tudják, neveiket pedig fel sem említik. A magyar törzsek nevét a X. század derekán árpádházi Tormás és Bulcsu harka, esetleg az erdélyi Gyula szóbeli közlései — tehát kétségtelenül hiteles források — alapján, Konstantinos Porphyrogenetos írta le és hagyta az utókorra. A bíborban született bizánci császár adatai a magyar helynevekkel egybevetve, kétségtelenné teszik a magyar törzsek neveinek ismeretét, de nem oldják meg a törzsi elhelyezkedés kérdését, mert ugyanazok a nevek az ország legkülönbözőbb vidékein is szép számmal vannak képviselve.

A legjobban szétszóródott Keszi törzsnév 23, a Kér 18, a Megyer 16, a Jenő, a Gyarmat és a Nyék nevek mindegyike 15, a Tarján és a Kabar 10—10 és végül a Kürt 9 megyében fordul elő. Ezek a törzsnevek elárulják az országnak azt a területét, amelyet a magyarság a törzsszervezet bomlása, tehát a X. század vége előtt vett birtokába. Áll ez valószínűleg Csik megyére nézve is, bár tudjuk, hogy a székely ágak egyike szintén a Jenő nevet viselte volt. Valószínű azonban, hogy ez a székely Jenő-ág eredetileg a magyar Jenő törzsnek egyik töredéke volt.

Vizsgálat alá véve azt, hogy egy-egy megyében hány törzsnév fordul elő, a következő eredményre jutunk. A legtöbb törzsnév Bács-Bodrog és Nógrád megyékben — ott 8, itt 7 — fordul elő. Hat törzs nevét találjuk meg Arad,

[2] Belitzky János: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása. A bécsi magyar történeti intézet évkönyve, 1935. 53—82. ll.

Bihar, Pest és Temes, ötét Baranya, Fejér, Hont, Komárom, Zala, négyét Borsod, Somogy, Sopron, Veszprém, háromét Békés, Győr, Heves, Pozsony, Szatmár, Tolna, Vas, kettőét Bars, Csanád, Esztergom, Gömör, Krassó, Szilágy, Szolnok-Doboka, egy törzs nevét pedig Abauj, Csík, Csongrád, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Sáros, Szabolcs, Torontál, a régi Valkó és a mai Zemplén vármegyékben.[3]

Ezek után nyilvánvaló, hogy egy-egy törzs elhelyezkedését tisztán a törzsnevek földrajzi eloszlása alapján meg sem kísérelhetjük térképre vázolni, hiszen már Karácsonyi János kimutatta, hogy a törzsnevek, mint helynevek vagy az illető törzs szállásainak a határterületén, vagy pedig más törzsek szállásterületein fekszenek.[4] Ez érthető is, hiszen csak ezeken a területeken volt szükség arra, hogy egy más törzsi birtokot az illető törzs nevével jelöljenek. Ezért a törzsek eredeti szállásterületeit csak a törzshöz tartozó nemzetségek szállásbirtokainak a kinyomzása után tudjuk majd teljes pontossággal térképre vázolni. Ezt azonban megnehezíti az a körülmény, hogy csak kevés nemzetségről tudjuk a krónikás adatok alapján a törzsi hovatartozást is kimutatni.

Krónikáinkból, főleg Anonymusból egyes nemzetségeink letelepedését is ismerjük. Különösen fontosak azonban a hét vezér nemzetségének a letelepüléséről szóló adatok. Ezek alapján Karácsonyi János[5] és még több sikerrel Hóman Bálint az egyes törzsek vezéri nemzetségeinek és közvetve törzseinek szállásait térképre vázolták. Hóman szerint Huba és Lél törzse a Bécsi-medencét és a Kis-Alföldet, a horkák törzse a Rába-Balaton-Dráva mentét, Botond törzse ettől keletre a Mecsektől délre eső baranyai, szerémségi és bácskai részeket, a fejedelem törzse ettől északra az ország szívét a Balatontól Szolnokig, a kabarok három törzse a Mátraalját, Tokaj vidékét, a kendék törzse a szabolcs-szatmári részeket és a szamosvölgyi Ond törzse a Kőrösök mentén, a Gyulák törzse pedig a Maros mentét szállotta meg. Ezeket a megállapításokat nagyjából a helynevek is igazolják, bár még számos megoldatlan részletproblémával találkozunk.[6]

Számos eddig tisztázatlan kérdés megoldását az eddig meglehetősen figyelmen kívül hagyott hármas honfoglalási periódus és ezzel kapcsolatban a mai hazában történt honfoglaláskori törzsi vándorlások magyaráznak meg. Ugyanígy figyelmen kívül hagyták a törzsi elhelyezkedés vizsgálatának kapcsán az egyes magyar nyelvjárások egymáshoz való viszonyát.

Magyarország földjén az egyes nyelvjárások mai területi elhelyezkedése meglehetősen zavaros képet mutat. Nem szabad azonban föladnunk azt a reményt, hogy az egyes nyelvjárástömbök és nyelvjárásszigetek egykor egy-egy magyar, illetve egy-egy a magyarral rokon néptörzs nyelvjárásának vagy nyelvének feleltek meg és így eredetileg a megfelelő törzs szállásterületének vidékén voltak uralkodók. Ezt az eredeti nyelvjárási és törzsi elrendeződést a XVI.

[3] Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930. 236., 241., 245., 250., 253., 256., 261., 265., 271. ll.

[4] Karácsonyi János: A magyar nemzet honalapítása 890—997. Nagyvárad, 1925. 17. l.

[5] U. o. 17—20. l. Karácsonyi megállapításai nem mindenben egyeznek Hóman Bálint újabb eredményeivel.

[6] Hóman Bálint: Magyar Történet, I. 122—125. ll. és a törzsi elhelyezkedés térképe a 144. lapnál.

és XVII. században a török hódítás zavarta meg és ezért találjuk ma olyannak a helyzetet, hogy legkevésbbé a Nagy-Alföldön tudjuk felismerni a nyelvjárások és az ősi törzsi elhelyezkedések között a kapcsolatot.

A nyelvjárások keletkezését két nyelvtörténeti tény magyarázza meg. Kétségtelen ugyanis először, hogy a nyelv az idők folyamán *folyton változik*, de kétségtelen továbbá másodszor az is, hogy *nem egyformán változik* az egész nyelvterület minden egyes pontján. A változás nagyjában legalább egyformán csak ott megy végbe, ahol nagyobb számú embercsoportoknak alkalmuk van sűrűn érintkezni egymással, vagyis ahol az egyéni nyelvsajátságok kölcsönösen kiegyenlítődhetnek. Ott azonban, ahol a földrajzi akadályok, nagy hegyvonulatok, széles folyamok, rengeteg erdőségek, mocsarak és lakatlan pusztaságok és esetleg politikai hatások ugyanazon népnek egyes csoportjait választják el egymástól, ott az érintkezési akadályokon innen és túl, más és más irányt vesz a nyelvfejlődés. A nyelvfejlődés egyöntetűsége tehát elsősorban az egynyelvűek nyelvbeli érintkezésének gyakoriságától függ, de ennek egyúttal az is a következménye, hogy a szomszédos, eredetileg különböző nyelvjárásterületek között mindig lassú és fokozatos átmenetek vannak és hogy az egyes nyelvjárásokat nem lehet egymástól pontosan elhatárolni.

Ebből azután az következik, hogy egységes nyelvjárások leginkább egyes törzsek keretén belül alakulhattak ki. Ezeken belül ugyanis a törzshöz tartozó ágak és nemzetségek birtokviszonyai a gyakori és sűrű érintkezést tették lehetővé és így az egyéni nyelvek sajátságai egységes fejlődési alapot nyertek. Érthető továbbá az is, hogy az eredetileg lakatlan törzsközi választóterületek birtokbavétele a népesség szaporodtával, mind a két törzs részéről megindult és így az egymásbanyúló és olvadó nyelvjárásszigetek és félszigetek s a két törzs eredetileg határozottabban felismerhető nyelvsajátságai között — földrajzilag egy többé-kevésbbé széles határsávként rögzíthető — fokozatosan átmenetet létesítettek.

Látjuk tehát, hogy ezért pontos földrajzi határokat egyes nyelv- és hangalakulások esetében nem lehet fölállítani, de ez nem is fontos. A különböző nyelvjárások főbb sajátságai ugyanis meglehetősen különböznek és így volt lehetséges nyolc magyar nyelvjárásterületet megkülönböztetni. Ezek a nyugati, a dunántúli, az alföldi, a duna-tiszai, az északnyugati, az északkeleti, a királyhágóntúli és a székely nyelvjárások területei. Ezeken a nyelvjárásterületeken belül természetesen kisebb-nagyobb változásokat és közéjük ékelt, idegen nyelvjárásterületről származó nyelvjárás szigeteket találunk. Az ilyen nyelvjárásszigetek mindig települési vagy telepítési mozgalmak következtében keletkeztek.[7]

A nyelvjárások és az ősi törzsi szállásterületek közötti kapcsolatot legszebben a Dunántúlon és az Északnyugati Felvidéken tudjuk kimutatni. Egy ezredév alatt azonban kétségtelenül eltolódások is mutatkoznak, de ezek inkább igazolják, mintsem kétségbevonnák a nyelvjárások és a törzsi szállások közötti kapcsolatokat.

Ezen az alapon állíthatjuk, hogy a fejedelem törzse a Megyer-törzzsel, a harkák törzse a Kér-törzzsel volt azonos. Nehezebb azonban Huba és Lél törzsénél a pontos törzsi határ megállapítása. Ezen a területen a Tarján-törzs

[7] Horger Antal: A magyar nyelvjárások, Budapest, 1934. 9—13. ll.

volt ugyan többségben, de erős Kürt-Gyarmat törzsi töredékek is szerepelnek. Ugyanígy Botond törzsének törzsi nevét sem tudjuk még ma pontosan meghatározni.

A három névszerint meghatározható dunántúli és kisalföldi törzsünk végleges szállásterületét ismerve, — hiszen csak így alakíthatták ki egy-egy vidék nyelvjárását, — magyarázatot találunk az ország egyéb részein szétszórva fekvő Megyer, Kér és Tarján törzsi helynevek odakerülésére is. Ezek a helynevek ugyanis a három periódusban bekövetkezett törzsi vándorlások emlékei. Ennek a vándorlásnak útvonalát jelzik ezek az elszórt törzsi és a kérdéses törzsekhez tartozó nemzetségek helynevei.

A nemzetségi tanulmányok során ugyanis kitűnt, hogy egyes, jellemző pogány személynevek csak egyes nemzetségek, illetve nemzetségcsoportok körében fordulnak elő. Ezeknek az egyes nemzetségeket, illetve nemzetségcsoportokat jellemző pogány személynevek helynév alakban való előfordulását térképre vetítve, bizonyos birtokkomplexumokat fogunk kapni. Ezek a területek azonosak a nemzetség vagy a nemzetségcsoport által megszállt ősi szállásterületekkel. Legtöbbjükön még a XIII. és XIV. században is az ősi nemzetségek voltak a birtokosok.

Ennek figyelembevételével a Megyer-törzs első szállásterületét Szabolcs vármegye északi, tiszaparti részein kell keresnünk. A törzs zöme rövid ideig, talán egy vagy két évig évig tartózkodhatott itten, mert az utána nyomuló törzsek nyugat felé irányuló vándorlásra kényszerítették. Ezzel a vándorlással egyidőben a törzs más törzsek előnyomuló töredékeivel együtt rajokat bocsátott ki a Szamos völgyébe és az Alföld keleti peremén végighúzódó hegyek lábainál. A törzs zöme azonban a mai Szolnok és Abádszalók vidékén helyezkedett el. Innen, vagy talán még útközben, rajokat bocsátott ki a Sajó és Zagyva völgyébe. A törzs harmadik, végleges tágasabb szállását a dunántúli részeken találta meg és eddigi szállásai helyén csak töredékeket hagyott hátra.

Ugyanígy kimutatható a három megszállási időszak a Kér törzsnél is. A Kér törzs első szállásterülete a Felső-Tisza vidékén, a Megyer törzstől nyugatra helyezkedett el. A Megyer törzs nyugatra való vándorlása a törzset azonban két részre osztotta. A törzs zöme átkelt a Tiszán és a Sajótól a Zagyváig, a Megyer törzs zömének második szállásától északra helyezkedett el. A törzs kisebb része a Megyer törzstől délkeletre a Berettyó, a Kálló-ér és Sebes-Körös partjain telepedett le. A Kér törzs szintén bocsátott ki rajokat a Szamos völgyébe, amit az elvetődött erdélyi kér-törzsi helynevek, például Kál, bizonyítanak. A Körös partjáról, az Alföld peremén, szintén elhúzódtak egyes kér hadak és így kerültek a Maros alföldi folyása és a Temes mellé a Kér nevű szállások. A törzs zöme, amelynek ideiglenes második szállása Mátraalja volt a Sajó, a Hernád és Galga völgyébe bocsátott ki rajokat. Ezután következett be a vándorlás harmadik periódusa.

A Körös—Berettyó-parti törzstöredék továbbra is, végleg ott maradt. A mátraalji zöm azonban hosszú útra indult. A törzs egy kisebb töredéke a Megyer-törzshöz csatlakozott és azzal átkelve a Dunán a Sárvíz folyása mellett alkotott szétszórt telepeket. A törzs főcsoportja azonban a Zagyva partjától elindulva, a Duna—Tisza közötti síkságot átszelve, valahol Fajsz és Baja környékén lépte át a Dunát. A Dunántúlon a Mecsektől délre elhaladva a Sziget-

vár—Kaposvár között húzható vonaltól nyugatra a Rábáig helyezkedett el. 907 után pedig erről a területről bocsátott ki rajokat a Rábától nyugatra.

A Tarján-törzs vonulásának három periódusát már nehezebb kimutatnunk. A törzs első szállása valószínűleg a mai Heves és Nógrád vármegyék és ezek határos részein helyezkedett el. 900-ban innen foglalta el az ettől nyugatabbra eső részeket és 902, illetve 907 után rajokat bocsátott ki a Vágtól és a Rábától nyugatra eső területekre. Egyes törzstöredékek más törzsi töredékekkel együtt eljutottak a Sajó és a Körös völgyébe és egy messzire elvetődött Szemere-had Délsomogyba is.

A legjobban elaprózódott törzsünk a Keszi-törzs lehetett. Ennek a neve fordul elő a legtöbb megyénkben, amit az magyaráz meg, hogy ez a Megyer- és a Tarján-törzs vonulásának irányát követte. A Keszi-törzs valószínűleg a Kőrösök és a Maros torkolata vidékén megszállt Ond törzsével volt azonos.[8]

Németh Gyula megállapításai szerint a Nyék-törzs egy, a még őshazában csatlakozott törzsünk volt és ezért az előharcos szerepet töltötte be egész a kabarok csatlakozásáig. Mai hazánk területén is a határvédelmet a Nyék-törzs és a kabarok három törzse látta el.[9]

A magyarság az ország végleges elfoglalása után nyugati és északnyugati határainak védelmére az önként csatlakozott besenyőket és a már itt talált székelyeket, akik valószínűleg az avarok utódai, telepítették le. A Rábától és a Vágtól nyugatra eső területekre, így már Solt fejedelem idejében határőrző és előőrsi szolgálatot teljesítő rokonnépek kerültek. Ezek megszervezését a Nyéktörzs idetelepített nemzetségei látták el. Sopron és Moson vármegyékben azonban a Nyék-törzs vezéri nemzetségének is voltak birtokaik és így tudjuk, hogy a Gyulák nemzetsége a Nyék-törzs vezéri nemzetsége volt.[10]

A Nyék-törzsnek mintegy harmada a Szamos mellékén telepedett le. Egy nagyobb töredéke, mintegy második harmada a mai Békés megye területén és a Maros mentén szállt meg. A többi nyéktörzsi népek az ország különböző, főleg határvidékein helyezkedtek el. Igy például a marosmenti nyékek Ajtony aldunai és marosparti besenyőit állították a magyar határvédelem szolgálatába.

Látjuk tehát, hogy a Megyer-, a Kér-, a Tarján- és a Nyék-törzs, valamint a Kabar-törzsnek szállásait pontosabban, a Keszi-törzs szállásait pedig valószínűen meg tudjuk határozni. A Kürt-Gyarmat- és a Jenő-törzs szállásait már nehezebben tudjuk térbelileg rögzíteni, de minden remény meg van arra, hogy a fenti törzsek szállásainak és nemzetségeinek pontosabb meghatározása után, ennek a két törzsnek és nemzetségeinek az elhelyezkedését is pontosabban meg fogjuk tudni határozni. Annyi már ma is valószínű, hogy a Kürt-Gyarmat-törzs egy része a Kis-Alföldön és a Cserhát vidékén, egyes Jenő-törzsi töredékekkel érintkezve, helyezkedett el. Nincs kizárva azonban, hogy a törzs zömének szállása az északkeleti nyelvjárás területén feküdt. A kérdés tisztázása azonban az esetleg délmagyarországinak feltételezhető Jenő-törzs elhelyezkedésének kérdésével együtt még a végleges megoldásra vár.

A magyar törzsek elhelyezkedésének vizsgálatánál nem szabad figyelmen

[8] Belitzky János: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása. i. m.
[9] Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, 244. l.
[10] Belitzky János: Nyugat-Magyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. A bécsi magyar történeti intézet évkönyve. 1934. 56—73. ll.

kívül hagynunk azt a körülményt, hogy a magyar törzsek peremén nem magyar, de csakhamar elmagyarosodott rokonnépek szállásai helyezkedtek el. Ezek a kabarok, a székelyek és a besenyők voltak. A magyar törzsi kutatásokat rendkívüli mértékben megnehezíti, hogy ezek a törökös, tehát a magyarokéhoz hasonló pogány személyneveket viselő rokonnépek nemzetségeit és azok hovatartozását eddig nem igen határozták meg. Pedig ezek a kutatások meglepő eredményekre vezetnek. Sikerült ugyanis kimutatnunk, hogy az Osl, Veszkény, Káta, Szécs, Szák, Ete, Kacsics és Csór nemzetségek, a már régebben ilyennek ismert Tomaj nemzetséggel együtt, besenyő eredetűek. Sőt besenyő eredetű a német eredetűnek tartott, de a XIII. század elején még a Tomaj nemzetséggel nemzetiségi alapokon osztozkodó Gút-Keled nemzetség is.[11]

Ezek a nemzetségek a keresztény királyság korában mind előkelő, magas állami tisztségeket viseltek. Tagjaik sorából megyés ispánok, tárnokok és nádorok kerültek ki és az országos politikára nagy hatást gyakoroltak. Közelebbről megvizsgálva ezeknek a nemzetségeknek máról-holnapra nem keletkezhető nagy befolyását, arra az eredményre kell jutnunk, hogy Szent István királyunk intelme az idegenek megbecsüléséről elsősorban ezekre a rokonvérű törökös magyarrá váló, az ország határain elhelyezkedő harcos, katonás besenyő, székely, kabar népelemekre vonatkozott. Szent István idejében tényleg sok besenyő is jött hazánkba.[12]

A rokonfajú népek pártolását igazolják a magyar vármegyék nevei is, ezek legtöbbjét, amennyiben személynévi eredetű a neve, első ispánjáról nevezték el. Megyéink között az egy Hontot és Locsmánt kivéve németes hangzású egy sincs. Már pedig ha Szent István annyira pártolta volna a nyugatiakat, mint amennyire azt neki tulajdonítani szokták, a királyi magángazdaságok élére valószínűleg szintén németeket állított volna. Itt jegyezzük még meg azonban, hogy sem a Locsmán, sem a Hont névről nem valószínű, hogy német eredetű. Magának a Hont-Pázmány nemzetségnek a német eredetét is gyanúsnak találta Karácsonyi János, a magyar nemzetségek múltjának kiváló feldolgozója.[13]

Az elmondottakból következik, hogy a magyar törzsek és nemzetségek elhelyezkedésének tisztázása nemcsak pusztán történetföldrajzi érdekességgel bír, hanem számos más, eddig észre nem vett és meg nem oldható történeti kérdésnek a tisztázásához szolgál biztos alapul.

Dr. Belitzky János

[11] „A felvidéki besenyő telepek" című sajtó alatt lévő tanulmányomban foglalkozom részletesen ezzel a kérdéssel. A Gút-Keled nemzetségre l. A magyar törzsek és nemzetségek elhelyezkedése. c. tanulmányomat.

[12] Szent István kis és nagy legendájában vannak az erre vonatkozó adatok.

[13] Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. II. k. 182—185. II.

Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és a szászokkal (1860—63)

Ismeretes, hogy Ferenc József az Októberi Diploma és a Februári Patens kibocsátása után azonnal hozzáfogott a birodalmi alkotmány keretén belül az önálló erdélyi alkotmányos élet ujjászervezéséhez. Célja az volt, hogy olyan erdélyi országgyűlés és alkotmány jöjjön létre, „amely az előbbi kiváltságos nemzetek, vallások és osztályok igényeinek, de nemkülönben az azelőtt ezen politikai jogok részvételéből kizárt nemzetek, vallások és osztályok érdekeinek is egyaránt megfelel".[1]

A terv keresztülvitelével Erdély két tekintélyes magyar politikusát, báró Kemény Ferencet és gróf Mikó Imrét bízta meg. Az előbbire bízta a kancellária vezetését, az utóbbira a kormányszékét. Nehéz feladatukat mindketten ideiglenesen vállalták — részint meggyőződésből, — részint a magyar közhangulatra való tekintettel.

A császár 1861 március 24-én rendelte el Erdélyben az abszolutisztikus belső igazgatás végleges megszüntetését. Legfelsőbb kéziratával az Októberi Diploma és a Februári Patens szellemében visszaállította a régi országos hivatalok hatáskörét és a törvényhatóságok: megyék, kerületek, székek és szabad királyi városok önkormányzatát

A császári intézkedés nyomán az erdélyi román nemzetiségi mozgalom eddig teljesen ismeretlen téren kezdi kibontani a zászlóját. Bevonul a román elem a vármegyeházára, a szász univerzitásba, sőt egyik szabad királyi városban és egyik székelyszékben is kísérletet tesz a politikai érvényesülésre.

Az új erdélyi kormány gróf Mikó Imre elnöklete alatt híven őrködött az ősi erdélyi törvényhatósági rendszer felett. A belső igazgatásban semmiféle lényeges változást nem eszközölt. Ferenc József már előzetesen feloszlatta a két román határőrezredet és ezeket két megyei törvényhatósági joggal felruházott districtusba: a naszódiba és a fogarasiba osztotta be. Tehát Erdélynek ebben az időben tulajdonképen tíz megyéje volt: Alsófehér, Felsőfehér, Ko-

[1] Gróf Rechberghez intézett legfelsőbb kézirat az erdélyi kérdésben. Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történelméből, Temesvár, 1894. I. 242—243.

lozs, Doboka, Küküllő, Hunyad, Belsőszolnok, Naszód és Fogaras. A két utóbbit districtusnak, vidéknek nevezték, de ezek belső szervezetükben semmiben sem különböztek a megyéktől. A fogarasi és a naszódi főkapitányok épen olyan kormánymegbízottak voltak, mint a főispánok. Címükben csak a tradíciót őrizték anélkül, hogy a polgári közigazgatáson túlmenően a katonai igazgatásba beleszólásuk lett volna.[2] A megyéken kívül öt székelyszék, kilenc szász szék és két districtus, továbbá még a szabad királyi városok képviselték az erdélyi autonóm törvényhatóságokat.[3]

Az összes erdélyi autonóm törvényhatóságok lakosságának a száma a legutóbbi 1857. évi népszámlálás adatai szerint — a Partium nélkül — 1,920.220 volt. Ebből román 1,089.854; magyar és székely 527.325; szász és német 202.106; más nemzetiségű 100.935. Százalék arányban: román 56.7%; magyar-székely 27.5%; szász és német 10.5%; más nemzetiségű 5.3%.[3]-a.

A törvényhatóságok közül a románság legnagyobb része, mintegy 75—80% — közel 800.000 lélek — a megyék területén élt. Nem csoda tehát, ha az új érában itt indul meg legnagyobb erővel a politikai küzdelem a törvényhatósági jogok kivívásáért. Megkönnyítette a románság helyzetét az a körülmény, hogy a kormány két román főispánt és két román főkapitányt nevezett ki. Román főispánt kapott Alsófehér megye Láday Ágoston és Hunyad megye Nopcsa Ferenc személyében. Román volt Leményi Bran János fogarasi és Bohatel Sándor naszódi főkapitány.[4] Nopcsán kívül mind az 1860. október 20-iki Diplomát tekintették az alkotmányos élet kiindulópontjának. Nopcsa az 1848. évi alkotmányra tette le az esküt — magyarul —, de a százhatvan tagból álló hunyadmegyei bizottmányt 50%-ban ő is románokból állította össze. Láday Ágoston 50 románt, 50 magyart, 15 szászt és 15 székelyt választott be a felsőfehérmegyei bizottmányba. Hunyad megyében és Felsőfehérben párhuzamosan használták a magyar és román nyelvet a hivatalos életben.[5] Ezzel szemben Naszód és Fogaras vidékén kizárólag a román nyelvet nyilvánították hivatalos nyelvnek azzal az indokolással, hogy mindkét helyen a lakosság túlnyomó többsége színtiszta román és egy-kétezer más nemzetiségűért az egész megyei adminisztrációt külön nyelvvel megterhelni felesleges. A naszódi alakuló törvényhatósági gyűlésen Bethlen Gábor gróf kormánybiztos román-

[2] I. S. Puscariu: Disertatiune despre impertirea politica a Aredluli, Sabiu, — 29—32. l.

[3] I. S. Puscariu i. m. 32—35. l.

[3]/a Gazeta Transilvanei, 1862. január 27. 8. sz.

Alig egy-két százalék eltéréssel a Gazeta Transilvaniei adatait közli a Kolozsvári Közlöny, 1862. március 4-iki 36-ik száma is.

Az 1857. évi erdélyi népszámlálás adatai megtalálhatók még az „Országismei tabellák"-ban (a Magyar Statisztikai Hivatal könyvtára).

[4] Ioan Cavaler de Puscariu: Notite despre intamplariie contemporane, Sibiiu, 1913. 56. l.

[5] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, Sibiiu, 1904. volumul II. 512—515. és 557—562 l.

nul tartotta megnyitó beszédét. A törvényhatósági bizottmányba és a tisztviselői karba alig 1—2 magyar jutott be.[6] Fogarason a bizottmányba 70 román és 30 más nemzetiségű, a tisztviselői karba 28 románt, 7 magyart és 3 szászt választottak be. Hogy a magyarok és szászok a fogarasi bizottmányba és tisztviselői karban egyáltalán érvényesülhettek, azt Alduleanu János kormánybiztosnak lehet tulajdonítani, aki a törvényhatósági alakuló gyűlésen román származása és érzelmei ellenére is tiszteletreméltó módon védelmezte az elenyésző számú kisebbség érdekeit a túlnyomó többséggel szemben.[7]

A magyar főispánok és általában a magyar nemesség törhetetlenül ragaszkodott az 1848. évi megyei szervezet fenntartásához. Az erdélyi megyei közigazgatást az 1791:XII. tc. szabályozta. Eszerint a megye kizárólag nemesi intézmény. A megyegyűlés és a megyei bizottmány tagjai, továbbá a megyei tisztviselők csak birtokos nemesek lehetnek. „Membra congregationis marchalis constituunt omnes nobiles in eodem comitatu, districtu, vel sede possesionati . . . Unde clarum est, eos qui nullam in eo comitatu, districtu, vel sede possesionem habent, illud haud pertinere nullius autem voto ibidem gaudere posse.[8] Ezt az intézkedést az 1848. évi pozsonyi országgyűlés 16-ik t.-cikke fenntartotta azzal a bővítéssel, hogy a nemeseken kívül ezután a községek kiküldöttei is mint tagok résztvehetnek a megyei gyűlésen. Azonban megtörtént az a nagy hiba, hogy a törvény a községi kiküldöttek választási módjának szabályozásáról nem gondoskodott. Igy a főispánok — kellő utasítás hiányában — különösen azokban a községekben, amelyekben hiányzott a szervezett községi tanács, szívesen eltekintettek ennek a törvénycikknek a végrehajtásától. Lehetőleg az 1848 évi bizottmányokat hívták össze és egészítették ki saját belátásuk szerint.

Tagadhatatlan, hogy a magyar főispánok részéről sok jóakarat nyilvánult meg a románság iránt. Általában a bizottmányi tagok egynegyedét és a tisztviselők egyrészét románokból állították össze. Igaz, hogy mindenütt gondosan vigyáztak arra, hogy a magyar elem hegemóniája csorbát ne szenvedjen. Kolozs megye a magyar nyelv mellett hivatalos nyelvnek nyilvánította a román nyelvet és köriratban szólította fel a többi megyéket, hogy kövessék példáját. Ha a többi megyékben — főként az idő rövidsége miatt — hasonló határozatot nem is hoztak, tény, hogy a megjelent román bizottsági tagokat nyelvük szabad gyakorlatában sehol senki sem akadályozta.

A jóakaratú magyar engedmények azonban hiábavalónak bizonyultak. Az intranzigens románság — és ide tartozott a románság zöme — az Októberi Diploma alapján a román nemzetet a magyarral teljesen egyenjogúnak kezdte tekinteni és minden magyar törvényhatósági koncessziót visszautasított. „A magyar testvérek na-

[6] Teodor V. Pacatian: i. m. II. 563—565. l.
[7] Teodor V. Pacatian i. m. II. 563—565. l.
[8] Articuli Diaetales Anni 1791. Kolozsvár, 1793. Articulus XII.

gyon tévednek, — írja Sulutiu balázsfalvi gör. katolikus érsek Kemény kancellárnak, — ha azt hiszik, hogy nehány románnak, akik inkább az ő, mint testvéreik bizalmát bírják, állást adtak s ezáltal már mindent megtettek. Vagyis megadták volna a román nemzetnek azt a részt, ami az egyenjogúság alapján megilleti. Nem excellenciás uram! Nagyon csalódik az, aki ezt hiszi. Épen itt az ideje, hogy a két testvérnemzet végre valahára tisztázza igényeit egymással szemben."[9]

A románok minden megyei bizottmányhoz memorandumot adtak be. A beadott memorandumokból tiszta képet kapunk arról, hogy miként képzelte el a románság a helyzet tisztázását. Mivel valamennyi memorandum szerkesztése és beadása egységes szellemben és egységes irányítás mellett történt, elég, ha ezek közül egynek, a kolozsmegyei memorandumnak az ismertetésére szorítkozunk.

A memorandum azzal kezdődik, hogy az ideiglenesen választott megyei bizottmány, amely az előző abszolutisztikus rendszertől átvette az ügyek vezetését, túllépte hatáskörét. Állást foglalt az unió mellett, döntött a nyelvkérdésben és megváltoztatta a tisztviselői eskü szövegét, még pedig először olyan értelemben, hogy a tisztviselők általában az alkotmányra esküdjenek fel, majd olyan értelemben, hogy a tisztviselők speciálisan az 1848. évi törvényekre tegyék le a hivatali esküt. Mindezeket a határozatokat a románok nem tekintik magukénak. Tiltakoznak ellene.

A jelenlegi megyegyűlés összehívása meghatározott törvényes alap nélkül történt. A magyarok egyes törvényekből azt alkalmazták, ami rájuk nézve kedvező, viszont ugyanazokból a törvényekből figyelmen kívül hagyták a románságra nézve kedvező intézkedéseket. Igy az 1791:XII. tc. értelmében a megyegyűlésre meghívták az összes világi nemeseket, de nem hívták meg az egyháziakat azért, hogy ezáltal a román papságot kizárják. Pedig a román papság az 1744:VI tc. értelmében egyenjogú a haza többi nemeseivel és mint ilyent az 1791:XII. tc. szerint megilleti a megyegyűlési tagság. Az egész világ előrehalad jogkiterjesztés terén, csak a magyarok haladnak visszafelé. A megyegyűlési tagok választására — saját felfogásuk szerint — ad analogiam — alkalmazták az 1848. évi erdélyi II. tc.-et. Ez a törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról szól. E szerint az országgyűlési képviselők választásában részt vehetnek: *a)* mindazok, akik eddig képviselői választási joggal birtak, eltekintve attól, hogy ezzel a jogukkal éltek-e vagy nem; *b)* a községek képviselői; *c)* mindazok, akik 8 forint egyenes adót fizetnek. Ennek a törvénycikknek az analógiájára a megyegyűlésbe meghívták a községek képviselőit, de azok megválasztásánál nagyon sok visszaélés történt. Nem hívták meg azonban az *a)* pont értelmében az egyházi testületeket, vagyis az egyházi nemességet és nem hívták meg azokat, akik 8 forint egyenes adót fizetnek.

[9] Teodor V. Pacatian: i. m. II. 688. l.

A trón elismerte a nemzetiségi egyenjogúság elvét és a bizottmányi listát, mégsem ezen az alapon állították össze. (350 magyar állott 70 románnal szemben Kolozsmegyében.) Pedig 12 terhes esztendő után a román nép joggal remélte, hogy az alkotmányos élet jótéteményeiben részesülni fog. Végeredményében a megyegyűlésen a megyei lakosok egyrésze a többséget kisebbségbe szorítja. Nincs igazságos képviselete a román nemzetnek, sem az alsó néprétegnek, tehát magának a magyar népnek se. A megyegyűlés összetétele folytán a többség érdeke kisebbségben marad. Épen ezért ennek a mesterkélt összetételű megyegyűlésnek nincs más hivatása, mint egy új megyei bizottmány összeállítása. A románok csak akkor vesznek részt a munkálatokban, ha teljesítik a következő követelésüket: 1. mielőtt ez a megyegyűlés bármiféle más határozatot hozna, alakuljon újjá az egyenjogúság elve alapján. Ezen cél keresztülvitelére neveztessék ki egy 30 tagú bizottság, amelyben felerészben magyarok, felerészben románok vegyenek részt. Ez a bizottság dolgozzon ki tervezetet arra vonatkozóan, hogy a jövendő megyegyűlés miként állíttassék össze; 2. a román nemzet és nyelv a magyar nemzettel és nyelvvel már most minden tekintetben egyenjogúnak nyilvánítassék a megye területén.[10]

A románok memorandumára részletes választ adott a kolozsmegyei bizottmány. Kétségbevonja a tiltakozás törvényességét. Akármilyen nagy frakció tiltakozik a törvényesen megalakult testület határozatai ellen, nem lehet azt elismerni azért, mert ennek a frakciónak módjában volt, illetőleg módjában lett volna, hogy a határozatok meghozatalánál jelen legyen. Mindamellett, hogy az egyenetlenség megszűnjön és hogy az igazi alkotmányos egyenlőséghez és testvériséghez vezető eszközöket meg lehessen találni, a bizottság közelebbről megvizsgálta a tiltakozó iratot és a következőket állapította meg:

Az 1848. évi megyei bizottmány 11 év után megint újjáéledt és elfoglalta törvényes helyét. Törvényesen kiegészítette magát és átvette a megye képviseletét. Később a közóhajnak megfelelően, a megyegyűlésnek engedte át a ráruházott hatalmat. Tehát végeredményében nemcsak törvényellenes törvénytelennek nyilvánítani a megyebizottságot, annak munkálatait és határozatait, hanem ez az eljárás egyszersmind kevésbbé tapintatos is épen a románok részéről, akik a testvériség mellett akarnak megnyilatkozni. Ami a tiltakozásban az említett határozatokat és munkálatokat illeti, a megyei bizottság nem proklamálta az uniót és most sem tartja szükségesnek annak proklamálását. Az uniót törvényes országgyűlés hozta, törvényes király erősítette meg és szentesítette. Törvényesen hirdették ki és léptették életbe. Törvényes úton sohasem törölték el, sohasem módosították. Tehát a megyebizottság, amidőn levelet írt őfelségének és az országgyűlésnek (az 1861. évi pesti országgyűlésről

[10] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 543—545. l.

van szó) az unió megvalósítása érdekében, semmiféle új eszmét vagy új vágyat nem nyilvánított, hanem mint alkotmányvédő törvényhatóság, amelynek hivatása a törvények betartása felett őrködni, egyszerűen legszentebb kötelességét teljesítette. Felemelte szavát a törvények érdekében, amelyeket mindaddig, amíg törvényes úton nincsenek megszüntetve, be kell tartani. A törvények betartásától ezer és ezer hazafi nyugalma és jóléte függ. De ha törvényeket általános ellenszenvvel fogadnák, betartásuk akkor is kötelező lenne. A megyebizottság jegyzőkönyvében csak egy eskúformula fordul elő, amelynek a szövege az eredetitől nem tér el. A román testvérek felháborodását főként az okozta, hogy az eskü szövegében az 1848. évi törvények fenntartása szerepel. A megyei bizottság ezt annyival inkább alaptalannak találja, mert nem tudja megérteni, hogy az 1848. évi törvények, — amelyek a jogegyenlőséget minden hazafira osztály-, nemzetiség és felekezeti különbség nélkül kiterjesztették, támadások céltábláit képezzék, épen egy olyan osztály és nemzetiség részéről, amelynek politikai egyenjogúságát kizárólag csak ezek a törvények biztosítják. A volt megyebizottság nyelvi határozatai ismeretesek az egész országban abból a köriratból, amelyet a nyelvkérdésben az összes törvényhatóságokhoz intézett. A kolozsmegyei bizottság volt a hazában az első, amely határozatilag kinyilatkoztatta, hogy az 1848. évi törvények módosítása az összes nemzetiségek igényeinek megfelelően a legközelebbi közös országgyűlés legsürgősebb teendője kell, hogy legyen. A kolozsmegyei bizottmány volt az első a Királyhágón inneni törvényhatóságok között, amelyik hivatalosan bevezette a román nyelvet a megyei törvényhatósági tanácskozásokba és ügyvitelbe. „És amidőn Kolozs megye bizottmánya a nyelvet, a gondolatok, óhajtások és fájdalmak nyilvánításának eszközét — szól szemrehányóan a válaszirat — az egymást megértés, összesímulás, testvériesülés ezen nélkülözhetetlen kellékét szükségesnek és méltányosnak tartotta feloldozni bilincseiből anélkül, hogy ezt még eddig határozott törvény rendelné, e cselekményt törvényszegésnek bélyegezni, e cselekmény ellen román atyafiaknak és épen azon nyelven tiltakozni, amely nyelv érdekében kelt határozatot támadnak meg: valóban oly eljárás, amelynek titkos rugóit a megyei bizottmány nem kutatja s hajlandó azt csak egy oly célból erőszakolt kiindulási pontnak tekinteni, amelyből szerintök *következés vonhatnék oly horderejű intézkedésekre, amelyek nemcsak, hogy alkotmányunk sarkelveit érintik, sőt mondhatni az általános európai államjog lényegebe vágnak.*"[11]

A román testvérek sérelmesnek tekintik, hogy az 1744:VI. tc. *a)* és *b)* pontjában nemesi rangra emelt román papok az 1791. évi XII. tc. alapján nem hívattak meg a megyegyűlésre, ép úgy, mint a

[11] Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből, Temesvár, 1894. I. köt. 281—283. l.

többi nemesek. Nem igaz, hogy a papság, mint ilyen, valaha Erdélyben politikai jogokat gyakorolt volna. Hiába hivatkoznak a románok az 1791. évi XII. tc.-re, mert az világosan előírja, hogy csak a földbirtokos nemesség vehet részt a megyegyűléseken. Hivatkozás történik arra is, hogy az 1848. évi erdélyi II. tc. értelmében a megyegyűléseken a községek képviselőin kívül meg kellett volna hívni mindazokat, akik 8 forint egyenes adót fizetnek. De ez a törvénycikk csak az országgyűlési képviselők választására vonatkozik. A megyegyűlésekkel kapcsolatban per analógiam csak annyiban lehet alkalmazni, amennyiben az 1848. évi pozsonyi XVI. tc. elrendeli, hogy a megyegyűlésbe az eddigi jogosultakon kívül a községi kiküldöttek is meghívassanak. Azonban a községi kiküldöttek választási módjáról nem gondoskodott. A jelenlegi megye bizottmány az elmondottak alapján úgy találja, hogy az előző megye bizottmány összes határozatai, valamint az 1861. május 23-iki megyegyűlés összehívási módja olyan törvényeken alapulnak, amelyek ma is fennállanak. Méltó támadásnak csak akkor volna helye, ha csak egy hajszálnyira is eltérés történt volna a törvénytől. A megyei bizottmány tehát törvényes alapnélkülinek tekinti az előterjesztett tiltakozó iratot, nem is szólva arról, hogy elsősorban az aláírások legkézzelfoghatóbb bizonyítékai a megyegyűlés összetétele ellen emelt alaptalan vádaskodásnak. Mindazonáltal a megye bizottság örömmel ragadja meg a jelen alkalmat, hogy újból ünnepélyesen kifejezést adjon forró óhajának. Kijelenti, hogy minden rendelkezésére álló erővel azon dolgozik, hogy a közös országgyűlésen a nemzeti egyenlőség kérdése minél előbb megoldassék a románok és a többi testvérnemzetek teljes megelégedésére. Addig is — a törvényhatóságok körébe tartozó jogok és kötelességek testvéri megosztása útján közeledjenek egymáshoz a magyarok és románok. Váltsák valóra az igazi testvériséget.[12]

Megállapítható, hogy a kolozsvári megyei bizottmány óhajának megfelelően a megyei események az igazi testvériség valóra válását nem igazolják. A román memorandumok beadása a legtöbb megyegyűlésen zajos jelenetek között játszódott le. A román papok és világi intellektuelek a környező falvakból összegyüjtötték a népet és „Egalitate"—„Limba" stb. felírású zászlók alatt vonultak be a vármegyeházára. A néptömeg megérkezéskor rendszerint a szabadban maradt és az intelligens vezetők bementek a közgyűlési termekbe, ahol anyanyelvükön — élőszóval — adták elő a románság követeléseit. A főispánok megadták a szót a megjelenteknek abban az esetben is, ha azok nem voltak a megyegyűlés meghívott tagjai. Ilyen körülmények között számtalan román szónoklat hangzott el 1861 nyarán az erdélyi megyegyűléseken a nemzetiségi egyenjogúság mellett és az 1848. évi törvények ellen. Mindenütt a nagy szónoki erőfeszítések után, amidőn már minden argumentum hiába-

[12] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. köt. 545—547 l.

valónak bizonyult, a román vezetők előre elkészített memorandumaikat a megyegyűlések asztalára helyezték és tüntetően kivonultak a közgyűlési termekből. Kint megkérdezték a népet, hogy helyesli-e a magyarok eljárását, vagy nem. Erre rendszerint a tömeg hangos méltatlankodással, tiltakozó kiabálással válaszolt. Legkritikusabb volt a helyzet Nagyenyeden az alsófehérmegyei közgyűlésen, ahová a románok hatalmas tömege Axente Sever vezetése alatt vonult fel. A volt 48-as felkelő vezér társaival együtt arra kényszerítette a főispánt, hogy a megyegyűlést a megjelent románság részvételével a vármegyeház udvarán tartsa meg. Igy az alsófehérmegyei közgyűlés valóságos népgyűlési jelleget öltött.[12]-a. *El kell ismernünk azonban, hogy a román vezető réteg mindenütt tudott annyi befolyást gyakorolni a megbolygatott tömegekre, hogy ennek következtében még Nagyenyeden sem került összeütközésre a sor magyarok és románok között. Minden megyegyűlés székhelyéről zavargás nélkül távoztak el a románok és otthon sem követtek el kilengéseket a magyarság ellen.* Mégis a vármegyei magyar lakosságot félelemmel töltötték el ezek az események. Sokan elmenekültek lakóhelyeikről, akárcsak 1848-ban. Emiatt Kemény Ferenc báró kancellár írásbeli szemrehányást is tett Sulutiu érseknek, aki az alsófehérmegyei román törvényhatósági küzdelmekből szintén kivette a maga részét. Sulutiu válaszában megírja Kemény kancellárnak, hogy az ő szívét is fájdalommal töltik el a megyei események. Főként azt fájlalja, hogy a megyei hatóságok, sőt az alsófokú hivatalos jelentések következtében a felsőbb körök sem látnak mást ebben a román ellenállásban, mint anarchiát, zavargást, nyilt lázadást, felforgató eszméket és ellenséges belső magatartást a magyarság ellen. Holott, írja Sulutiu, — „hogyha az ember ennek az ellenállásnak az igazi okát részrehajlás nélkül — kellő megfontolással kutatja, rájön arra, hogy az nem más, mint törvényes és alkotmányos úton gyakorolt jogfenntartás. (Iuris sustentatio.)“[13]

Hasonló mozgalmas képet mutatnak a szászföldi események. Báró Salmen Ferenc szász ispán kapta azt a megbízást, hogy az 1860 október 20-iki Diploma szellemében a 10 év óta szünetelő alkotmányos szász belső igazgatást újjá szervezze. Salmen báróban meg volt a jóakarat a románok iránt, akárcsak a magyar főispánokban. De törekvése nem vezetett eredményre, mert a nemzeti egyenjogúság alapján álló románságot a politikai koncessziók itt sem elégítették ki. Alighogy megérkezett az új szász ispán a császári megbízással Szebenbe, 1861 április 15-én a szebenszéki románok nevében egy 84 tagú küldöttség kereste fel és a következő román követeléseket terjesztette elő: 1. Szebenszék szenátusa, bár a románok száma felülmulja a szászokét, 6 román és 6 szász szenátorból állíttassék össze; 2. a szenátorok választassanak, de ne Szeben kom-

[12]/a Ürmössy Lajos: i. m. I. 324—327. l.
[13] Theodor V. Pacatian: Cartea de Aur, köt. 687. l.

munitása, illetőleg 97 szász és 3 román tagból álló centumvirátusa útján, hanem 2 szász és 2 román megbízott által, akiket Szeben kommunitása küld ki; 3. hasonló módon választassanak a szék tisztviselői is, mint például a polgármester, székíró stb.; 4. a román többségű fiókszékek élére állíttassanak román inspektorok a román szenátorok közül; 5. az univerzitás felerészben románokból és felerészben szászokból alakuljon meg; 6. a hivatalos nyelv a román kerületekben a román legyen és hasonlóan a többi kerületekben is — románokat érintő ügyekben.[14]

A szebenszéki románok példáját szorgalmasan követték a többi szász székek és districtusok románjai. Mindenütt, ahol Salmen báró hivatalos minőségben megjelent, tervszerűen felbukkantak a román küldöttségek — papok vezetése alatt és memorandumokat nyujtottak át neki. A memorandumokban általános követelésként szerepelt, hogy Salmen báró a székek és districtusok vezetésében döntő szerepet játszó, régi, szűkkörű városi centumvirátusokat azonnal oszlassa fel és helyükbe a nemzetiségek számarányában választasson új centumvirátusokat. Főkövetelésként szerepelt az is, hogy a szenátorokat és a széki tisztviselőket ne csak a városi centumvirátus, hanem a falvak kiküldöttei is választhassák, még pedig — tekintve a Királyföld nemzetiségi viszonyait — a vegyeslakosságú falvakból egy román és egy szász vegyen részt a választásban. Külön kívánsággal álltak elő a törcsvári uradalomhoz tartozó községek Metianu János főesperes, későbbi szebeni gör. keleti metropolita vezetésével. Kijelentették, hogy a jobbágyság eltörlésével kapcsolatuk Brassó városával megszüntnek tekinthető és ők, mint önálló kerület, Fogaras vidékéhez akarnak csatlakozni.[15]

A szászok a románokkal szemben féltve védelmezték törvényhatósági előjogaikat, akárcsak a magyar nemesek a magukét a megyék területén. A nehéz helyzetből, amely napról-napra jobban fenyegette őket, apró engedmények árán próbáltak szabadulni. Brassóban a centumvirátusba 8 román tagot választottak be és a 15 szenátori hely közül egyet szintén a románoknak és egyet a magyaroknak juttattak. Szebenben Salmen báró rendeletére a centumvirátus 100 tagról 120 tagra egészítette ki magát, de az új centumvirek közé mindössze csak egy románt választottak be. Vagyis végeredményében a szebeni centumvirátusnak összesen 4 román tagja lett. Viszont a 12 szenátori tagság közül a románok egyet sem kaptak. A centumvirátusoknak nemcsak az összetétele, hanem a hatásköre sem változott. A városi centumvirek választották továbbra is a szenátorokat és a széki tisztviselőket, holott a székek lakosságának többsége már majdnem mindenütt románokból állott. A szász anyaszékben, Szeben székében a román lakosok 51.734-en és ugyan-

[14] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 612—613. l.

[15] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur II. 615—617. l.

akkor a szászok csak 36.704-en éltek.[16] A második tekintélyes szász törvényhatóságban, a brassói districtusban a románok száma szintén felülmúlta a szászokét. Magában Brassó városában 9873 román, 7817 szász és 4508 magyar lakott. Ezenkívül a districtus területén élt 26.127 román, 19.685 szász és 12.564 magyar.[17]

A régi szász törvényhatósági statutumok szerint a szász univerzitás gyűlésének csak azok lehettek tagjai, akik valamely királyföldi városi tanácsban tisztviselői szolgálatot teljesítettek. A legújabb univerzitás összehívásánál (1861 június 24.) a románokra való tekintettel ettől az elavult szabályrendelettől a szászok eltekintettek. Megengedték, hogy a választók bárkit kitüntessenek bizalmukkal. Így jutott be a szász univerzitás gyűlésébe legtöbbször a történelem folyamán 4 román tag. Gondolható azonban, hogy ez nem elégítette ki a románokat, hiszen a szebenszéki memorandum szerint 50%-os részesedésre számítottak. Vagyis azt követelték, hogy a szászok az univerzitás gyűlésén a 22 tagsági helyből ne 4-et, hanem 11-et engedjenek át a királyföldi románoknak.

A románság a szász törvényhatóságok szűkmarkúsága miatt a kancelláriához és Salmen báróhoz fordult jogorvoslatért. A kancelláriánál panaszt emeltek a brassói centumvirátus ellen, amely „most is abban a szerencsétlen gondolatban él, hogy a Brassó-városi és -vidéki román lakosok csupán az ő kegyétől függnek és azoknak semmiféle joguk nincsen. A centumvirátus úgy tekinti a románokat, mintha szászok és nem románok lennének. Ez az egészen téves felfogás szolgált irányadóul a nyelvkérdésben is, amidőn egyedül a német nyelvet fogadták el hivatalos nyelvül. A szász honfitársaknak ez a magatartása, szólt tovább a panaszirat, amelyet régi gyűlölet és hagyományos megvetés érzése fűt a románokkal szemben, nagy keserűséggel töltötte el a románok lelkét. Felidézte bennük az összes fájó emlékeket: szenvedéseket és megaláztatásokat, amelyekben a Királyföldön és nevezetesen a Brassói districtusban 1848 előtt részesültek. Egész könyveket lehetne írni ezekről a szenvedésekről és elnyomásokról, hiszen a nyilvános levéltárak telve vannak az idevonatkozó iratokkal. Nem csoda tehát, hogyha a románokban a bizalomnak egyetlen szikrája sincs a szász bürokrácia iránt és hogyha félnek újból annak a veszedelmes reakciós szellemnek áldozatul esni, amelyet az 1842-ben beadott királyföldi román panaszirat oly találóan jellemez. Mindenki alkotmányról és alkotmányos biztosítékról beszél a szájával. A románok azonban ezt egyszersmindenkorra húsukká és vérükké tették azért, mert lelkükből útáliák, hogy mindazt, ami őket jog és igazság szerint megilleti, mások kegyétől várják. Sem álnok becsvágy, sem kapzsi hivatalszerzés nem

[16] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 622. l.

[17] Lásd 1857. évi Erdélyország népszámlálási táblázatait (a Magyar Statisztikai Hivatal könyvtárában őrzött kézirat) I. l. A. 14. és Fényes Elek: a magyar birodalom nemzetiségei. Pest, 1867., Brassó vidéke (Kronstädter District).

ösztönzi a panaszosokat, amidőn a Brassó-vidéki hivatalok újjászervezésénél elkövetett igazságtalanságok jóvátételét kérik. A panaszosok egyszer már nagyon szeretnék látni, hogy a nemzeti egyenjogúság elve alapján kezeljék őket, amely elv a románokra nézve nem maradhat csak pusztában elhangzó szó. A nemzeti egyenjogúság elvének tiszteletben tartását várja a Brassó-vidéki románság, annál is inkább, mert nem lehet azt mondani, hogy itt hiányoznának a kellő képzettséggel rendelkező művelt román egyének. De hogyha a románoknak nem lennének képesített egyéneik, akkor is elvről és jövőről van szó s ezért önkényesen senki sem korlátozhatja a románság választási jogát. Senki sem kezelheti őket önkényesen, hanem köteles valamilyen elvhez, vagy meghatározott törvényhez tartani magát."[18]

A szebenszéki románok Salmen bárótól sürgették a törvényhatósági sérelmek orvoslását — rendkívül erélyes hangon. Beadványukban szemére vetik a szász ispánnak, hogy a császári megbízatást az 1860 október 20-iki Diploma szellemében nem teljesítette. Installációja alkalmával tett ünnepélyes ígéretéből, — amely úgy hangzott, hogy a románságnak igazságot akar szolgáltatni, — semmitsem váltott valóra. A románság az új idők kapujában nem táplált vérmes reményeket a szászsággal szemben, mert tudta, hogy a szász statutumok homlokegyenest ellenkeznek az 1860 október 20-iki Diplomával. De arra mégsem számított, hogy 1861-ben „ilyen embertelen, sértő és megalázó bánásmódban" lesz része. A panaszosok a memorandum végén a szebenszéki románság nevében bejelentik, hogy tiltakoznak az összes eddigi intézkedések ellen. A hivatalnokokat már most sem tekintik övéiknek, mert azokat nem ők választották, hanem rájuk kényszerítették. Kérik, hogy a szász ispán az 1861. évi április 15-iki román követeléseket sürgősen teljesítse, mert ellenkező esetben a legmagasabb fórumhoz, a császár Őfelségéhez fordulnak védelemért az igazságtalanságok ellen.[19] Salmen szász ispánt a sok román instanciázás és memorandum kihozta béketűréséből. A szebeni szász szenátus útján szükségesnek tartotta a szász hatóságok figyelmét felhívni a román politikai agitátorok működésére. Hivatalos iratot intézett 566/1861. szám alatt a szebeni szász szenátushoz, amelyben titkos tanácsadóknak és felforgatóknak nevezi a román papokat. Amint írja, „nagyon gyakran a papok világi dolgokban a nép képviselőiként előtérbe tolják magukat és az ilyen nyilt vagy titkos szereplőket fel kell jelenteni".[20] A szebeni szász szenátus Salmen rendeletét másolatban elküldötte az összes szász hatóságoknak. Igy szerzett tudomást róla Saguna András szebeni gör. keleti püspök, aki eddig a királyföldi eseményeket csak háttérből irányította. Most azonban már elérkezettnek látta az időt arra, hogy nyiltan színt valljon. Energikus hangú le-

[18] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 619—620. l.
[19] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 622—623. l.
[20] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 624. l.

vélben szolidaritást vállal a királyföldi román papság törekvéseivel. Neki ellenkező értesülései vannak, mint Salmen bárónak. Ugy tudja, hogy a jelenlegi nehéz politikai körülmények között a béke és a nyugalom megóvása — minden rágalmazás ellenére is — kizárólag a román nép példás magatartásának és főként a román papság és világi értelmiség bölcs fegyelmezettségének köszönhető. A sok tiltakozás miatt a román papságot nem lehet felforgatással vádolni, mert azok az alkotmányos élet keretein belül történtek. Császári elgondolás, hogy Erdély alkotmányos életének gyökeres változáson kell átmennie. Maga Salmen is kijelentette, hogy császári megbízás alapján köteles a királyföldi románoknak igazságot szolgáltatni. Ez azonban a mai napig sem történt meg, pedig a Királyföldön a románok többségben laknak. Aktív politikai tevékenységet fejt ki minden felekezet papja. És ettől épen csak a román papságot kell eltiltani? Milyen törvényes alapon? Vannak talán egyesek, akik méltatlanná tették magukat erre? Ha így áll a dolog, legyen szíves a szász ispán közölje vele az illető papok nevét, továbbá az időt és helyet, ahol a cselekmények lejátszódtak, hogy mint felettes egyházi hatóság a szükséges intézkedéseket megtehesse.[20]/a Salmen báró szász ispán mint magánfél válaszolt Sagunának. Indokolásul erre felhozta azt, hogy közigazgatási ügyről van szó és nem írhat neki hivatalos levelet. Nem tagadja, hogy történtek hibák. Az adott körülmények között nem tudott minden követelménynek megfelelni — ispáni tisztében. De szolgáljon mentségül, hogy mindig jóhiszeműen járt el. Kéri Sagunát, — *akit legfelsőbb helyen igen nagyra becsülnek*, — legyen segítségére a királyföldi béke és harmónia megteremtésében.[21]

E levél tartalmából is megállapítható, hogy Salmen báró jóindulattal viseltetett a királyföldi románság iránt, de ahhoz már nem volt kellő ereje, hogy a császár akaratát rákényszerítse saját fajtestvéreire.

Sagunát Salmen érzékeny sorai nem hatották meg. Mint egyházi főhatóság sérelmesnek tartotta a magánválaszt. Viszontválaszában kijelentette, hogy korántsem lehet közigazgatási ügyekbe való beavatkozásnak tekinteni azt, hogyha ő kötelességszerűen egyházi joghatósága alá tartozó papok ellen — általánosságban emelt vádak — tisztázását kéri. Hiszen Salmennel is megtörténhetik, hogy saját ügykörét érintő esetekben kénytelen információért például ő hozzá fordulni. Igaz, hogy ő akkor nem zárkóznék el, mint Salmen báró, a kérés teljesítése elől.[22] A királyföldi román papság és világi értelmiség nagy szeretettel vette körül Sagunát a szász ispánnal folytatott politikai párviadalában. Mindenünnen üdvözlő levelekkel árasztották el az egyházfőt. A levelekből lépten-nyomon kicsendül az a gondolat, hogy a román nemzet és egyház tagjainak és vezetőinek

[20]/a Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur. II. 634—627. l.
[21] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 627—629. l.
[22] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 630—631. l.

továbbra is szolidárisaknak kell maradniok, mert ha egy testület feje a tagoktól elszigetelődik, az ellenfél nagyon könnyen elérheti a célját.[23]

Ürmössy Lajos, aki könyvében e korszak eseményeivel aprólékosan foglalkozik, találóan jellemzi a királyföldi szász és román politikai ellentéteket. „A szászok, írja, a köztük lakó románságot igyekeztek mindenben megrövidíteni. Hogy azonban a két fél közti harc mégsem öltött oly nagy mérvet, dacára az egymásiránti nagy ellenszenvnek, ennek a nyitja az uniókérdésben keresendő. *A magyarokkal semmi áron nem akartak a román-szász vezetők egyezni, mert bennök látták tervük megsemmisülését, hogy Erdély továbbra is külön maradhasson; míg a szászokkal nem államjogi kérdések s törvények felett vitáznak, hanem a belső szervezések s kebli ügyek részletes bajaival vesződtek s harcoltak egymás ellen, ami a szenvedélyek felkorbácsolására annyira nem tudott hatni, mint emez.*"[24]

A szabad királyi városok közül Tordán van tudomásunk arról, hogy a románság törvényhatósági jogokat követelt. A későbbi román nemzetiségi mozgalmak vezéralakja, Ratiu János dr. ügyvéd adta be a románok memorandumát a tordai városi tanácshoz. A memorandum azzal kezdődik, hogy az Ur 1861-ik esztendejében minden nép szívesen feláldozza a szabadságot a nemzetiségért. A nemzetiségi érzés a leghatalmasabb történelmi erőtényező, amely képes trónokat, abszolutisztikus rendszereket megsemmisíteni és helyükbe alkotmányos életet teremteni. A magyarok is ugyanezeket az elveket hangoztatják és mégis — fájdalom — ugyanők épen az 1848. évi törvények alapján gúnyt űznek a románok nemzetiségi jogaiból. Az 1848. évi törvények alapján megszervezett tordai városi tanácsból a románok teljesen kimaradtak, pedig a város lakosságának $^3/_8$-a román. A 12 éves abszolutisztikus rendszer alatt legalább egy városi tanácsos román nemzetiségű votl. Most egy sincs. Tehát el lehet mondani, hogy az abszolutizmus több jogot biztosított a románoknak, mint a mai alkotmányos rendszer. A románok egy pillanatig sem fogják tovább tűrni az igazságtalanságokat. Fellebbvalóik igazságérzetéhez és a közvéleményhez fognak fellebbezni, ahol már ismerik a magyaroknak a nemzetiségi jogokkal szemben tanúsított magatartását. A tordai románok tiltakoznak az ellen az 1848. évi törvények ellen, amelyek alapján igazságtalanul kizárták őket a városi tanácsosi tagságokból. Tiltakoznak a városi tanács szervezésénél alkalmazott módszer ellen azért, mert a 40 magyar esküdtet, akik a városi tanácsot összeállították, a románok közreműködése nélkül választották meg. Követelik, hogy az újonnan választott városi tanácsosok csak akkor kezdjék meg hivatali szolgálatukat, ami-

[23] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 631—632. l.

[24] Ürmössy Lajos: i. m. I. 287. l.

dőn a románok tiltakozó iratára a legfelső törvényes fórumról is megérkezik a válasz.[25]

A székely törvényhatóságok közül Marosszékben tettek kísérletet a románok a politikai érvényesülésre. Hossu, marosvásárhelyi gör. katolikus káplán, adott be kérést a székgyűléshez, amely a következő három pontból állott: 1. a román nemzeti jogok biztosíttassanak a teljes egyenjogúság alapján; 2. a románokat vegyék be a székbizottságba és a tisztviselői karba számarányuknak megfelelően; 3. a román nyelvet nyilvánítsák hivatalos nyelvnek Marosszék területén épúgy, mint a magyar nyelvet.[26] A főkirálybíró Hossu kérését magánkérésnek tekintette, de azért kötelességszerűen mégis a székgyűlés elé terjesztette megvitatás végett. A székelyek részéről Dobolyi Sándor és Lázár Ádám melegen pártfogolták Hossu kérését. Azonban eredményt mégsem lehetett elérni, mert a többség napirendre tért a beadvány felett. A románság a székgyűlés eljárására tiltakozó irattal válaszolt. Az irat tartalma lényegében teljesen megegyezik a megyei és a tordavárosi tiltakozó iratok tartalmával.

A székely székek közül Marosszékben volt a románság száma a legnagyobb. A panaszirat 80.000 lakosról beszél és ebből 20.000-et számít a románsághoz.[27] A többi székely székek románsága ennél jóval csekélyebb számot tett ki. Bielz „Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen" c. művében az 1857. évi népszámlálás alapján az Udvarhelyi kerületben, amelyhez az abszolutizmusnak ebben az időszakában a Baróti-, Csikkozmási-, Gyergyószentmiklósi-, Csikszeredai-, Székelykereszturi- és Udvarhelyi-körzetek tartoztak, — tehát majdnem két székely szék területe, — összesen 149.767 székelyről és mindössze 21.859 románról tud.[28] *Emiatt a csekély szám miatt, de főként azért is, mert teljesen hiányzott az öntudatos székelyföldi román intelligencia,* — hiszen Marosszékben is csak Hossu káplán állt szívvel-lélekkel az új eszmék szolgálatában, — *érthető, hogyha más székely székben a románság meg sem próbálkozott törvényhatósági jogok követelésével előállni.*

Az eredménytelen törvényhatósági küzdelmek miatt 1861 őszén román nemzeti küldöttség ment Bécsbe a császárhoz. A küldöttségjárásnak rendszerváltozás lett az eredménye. Lemondott állásáról báró Kemény Ferenc kancellár, majd gróf Mikó Imre kormányszéki elnök is. Példájukat követték a magyar kormányszéki tanácsosok, a székely főkirálybírák és a magyar főispánok. A román származású főispánok, főkapitányok és a magyarok közül egyedül Pogány György, Alsófehérmegye főispánja tisztviselői karával együtt helyén maradt. Pogány erre a lépésre lemondott főispántársai tanácsára

[25] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 580. l.
Georgescu Ioan: Dr. Ioan Ratiu (1828—1902), Sibiiu, 1928. 36—37. l.
[26] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 562. l.
[27] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 562. l.
[28] Bielz A.: Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen, Hermanstadt, 1858. 57. l.

határozta el magát. Alsófehérmegyében olyan erős volt a román nemzetiségi mozgalom, hogy a román elem törvényhatósági győzelem esetén az elveszített területet a magyarság többé nyilt és kockázatos összeütközés nélkül sohasem szerezhette volna vissza.[29]

Az erdélyi kancellária élére Nádasdy Ferenc gróf és a kormányszék élére Folliot de Crenneville Lajos gróf altábornagy került. Mindketten az Októberi Diploma és a Februári Patens feltétlen hívei voltak. Feladatuk volt az erdélyi magyar „hazafias párt" ellenállásának a letörése. Foillot de Crenneville mellett két alelnöke lett a kormányszéknek: az egyik, Kozma Dénes magyar; a másik, Pop László román. Nagy lelkesedést idézett elő a román társadalomban Pop László kinevezése. Az általános lelkesedést fokozta az a hír, hogy az új román kormányszéki alelnök Kolozsváron román nemzeti díszöltönyben ment el bemutatkozó látogatására a kormányelnökhöz és azután a kormányszék első ülésén is így jelent meg.[30] *Általában a román hivatalnokok közhivatali rangfokozatra való tekintet nélkül abban a biztos tudatban, hogy az erdélyi román társadalom politikailag megbontathatlan egységet képvisel, amelynek ők is védett tagjai, nem rejtették véka alá nemzetiségi érzésüket.* Az Astra útján résztvettek a román kulturális mozgalmakban. Nyiltan megjelentek a román nemzeti kongresszusokon. Ha a hatalom intézkedéseivel nemzetiségi szempontból nem értettek egyet, igen gyakran meghunyászkodás nélkül felemelték tiltakozó szavukat. Kemény Ferenc báró kancellársága idején Moldován Demeter, mivel a kinevezett kancelláriai román tisztviselők csekély számát a románságra nézve sérelmesnek ítélte, kancelláriai titkári állását mindaddig függőben tartotta, amíg annak betöltésére neki a szebeni román kongresszus megnyugtató elvi döntés kimondásával határozott ösztönzést nem adott.[31] Román György, marosvásárhelyi kir. táblai tanácsos a Nádasdy-éra elején a táblai elnök előtt nyiltan megtagadta a hivatalnoki eskü magyar nyelven való letételét, azzal az indokolással, hogy a magyar nyelvet kizárólagos hivatali nyelvül el nem ismeri. Mivel a tábla elnöke nem engedett álláspontjából és ismételten sürgette az eskű magyar nyelven való letételét, Román György szívós ellenállással először a Guberniumhoz, majd a Kancelláriához fellebbezett. Fellebbezését mindkét fórum elutasította, de Románnak sikerült ezáltal az erdélyi románság osztatlan rokonszenvét megnyernie. Mócs kolozsmegyei mezőváros később egyhangú választással küldötte őt képviselőjéül a szebeni országgyűlésbe.[32]

Az újonnan kinevezett főispánok, jobban mondva adminisztrátorok az Októberi Diploma és a Februári Patens feltétlen hívei

[29] Ürmössy Lajos: i. m. II. 11. l.
[30] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 696. l.
[31] Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, II. 202—203. l.
[32] Ürmössy Lajos: i. m. II. 40—41. l.
1863—64. évi tartománygyűlés. Napló I. 150. l.

közül kerültek ki. Ezek közt kettő volt román: Butenau László dobokamegyei és Puscariu János küküllőmegyei adminisztrátor.[33] Tehát a hivatalban maradt két román főkapitánnyal és két román főispánnal együtt már Erdély tíz megyei, illetőleg vidéki törvényhatósága közül hatnak az élén román vezető állott.

Salmen szász ispán szintén elhagyta állását. A szász ispánságnál sokkal kényelmesebb poziciót, a kancelláriai alelnöki széket foglalta el. Helyébe Schmidt Konrád kormányszéki tanácsos került. Mivel azonban a szászok az Októberi Diploma és a Februári Patens híveinek vallották magukat, ennél több változást az új rendszer nem is hozott számukra.

Annál több meglepetés érte a megyéket és a székely székeket. Ezek ellen irányította az erősakaratú Nádasdy kancellár első akcióját, azért, mert nagyon jól tudta, hogy amíg a székely székek és a megyék ellenállása tart, az erdélyi országgyűlés összehívását, illetőleg a végső célkitűzést: az erdélyi követeknek a bécsi Reichsratban való megjelenését sohasem lehet elérni. Ezért közvetlenül az adminisztrátorok kinvezése után 1861 november 28-án 3895. számú kancelláriai rendelettel feloszlatta a törvényhatósági bizottmányokat. Felszólította az összes hivatalnokokat, hogy új eskűt tegyenek le — még pedig olyan formában, hogy Őfelsége minden rendeletét végrehajtják, ellenkező esetben azonnal lemondanak. A rendelet mellett ideiglenes törvényhatósági szabályzatot adott ki, amelynek alapján az adminisztrátorok kötelesek voltak a törvényhatóságokat újjászervezni. Eszerint az ideiglenes törvényhatósági szabályzat szerint a törvényhatóságok bizottmánya felerészben nagybirtokosokból áll, akik részint mint virilisták, részint mint választott tagok juthatnak a törvényhatósági bizottmányi tagsághoz. A bizottmány másik felét a falusi és városi községek választják az alsóbb néprétegből: földművelőkből, iparosokból és kereskedőkből. A törvényhatóságok lakosságának számarányához viszonyítva 30-tól 90-ig emelkedhetett az ilyen bizottmányi tagok száma, akik mellett helyet kellett biztosítani a magasrangú törvényhatósági tisztviselőknek is. Ebből látható, a cél az volt, hogy ahol az arisztokrácia és az alsóbb néprétegek érdekei összeütközésbe kerülnek, ott a tisztviselői kar döntsön a törvényhatóság vezetőinek intenciója szerint. Minden törvényhatóságnak legelső feladatául kellett tekintenie a megüresedett tisztviselői állások betöltését, az országgyűlési választási bizottságok megalapítását és reprezentációk készítését a törvényhatósági szükségletekről. Az ideiglenes szabályzat szigorúan megtiltja, hogy a bizottmányok olyan alapvető politikai és közjogi kérdésekről tárgyaljanak, amelyeket az Októberi Diploma és Februári Patens közös birodalmi ügyeknek tekint és a birodalmi tanács hatáskörébe utal. Igy akarta elejét venni Nádasdy annak, hogy a vármegyei és székely széki protestációk az unió érdekében az újonnan alakuló

[33] Joan Cavaler de Puscariu i. m. 61. l.

törvényhatósági bizottmányokban is tovább folytatódhassanak.[34]

A dolog azonban még sem ment olyan könnyen.

1862 első felében megalakultak az új megyei bizottmányok és mivel a magyar tisztviselők közül sokan szolgálati helyükön maradtak, a megyei bizottmányi tagok többsége ismét mindenütt magyarokból került ki. A románok kisebbségben maradtak, bár kétségtelen, hogy előző helyzetükhöz képest úgy a választott bizottmányi tagok sorában, mint a tisztviselői karban tekintélyes tért hódítottak el a magyarok elől. Puscariu János küküllőmegyei adminisztrátor önéletrajzából tudjuk, hogy Küküllőmegye 65 tagú bizottmányában 39 magyar és 3 szász tag mellett 23 román tag is helyet foglalt. Ugyanott a tisztviselőknek több, mint fele, szintén román volt.[35]

A törvényhatósági küzdelem újból csak 1862 őszén indult meg, amikor az új megyei bizottmányok először összeültek. Az ellenzéki magyar többség — ereje tudatában — nem tartotta tiszteletben az új megyei szabályzatot. Mindenütt napirendre tűzte az alkotmányosság kérdését és nem egy helyen a magyar tisztviselők segítségével leszavazta az adminisztrátorok elutasító indítványait. Az adminsztrátorok erélyes eszközökkel védekeztek. A többség akarata ellenére sem terjesztették fel a kormányszékhez a memorandumokat. Az ellenzékkel szavazó tisztviselőket pedig azonnal elbocsátották állásukból és saját embereiket nevezték ki helyükre, úgy, hogy ezáltal sikerült tűrhető helyzetet teremteniök maguk számára. Szívós kitartással — Nádasdy kancellár hathatós támogatása mellett elérték az adminisztrátorok azt, hogy 1863 júniusában megtarthatták az országgyűlési választásokat, amelyen a császár iránti lojalitásból a magyar „hazafias párt" is résztvett. A választójog terén teljesültek a románok kívánságai. Szavazati jogot kaptak mindazok a férfi állampolgárok, akik 24-ik életévüket betöltötték, hogyha a fejadóval együtt legalább évi 8 forint egyenes adót fizettek. Intellektuális cenzus alapján szavazati jogot nyertek: a papok, orvosok, ügyvédek, mérnökök, okleveles művészek, tanárok, gyógyszerészek, jegyzők és tanítók. Választható volt minden választópolgár, hogyha 30-ik életévét betöltötte. Joggal elmondhatjuk, hogy ez az első eset, amidőn a különböző nemzetiségű erdélyi néptömegek szabadon összemérhetik erejüket a képviselői választási küzdelemben. A választások eredményeként 46 román, 43 magyar és 32 szász képviselő jutott mandátumhoz. Ezenkívül a császár mind a három nemzetből 11—11 regalistát hívott meg, úgy hogy ezáltal az országgyűlési tagok száma összesen 154-re melkedett: ebből román 57, magyar 54 és szász 43 volt.[36] A választási eredmény kétségtelenül meglepetést hozott a magyarságra nézve. A székely székekben és a magyar városokban mind magyar kézbe került a képviselői mandátum,

[34] Joan Cavaler de Puscariu: i. m. 61—62. l.
[35] Joan Cavaler de Puscariu: i. m. 63—65. l.
[36] Valeriu Moldovan: Dieta Ardealului din 1863—64. Cluj, 1932. 49. l. Teodor V. Pacatian: Cartea de Aur, III. 46—47. l.

de a vármegyék területén, *ahol tulajdonképpen az eddigi erdélyi magyar politikai vezetőréteg lakott,* a magyarság a román tömegekkel szemben teljes vereséget szenvedett. A 38 választott vármegyei képviselő közül csak két magyar került ki: id. gróf Bethlen Gábor Felsőfehér megyéből és ifj. báró Kemény István Alsófehér megyéből.[37] Ez utóbbi helyét is később pótválasztás alkalmával Axente Sever foglalta el.[38] A vármegyei terület helyett az erdélyi magyar politikai élet súlypontja elsősorban a Székelyföldre és másodsorban a magyar lakosságú városokba tevődött át. A 43 választott erdélyi magyar követ túlnyomó többsége — 25 székelyföldi és 17 magyar városi követ — innen kapta mandátumát.

*

Az 1860-as évek törvényhatósági eseményei óta, — tudjuk, — nagy történeti átalakuláson ment át Erdélyi társadalmi és politikai élete. Érdekes jelenség, hogy a történeti erők megállás nélkül folyó harcában ismételten beigazolódott, hogy azok a törvényhatósági területek, amelyekből hiányzik a magyar tömegerő, — erdélyi magyar társadalmi és politikai szempontból másodrangú szerepet játszanak. — Ne értsen félre senki, mert nem változtat ezen megállapításunk lényegén az a körülmény, hogy nekünk magyaroknak igenis, — mint minden kultúrnépnek saját öntudatos fia, — kivétel nélkül — egyformán — nagy erkölcsi érték minden magyar testvérünk, aki bárhol a világon meg tudja őrizni és ápolni tudja magyar nemzetiségét és ősi hitét. Tehát ismétlem: nem akarunk félreértésre okot szolgáltatni. Jelenleg csak a történelmi tanulságokat vonjuk le nyiltan és becsületesen — még pdig úgy, hogy az se magyarokat, se más igazságszerető népeket ne sértsen. Határozottan az a benyomásunk, hogyha a dolgok mélyére nézünk, mintha a történelmi események lassú feltartóztathatatlan következetességgel ma is és — az előjelek szerint a messze jövőben is — abban a széles népi mederben haladnának előre, amelyben az 1860-as évek elején szemmel láthatóan elindultak. Csak, aki fejét a sorsdöntő problémák elől strucc módjára a homokba dugja, az nem láthatja, hogy az erdélyi magyarság jövendő sorsának alakulásában a Székelyföldnek és a magyar városoknak ma is döntőfontosságú hivatása van. Itt van az erdélyi magyarság tömegereje, ami öntudatos kulturális, gazdasági és politikai megszervezés esetén egyedüli reális biztosítéka lehet a mai erőtlen erdélyi magyar társadalom újjászületésének és fennmaradásának.

Éppen itt az ideje, hogy belássuk: az erdélyi magyarságnak életküzdelmében öntudatos néptömegeket kell felsorakoztatnia. Tömeggel szemben tömegben az erő! Ne aggasszon senkit az tudat,

[37] Lásd „1863-ik évi Julius 22-én N. Szebenben tartott Országgyűlésre vonatkozó feliratot Őfelségéhez" (a szöveg egykorú kéziratban található Zilahi Sebess Dénes ny. államtitkár könyvtárában).

[38] 1863—64. évi erdélyi tartománygyűlés. Napló I. 149, 150, 295—296. l. és III. 1531. l.

hogy az erdélyi románság száma felülmúlja a magyarságét. A maroknyi szász nép példája mutatja, hogy egy lelkileg, gazdaságilag és politikailag öntudatosan egységgé forrott kisebbségi társadalom — szolid, természetes erejével szemben — egy elbizakodott, de valójában mégis csak az állam mankójára támaszkodó többségi társadalom sikeresen nem képes felvenni az életküzdelmet. Sokszor megtörtént már a történelem folyamán, hogy államhatalmi rendszerek — kisebbségi népek természetes életszükségleteinek tisztességes kielégítése helyett, — *rosszul értelmezett többségi érdekből* egy ideig szembe helyezkedtek az emberi haladás irányával: a széles néprétegek kultúrális, gazdasági és politikai evolúciójával. Ilyenkor azonban hosszú évek szenvedései után mindig bebizonyosodott, hogy a két fél harcában — minden körülmények között — csakis az egészséges, organikus társadalom tudja megállani a helyét, míg a szilárd társadalmi biztosítékot nélkülöző, élettelen állami organizáció előbb-utóbb végleges vereséget szenved.

Természetesen az erdélyi magyarság tömegeinek organikus kulturális, gazdasági és politikai megszervezése — különösen a mai lelki, gazdasági és politikai fejletlenség idején, — azoktól, akik erre vállalkoznak, hihetetlen feltételeket: krisztusi lelkületet, acélszilárd és tükörtiszta jellemet; zajtalan, kitartó, szívós, önfeláldozó munkát és mindenekfölött rendkívül mély és biztos tudást igényel.

Annyi bizonyos azonban, hogyha majd egyszer az erdélyi magyarság vezetői a világháború előtti erdélyi román politikai küzdelmeket és ezek keretében elsősorban a törvényhatósági jogokért folytatott küzdelmek célkitűzését és eszközeit — *valóságnak megfelelően* megismerik, komoly belső indítást kapnak arra, hogy miként kell minden körülmények között — népünk létérdekéért: *a nemzeti egyenjogúság kivívásáért,* szívós kitartással, megalkuvás nélkül, korszerű fegyverekkel, hittel és bizalommal küzdeni.

A magyar és román túlzók ma — egymástól teljesen függetlenül — egyöntetűen azt állítják, hogy az erdélyi románok már jóval a háború előtt független állami impériumért küzdöttek. A tények azonban ellentmondanak ennek a felületes állításnak. Kutatásaink alapján *nyugodt lelkiismerettel állítjuk, hogy a háború előtt minden felelősségtudó erdélyi román nemzetiségi politikus hátsógondolat nélkül — maximumként — kizárólag csak a nemzeti egyenjogúság komoly — alkotmányjogi megvalósítását követelte.* Az adott politikai helyzetben is lehetett józan ésszel — más racionális nemzetiségi célkitűzést elképzelni. Voltak olyanok is természetesen, akik az irredentizmus mellett törtek pálcát, de azok rendszerint emigrációban éltek és így a küzdőtértől távol — módjukban állott — veszély nélkül felelőtlenül politizálniok. Nem egyszer történt meg, hogy ezek az elemek szembetalálták magukat a románság otthoni vezetőivel, akiknek igazságuk tudatában ahhoz is volt erkölcsi bátorságuk, hogy szembeszálljanak testvéreik felelőtlen külföldi propagandájával. Sagunáról tudjuk, hogy az egyik emigrált erdélyi román ujságírót lapjában, a

Telegraful Romanban nyilvánosan megleckéztette, amiért egyik moldvai lapban az ő lojális magatartását „testvérgyilkosságnak" merészelte minősíteni. A haragra lobbant főpap kertelés nélkül „aljas léleknek" nevezte a támadót, akit egyenesen ki is oktatott azzal, hogy, — ha már idegenbe távozott, illendő ott teljesítenie tisztességesen a kötelességét és nem ártania magát tájékozatlanul mások dolgába.[39] Ratiu János, aki később a Román Komité elnökségében Saguna utóda lett, — talán életének legnehezebb percében hárította el magától külföldön élő román testvérei jóindulatú, de meggondolatlan mentőajánlatát. Nem fogadta el Ratiu azt a tanácsot, hogy a memorandum-pör elől a Román Királyságba, illetőleg onnan hivatalos támogatással Nyugat-Európába meneküljön, mert érezte, hogy ezáltal élete munkája erkölcsileg teljesen hitelét veszítené a magárahagyott erdélyi román nép előtt.[40]

Ami azt illeti, hogy a még ma is élő háborúelőtti román nemzetiségi vezetők majdnem mind sutba dobták régi elveiket, ez nem változtat azon a körülményen, hogy, amit azelőtt végeztek, azt az erdélyi magyarság nyugodt lelkiismerettel követendő példaként ne tekintse. Ismeretes, hogy a vallási egyenjogúság elve sem valósult meg máról holnapra. Gyakran lettek a vallásszabadság egyes üldözött hirdetőiből rövidlátás és jellemgyöngeség folytán erőszakos elnyomók, hogyha hatalomra kerültek. De végül is — sok szenvedés után — győzött a józan belátás és ma már nincs olyan egyház, amely saját jólfelfogott érdekében ne tartaná életszükségletének a felekezeti béke fenntartását. A vallási egyenjogúság kérdésénél a nemzeti egyenjogúság kérdése talán még bonyolultabb és nehezebben megoldható kérdésnek látszik. De megoldható, még pedig annál hamarabb és annál kevesebb veszteséggel, minél céltudatosabb az érte folyó küzdelem. Ezt a céltudatos küzdelmet akarja szolgálni a román nemzetiségi mozgalmak történetének kutatója, aki az adott helyzetben csak azt teheti, hogyha kötelességét híven akarja teljesíteni, — hogy igyekszik az érdekeltek előtt a történelmi eseményeket szigorúan a tényeknek megfelelően feltárni. A kellő adatokat nélkülöző, egyoldalú történelmi megállapítások igen könnyen helytelen politikai következtetésekre adhatnak alkalmat és ezért bármennyire tetszetősek, óvakodni kell tőlük, mert csak így lehet a jövőben magunkat és népünket a csalódásoktól megkímélni.

Mester Miklós

[39] Lupas Ioan dr.: Mitropolitul Andreiu Saguna. Sibiiu, 1911. 186. l.
[40] Georgescu Ioan: Dr. Ioan Ratiu (1828—1902) Sibiu, 1928. 254—155 l.

Vidék, nép és népiesség a magyar zenei romantika programjában

II.

Az elmélet hívői mellett csakhamar szóhoz jutnak ennek a mechanikus, külsőséges iránynak ellenesei is. Zimay László például már 1863-ban feleslegesnek tartja annak vitatását, „hogy mi a magyar zenének sajátsága s mi nem?", mert az ilyesminek csak nemmagyar zenészek számára van értelme.[1] Bertha Sándor egy későbbi tanulmányában erélyesen állást foglal a jellegzetességek kultusza ellen; ettől el kell szakadnunk, „ezentúl többé nem kötjük magunkat az alsóbbfokú eredetiségnek bizonyult rhythmikai és dallami sajátsághoz", mert a magyar tartalomnak idegenből kölcsönzött keretek és külsőségek között is magyarnak lehet és kell megmaradnia.[2] Másutt is vitatja az elmélet törvényhozó jogát: „üdvös-e ma kimondani absolute, hogy zenénk nem tűri meg a háromszoros tagoltatást egy magyar dallam kíséretében... a magyar zene igen gyenge lábon állna, ha szelleme ily kicsinyes külsőségektől tételeztetnék fel".[3] Bertha, mint látni fogjuk, a maga „gyakorlati", művészi programját védelmezi ezekkel a szavakkal; lényegében így cselekszik Major J. Gyula is, de azzal a nyilvánvaló különbséggel, hogy neki, a németes nevelés légköréből szabadulni igyekvő muzsikusnak, elsősorban mégis csak formai újítások tűnnek legfőbb gyógyszerként a magyar zenei nyelvreform igazi kulcsaként szemébe, az elméleti „felmérést" tehát lényegében helyesli, csak kereteit szeretné kibővíteni: „téves felfogásnak tartom, hogy páratlan méretű zeneművet egyáltalán nem ismernek el nemzetinek ... A magyar nemzeti jelleget nem külsőségekben, nem a rythmusban keresem — mélyebben gyökerező sajátságokban, kivált a hangsúlyban és a hangulatban véltem azt feltalálni ... akadálynak tartom a magyar zene felvirágzására nézve azon körülményt, hogy mindeddig csak $^4/_8$ taktusban írtak magyar zenét". „Szükséges volna, hogy a magyar nyelv szavalati sajátságainak megfelelőleg újabb rythmusokat kellene kombinálnunk ..."[4] (Hasonló megoldásra gondol már Mosonyi, mikor egy-

[1] Zenészeti Lapok III. (1863) 182.
[2] Budapesti Szemle 1880. XXIV. 419. (A magyar zene jövője.)
[3] Zenelap 1887. 46.
[4] Zenelap 1890. márc. 22.

ízben a magyar dallamok sajátságát „egyedül a nyelvi szóhangsúlyozásban, s a hangidomzat eredeti képleteiben" keresi.)[5]

*

Ha azonban az elméleti spekulációval nem érünk célt, ha így nem foghatjuk hálónkba a magyar zenét: hova forduljunk, hol ismerjük fel a magyar zenei nyelv ősi, természet-adta törvényeit? A magyar népdalkutatók, az irodalmi folklore úttörői s maguk az irodalom megújítói rég megmutatták az utat, — a népies dalkomponisták újból meg újból, részben ösztönösen, hasznát is vették, hogy ott élnek az örök ifjúság forrása: a népdal közelében, — csak maguknak a romantikus mestereknek s teoretizáló kíséretüknek, a rendszerezőknek látását homályosította el ezen a ponton újra meg újra egy sajátságos és végzetes konfúzió; szomjaztak a népi zene örökéletet-adó forrásvizére, s mikor utána nyúltak, mindig kezükbe akadt — a népies műdal mesterséges itala. Elnevezés, meghatározás, ismeret e próbakövön felmondta a szolgálatot, hamisnak, hiábavalónak bizonyult s ami még rosszabb: teljesen ködössé, bizonytalanná mosódott; a határokat nem sikerült megállapítani, az űrök betöltetlenül maradtak s a tisztázás a legjobbaknak, e legjobbak legelszántabb erőfeszítéseinek sem sikerült. A XIX. század magyar zenei gondoskodásának íme legsebezhetőbb pontja: a népdalt, melyért rajong, mely köré egész épületét emeli a követelményeknek és programoknak, meghagyja a határozatlanságok és illuziók zavaros félhomályában; nem világítja meg, nem tárja lelkiismeretesen napfényre, nem méri fel, nem hatol mélyére, nem ad róla számot magának, mintha illuzióit féltené, — nem tudja, milyen is valójában, nem tudja lényegében azt sem, merre van, hol kezdődik, meddig terjed, mit jelent. Beéri félmegoldásokkal, vegyes értékű, tetszetős szemelgetésekkel,[6] határozatlan körülírásokkal. Már magának az elnevezésnek ingadozó értelme s a műfaji meghatározás hiánya erre mutat; az a tisztázási folyamat, mely az irodalom analog területén a kellő percben, még 1820 táján megindul,[7] a zene terén elmaradt: akár 1840, akár 1900 táján megjelent zenei könyvben vagy folyóiratban olvassuk ezt a szót: népdal, — egyaránt bizonytalan, hogy népköltészeti terméket, népies dalkompozíciót (mint Kodály nevezi: „városi népdalt"), vagy a nép közé került, átvett egyszerűbb énekes darabot jelent-e. Arany János, kinek legszebb lírai darabjait és balladáit, mint maga írja, népi dallamemlékek, „régi népdalhang"-ok inspirálják,[8] tanulmányai és népdalgyüjteménye tanúsága

[5] Zenészeti Lapok III. (1863) 1:6

[6] A kor tudományos apparátusának szerény igényeire és fejletlenségére legjellemzőbb épp a hivatásos muzikológusok: Mátray (1852—58) és Bartalus (1873—96) népdalgyüjteményei.

[7] L. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig 1927. 112—15.

[8] Levele Szemeréhez 1860; l. Arany J. levelezése író-barátaival II. (Összes Munkái XII.) 149.

szerint többet tud az igazi népdalról és népzenéről, mint zenészkortársai, Liszt Ferenc, Mosonyi Mihály, vagy akár Erkel Ferenc; mert amit emezek életük végéig keresnek s legfeljebb ha gyanítanak, ő kezdettől fogva érzékeli és birtokolja, — mert ösztöne csalhatatlan, művész-szeme mélyre lát s tekintetét nem homályosítják el hamis elméleti feltevések, — mindenekfelett pedig, az ő számára természetes otthon az a népi kultúra, melyet a romantikus mestereknek lankadatlan erőfeszítések árán, lassanként kell s csak töredékes reflexeiben lehet magukévá tenniök. Erkelnek, Lisztnek, Mosonyinak mindenekfelett *csatlakozniok* kell egy ideálhoz, a közvéleményhez, a nemzeti gondolathoz; előbb „vitetnek", csak azután és csak közvetve „visznek" ők maguk is; Arany azonban, mint a század minden nagy magyar költője, maga is a nemzeti szellem megteremtői, kisugárzói, megszemélyesítői közül való. — Zenészek és zeneírók különben is minden zavarnak ajtót nyitnak, mikor kimondják, hogy a magyar zenét „a nép ajka termi" ugyan, de „nép alatt nem lehet csupán azon osztályt érteni, melyet az ‚írástudatlanok' névvel illethetünk".[9]

Figyeljük meg, hogyan érvényesül az irodalomban kezdettől fogva, de épp e felfogás alapján, egymás mellett vagy egymáson belül, egyidőben a lelkesedés és a tárgyi, ismereti konfúzió hangja. „Oh, ezek a' nép-nóták — írja Bajza József 1843-ban, a Nemzeti Színház egyik zenés előadása kapcsán, melyen Svastics egy „magyar"-ja s egyéb magyar zeneszámok kerültek bemutatásra — nekünk valóban igen becsesek lehetnek! Mennyire magyar lélekhez, magyar érzésekhez szólók! Nem hiába fogadtatnak olly részvéttel, olly elragadtatással, mert ezek szíveink' húrjait pendítik meg, annyira, mennyire a' legjobb opera' zenéje is alig".[10] Ugyanebben az évben tűzik ki a Szózat-megzenésítés pályadíját s ugyanazokon a hasábokon olvashatjuk, hogy a Szózat szövegére írandó „legjobb nép-melódiát" 20 arany jutalmazza;[11] később a Himnusz-pályázaton is „népmelódiák"-ról van szó.[12] Népdalszerű, népies hangú kompozíciókra gondolnak vajjon? De hiszen, ha a pályadíjnyertes műveket nézzük, Egressy „Szózat"-melódiája ünnepélyes verbunkos (vers és dallam egysége szempontjából nem épp szerencsés szövegapplikációval), Erkel Himnusza pedig minden inkább, mint népies kompozíció, egyenletesen hullámzó, széles ívelésével inkább nyugati koráldallamokra emlékeztet. Mi tehát a népmelódia? Erre nem kapunk választ. „Népdalgyüjtemények" 1830 és 1900 között[13] vegyesen közöl-

[9] Szépirod. Közlöny 1858. I. 1325.

[10] Athenaeum 1843 I. 198.

[11] U o 101.

[12] Honderü 1844. II. 12.

[13] Bartay (1833—34), Fogarasi (1843), Egressy-Szerdahelyi (1843), Fogarasi—Travnyik (1847), Füredi—Bognár (1851—61), Mátray (1852—58), Bognár (1856—58), Kovács—Bognár—Langer (1858), Bartalus (1861, 1873—96) Szini (1865), Limbay—Bolla—Nemesovits (1879—88). Az anyagról v. ö. Major Ervin: A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai, 1930.

nek népi dalt, közkedvelt műdalt, népies terméket (tehát „műfajilag" közvetlen utódjai az 1770—1830 közötti évek „melodiárium"-ainak, a kollégiumi énekgyüjteményeknek); ez alól a század zenei szempontból legkorrektebb, leghelyesebb ösztön nyomán induló kiadványa, a Színi Károly szabolcsmegyei kántortanítóé, sem kivétel. S ezt a praxist, az „elmosás" gyakorlatát, melynek mintha öntudatlan célja volna, hogy a népit és népiest, sőt nem-népiest elvegyítve, gyökeresebb nemzeti műdaltermésnek vesse meg alapját, igazolja az elméleti irodalom is. Mátray Gábor az ötvenes évek elején írt tanulmányában Csokonai-, Faludi- és Pálóczi Horváth-dalokat sorol fel a népdalok között; eljárását érthetőbbé teszi, hogy magukat a népdalokat is a nép között névtelenül eltűnő zeneszerzőknek, tehát egyes embereknek, népdalköltőknek tulajdonítja.[14] Szénfy Gusztáv 1860-ban megkísérli a kérdés elvi tisztázását s a tárgyról szinte észrevétlenül átsiklik, mert át *kell* siklania, a maga művészi programjára. „Nálunk igen dívó ama nézet, — írja idevágó cikkében — mintha annak, mit a nép danol, merő *népdalnak* kellene lennie. Mái pedig nem úgy van: a magyar nép ajkáról oly dalok is zengenek, melyek népdal színvonalán felül állanak, s melyek mintegy átmenetet képeznek a természetzenétől a műzenéhez. Sőt vannak daljaink, melyek műzenénk zsengéiül bátran vétethetnek." „Műzenénk fejlesztésének pedig ily fokozatosan, mintegy észrevétlenül kell történnie, hogy *következetes* maradjon eredetéhez: természetellenes ugrásnak, hézagnak itt nem szabad lenni. Nézetem szerint műzenénk érdekében kívánatos lenne, ha mentől több oly dallal bírnánk, melyek a *népdal* színvonalán felül állanak anélkül, hogy tisztán műzenének vétethetnének. Olyan forma ez, mint a fának a törzse, vagy a társadalomban a polgári rend."[15] Az ilyen fél-népdalok példájaként több népszerű kompozíciót sorol fel, melyek között Egressy-dallal, Kisfaludy Sándor, Kazinczy szövegeivel s egyebekkel találkozunk. Szénfy programja eszerint a népiből tervszerűen kiváló népies muzsika; *ez* a megközelítendő ideál, a népi dalkultúra célja, kivirágzása. Mint látni fogjuk, az itt kimondott elvet általánosságban a „keleti kör" programjául tekinthetjük s részben kétségkívül ez magyarázza meg, miért nem vállalkozik a „keleti csoport" tudományosabb értelemben vett népdalkiadásra, miért csak kezdetben áll a népdalmozgalom, helyesebben a népdalgyüjtési s kiadási mozgalom élén (Egressy—Szerdahelyi, Fogarasi—Travnyik), hogy azután átadja a vezetőszerepet „nyugatos" riválisainak, Mátraynak, majd Bartalusnak. Mert ők, a „népiesek", ha módjuk van rá, inkább saját „eredeti népdal"-aikat adják ki, melyeket a nép helyett, a nép nevében s jórészt a nép számára írnak, — melyek amellett öntudatos művészettel készülnek, tehát érzésük szerint *magasabbren-*

[14] Akad. Értesítő 1852. 229, 234. illetve: Magyar- és Erdélyország Képekben IV. 1854. 121.

[15] Természet- s műzene (N. Muz. Ms. Mus. 193. 21/b—22.); a cikk megjelent a Magyar Színházi Lap 1860. évf.-ban, kivonatát l. Zenészeti Lapok 1865.

dűek a tulajdonképpeni népdalnál. (Ez főként Simonffy programjából fog kiderülni.) A szerzőket éppúgy megejti a népies műdal „hangulati háttere", ábrándos-panaszos-mulatós, de mindenekfelett elpihentető vidéki-úri atmoszférája, mint magát az ország közvéleményét. Mikor tehát a „népdal"-ért lelkesednek, abba, félig öntudatlanul, beleértik a maguk és társaik élete-művét, a népies dalzenét is. (Ez az a sajátságos konfúzió, melyet Kodály Zoltán szerint kettős történelmi folyamatnak: a népdal iránti érdeklődés felébredésének és a népszerű dalprodukció divatjának sajátosan magyar egybeesése motivál.)[16] Egész, népdallal kapcsolatos munkásságuk, módszerük, agitációjuk ebből a meggyőződésből magyarázható. Általában megfigyelhetjük, hogy a „keleti kör" a század közepetájáig sokkal mélyebben benne él a népies dal világában, hogysem akár azt, akár az igazi népdalt tudományos tárgyilagossággal, tervszerűen propagálni tudná; mily jellemző, hogy a kollégiumi melodiáriumok kivétel nélkül kéziratban maradtak, hogy a hangjegynyomtatás csak az 1820-as évek — Róthkrepf-Mátray népszerű gyüjteményei, a „Pannonia", „Flóra" és „Hunnia" (1826—29) — óta nyer fontosságot a népdalkiadás ügye szempontjából! S részben kétségtelenül a kellő távlat e hiányából, az öntudatos magyar zenekultúra fiatalkorából magyarázható a komolyabb tudományos diszciplina hiánya is. Innen, hogy a gyűjtésben számunkra megdöbbentő felületességgel képesek eljárni. Szénfy például jórészt vidéki úriházaknál, papoktól, úrikisasszonyoktól, színészektől szerzi népdalanyagát[17] s többek közt Egerből, ahol egy kisasszonytól dalfüzetet kapott kölcsön, ezzel a szerzeményével nyugodtan utazik el, „megtudván, hogy itt a magyar zene érdekében már mi kizsákmányolni valóm sincsen . . ."[18] Hogy Mátray, aki „csak éji szabad óráiban" dolgozhatik kiadványán s azt „háza 's családja világi örömei csökkentése 's rövidítésével" teszi közzé,[19] másodkézből való anyagra szorul, nem lehet feltűnő; de az elmondottak után az sem lephet meg, ha nem csekély részben még Bartalus, például a Székelyföldön, szintén másodkézből szerzi dalkészletét.[20] Ilyen körülmények között hiába sürgetnek két-három évenkint ismétlődő gyűjtőmunkát;[21] mire a gyüjtött (s jórészt közvetve szerzett) anyag napfényre jut, benne és körülötte többnyire egy sor — épp az anyaggal való közvetlen kapcsolat híján előtérbe lépő — külső szempont érvényesül: a tetszetős elrendezés, a kíséretnek, mint „önálló zongora-

[16] Zenei Lexikon II. 64.

[17] L. Bodoki Zalán (=Szénfy Gusztáv): Egy műutazás, Zenészeti Lapok 1864—65.

[18] Zenészeti Lapok IV. (1864) 229.

[19] Levele Simonffyhoz 1854. nov. 13. (Isoz: Zenei levelek 251.)

[20] L. Fővárosi Lapok 1872. II. 251. V ö még Bartalusról Major Ervin: A magyar népdal és a népies műdal (a Bárczy-féle „Magyar Nótakincs" I. füzetében, 1933) XVI—XVII.

[21] Zenészeti Lapok XI. (1871) 661—65. has.

ZENEMŰVÉSZETI FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

irodalmi művecské"-nek,[22] hangulatos kidolgozása, azután a leghatásosabb változat kiválogatásának gondja, itt-ott a kiadó be-becsúszó saját szerzeményei (Bartalus) s esetleg „magyarosító korrekturák", — mert hogy ilyenek sem tartoznak a lehetetlenségek közé, azt Hajdu László verbunkos-ízű népdal-igazításai bizonyítják, melyeket a Szini-féle gyüjtemény egyes dallamaival kapcsolatban indítványoz.[23]

Mindezt megengedhetőnek tartja a zenei közhangulat, — épp azért, mert rajongása névleges tárgyától, az igazi népdaltól voltaképen nem igen van elragadtatva, ha egyszer-egyszer kendőzetlen valóságában találkozik vele. Gondoljunk Mátray megütődött hangjára, mikor a népdalok tonalitásbeli sajátságairól beszél, „a' szabályos és szabálytalan hangnemek' legfurcsább változatosságá"-ról,[24] melynek következtében „a' szabályos zenéhöz szokott fül gyakran alig képes meghatározni azon alaphangot, mellyet vezérhang gyanánt kell tartania". Bizonyos, hogy huszonhárom évvel előbb könnyebb volt a 32 esztendős Róthkrepf Gábor, az úttörő ifjú tudós számára a határozatlan lelkesedés, a népdaloknak, mint „a nemzeti karakter valóságos fenntartói"-nak felismerése, — mint az 55 éves, lehiggadt Mátray Gábor számára e felismerés beható tudományos igazolása. Vagy idézzük Ábrányit, aki egy népdal prozódiájával kapcsolatban megyjegyzi, hogy éppúgy „nem tekinthető mintaszerűnek", mint általában azoké a népdaloké, „melyek a nép ajkáról keletkeznek úgy szövegileg, mint zeneileg. Mert midőn még a művelt osztályhoz tartozó, sőt a tanult zenészek magyar szó-zeneköltményeiben is gyakran találkozunk prozódiaellenes dolgokkal: akkor nem lehet a néptől kívánni azt, hogy ő legyen e részben az irányadó és a szabatosság mintaképe . . . most még megelégedhetünk vele, ha legalább dallamilag érdekest, kiválót, és a nemzeti igényeknek megfelelőt nyujt".[25] Az igazi népdal, ha közelről nézik, a maga részleteiben egyáltalán nem tűnik ideálisnak; épp ezért jobb megmaradni az általánosságoknál, jobb határozatlanul lelkesedni érte... Nem valószínű, hogy „a danoló falusi leány és a jámbor puttonos", kiknek énekeire már Csokonai felhívta a magyar literátorok figyelmét (az Anakreoni Dalok „jegyzéseiben"), e naivan kritikus nemzedék számára igazi revelációt jelentenének, hogy nekik is megmutatnák „Árpád szerencsi táborát". Hiszen, hogy csak egy példát idézzünk: Vitkovics Mihály, aki „népdalok"-kal teszi nevét ismertté, nem győz mulatni és megbotránkozni a jámbor Czinke Ferencen, mikor 1809-ben a pesti egyetemen, egy ünnepélyes „próbatétel" alkalmával népdalt énekeltet egyik hallgatójával, — ami még „az Egri Gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna, hát a Pesti

[22] L. Bartalus: Magyar Népdalok VII. 1896. 5. (Nehány szó a magyar népdalról.)

[23] Zenészeti Lapok VI. (1866) 180. 197—99.

[24] Akad. Értesítő 1852. 231. (V ö még u o 232.)

[25] A magyar dal és zene sajátságai 1877. 103.

Universitásban?"[26] S ezek még az ismert, megközelíthető népdalok; mit szóljunk azokról a primitív, ódon melódiákról, melyeket messzeeső vidékek műveletlen népe oly otrombán énekel? A XX. század muzsikusa elgondolkozhatik rajta: megihlették volna-e akár Liszt Ferencet, ha ábrándos ifjúkori terve, faluzó körútja megvalósul, ha egyáltalán találkozik velük valaha életében?[26]/*a* A kor hangulata mintha tagadólag felelne. „Itt nem népszerűsödnek az irodalom útján hozzánk került csárdások és népdalok — írja a Zenészeti Lapok eperjesi tudósítója a hatvanas évek elején — ... azon dalok viszont, melyek itt keletkeznek, képtelenek az eszményítésre, a nemesbítésre. Az itt divatozó népdalok nem mások, mint egy ódonszerű ének változatai, lágy hangokból, rendetlen vagy inkább tökéletlen lábakkal és rímezettel oly módon összeállítva, hogy a véghang a hármashangzat középsője, az alaphang quintje. Az ily dalok nem is dalhangon adatnak elő, hanem a jajveszékelve való kiabálás hangján — nyílt torokkal — s legjobb énekesnek tartatik az, kinek hangja legtávolabbra elhat, s ki a végső hangot leghosszabbra tudja nyujtani. Ily módon énekel a földnépe kapálási, gyepszedési, faizási stb. munka közben, oly egyhangúlag, faluról falura s ivadékról ivadékra, mint a madár vagy vadállat, mely dallani szeret, és egész erejével, *torka szakadtából* dalol reggeltől estig, de csupán egy dalt, melyet őseitől tanult s melyet ezeknek a természet adott." Minthogy tehát ott a nép énekére, zenéjére nem támaszkodhatnak, „így sok salaktól mentve, sokkal tisztábban élhet s gyarapulhat zenénk a műveltebb osztályok kezében ... mintha belevegyűlnének azon nagy halmaz durva anyagok, melyek a népköltészetből felmerülnek, és melyek örökbecsűek, ha ki vannak tisztázva, de könnyen beszennyezik az egész nemzeti költészetet, ha ki nem válogattatnak, nem tisztáztatnak, nemesbíttetnek s eszményíttetnek".[27] A népdal tehát végeredményben csak akkor örökbecsű, ha „ki van tisztázva" és megfelelő módon „eszményíttetik", — a népdalt tehát „meg kell fésülni", idealizálni kell, hogy a nemzeti zenének valóban éltető forrásává lehessen.

[26] Kazinczy Lev. VI. 278. „....a mi legotsmányabb, az, hogy egy közülök (t. i. a hallgatók közül) Tilinkót fujt, s *bujdosik a disznó kilentz malatzával,* effective danlotta.... — Tele boszonkodással, tele szégyennel, takarodtam el onnan." (Pest 1809. március 7.)

[26]/a Liszt Ferenc viszonyát a magyar zeneanyaghoz Major Ervin most készülő monográfiája (Liszt és a magyar zenetörténet) tisztázza. Közvetlen népi kapcsolatot ez a tanulmány sem mutathat ki; az a 4—5 népi dallam, mely Liszt — száznál több művet számláló — magyarvonatkozású oeuvre-jében előfordúl, ugyanazokból a forrásokból, ugyanoly „megszűrten", megstilizálva, másodkézből jutott Liszt ismeretkörébe, mint a népszerű dalkompoziciók és verbunkosok.

[27] Zenészeti Lapok II. (1862) 221. — A zeneszerzőknek persze tekintettel kell lenniök a nép éneklésmódjára, valahányszor valamely új népies daluk hatását mérlegelik. Dankó Pista írja Gárdonyi Gézának 1899-ben, egy, a „Tzina tzin" nótában javasolt változtatásra vonatkozólag: „Igaz, hogy zeneileg jobb, de az elterjedésre amúgy jobb, ahogy II-szor csináltam. A paraszt azt a *h* ugrást soh'se fogja kiénekelni." (Gárdonyi József: Dankó Pista, 1935. 195.)

Kétségkívül erre az idealizált népzenére gondolnak mindazok a romantikusok, kik a népi dalkultúra s a vele kapcsolatos népies program ügyében a korszak művészi hitvallásainak elragadtatott hangján állást foglalnak. Igy Czeke Sándor, aki szerint „a magyar népélet legközelebb áll a zene regényes lényéhez" s aki nem habozik kijelenteni, hogy „a magyar népdalok Beethoven symphoniák kicsinyben . . ."[28] így Mosonyi, aki „egy kis népdalban sokszor több természetes kifejezést talál, mint egy egész vakító operában"[29] — s így Ábrányi is, aki szerint „mikor a nép és a művész összekerül egymással, legtöbbnyire az előbbi viszi el a pálmát".[30] Mindezek a lelkes kijelentések, mint látjuk, műzenével, képzett művész alkotásával mérik össze a nép költészetét s nem állhatják meg, hogy ezt a számukra nem is tisztázott, közelről nem is ismert, mindvégig ködben maradt népzene-délibábot fölébe (vagy legalább melléje) ne emeljék, a tudatos művész alkotásának. Az ösztön, az irány, a megindulás talán helyes; az elcsodálkozás megkapó és termékeny lehetne, maga a konkluzió — igazi alap hiján — mégis levegőbe épült. S ez a lelkesedés még csak általános emberi és esztétikai keretek közt mozog; bonyolódottabbá, végzetesebbé a dolog ott válik, mikor a romantikus nemzedék ilyen irreális alapokra, erre a Potemkin-népzenére egész programját építi fel a népies-nemzeti műzenének, mikor azt hiszi, hogy rajongása, ösztöne, tehetsége őt is képessé teszi Petőfi és Arany korszakos reformjának végrehajtására a magyar zene területén. Nem véletlen, hogy ez a gondolat Petőfi nagy esztendeiben, a negyvenes évek derekán kezd csirázni. „A' szendergés elmult — írja egy tekintélyes folyóirat ezidőben — 's a' mindinkább erősbödő nemzetiség dalainknak is visszaadta uralmát; a' magyar ének, mint táncz, többé e' honban nem idegen, és mint ez többé nemcsak a' nép által járatik el, úgy nemzeti dalainkat nemcsak a' falu egyszerű lakója zengi le, hanem megnyíltak nekik a' fényes termek ajtai is, 's a' bús magyar nóta ki fogja szorítani a' szőnyeges termekből a' bitor trillákat".[31]

Ez a kiszorítás természetesen csak úgy történhetett s történhetik meg, ha a népdal lassanként alkalmas lesz fejletebb igények kielégítésére. Ebből a szempontból, kortársak egyhangú nézete szerint, döntő fordulatot hozott a „népdal" színpadon való megszólaltatása, a népszínmű, Thern, Szerdahelyi, Egressy betétmuzsikái a pesti színpadokon, hivatásos énekesek propagandája, az első népszínműi dalok megjelenése. Szigligeti és Szerdahelyi „Szökött katoná"-ja (1843) például huszonhat év multán ünnepli századik előadását s jelentősége még ebből a távlatból is csorbítatlan a kortársak szemében: „eddig a népdalok csak a gulya mellett hangzottak fel végtelen pusztasíkokon . . . csak a rokka mellett, aratás közben" „s ezekről a

[28] Szépirodalmi Közlöny 1858. II. évfolyam 125, 126.
[29] Zenészeti Lapok IV. (1863) 93.
[30] A magyar zene a 19-ik században, 1900. 113.
[31] Életképek 1844. 476.

végtelen szép, gyönyörűen naív dalokról az ország intelligentiája, színe-java alig tudott valamit. Ekkor egyszerre megjelentek a színpadon, a nemzeti színpadon, a főváros színpadán... Az intelligentia meg volt lepetve — a nép el volt ragadtatva." Műhelyek, szalónok tőlük kezdtek visszhangzani, a zeneköltők, előadóművészek vetekedve kezdték őket kultiválni, mindenekfelett pedig „alapul szolgáltak a magyar műdalnak, a magasabb magyar zenének!"[32] A romantikus nemzedék elsősorban Egressyben, a „magyar dal kezdőjé"-ben[33] látja ősét és előfutárját, a naturalista dalköltőben, ki minden autodidakta muzsikus közül egymaga „ment tovább egy lépéssel s bizonyos középutat teremtett a népdal és dalműi ária között"[34] s ámbár művei a színpadi zene és énekvirtuózitás hatása következtében „többnyire olyan mixtum compositum-félék a népdal s a színpadi effekt-zene között":[35] mégis „ő volt az első, ki nemesebb irányban mívelé a népdalokat"[36] s akinek „szélesbített keretű és a megszokottnál magasabb lendülettel bíró dalai... szerencsés vegyületét képezték már akkor is a magyar népdalnak s az ebből nemesebben kifejlődni törekedő műzenének".[37]

Tehát itt, ezen a ponton, Egressy nagyobbszabású, késői dalainál kellett megkezdenie az újabb nemzedéknek a maga munkáját; de az újabb nemzedék két irányzata, a „keleti" és „nyugati" csoport munkaterve, épp ezen a ponton szétágazott s a dolog természeténél fogva nem is egyesülhetett többé. A „keletiek" mindenekfelett a népies programhoz ragaszkodnak s elsősorban „népdalokat" akarnak írni, a nép nevében, népnek és nemzetnek; a „nyugatosok", ha a népdal megítélésében ingadozók vagy egyenetlenek is, általában feleslegesnek tartják a népdalok mesterséges szaporítását, a nép számára való népdal-produkciót, s a figyelmet komplikáltabb, „magasabb" feladatokra akarják irányítani. (Érdekes különben, hogy e „nyugatosok" közül Ábrányi, sőt Mosonyi is írnak „népdal"-okat, igaz, hogy inkább demonstratív példaadásul, műzenei problémák megvilágítására.) A „keletiek" programját legvilágosabban s legradikálisabban Szénfy és Simonffy fogalmazzák meg. Kijelentéseiket természetesen azzal a meggondolással kell olvasnunk, hogy a nagy szavakat, melyeket tollukra vesznek, mindketten sokéves gyakorlati alkotómunkásságuk révén érezhetik igazoltaknak (Szénfy a negyvenes, Simonffy az ötvenes évek dereka óta az ország legismertebb dalszerzői közé számít). Szénfy szinte dogmatikusan hirdeti, hogy „a nép- s nemzeti daloknak kell ama alapnak lenni, melyből műzenénknek... ki kell fejlődnie",[38] mert „ezekben van-

[32] Zenészeti Lapok IX. (1869) 779. has.
[33] Budapesti Hirlap 1859. május 3. (Bartalus.)
[34] Zenészeti Lapok III. (1863) 117. (Mosonyi.)
[35] U a IV. (1863) 86. (Mosonyi.)
[36] U a I. (1860) 4. (Mosonyi.)
[37] Ábrányi Kornél: Mosonyi Mihály 1872. 49, illetőleg Zenészeti Lapok XI. 549. has.
[38] Zenészeti Lapok III. (1863) 397—98.

nak... azon elvek s szabályok elrejtve, melyek a magyar zene rendszerét meghatározzák, s melyek nyomán foghat csak a tiszta magyar műzeneirály kifejlődni!"[39] Ha személyes meggyőződéséről van szó, lépten-nyomon hangoztatja: „azon párthoz tartozom, mely a valódi magyar nemzeti zene egyedüli s igazi alapjául a népdalokat vallja"[40] Örömmel köszönti a külföldi romantikus szövetségest: „Marx-szal[41] azt tartom, hogy a népdal a voltaképeni jövő-zenéje..."[42] s egy alkalommal így fogalmazza meg saját elvi álláspontját Mosonyiéval szemben: „Szénfy bizonyos, a magyar népdalokból elvont határok közt kívánja műzenénket fejleszteni; Mosonyi pedig ezeket nem kívánja fölállíttatni sinórmértékül. Az egyik... *konservativ*, a másik *liberális*... a lényegre nézve mind a ketten egészen egyetértenek".[43] Programjának közelebbi, „aktuális" követelménye ez: szükséges, hogy a magyar muzsikus mindenekelőtt gondosan tanulmányozza a népdalt; szükséges, „hogy népdalokat tudjanak teremteni, mit évekig szükséges gyakorolniok..." „Teremjen annálfogva jobbnál jobb népdal, mert erre mindig szükség lesz: hiában, nem élhetünk mindnyájan és mindennap kaláccsal (műzenével). Ép test kenyér nélkül nem lehet: ép zeneérzés népdal nélkül nincsen."[44]

Nem ily merev és doktrinér, talán nem is ennyire következetes, de több művészi szenvedéllyel s forróbb rajongással készült Simonffynak az az önvallomásszerű programja, melyet egy dunántúli útjának leírása kapcsán, 1858-ban tett közzé.[45] Svastics Jánosról ad hírt, az öreg keszthelyi tánckomponistáról, akit ugyanebben az évben Fáy István gróf „a régi iskola ragyogó Syriusa"-ként aposztrofál, ő maga pedig „hazánk zenekorypheusá"-nak nevez. Eddig nem volt megállapodott, példát adó komponistánk, Svasticshoz hasonló, nem volt egységes, igazi művészi programunk, írja, ezért „zeneköltészeti reformjaink jobbára idegen érdekben történtek. Emlékezzünk Rózsavölgyire, ki körjeivel majdnem kivetkőzteté eredeti jellegéből zenénket;... míg nem az igazi *népdalok tanulmányozása* megtermé az óhajtott sikert és a valódi kiinduló pontra bukkantak. Majd a Jászságban, majd beljebb az Alföldön több helyütt, majd Szabolcsmegyében került elő egy-egy jó zeneíró,[46] mint egy-egy oltógaly, hogy nemesíthessék az anyafát, és tovább is láthatni gyümölcsöt. Az igazi nemzeti zenészet alakjai (alapjai?) mai nap már megvannak, és ki nem röstelli a tanulmányozást, többé nem kénytelen

[39] U a V. (1865) 395.

[40] Levele Egressy Gáborhoz 1859. november 24. (Isoz i. m. 331.)

[41] Adolf Bernhard Marx német zenetheoretikus, esztéta és zeneszerző (1795—1866), kinek Szénfy itt „Die Musik des 19. Jahrhunderts und ihre Pflege" c. munkájára (1855) utal.

[42] Zenészeti Lapok V. (1865) 202.

[43] U a IV. (1864) 260.

[44] N. Muz. Ms. Mus. 193, 21, 21/b. (1860-ból.)

[45] Szépirodalmi Közlöny 1858. II. 2152.

[46] Akikre céloz: Pecsenyánszky, Nyizsnyay, Szénfy; az alföldiek között talán önmagára is gondol.

sötétben tapogatódzni. Megtanultunk szólani a nép nyelvén, mint a próféták, és egyszerűen, mint az evangyéliom. Soha sem volt még módjában a magyar zeneköltészetnek ily nemzeties megujhodás. Ezelőtt néhány évvel még azt mondá egyik fiatalabb journalistánk: miért csinálunk mi népdalokat, midőn csinál maga magának a nép többet és jobbat, milyet és mennyit mi bírunk? Lelkem mélyében elszomorodott e kérdésen, midőn tapasztalám, hogy még sajtókezelőink közt is találkozik, ki nem tudja, hogy ha magára a népre hagyjuk, valamint a nyelvet ki nem fejlesztette volna, úgy zenéjét sem fejleszthetné, hanem megmaradna azon primitiv állapotban, hol a civilizátiótól távolabb eső népek zenéjét tengni szemléljük. Még akkor e pont körül soknak magyarázni kellett, mert soknak érthetlen volt. Ma nem az többé. Magyarázat jelenleg az egész zenirodalom; de még dönthetlenebb azon hazai ösztön, mely a szellem életébe csudálatosan szövi be magát; és mintegy isteni ujjmutatás szerint dolgozik." „... A magyar népiség nemzeties irányú megmentésére a különböző nyelvű és módú fajok közepett nincs más lehetőség, mint önségének a művészet által minél hűbb kiemelése, felmutatása; ezért nem csuda, ha a költői szellem erősebben ragaszkodik nálunk a népieshez, mint netalán bármelyik európai népnél." E soroknak nemcsak lírai varázsuk van, — kiérzik belőlük egy nagy perspektívájú, új, vagy legalább is mindig újnak ható felismerés lázas szédülete is. A távlat óriási, a program elragadó; de vannak mély belső ellentmondásai, melyeket sem Szénfy, sem Simonffy nem vesznek észre. Jelszavuk: megtanulni a nép nyelvét s azután e nyelv felhasználásával különbet teremteni, mintegy a nép helyett, a népiség mgmentésére, annak művészi megmintázása révén, nép és nemzet szellemi gyarapodására — népdal formájában. Ami ezzel szemben már Simonffy ujságíró-ellenfelének felötlött: szükséges-e, lehetséges-e népdalt írni a nép helyett s a nép számára? Szüksége van-e a népi kultúrának ilyen mesterséges megfejelésre?[47] Bizonyos-e, hogy ezek a mű-népdalok felülmúlják az igaziakat? S legfőként: hogyan képzelik az *egész* nemzet zenei szükségletének kielégítését, a teljes magyarság szellemének kifejezését népdalokból elvont művészibb, fejlettebb zenei nyelven — s ugyanakkor mégis csak a népdal vagy népdalutánzat formájában? és minő arányú tehetségeket kívánna ez a feladat? Erre a „népzene pártjá"-nak vezérei és szószólói, úgy látszik, nem gondolnak.

*

De annál inkább gondol rá a „nyugatosok" pártja. Ez a csoport, mint már utaltunk rá, a maga keretei között megoldotta „nyugat és kelet", népi és műzene problémáját — a kétféle formavilág: szűk sémájában merev „népdal" és mind nagyobb nyugati formákba idomuló verbunkos-nyelv összefoglalásával, egyesítésével. Mind-

[47] Az irodalom analog irányzatáról l. Horváth János i. m. 131, 349.

amellett, vagy talán épp ezért, elméletileg nem foglal el mindvégig egységes álláspontot a népdal kérdésében; hol magáévá teszi a „keletiek" lelkes hangját, hol meg teljesen elzárkózik előle. Legjellemzőbb Mosonyi állásfogalása. 1860—61-ből többnyire olyan nyilatkozatait ismerjük, melyek a népdal, mint a művészi alkotás kizárólagos alapja *ellen* szólnak; egyhelyütt ezidőben is írja ugyan, hogy a népszínművekből „egyedül lehet csak a magyar dalművet... kifejleszteni",[48] — általában azonban az a véleménye, hogy a magyar dalműnek, mint monumentális történeti kompoziciónak kibontakozását „pusztán népdalok s csárdásokkal soha sem fogjuk elérhetni", mert ahogyan a gúlákat nem parányi mészkő- és tégladarabokból emelték, a magyar operát sem lehet „apró kavicsokhoz hasonló gondolattöredékekre alapítani. Óriás gránit négyszögek szükségeltetnek mindkettőhöz, melyek nem mindenütt találhatók . . ."[49] Nem, ide mindenekfelett merész és mélyreható személyes invenció kell: „a magyar dalmű terén még sok eddigelé nem alkalmazott drámai zenészeti anyagot kell kigondolni, felhasználni, melynek alapját ugyan igen, de zömét és zárkövét nem képezhetik egyedül csak a népdalok".[50] De a népies irányzat fellengős túlkapásainak nemcsak a színpadi zene területén kell gátat vetnünk; egyébként is csak hamis illuziók keltésére alkalmas, mikor azt hirdeti, hogy a néptől ellesett fordulatok és formák a nemzet minden rétegének, az értelmiségnek is, egyedül lehetséges, kötelező kifejezőeszközei, tehát erőszakkal egyszerűsít, sematizál, mesterségesen primitív kereteket s határokat szab a magyar zenekultúrának. S miért? mikor erre semmi szükség! Nem kellene-e inkább örülnünk rajta, hogy ily gazdagok és sokfélék vagyunk, hogy más társadalmi rétegünk is van, nemcsak a köznép, más kifejezési formáink is, nemcsak a népdal? „Ha a közéletben a nép rendesen az értelmiségi osztály által szokott művelődni, s sokban azután idomulni; ugyan mért nem állhatna ez eset nagyrészt a zenére nézve is? s mért legyen épen a zene tére az, melyen a művelt osztály, ízlése s irányára nézve a népet kizárólag utánozza, s hol csak annak életéből kölcsönözze eszményképeit? — A népzenéről eléggé van gondoskodva; van népdalunk elég, szebbnél szebb, s már az Isten maga úgy rendelkezett, hogy a nép soha se lásson szükséget azokban, teremt az magának mindenkor, s minden körülmények között. Az úgynevezett hazafias dalokat nem kell összezavarni a népdalokkal, mert azok a haza minden osztályának egyenlő tulajdona. De ha a falusi suhanc, vagy pórleány, dalt rögtönöz szerelmi érzései vagy kalandjai kifejezésére, nincs elég szépészeti ok arra, hogy a magasabb műveltségű osztályok férfi vagy női tagjai azokat tartsák szem előtt mint ideál képeket."[51]

Ezek a legkeményebb, legenergikusabb szavak, melyek a népies

[48] Zenészeti Lapok I. (1860) 51.
[49] U o 66.
[50] U o 202. (1861.)
[51] U o 179.

program ellen elhangzanak; csakhogy Mosonyi különösképen egyáltalán nem velük mondja ki végső nézetét ebben a kérdésben. Mialatt környezete átveszi, visszhangozza elveit s ő maga 1862 óta írt műveiben — néhány férfikarát s a Tóth Kálmán verseire szerzett „Hat népdal"-t (1863) leszámítva — valóban nem igen üt meg népies hangot: magáról a népdalról s jelentőségéről, úgy látszik, mégis megváltozik a véleménye. (Emlékezzünk rá, hogy Szénfyt nagyratartja és sok személyes impulzust köszönhet neki.) Már 1862-ben hangoztatja, hogy „más nemzetek példájára mi is népdalainkra akarjuk építeni fejlődő honi műiskolánkat", hogy „főleg erőteljes s bájos szépségű népdalainkban keressük az anyagot, melyek célszerű s művészies feldolgozása által egy önálló magyar zongorairodalmat teremthetünk".[52] A következő évből való Simonffyról írt meleghangú ismertetése s ebben többek közt az a már fentebb idézett megállapítás, hogy sokszor egy kis népdalban több a kifejezőerő, mint egy csillogó operában — s 1864-ből Bertha Sándornak egy fiatalosan fellengző hangú, de kétségkívül őszinte levelét ismerjük, melynek Mosonyira vonatkozó passzusát hajlandók volnánk félreértésnek bélyegezni, ha Bertha ezidőben nem épp Mosonyi szűkebb tanítványi köréből lépne ki a nyugati zenekultúra világába. „Csak azt sajnálom — írja Ábrányinak, — hogy el kell hagynom Mosonyi irányát. Én nem követhetem azt a törekvést, hogy a népdalból csináljunk mindent; én érzek magamban valami instrumentalis magyar zenét, melyet tán Bihari és Csermák magyarjai ültettek belém . . ."[53] Hogy ezt az „instrumentális" irányt szembeszegezi Mosonyi állítólagos népdalprogramjával, egyenesen érthetetlennek tűnik; hiszen ha valaki e verbunkos-hagyomány folytatójának tekinthette magát a népiesek irányával ellentétben, épp Mosonyi lehetett az. Mégis, írásbeli nyilatkozatai ez időből s Bertha kifakadása gondolkodásra késztető jelenségek; lehetséges, hogy a *pedagógiai program,* melyet Mosonyi életének ebben a szakában hirdetett, csakugyan mindenekfelett a népdalokra utalt. S ez annál könnyebben elképzelhető, mert közben kibontakozott a magyar romantika ellenfeleinek másik frontja, az idegenkultúrájú külföldieskedők, a fővárosi németes és olaszos zenészek és zenebarátok — mint Bertha nevezte egy zenepolitikai cikkében:[54] a „kosmopolitikus párt" — magyarellenes, zárt arcvonala is, melylyel szemben a magyar törekvések hordozói már csak szükségből is a népzenére kellett hogy hivatkozzanak; hiszen a verbunkos, Egressy és Erkel mellett mégis csak ez volt az egyetlen s legfőbb pozitivum, a magyar zene élethez való jogának legszilárdabb bizonysága. Ha Mosonyi „programváltozását" így értjük, nem látunk benne következetlenséget, csak a magyar romantika két világtáj felé folytatott küzdelmének egyik szimptómáját, a „parlag" és „ide-

[52] U a II. (1862) 138.
[53] L. Isoz i. m. 115.
[54] Zenészeti Lapok II. (1862) 257, 293. (Hazánk zenészeti pártjairól.)

genség" közt vívott szakadatlan harc változó erőviszonyainak jelét.

Hogy így van, többek között a Zenészeti Lapok gárdájának megosztott hangja is bizonyítja: Mosonyi fegyvertársai ugyanis lankadatlanul folytatják — legalább is néhány évig — a naturalisták és népiesek ellen indított hadjáratot. Közülök Bartalus — aki az ötvenes évek végén „zenénk legbiztosabb talpkövé"-t a népdalban látja[55] — egyideig, sajátságos módon s ellenkező premisszákból kiindulva, ugyanarra a „népnevelési" konkluzióra jut, mint népies ellenfelei; kikel a népi elemek szolgai másolása ellen s úgy véli, hogy „midőn . . . népírók akarunk lenni, nem a nép gyenge és ferde fogalmait kell utánoznunk, hanem a nép nyelvén előadni az örökké igazat és szépet, minta-képeket állítni elébe, hogy ezeket utánozva, magát művelhesse". A népéletet s népköltészetet eszerint azért kell tanulmányoznunk, „hogy aztán ennek hézagait pótoljuk".[56] A „minta-népdaloknak" ez a hibrid elmélete — közelrokon Toldy Ferenc és Kisfaludy Károly több mint három évtizeddel idősebb népdalelméletével — többé nem igen jelentkezik a romantikus zeneirodalomban s ez az egy, Bartalus-féle megfogalmazása is inkább irodalmi benyomások reminiszcenciájának látszik. Mások Mosonyi tanítását igyekeznek világosabban megfogalmazni: „zenészeinknek nem az volna szent hivatásuk, hogy *népzenét* írjanak, — erre semmi szükség, csinál azt a nép, ha hiányát érzi, — hanem hogy a népzenéből, mint a nemzeties érzület legcsalhatatlanabb hírdetőjéből *nemzeti zenét* teremtsenek."[57] Hasonlóan gondolkodik Ábrányi Kornél, aki szerint a tulajdonképeni műzenének „nem kell oly szorosan ragaszkodnia a népdalok, mint ősforrások eredetisége és mértékeléséhez", hanem „itt fődolog az általános nemzeties szellem feltüntetése . . ."[58] stb.

Legérdekesebb Reményi Ede megfogalmazása; az ő nyugtalan világjáró-tekintete itt is világperspektívát keres s amikor saját brilliáns dalparafrázisainak művészi programját adja, egyúttal arra figyelmezteti a romantikus nemzedéket, hogy egy pillanatra emelje ki fejét a hazai életformák, a szűkebb otthon tervei és harcai közül, — emlékezzék reá, hogy van egy tágabb, követelőbb hazája is: Európa, a nagyvilág, melynek számadással tartozik a magyar zene s a magyar muzsikus is! A népdalt épp azzal becsüljük meg igazán, hogy természeti törvényektől mozgatott életébe nem avatkozunk bele kontár javító, másoló, szépítgető-nevelgető kezekkel: „miután mi annyiféle megszámlálhatlan idomú, jellemű s kifejezésű népdallal bírunk, szinte szükségtelen azok számát még a nemnépnek is szaporítni. Kimeríthetlen e részben a nép . . . ezentúl is el fog ő bennünket folyvást látni. . . népdalokkal, melyeket aztán

[55] Budapesti Hirlap 1859. július 6.

[56] Zenészeti Lapok I. (1861) 108.

[57] U a II. (1861) 82. (Br. Fechtig Károly.)

[58] A magyar dal és zene sajátságai 1877. 21. A magyar zene a 19-ik században 1900, 687.

barna zenészeink... a legöntudatlanabbul el fognak irtózatosan rontani... Inkább azon legyünk tehát ezentúl, hogy... az ismeretlen isteni szikra — a nép fia — által oly dúsan ellátott népdali aranybányát szakértőleg és öntudatosan míveljük, felhasználván azokat magasabb művészeti célokra, mint tevé pl.: Weber M. K. a német, s... Chopin a lengyel népdallamokkal. Mert csak ez biztosít egy nemzeti zenének önállóságot, általános elterjedtséget s valódi műbecset. Enélkül mindig csak helyi viszonyokhoz lesz kötve a magyar zene, s ha túlmegy is a határokon, nem részesülhet ama világbecsülés s tekintélyben, melyet pedig célul kell kitűzni minden fejlődni s előhaladni vágyó nemzetnek." „...a magyar zenészet... a benne rejlő gazdag elemeknél fogva világbefolyásra van hivatva. Hagyjuk a népköltészetet természetesen fejlődni a népnek romlatlan ízlésű kebelén, s ne igyekezzenek azt elmételyesíteni azok, ...kik sem a valódi népköltészet, sem pedig a művészet magas színvonaláig felemelkedni nem képesek".[59]

Figyeljük meg, hogy Mosonyi körének, a „nyugatosok"-nak mennyire közös jelszavuk az öntudatos művészi munka; épp Reményi az, aki néhány évvel e cikkének megjelenése után a cigányzenében is mindenekfelett az „öntudatos alkotás"-t hiányolja.[60] Szénfy a következetességet, a stílus logikáját sürgette, ők a tervszerűséget követelik; racionalisták, akik az öntudatlan erőket igájukba akarják hajtani. Valójában talán épp ez az, ami a népiességtől távoltartja őket; a népies dalirodalom lehetőségeiben keveslik a tudatos művészi alakítás szerepét. Erre az öntudatra mindenekfelett büszkék: számukra *ez* a teremtés, ez az emberi kultúra kulcsa. A „köznép dalai" az ő szemükben végső fokon mégis csak apró csecsebecsék; ők gránithegyeket és piramisokat akarnak alkotni. A népdalok az ő perspektívájukban nagyon is földön járnak, nagyon is kézzelfoghatók; ők többre vágynak, ők az eget ostromolják s meg sem akarnak állni, míg szárnyalásukban el nem érték a napot.

*

Mert hiszen mindez csak gyökere s legfeljebb törzse a magyar romantikus program mesefájának: lombozata magasabbra ér és messzebbre terül. A romantikus tervek koronája: a magyar világzene s vele a világhódító magyarság; különös tragikum, hogy mialatt ez a lombkorona fényre szomjasan emelkednék a nap felé, gyökereiről mindinkább kiderül, hogy csenevészek s nem nyúlnak eléggé mélyre a magyar valóság talajában.

[59] Zenészeti Lapok V. (1864) 18.
[60] Magyar Világ 1866. február és Zenészeti Lapok VI. 156.

Herrnhutiak Magyarországon

A történeti kutatás újabban érdeklődéssel fordul a vallásos mozgalmak felé. Méltán teszi ezt, mert a műveltség központi helyzetében levő vallásosság változásai a multban erősen befolyásolták a kultúra színezetét.

A magyarság az európai műveltség egyik szorgalmas építgetője volt. Áthömpölyögtette magán, formálta és továbbfejlesztette nemcsak az összes európai vezető áramlatokat, hanem tudomást szerzett majdnem minden nyugati kultúrális megmozdulásról és ezeket nagyrészben élménnyé is alakította. A felekezeti és nemzetiségi megoszlás a magyarság felvevőképességét, szinte sorsának mostohaságát ellensúlyozva, nagy mértékben felfokozta. Sokrétű, változatos színezetű kultúránk különféle jelentőségű gyökérszálainak mindegyike — úgy véljük — megérdemli figyelmünket.

Anélkül, hogy egyetértenénk a mechanizáló történetszemlélettel, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a vallásos elmélyülés az akciós-reakciós hullámzás következetességével tér vissza megújult alakban koronkint. Az antik kultúra elanyagiasodása korában, midőn puszta díszítő elemmé merevültek a pogány istenek, a kereszténység a vallásos érzés örök lüktetését ültette a szellemi élet jövőbe vesző folyamatába. Az államvallássá alakulásáért nagy árat fizető kereszténység a cluny-i reform korában születik újjá. A renaissance elvilágiasult műveltsége után a reformáció vágya teremt vallásos felújulást mindkét táborban. A nagy vallásos lendület azonban polemizáló harcokban sikkad el, hogy ismét erőre kapjon az elmélyülő vallásosság nagy mozgalmaiban a 17. század folyamán. A felvilágosodás növekvő világias kultúrájában a romantika ad újabb éltető talajt a vallásos érzésnek. A mult század uralkodó materializmusával szemben napjainkban figyelhető meg ismét a nagyobb tömegeken erőt vevő vallási öntudat fokozódása.

A vallásos irányzatok általános kultúrtörténeti jelentőségét természetesen nagyon befolyásolja, hogy valamely vallásos kor delelőjén, avagy egy erősen világias korszakban szerepeltek-e. Akad közülük olyan, mely a kultúrális megnyilatkozások minden fajában lényeges hatást gyakorolt és súlyos politikai következményeket vont maga után. Mások kizárólag vallástörténeti, sőt csupán csak egyháztörténeti szempontból jöhetnek tekintetbe. A herrnhuti mozgalom szűkkörű protestáns irányzat volt, a felvilágosodás rohamosan

erősödő világi kultúrájának korában csekély jelentőségre tehetett szert. Azonban, mint a 17. században gyökeredző nagyjelentőségű érzelmi vallásosság változatos irányainak utolsó és egyben összefogó eredeti és egyéni megnyilvánulása, megérdemli figyelmünket.

Az ágostai hitvallású evangélikusoknál a pietizmus alakjában érvényesült a 17. század végén az Európa-szerte jogait követelő vallásos érzelem az ortodoxia erősen jogi jellegű merev, dogmatikus felfogásával szemben. Az ortodoxia teológiai rendszerében racionálisan kiképzett Isten-fogalom helyébe az Ujszövetség szeretetteljes atyját ültették; eszményük nem csupán az egyházi szertartásokat hűen követő, vallásának hittételeit alaposan ismerő ember, hanem az ájtatos, bűnbánatot tartó, önmagát állandóan szigorral vizsgáló, belső lelki életet élő, bibliaolvasó hívő. Papjuk nem a hivatásából származó méltóságába burkolódzó tekintélyes tudós, hanem a hívőket érzelmileg magával ragadó, és tisztán személyes tekintéllyel rendelkező gondos lelkiatya. Eszméiket kortársaik közt nem az egyház tekintélyével, hanem kis körből kiindulva a hívek fokozatos lelki átalakításával óhajtják elterjeszteni, ami külsőleg szektaszerű jelleget ad mozgalmuknak. Eszméiknek az utókorra való átszármaztatásában eredeti nevelési módszerekkel járnak el. Megvetve minden formális tudást, nevelésük főelve egyik lélek őszinte vallásos érzésvilágának a másikba való átsugárzása.

Erősen misztikus hitéletük a barok fanatikus vallásosságában fogant; kifejezési formájuk barok ízlésű; a barok tekintélytisztelet azonban már náluk elvesztvén formális jellegét más színezetet nyer és már a skolasztika ellen való fordulásuk a felvilágosodás sokrétű eszmekomplexumába utalja őket, valamint a vallásos élet érzelmi tapasztalatainak érvényesítése, közboldogságot sürgető tevékenységük és a gyakorlatias és természettudományi műveltség ápolása is.

A herrnhuti mozgalom időben és eszméiben szorosan kapcsolódik a pietizmushoz; mégsem azonosítható vele. Míg a pietizmus — mint tágabb értelemben a 17. századi érzelmi vallásosság egyik megnyilvánulási formája, szűkebb értelemben az evangelikus ortodoxia legnagyobbsikerű ellenzéke — bár nagy egyéniségek, Spener, Francke és mások működése révén alakult ki, teljesen a kor kívánta jelenség volt, addig a herrnhuti mozgalom a pietizmus egyik eredeti, nagyműveltségű neveltjének és egy középkori szekta egyszerű híveinek többé-kevésbbé véletlen találkozása nyomán létesült. A pietizmus a megtértek kis köréből a hivatalos egyház megformálására törekedett, a herrnhutiak küzdöttek ugyan elismertetésükért, önállóságukhoz azonban erősen ragaszkodtak; különös felekezeten felüli csoportjuk nem törekedett egyházon belüli reformra, sőt tiszteletben tartva kinek-kinek hitbeli meggyőződését az egyeseket, tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra, bizonyos misztikus testvéri közösségbe akarta vonni. Természetesen nem sorolható a protestáns unio-mozgalmak közé sem. Eredeti és egyedülálló, bár hasonló elgondolású mozgalmak a protestantizmusban a multban

és a jelenben is tapasztalhatók. Gróf Zinzendorf Miklós Lajos műve a legteljesebb mértékben.

Zinzendorf a pietizmustól befolyásolt német arisztokrácia köréből származott és a pietista mozgalom megindítójának, Spener Jakabnak keresztfia volt. A pietizmus nagy szervezőjének, August Hermann Franckenak hallei Pädagogiumában nevelkedett 1700—1716 között, a mozgalom legpezsgőbb éveiben. A „praxis pietatis" gondolata korán megragadta és a Megváltó iránti misztikus szeretet ápolására iskolatársai számára egyesületet alapított. Gyámja kívánságára az ortodox Wittenbergbe megy, majd Hollandiába kerül. Ridegnek találva az itt megismert kálvinizmust, Párisba utazik, ahol érdeklődéssel forgolódik előkelő katolikus papi körökben. Tanulmányútja után oberlausitzi birtokára vonul, hogy ott Istennek tetsző életet folytasson. Feleségében megtalálja azt a lelkiekben megegyező barátnőt, ki ott van a „szív vallásának" majdnem minden nagyobb alakja mellett. Drezdában és birtokán Spener mintájára „Collegium pietatis"-t alapít és az ifjú házasok a pietisták eszményi életét igyekeznek megvalósítani. 1722-ben nehány egyszerű fulneki iparos és földműves, az Ausztriában üldözött cseh-morva testvérek szektájának tagjai kérnek tőle engedélyt, hogy birtokán letelepedhessenek. A cseh-morva testvérek, vagy amint régen nevezték őket, a picardok szektája a husziták kelyhes vagy utraquista mozgalmaiból alakult a 15. század közepén. Ez időben bűnös dolognak tekintették az esküt és a katonáskodást. Vagyonközösségben éltek és az Oltáriszentséget szimbolikusan fogták fel. A reformáció forrongó korában Erasmussal, majd Lutherrel kerestek összeköttetést, azonban tekintélyével egyik sem járult e szekta erősítéséhez. A Lutherhez való csatlakozást a papi nőtlenséghez, a hét szentséghez és az újrakeresztelkedéshez való ragaszkodásuk akadályozta meg. Sikertelen volt nehány vezérüknek ama törekvése is, mely Zwingli tanaival igyekezett hitüket összeegyeztetni. Végül is Lutherhez közeledtek, de önállóságukat nem adták fel. A harmincéves háború alatt különösen nagy üldöztetésben volt részük. Egy csoportjukat 1621-ben Bethlen Gábor Erdélyben telepítette le Felvincen. 1627-ben tömegesen voltak kénytelenek elhagyni hazájukat. A cseh nemzetiségűek Lengyelországba és Sziléziába, a morvák Felső-Magyarországba menekültek s ekkor Lengyelországban Lippa, Magyarországon pedig Szakolca vált központjukká. A westfáliai békében hivatalosan is száműzött felekezete érdekében jön Sárospatakra az erdélyi fejedelem jóakaratát keresve Comenius Ámos, a híres pedagógus, a cseh-morva testvérek utolsó püspöke. Egységes szervezetük még Comenius életében megszünt s nagyrészt — bár nevüket megtartották — a protestáns felekezetekbe olvadtak be. Az 1722-ben Zinzendorfnál jelentkező testvérek a cseh-morva testvérek egyetlen német hitközségét alkották és hazájukban maradva Landskron és Fulnek vidékén élték át az üldöztetések éveit. Áhitatos életük és hitelveik sajátságait német egyházi énekeik jelzik, melyek már a 16. század elején nyomtatásban is megjelentek.

Zinzendorfot a pietizmusnak az egyház külső megnyilatkozásai és dogmái iránti viszonylagos közömbössége alkalmassá tette, hogy az üldözötteket, hitelveiket nem firtatva, szívesen fogadja. Letelepítette őket birtokán, a Berthelsdorf melletti Hutbergen, ahol a mozgalomnak nevet adó Herrnhut községet alapították és miután áhítatos életük zavartalanságát mindennemű szervezeti és dogmatikus kérdés elé helyezte, beleegyezett a berthelsdorfi evangélikus egyházközségtől független szervezkedésükbe, sőt elhagyva Drezdában viselt hivatalát, maga vette át a gyülekezet vezetését. Ragaszkodott tradicióikhoz, mégis fokról-fokra felfogása szerint alakította át életüket és szervezetüket. Az egyetemes papság elve teljes mértékben érvényesült. Az istentiszteleteket ugyanis felváltva vezették a testvérek. A társadalmi vezetés az öregek kollégiumának kezében volt. A gyülekezet tagjai nem és kor szerint kórusoknak nevezett csoportokra oszlottak. A nőtlen férfiak és hajadonok, az özvegyek és öregek külön házakban laktak. A betegek és az elaggodtak ápolására és a szegénygondozásra különös gondot fordítottak. A gyermeknevelést Francke mintájára szervezték meg. Zinzendorf az egyszerű földműves és iparos társaság műveltségét magas fokra emelte és számos teológust és tanítót neveltetett. Közben sokan csatlakoztak szervezetükhöz és Zinzendorf maga is papi vizsgát tett Tübingában. Már 1732-ben hittérítőket küldött a dán udvar közvetítésével Nyugatindiába és Grönlandba.

Természetesen az evang. ortodoxia körében heves ellenzői akadtak és kivívták Zinzendorf Szászországból való kiutasítását. Száműzetése alatt Hollandiában, Angliában és Amerikában alapított testvéri gyülekezeteket s 1750-ben Londonban telepedett le. Ekközben Németországban újabb egyházközségeik alakultak. Szervezkedését betetőzte, hogy az evangélikusok, reformátusok és a cseh-morva testvérek, mint „tropusok" egymás mellett élhettek a testvérek közösségében. Aki tehát csatlakozott hozzájuk, nem kellett, hogy felekezetéhez hűtlen legyen. A testvéri szeretet ápolása és egymás lelki vezetése volt főcélja és amellett a dogmatikus ellentétek teljesen eltörpültek. A pietizmusnak a túlzó dogmatizmus elleni álláspontja jutott tehát Zinzendorf szervezetében végső kifejlődéséhez. A katolikus állásponthoz is közel állott az egyházról való sajátos felfogása, mely szerint Krisztus nem az egyeseknek, hanem az egész emberiségnek nyilvánította ki magát s ennélfogva az egyén nála csak, mint egyházának tagja szerepelt. Ragaszkodott azonban az ágostai hitelvekhez és nem nyugodott addig, míg Drezdában 1748-ban el nem ismertette gyülekezetét, mint az evangélikusok országos egyházán belüli testvérfelekezetét. 1749-ben az angol parlament is elismerte őket. A pogány térítőkön kívül vándorprédikátorokat küldtek szét a világba, hogy az evangélikusok körében felkeressék azokat, akik szellemi közösségbe hozhatók velük. A velük érző köröket „diasporák"-nak nevezték és elterjedésük Magyarországon is megfigyelhető. Az irodalom könnyed útján misztikus énekeik — melyeket nagy számban és érzelgős modorban költött maga Zinzen-

dorf is — adtak lehetőséget elveik és vallásos hangulatuk terjesztésének. Énekeik főmotivuma Krisztus sebeinek misztériuma.

A 18. század első felében a magyarországi evangélikusok körében mindenütt elterjedt a pietizmus. Megteremte gyümölcseit nemcsak a vallásos élet irányításában, hanem összes kultúrális megnyilatkozásaiban. (Lásd Szent-Iványi B.: A pietizmus Magyarországon. Századok. 1935.) Nagyobb zökkenő nélkül formálgatta az egyház életét s a vallási érzelmesség vágya megtalálta benne a kielégülést. De megindult lassan-lassan nyomában a megmerevedett felekezeti hitelvek és szokások ádáz védelmének enyhülése is. A pietizmus eszmevilágában élő papi nemzedék tehát nem támasztott súlyosabb akadályokat a szerényen bekopogtató testvérek munkája elé.

Terjeszkedésük Magyarországon a nyelvi egyezés miatt elsősorban a hazai evangélikus németség körében volt lehetséges. Az erdélyi szászság körében való szerepüket részletesen feldolgozta Jekeli Hermann. (Die Herrnhutische Bewegung in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. B. 46. 1. u. 2. Heft. Hermannstadt, 1931.) Főforrásai az Erdélybe küldött „diasporamunkások" jelentései és levelei, valamint a herrnhuti eszméktől befolyásolt erdélyiek levelei voltak, melyeket a Magyarország többi részéről való hasonló adatokkal együtt az Archiv der Brüderunität őriz Herrnhutban. Ezekből merítem én is főbb adataimat. (Jelzetük: R. 19. H. N. 1; 2; 3; 4; 5; 6. Másolatban megvannak a Berlini Magyar Intézet Gragger-Archivumában is Gragger Róbertnek általam fölhasznált nehány ezirányú feljegyzésével együtt a következő helyeken: I. 100—105. 113. 115. 129. 168. 178. 228. 462. 507. II. 7. 11. 34. 91. 97. 102. 112. 115. 117. 135. 174, 177, 197, 203. 212. 257. 261.)

A herrnhuti eszme nem mozgatott meg nagyobb tömegeket sem Erdélyben, sem a Felvidéken. Mint általában mindenütt, ahol elterjedt, néhány egyén, néhány kisebb csoport volt benne részes. Az erdélyiek közül először a németországi egyetemeket járó diákok egyrésze kezdett érdeklődni Zinzendorf iránt s akadt közülük néhány, aki egész életre szóló összeköttetésbe került Herrnhuttal. 1740-ben indult el a szászok közé az első két vándorprédikátor és Bulkon, Brassóban és Besztercén már lelkes barátokra találtak. Ettől kezdve a diasporamunkások többször keresik fel Erdélyt, Erdélyből is látogatják Herrnhutot nehányan és a mozgalom részesei egymással és Herrnhuttal levelezést folytatnak. Az ötvenes években már Nagyszebenben és Segesvárott is vannak hívei a mozgalomnak. Több lelkész ellen a püspök vizsgálatot rendelt el és több esetben szigorú eljárást indítanak. A mozgalom csupán Besztercén és Brassóban öltött nagyobb arányokat. Félszázad alatt mindössze 200 ember és révükön 20 egyházközség került többé-kevésbbé kapcsolatba a mozgalommal. Szervezkedésre azonban sehol sem került sor. Az általános egyházi életre különösebben nem hatottak. Énekeik a Clos Péter-féle és az 1760 körül kiadott besztercei énekeskönyvekbe beke-

rültek, de az 1761-es zsinat megtisztította tőlük a gyanús kiadásokat.

Magyarország többi részén sem volt jelentékenyebb e mozgalom, hasonló volt sorsa és sok esetben ugyanazok voltak kiküldött terjesztői is.

A diákok és vándorprédikátorok által létesített összeköttetés előtt is voltak már a herrnhutiaknak Magyarországgal kapcsolataik. A Magyarországon szétszórtan élő újrakeresztelkedők körében már 1727 előtt, tehát alig nehány évvel a herrnhuti telep megalapítása után, járt egy Schindler nevű herrnhuti; 1727-ben pedig az újrakeresztelkedők Meyer nevű tanítója Herrnhutot kereste fel, ahonnan visszatértében egy levelet hozott magával hittestvérei számára. E levélben, melyet Zinzendorf és Herrnhut első vezetői írtak alá, örömmel állapítják meg, hogy az újrakeresztelkedők is, éppenúgy mint ők, arra törekednek, hogy szervezetükkel megközelítsék az őskeresztény gyülekezetet. Hangsúlyozzák, hogy ez nem a fődolog náluk. Elsősorban életüket akarják Krisztusra alapozni. Mindazokat, akik Krisztust igazán megértik, lélekben össze akarják hozni a „lelkeknek láthatatlan gyülekezetébe".

E levélben kifejtett szellemben indul meg rendszeres lélekgyűjtő munkájuk. Jäschke András és Hirschel Zakariás nevű prédikátoraik 1740-ben a szász diákokkal való összeköttetéseik nyomán Erdélybe indultak. Utközben Pozsonyban felkeresik Beer Frigyes Vilmost, a nagyhírű pietista szellemű gimnázium rektorát. Látogatásukra még tíz év mulva is emlékszik Beer, midőn 1750-ben egy Erdélybe tartó testvér, Singer Mihály ismét felkeresi. Ekkor már városi lelkész. Szívesen fogadja a jövevényt, de visszautasításként Hallét, a pietizmus fővárosát dicsőíti előtte. Singer Mihály valaha Erdélyben Klein Györgynek, a bulki papnak, a herrnhuti mozgalom egyik leglelkesebb szász terjesztőjének kántora volt s az előbb említett Jäschkevel és Hirschellel ment ki Németországba. Most visszautaztában Pozsonyt érintve meghallgatta a pozsonyi papok prédikációit és azután hosszas beszélgetést folytatott velük. Szívesen látja Beer veje, a későbbi pozsonyi polgármester, Windisch Károly Gottfried is, a hazai német irodalom egyik vezéralakja és a hírlapirodalom magyarországi meghonosítója. Vallásos természetű munkái: erkölcsnevelő hetilapja és énekeskönyvei nem jelzik Herrnhut hatását. Az itteni pietista kör a herrnhutiakat meleg érdeklődéssel fogadta, befolyásoltatni azonban nem hagyta magát általuk. Sőt a magyar és tót nyelvű evangélikus gyülekezetet fél századon át vezető Institoris—Mossótzy Mihály kifogásolta a testvérek, szerinte szeparációs törekvéseit.

A Mária Terézia-korabeli Pozsonynak az országos hivatalok, az udvar és az arisztokrácia csillogása, a felpezsdülő tudományos munka — melyben fontos részt képviselt a pietista papság — mozgalmas életet biztosítottak s ez egyáltalán nem tette e várost a herrnhuti mozgalom befogadására alkalmassá.

A Szepesség csendes városkáiban sokkal több lelket hódítha-

tott meg Zinzendorf világa. E terület még ekkor lengyel fennhatóság alatt állott, a fokozódó elszegényedés idejét élte s protestáns lakói erős elnyomatásban részesültek. A közéletről leszorított, küzködő, vallásos polgárság a vallásos elmélyülés vígasztaló hangulatában termékeny talajt nyujtott Herrnhutnak. Az összeköttetés kiépítése itt is, mint Erdélyben, a Németországban járó diákság révén indult meg.

A selmecbányai Slezák János Lipcsében elvégezvén tanulmányait, Drezdában — mint kántor és segédlelkész — összeköttetésbe került a herrnhutiakkal. Tíz éves ottartózkodás után 1760-ban hazajött. Végigjárta a Felvidék nagyobb evangélikus városait s mindenütt felkeresi az evangélikus papokat. Volt Pozsonyban, Selmecbányán, Aszódon, Rozsnyón, Iglón és Lőcsén. Visszautaztában újra felkeresi Pozsonyt, ahol ő is Beert látogatja meg. 1763-ban ismét Magyarországon van s Késmárkon telepszik le, mint az evangélikus gimnázium subrectora.

1760-iki útjáról küldött jelentése szerint két hittestvérre akadt a Szepességen. Az egyik egy Müller Jeromos nevű, herrnhuti kiadványokat terjesztgető és emmiatt üldöztetésben részesült lőcsei cipészmester, a másik Fornet József lőcsei evangélikus lelkész.

1764-ben telepszik le barátja, a lőcsei származású Hauser János Mihály szülővárosa közelében. Németországi tanulmányútján Wittenbergből jutott Herrnhutba és Singer Mihályt 1756-tól 1763-ig tartó erdélyi útjára elkísérte. Most otthon érvényesíti erdélyi tapasztalatait és élénk levelezést kezd a szepességi testvérekkel, kikből lassan egy egész társaság alakul ki. 1766-ban Meleky Sámuel besztercebányai diák keresi fel Herrnhutot s a következő évben már levélbeli összeköttetésben áll a szepesi testvérekkel. Ezekhez ezidőben Schwarz Dániel rozsnyói kereskedő, Seifried János eperjesi polgár és a herrnhutiakkal szintén külföldön megismerkedő Schwarz Sámuel, iglói patikus csatlakozott. 1763-tól összeköttetésben áll Herrnhuttal, pénzeket küld a testvérek misszióira és megrendeli kiadványaikat. A herrnhutiak részéről a levelezést e társasággal — kik egymással mind összeköttetésben voltak — Zinzendorf rokona, Báró Watteville János bonyolította le. Az összeköttetést a herrnhuti gyülekezettel a magyarországiak keresik és hívatkozva a testvérek előtt már ismertekre, választ és lelki gondozást kérnek. „Ebben a kellemes reményben csókolom Önt, kedves Testvér, lélekben és üdvözlöm szívből a többi testvért, akik szerény levelemet olvasni fogják és maradok Jézus kínjaival és halálával Önökkel összefűzött legkisebb testvérük." Igy keresi az említett Schwarz Dániel Rozsnyóról barátságukat.

A Felvidéken és Galiciában szétszórtan élő cseh-morva testvérek szervezetlenségükben, miután tudomást szereztek hittestvéreiknek herrnhuti szervezkedéséről, ebben az időben kerestek szintén összeköttetést velük. Véneik 1770-ben keresték fel levelükkel Wattevillet. Ez örömmel vette a kapcsolatok keresését. Vezetőjük, Slerka János hosszas vándorlás után Szepesbélán telepedett le és Herrnhu-

ton keresztül összeköttetésbe került a testvérekkel barátkozó szepességiekkel. A templom építésére is gondoló Slerka jelentése szerint a hetvenes évek elején Bártfán, Munkácson, Mármarosban és Miskolc mellett élt körülbelül 80 családnyi cseh-morva testvér. Sorsukat a herrnhuti eszméktől befolyásolt felvidéki papság ettől kezdve érdeklődéssel kíséri. Támogatójuk a galiciai Grabovszki Pál gróf. 1774-ben Slerka is hozzá költözik.

Miután így a Felvidékkel kapcsolatba került Herrnhut, elküldték vándorprédikátoraikat is barátaikhoz. Wendelin Frigyes András 1770-ben megjelent Iglón és lakásán összejöveteleket tartott. A „felébresztettek" feje Paltzmann Márton városbíró lett. Háza és családja fél századon át otthont nyujtott Herrnhut követeinek és eszméinek.

Igló az elkövetkező évtizedekben teljesen újjá született. Az 1772-ben Lengyelország felosztása révén felszabadult, 16 szepesi városból alakult provincia székhelye lett s a Mária Terézia és József alatt rohamosan fejlődő bányászat, ipar és kereskedelem gazdasági és szellemi erejét nagyon felfokozta. A herrnhuti eszmék befolyása alá kerülő Paltzmann család a vagyonosodó iglói polgárság legelőkelőbb rétegéhez tartozott. Vasbányájuk és vashámoruk volt, s vállalatukat az ősszalak kiaknázásával is fellendítik. 1784-ben nagy gazdasági majort is építenek. Pazarul berendezett házuk, híres estélyeik vannak. Kultúrális érzékükről tanúskodik értékes érem- és régiségtárral rendelkező múzeumuk és gazdag könyvtáruk. A család feje a század derekán, Paltzmann Márton 1759-től 1774-ig, tehát a lengyel uralom nehéz utolsó éveiben és az átszervezés alatt a város bírája volt. Fia, az ifjabb Márton 1783-tól 1787-ig mint bányabíró az albírói tisztet viseli a szepesi kerület székhelyévé lett városban. 1793-ban az evangélikus gyülekezet az ő vezetésével küld küldöttséget Bécsbe, hogy a később, 1796-ban felépült templom építésére az engedélyt megnyerhessék. A család tagjai közül még Paltzmann János és György töltenek be vezetőszerepet Igló gazdasági és kultúrális életében ezidőben és mindketten tagjai a kialakuló testvéri körnek.

1773—77 között Pinder György diasporamunkás működött a Szepességen. Iglón a herrnhutiakkal levelezgető Paltzmann-család, az említett Schwarz Sámuel gyógyszerész, egy Zacher nevű polgár, feleségeik és több nő alkotta áhítatos összejöveteleiknek törzsközönségét. Pinder megkísérli a nagytudományú városi lelkészt, Czirbesz Jónás András is megnyerni. Czirbesz a pozsonyi iskola elvégzése után Halléban folytatta tanulmányait és Bél Mátyás államismereti irányát követve történelmi és földrajzi munkákat írt, jeles éremgyüjtő volt s 1793-ban ő szerkesztette Steller Tóbiás rektorral együtt az iglói gimnázium új rendjét a pozsonyi pietista iskolarendszer pedagógiai realizmusának szellemében. Ámbár a herrnhutiakat már 1756-ban Drezdában Németországból való hazautaztában megismerte és a Késmárkon tanárkodó herrnhuti testvérrel, Slezák Jánossal már régóta barátságban volt, sőt Slezák szerint Szepesvár-

alján lelkészkedő atyja, Czirbesz Sámuel hittestvérüknek vallotta magát, Pinder kísérletei egyelőre nem vezettek eredményre. Volt Iglón ekkoriban egy Bocsányi nevű idős ember, Arndt könyveinek buzgó olvasgatója. „A szív vallásossága" nagy mesterének szellemét a cseh testvérek könyveiben vélte feltalálni. Buzgón fordítgatta németre őket s Pinder hasznos támogatóra talált munkájában.

Iglóról utazásokat tett. Szepesszombaton szoros kapcsolatot köt Lindemann György könyvkereskedővel, aki különösen nevelési és erkölcsi munkákat terjesztett a Szepességen. Énekes könyveket adott ki s az evangélikus egyház érdekében sokat tett. Családjánál házitanítóul egy Halleból küldött ifjút alkalmazott. A fiatal tanító Iglón Pindert gyakran felkereste. 1773-ban a cenzúra Pozsonyban egy Lindemann számára érkező — nyilván herrnhuti — könyvszállítmányt elégettet, mert az esetről azonnal jelentés megy Herrnhutba. A pietista könyvek mellett tehát herrnhuti szellemű könyveket is terjesztett. Pinder meleg fogadtatásra talált Késmárkon Podkoniczky Ádám rektornál, az ide Benczúr József által átültetett pozsonyi pietista szellemű pedagógia buzgó fejlesztőjénél. Ekkoriban a hallei Francke-féle Királyi Pädagogium mintájára nevelőintézetet szervezett és a vallásos nevelésben Pindernek szerepet szánva Késmárkon szerette volna tartani. Itt élt egy Roth Márton nevű Pinderrel és az iglói körrel érintkezésben álló festő, akinek testvére Herrnhutban lakott. Ebben az időben meglátogatja Németországban a herrnhutiakat Kralovánszky Endre, 1789 és 1795 között késmárki, majd eperjesi és végül soproni gimnáziumi tanár.

A szepesbélai evangélikus lelkész, Bubenka Jónás — talán az itt lakó Slerka hatására kapcsolatot keres Pinderrel és a testvérek gyakran emlegetett híve lesz. 1766-tól 1804-ig lelkészkedett Szepesbélán. Az ő paposkodása alatt épült fel itt 1784—86-ban az evangélikus templom és ugyanakkor csatlakozott egyházközségéhez Keresztfalu és Nagy-Eör.

Pinder folyvást utazgat, beszélget, tapogatódzik az emberek vallásos felfogása iránt s egy-egy egyszerűbb ember megtérítéséről, illetve „felébresztéséről" is részletes jelentést küld. Alkalmasnak tartaná, ha Herrnhutból iparosokat küldenének a Szepességre, mert ezek feltűnés nélkül dolgozgatva járhatnak városról városra, vagy telepedhetnek meg egy helyen.

Pinder eltávozása után nehány évvel 1783-ban Czolch János testvér jött a Szepességre. Mint jó barátokhoz érkezett meg a Paltzmann-házba. A Pinder által emlegetetteken kívül ekkoriban már Korabinszky János bányatulajdonos, városi jegyző, az evangélikus gimnázium második felügyelője is felkeresi áhitatos összejöveteleiket. Korabinszky hajlandóságát már Pinder is észrevette, de csak mint pietistát emlegette. Czolch jelentése szerint sokan vannak a lelki vigaszért közéjük járók, mert az említett testvérek nagy szeretetnek örvendenek az egyszerűbb lakóság körében is. Az ifjabb Paltzmann Mártonnak azonban, mint bányabírónak irigyei is vannak s ezek vallási életének különösségét kellemetlenkedésre hasz-

nálják fel. Czolch működése révén a testvérek kis köre erős támaszt nyer Czirbesz Jónás Andrásban. 1783 óta már a szepesi városok evangélikus gyülekezeteinek széniora és éppen ekkoriban sikerült megnyerniük eszméiknek. „Hálát adok az Úrnak, hogy a testvérekkel megismerkedhettem — írja egyik herrnhuti testvérnek, az iglóiakkal levelezgető Quandt János Kereszténynek — szeretem őket és összejöveteleiket és örülök annak a fénynek, mely általuk ebben a sötét sarokban állandóan világosabbá válik és sugarait tovább veti". 1784-ben már össze szeretné hivogatni Czolchnál az összes környékbeli „felébresztettet", de csak az iglóiak gyülnek össze. A feltűnés elkerülése céljából barátkozás ürügye alatt, sokszor pedig titokban találkoznak hol az egyiknél, hol a másiknál. 1792-ben felajánlja Czirbesz a testvéreknek, hogy a magyarországi herrnhutiak elismertetése érdekében Pesten felszólal az egyetemes evangélikus zsinaton. Az Unitas Fratrum vezetősége azonban nem tartja alkalmasnak a körülményeket ebben az időben, valószínűleg a világi és egyházi párt zsinati vitái miatt.

Czolch ébresztgető munkája sikerrel jár másutt is. Metzner szepesváraljai lelkésznek herrnhuti írásokat ad át, ez pedig hatásukra kijelenti, hogy több mint barátjuk. Fornet Józseffel is felveszi az érintkezést. Régi barátjuk ekkoriban cseréli fel lőcsei lelkészi állását a csorbaival. Eperjesen is jár. Sok emberrel érintkezik, a papok közül sokan akadnak, kik vitatkoznak vele s élesen bírálják a herrnhutiak törekvéseit. 1786-ban Erdélybe küldték.

A 90-es években még szorosabbá fűződik a szepességi, elsősorban iglói körnek Herrnhuttal való kapcsolata s erősebbé válik sajátos vallási élete. 1791-ben a Paltzmann család házitanítóul alkalmaz egy Herrnhutból való testvért: Schaaf Keresztény Frigyest. Egyuttal a gyülekezet lelkészeként is működik s szigorral befolyásolja életüket. A nőknek szemrehányást tesz, ha táncvigalmakon vesznek részt s ezek megigérik, hogy tanácsai szerint fognak élni. Két asszonyt színházbajárás miatt ki is tilt a gyülekezetből. E kör szigorú elkölcsi felfogásának szellemében ír a többször említett Fornet József a tánc morális szempontú gyakran megtárgyalt s a puritanizmus óta szinte külön műfajjá alakult kérdéséről. (Munkája: O tancy podle smyslu vcenj Krystoweho s pripogejm. Lőcse, 1795; németül is megjelent: Vom Tanz, nach dem Sinn der Lehre Jesu Christi. Lőcse, 1796.) Véleménye ellenzésre talált egy ismeretlen, Szinnyei Magyar Irókja szerint Szontágh Dániel nevű szepesszombati lelkész szabadabb szellemű munkájában. (Vom Tanz. Ein Beytrag zur Berichtigung der Urtheile über denselben; mit Rücksicht auf die von Herrn Josef Fornet darüber herausgegebenen Broschüren verfasst. Eperjes, 1795.), melyet azonban Fornet sem hagyott válasz nélkül. (Kurze Äusserung über die entehrenden Kunstgriffe des Verfassers des Beitrags zur Berichtigung der Urtheile über den Tanz. Lőcse, 1797.)

A Felvidék életében nagy szerepet játszó Iglói Szontágh család is kapcsolatba került a mozgalommal. Nemcsak Paltzmann János

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

és György, hanem Szontágh Mihály orvosdoktor is Schaaffal nevel teti gyermekeit. Szontagh Mihály a pietista hallei és jénai egyetemeken tanult s hazatérve orvosi gyakorlatán kívül a város árvagyámja, tanácsnoka, a szepesi kerület főpénztárnoka, 1793—1810 között az evangélikus gimnázium s 1814-től 1825-ben bekövetkezett haláláig az evangélikus egyházközség felügyelője volt. Fia Paltzmann János leányát vette feleségül.

Atyjától az ifjabb Paltzmann Márton veszi át a herrnhuti levelezést. Münnich Sándor szerint (Igló város története Igló, 1896. 395. l.) a városban Paltzmannékhoz hasonló szerepet betöltő Dirner és Marczy családok is „buzgó herrnhuterek" voltak. Münnich a testvéri kör nagyságát — melyről egyébként sajnos alig közöl valamit — legnagyobb virágzásának idején, tehát a század utolsó két évtizedében, 300-ra becsüli. Ennyien is összegyültek néha vasárnap délutáni nyilvános összejöveteleiken, miután délelőtt ki-ki résztvett a hivatalos istentiszteleteken is.

Schaaf is szakított időt arra, hogy bejárja a Szepességet. Örömmel jelenti, hogy a Czolch által megnyert Metzner Szepesváralján rendez az iglóiakat követve vallásos összejöveteleket és hogy Lőcsén kántorrá választották egyik testvért, a szepesi alispán zenészét. 1793 tavaszán Herrnhutba tért vissza és pontos utasításokat szerkeszt a felvidéki testvérekhez utazók számára.

1792-ben ismét Iglón jár az Erdélybe készülő Wendelin Frigyes András. Debrecenen keresztül utazik tovább, remélve, hogy az ottani vásáron erdélyiekkel találkozhatik s így ismerősként jelenhet meg új működési területén.

Schaaf távozta után Paltzmannék ismét a mozgalom fészkéből kérnek nevelőt. Ilyen minőségben érkezik Iglóra 1793 július 14-én Schmidt Lajos Henrik. Vezeti az iglói testvérek összejöveteleit és kapcsolatba lép a velük tartó vidéki papokkal, Fornettel és Metznerrel. 1795-ben a francia forradalom reakciójaként politikai okokból mindennemű gyülekezést betiltottak s így a herrnhutiak sem tarthatták meg ezentúl összejöveteleiket, mely mindinkább szűkebb és szűkebb családi körökbe szorult.

A mozgalom Botzkó Dániel lelkész révén, kit Fornet József ismertetett meg a herrnhutiakkal, eljutott Szarvasra is, a nagy alföldi evangélikus gyülekezetbe. Botzkó 1786-tól 1803-ig működött Szarvason. Levelezésben állott Herrnhuttal és terjesztette hivei között kiadványaikat. Tót énekes könyvébe (Pisnicky ku kazdodennjm nespornjm poctám cjrkwe ev. Sarvasske. Selmecbánya, 1789.)* felvett néhány tipikusan herrnhuti éneket is.

1803-ban a Paltzmann-családnál van az Erdélyből visszatért Czolch János. Erdélyi útján azt kellett tapasztalnia, hogy a papság sem rendelkezik már azzal a vallásos elmélyülés iránti vonzalommal, melyre eddig a testvérek szervezkedésüket alapozták. Ugyan-

* Nyomdatechnikai okokból mellőztük a tót művek pontos helyesírású idézését.

ezt tapasztalja azonban a Felvidéken is. A század végén az iglói kör kebelében már felmerül a panasz, hogy gyülekezetük egyoldalú életet él, nem törődik a világgal. Ez a panasz, a lelki magábavonultság egyoldalúságnak való tekintése egy új felfogás korának megjöttét jelzi már, melyben teljesen összeroppant a kis áhítatoskodó körök életképessége. A herrnhutiaknak azonban még a mult század negyvenes éveiben is voltak híveik Iglón.

A felvilágosodás nyomán térthódító racionalizmussal szemben a vallás érdekeit védő egyházi irodalomban a herrnhuti eszmék hatása alatt álló Fornet József is kivette részét. Fölemeli szavát, hogy „intő szózatot" intézzen „a mostan dívó filozófikus kereszténységben, a filozófiai és isteni bölcsesség különbségéről". (Rozdjl filozofické a bozské mandrosti pri wyhledávánj etnosti k wystraze pri nynegrsjm w obyceg gducym filozofickem krest'ánstwj. Lőcse, 1800.) A „szív vallásosságának" embere is el kell, hogy ismerje az „ész vallás" uralkodó racionalizmusát és kiegyenlítésére törekszik egy másik kis munkájában, (Christus mysterium sanae rationi non adversans. Lőcse, 1804.) kimutatva, hogy a józan észnek nem mond ellent a Krisztusról vallott hit.

A herrnhuti mozgalom az evangélikus egyházon belül, ellentétben erdélyi szerepével, soha komoly ellentéteket nem támasztott a Felvidéken. A benne résztvevő papok és világi urak előkelő vezérei voltak az evangélikus egyházi életnek és a legteljesebb mértékben átérezték és követték Zinzendorf elvét: egyházuk hű fiaiként éltek híveikkel együtt, de lelki közösségbe léptek azokkal, kik áhitatuk mélységével testvéri támogatást nyujtottak nekik. A Krisztussal való együttélés különös színes misztikája volt az összekötő kapocs és csupán ez különböztette meg őket a többi hittestvértől. Ezt a vonást figyelték a herrnhuti kiküldöttek a papok prédikációiban és, ha észrevették s gyakori hallgatás révén meggyőződtek róla, hogy nem szóvirág, hanem a beszélő igaz véleménye, akkor már bizalommal keresték barátságát. Nem hiveket gyüjtöttek a szó materiális értelmében, hanem felébreszteni igyekeztek — e korai valláspszichologusok — a rokonnak tapasztalt lelkeket.

A mozgalom tehát Magyarországon az erdélyi szászság területére és a Szepességre tömörült. Az erdélyi szász városokon kivül Igló, Késmárk, Lőcse, Szepesváralja, Szepesbéla, Szepesszombat, Csorba, Eperjes, Rozsnyó és Szarvas voltak benne részesek, de csak Iglón terjedt ki nagyobb körre.

A mozgalom magyarországi szerepének részletesebb, kimerítő alapossággal való megírása alól — amint azt Jekeli az erdélyi herrnhutiak történetével megtette — természetesen kis tanulmányom nem mentesítheti történetírásunkat. Ez azonban már a protestáns egyháztörténelem feladata.

Dr. Szent-Iványi Béla

Budapest kialakulása

I.

A vándor, aki Mária Terézia királynő uralkodásának idejében Pest és Buda szabad királyi városokat bejárta, aligha gondolta volna, hogy e két csendes és békés vidéki helység rövid időn belül Magyarország fővárosa lesz. Akkoriban vajmi kevés jel mutatott a dicsőséges multra és a nagyszerű jövőre! Pesten kicsiny és rendetlenül épült házak húzódtak a sáros utcák két oldalán. Csak egy épület kelthette fel az idegen érdeklődését: a Károly-kaszárnya (ma Központi Városháza) nagyméretű barokk palotája, amit még a század első felében építettek császári kommandóra a hadsereg német és olasz építészei. Ha pedig a hajóhídon átsétált Budára, ott sem talált sok látnivaló nevezetességet. Legszebb épülete a királyi palota, amit a pompaszerető királynő, állandó pénzzavarai miatt, csak igen hosszú idő alatt tudott felépíteni. Most, hogy már készen állt, két emeletével és 203 szobájával, bámulatraméltó csillagvizsgálótornyával az egész város legnagyobb épülete, minden budai bürger igaz büszkesége volt. Nem messze tőle a Mária mennybemeneteléről nevezett belsővárosi plébánia-templom (mai neve: Mátyás-templom) állt. Csakhogy ezt úgy eltakarta a hozzáépített jezsuita kollégium, hogy aligha tűnik az idegen szemébe. Körötte a kisvárosi utcák csendesek, kihaltak és messze, a Bécsi-kapu oldalánál, amelynek boltozata alatt Toldi Miklós emlékei láthatók, békésen pipázik egy öreg strázsa.

Valóban, a török kiűzését követő egy évszázad alatt Pest-Buda alig fejlődött valamit. Már a 17. században, a török uralmának második felében is csak kisebb városka lehetett mindkettő: legfeljebb közigazgatási, nem pedig gazdasági centrum. Mindkettőnek kevés lakosa volt, azok is a török had- és államszervezettől függtek. Annak a jómódú magyar paraszt rétegnek, amely Nagykőröst vagy Kecskemétet nagyra növelte, itt nyoma sem volt. Ezért az 1686-i ostrom után alig egy pár, magyar és rác lakos maradt meg a városok területén. A házak nagyrésze üresen állt, tehát a nyereségre vágyó cs. kir. kamarai adminisztráció német telepesekkel kezdte őket betelepíteni. De a lakosok száma csak lassan növekedett. Bu-

dán 1780-ban mindössze 21.000 lelket számláltak. Ez a szám 40 esztendő alatt csak 9000-rel nőtt és a forradalom évében 48.000-ret tett ki. Még szembetűnőbb Pest fejlődése: 1780-ban 13.000 lélek lakta, tehát elég hátul szerepelt a magyar városok sorában. 1820-ban majdnem 50.000, 1848-ban pedig 100.000-ret is meghaladta lakóinak száma. Most már az ország legnagyobb városa volt, amely fontosság dolgában az egész Monarchia területén rögtön Bécs után következett.

Tehát 1780-ig a két város nem tudott fejlődni. De amikor II. József vette kezébe az általa annyira óhajtott kormányzást, olyan nagyszerű fejlődés nyilt meg számukra, aminek nincs párja a magyar várostörténetben. Igaz, a nagy átalakulást már Mária Terézia megkezdte; Pázmány Péter egyetemét Budára, a királyi palotába helyezte. Még nagyobb átrendezést hajtott végre fia: a jezsuiták kollégiumába, amely a rend feloszlatása után üresen maradt, beköltözött a helytartótanács, az ország legmagasabb hivatala. A legfőbb bíróság, a hétszemélyes tábla Pestre tette át a székhelyét. Ugyanide költözött az egyetem is és 1790 után a királyi palotában a Habsburg nádorok székeltek: Sándor Lipót, József és István főherceg.

De ennél fontosabb volt az a változás, ami nem királyi parancsra, nem bürokrata rendeletre ment végbe, hanem a társadalmi és gazdasági élet-fejlődése természetszerűleg hozta magával: Pest az ország gazdasági központja lett. Még a 18. században Debrecen vására volt a legnagyobb az országban, ahová messze vidékről összejöttek, akik eladni vagy venni akartak. Most Pest vette át ezt a szerepet és Kultsár István, a lelkes hazafi, 1808-ban már őszinte büszkeséggel írta, hogy „Pest városa, mint fő kereskedő város" tekintendő.[1] A négy, országos pesti vásárra, amelynek mindegyike két hétig tartott, nemcsak Ausztriából, Cseh- és Németországból jöttek kereskedők, hanem még a török birodalomból is érkeztek gazdag görögök, barnaképű örmények és turbános törökök.[2]

Mi volt tehát az ok, ami oly hosszú időn át megakadályozta Pest fejlődését? Egy földrajzi tényező: a homok, ami a várost körülvette, területét összeszűkítette, fejlődését lehetetlenné tette. Mert a legendás hírű futóhomok, amelyről mult századbeli regényeink és betyárhistóriáink olyan kedves és romantikus képeket rajzolnak, fontos település-földrajzi tényező volt a magyar Alföldön: nem nyujtott lehetőséget a földművelésre, tehát nagyterületeken tette lehetetlenné a megtelepedést. A pesti külvárosok lakossága már a 18. század közepén sem talált elég legelőt az évről-évre szaporodó állatállománya számára.[3] De azért semmi sem történt a homok megkötése és művelés alá fogása érdekében. Kazinczynak a szekere, aki 1828-ban látogatott fel Pestre, Gödöllőtől kezdve végig homo-

[1] Hazai és Külföldi Tudósítások, 1808, II. 9.

[2] Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Bpest, 1881. I. 119—20.

[3] Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez, Bpest, 1899. II. 14.

kon haladt. Ez részben kellemes volt, mert a lovak nem akadtak el az örökös sárban, mint eddig, de a széplelkű költő csakhamar szomorúan tapasztalta, milyen egyhangú ez a táj: „túl Kerepesen ismét pusztaság veszi elő; az egész táj birtokosai, távoly lakván innen, nem ismerik kötelességnek, díszt adni annak, a mi nekik hasznot ád."[4] Ez az elhagyatott vidék nem úgy nézett ki, mint ahogy egy metropolishoz illett volna. Még a 40-es években is egy-egy szélroham akkora port zúdított Rákosról a Belvárosra, hogy az ott korzózó arszlánok alig tudtak menekülni előle.

Sokáig nem érezték annak szükségét, hogy a homokot megkössék és művelés alá fogják. Hiszen a töröktől visszafoglalt területen még kihasználatlanul hevertek hatalmas földdarabok. A bécsi kormányzat nagyszerű telepítési akciót indított, amelynek során Délmagyarország parlagait dolgos munkásokkal népesítette be. Mária Terézia kormánya nagy sikerrel folytatta a telepítést, de a németországi gazdasági válság még a nagy királynő életében beszüntette ezt és 1790 után már nem volt jelentősebb, Délmagyarország felé irányuló kolonizáció. Ekkor kezdett el Pest fejlődni és ekkor kezdték a város körüli homokot művelés alá fogni.

Az első években nehéz feladatot jelentett a homokkal folytatott harc. Előbb nyárfákat ültettek, majd szőlővel próbálkoztak. A 18. században csak dombvidékeken termeltek szőlőt és csak 1800 körül húzódott le a bortermelés a síkságokra. Egy emberöltővel később a Duna mentén Váctól egészen Zimonyig mindenütt meghonosodott már a szőlőkultúra, bár a maradi gazdák még ekkor is úgy vélekedtek, hogy a hegyvidék köves talaja jó a szőlőnek és a síkságok homokján csak silány, olcsó bor teremhet.[5] Ezért aztán a budai hegyekben régi híres szőlőművelés folyt, míg Pesten mindez sokkal jelentéktelenebb maradt, csupán az előkelő polgároknak volt Kőbányán szőlőjük és présházuk.

A mi elképzelésünk szerint a nagyváros igazi képét az élénk forgalom, a mozgalmas utcák, a közlekedő eszközök sokasága adja meg. Pest-Budát ilyen értelemben sem lehet régóta metropolisnak nevezni. 1790-től számíthatjuk a hivatalos magyarországi közlekedéspolitika kezdetét és az legelőször a fővárosokban éreztette hatását. Pest megye nagy útépítésekbe kezdett, aminek az eredménye gyanánt Pest városát jó útak kötötték össze a környező helységekkel. Ugyancsak a 90-es években indult meg a dunai teherhajóforgalom Bécs és Pest között, amit a pesti kereskedő céh megbízásából a bécsi Winkelmann és társa cég bonyolított le. A postakocsi járatokat, amelyeknek Buda volt az országos központja, egyre sűrítették és 1830-tól kezdve a cs. kir. privilegizált hajóstársaság Zimonytól Bécsig járatta rendszeresen a hajóit. Végül a 40-es években a vasút is megjelent a fővárosban.

[4] Kazinczy Ferenc: Pestre. (Kiadta: Rexa Dezső) Bpest, 1929. 7—8.
[5] Franz Schams: Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn. Heft I. Ofen, 1836, 20—3.

Mindezek nyomán Budapest szoros összeköttetésbe jutott nemcsak közvetlen környékével, hanem a távolabbi vidékekkel is. Megindult a nagy vásár, hatalmas piac és lehetővé vált, hogy Pesten, amelynek terméketlen környéke eddig nem volt alkalmas nagyobb tömeg ellátására, most kifejlődjön a nagy város, a metropolis, amilyennek azt Kazinczy álmodó és szépért rajongó lelke elképzelte.

II.

Evvel a külsőséges változással párhuzamosan haladt egy nem kevésbé fontos belső átalakulás is. Mozgás támadt a társadalmi osztályok között az eddig vízszintesen egymás felett fekvő rétegek megremegtek, örvénylő mozgásba jöttek, akár a földrétegek a földrengés előtt. Ez azután eltörülte a rendi társadalmakat és a rendi várost, hogy ennek nyomába megszülessen a modern társadalom és főváros.

A rendiség végkorában a magyarországi városok lakosságát négy csoportba lehetett osztani. Négy réteg helyezkedett el egymás felett, amelyek közé a rendi társadalomberendezkedés éles határvonalat húzott: a két magasabb a vármegyei, a két alacsonyabb a városi juriszdikció alá tartozott. Az egyik csoport élvezője volt minden rendi privilégiumnak, a másikat csak az adózás joga illette meg.

Legelőkelőbb osztályt a nemesség képezte, amelyik nagy számban lakott a két városban. Hiszen Pest megyeszékhely, az ország fővárosa volt, nem csoda, ha nagy vonzóerőt gyakorolt. Igy 1820 körül Pesten 3000 nemes találtatott, tehát az összlakosságnak több, mint 5%-át tették ki. Ugyanakkor Budán 1500 nemes volt, azaz itt is a városlakók 5%-a közülük került ki.[6] Már ez a nagy szám is sejteti, hogy a 19. század fordulóján nem volt egységes a városi nemesség. A vagyoni különbözőség élesen elválasztotta őket egymástól: a dúsgazdag főnemes, a jómódú táblabíró vagy szellemi munkával foglalkozó hivatalnok, fiskális, orvos és végül az iparból és kereskedelemből élő szegény nemes egy-egy külön osztályt alkotott. Ezek az osztályok mind összetalálkoztak a gyorsan fejlődő Pesten.

Magyarországon, akár cseh földön, a főnemesség sorából kerültek ki az első nagykapitalisták. Ilyen volt gr. Forgách Ferenc, aki gácsi birtokán megalapította a híres posztógyárat. A gyár Pesten akart üzletet nyitni és hogy pénzügyi manőverei közben a városi hatóság részéről semmilyen akadályt se tapasztaljon, a gróf 1795-ben a város polgárai és a kereskedő céh tagjai közé vétette fel magát.[7] Rajta kívül Teleki József gróf, Ráday Gedeon báró, Grassalkovich Antal herceg, Széchényi István gróf és a főnemesek hosz-

[6] Fr. Schams: Vollständige Beschreibung d. königl. Freystadt Pest. Pest, 1821, 104. és Schams: Vollständige Beschreibung d. k freyen Haupt Stadt Ofen, Ofen, 1822, 249.

[7] Pólya Jakab: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története, Bpest, 1896. 24—5.

szú sora lett pesti polgár. Egymásután épültek az arisztokraták palotái és 1825 után már egészen természetes volt, hogy a magyar arisztokrácia ideje javarészét Budapesten tölti. Ennek magyarázatára nem kell valamilyen misztikus folyamatot kitalálni, amelynek során elmagyarosodott az eddig „németes" magyar arisztokrácia. Amíg Magyarország területén nem volt nagyváros, Bécsbe járt, hogy kultúrigényeit kielégítse. Mihelyt kifejlődött az első magyar nagyváros, Budapest, örömmel költözött át ide.

Az arisztokrácia alatt helyezkedett el a nemesi középosztály. Ennek érdekes tipusa volt Birly Ede Flórián, a magyar korakapitalizmusnak egy másik érdekes képviselője. Híres orvos volt, majd a szülészet tanára lett a pesti egyetemen, egyébként is nagyvagyonú ember. A 30-as években mint vállalkozó belekapcsolódott a söriparba, de spekulációja nem sikerült és megbukott. Igy kénytelen volt visszatérni orvosi mesterségéhez és egész a haláláig, amely éppen kötelességteljesítés közben érte, űzte foglalkozását.[8] Az egyetem tanárai és a szellemi élet kiválóságai között, akik mind Pest-Budán gyűltek össze, sok volt a nemes és ezeknek egy része a polgárságot is felvette. Igy Fáy András, a haza mindenese és Tolna megye táblabírája 1796-ban lett pesti polgár és táblabíró volt maga Boráros János is, a híres bíró, aki négy évtizeden át intézte a város ügyeit. A városi magisztrátus vezéregyéniségei között sok volt a nemes és amikor az Akadémia megalakult, az is majdnem tisztára nemesi volt.

Végül volt egy szegény nemesi réteg is, ami megfelelt a vidéken élő, nyomorgó hétszilvafások kondiciójának. Ugyanis a városba tódult nincstelen nemesek felvétették magukat a céhek tagjai közé és ipart vagy kereskedést űztek. Kereskedelemmel különösen a görögkeleti vallású, rác származású nemesek foglalkoztak, de színtiszta magyar nevekkel is találkozunk köztük.[9] Ha pedig iparra fanyalodtak, nemcsak az előkelő iparágakkal foglalkoztak. Lenézett foglalkozások: cipész, szabó, kocsmáros nagy számban került ki a nemesek sorából. És hogy milyen nyomorban éltek, arra nézve jellemző, hogy nemes Patai Ferenc polgári asztalosmester még a házbért sem tudta kifizetni és ezért a háztulajdonos, foglalkozására nézve egy szijjártómester, lefoglalta a mesterségéhez szükséges szerszámokat.[10]

Amíg a nemesség helyzete és tekintélye határozottan süllyedt, egy új társadalmi osztály emelkedett fel és lett magja és előképe a következő kor társadalmának, t. i. a honorácior réteg. Ezt a nemesi kiváltság nélkül szűkölködő szellemi munkások alkották: hivatalnokok, orvosok, írók, tanárok, lelkészek stb. 1780 előtt nem talál-

[8] Bevilaqua Borsody Béla: A magyar serfőzés története, Bpest, 1931. II. 735—6.

[9] A budapesti kegyesrendi gimnázium tanulóinak a névjegyzéke értékes anyagot szolgáltat e szempontból, mert feltünteti a tanulók szüleinek kondicióját és foglalkozását. Megtalálható a kegyesrendi gimn. levéltárában.

[10] Pest tanácsülési jegyzőkönyv 2074/1796. Fővárosi levéltár.

juk ennek nyomát, akkor még mindenkit be lehetett szorítani valamelyik rend skatulyájába. Csak a kalaposkirály idejében jelentek meg a honoráciorok és attól kezdve egyre növekedett a számuk. Közéjük sorolódott a zsidóság is, amely előtt 1783-ban nyílt meg a szabad iskolázás, azaz az értelmiségi pálya és rövid idő múlva minden iskola telve volt nagyszámú zsidó tanulóval. De maga a honorácior-réteg is rohamosan növekedett: 1820 körül Pesten csak 431, Budán pedig, ahol az országos főhivatalok voltak, 1064 hivatalnok és honorácior találtatott. De az idő múlásával ez a szám gyorsan gyarapodott: a 30-as évek közepén csak magyar író is több, mint 300 tartózkodott Pesten.

Ez a réteg, ha kiváltság dolgában nem is, de társadalmi tekintély dolgában közel állt a nemességhez. Összekötötte vele a közös szellemi munka, ami a honoráciornak is tekintélyt adott, szinte naponta összehozták őket a közös hivatalok, amelyek a honoráciornak is tág lehetőséget nyujtottak az emelkedésre és végül összekapcsolta őket a közös gondolkozásmód, különösen a liberalizmus és a nacionálizmus, amelyért egyformán lelkesedtek. Igy a két réteg sorsa összefonódott, egyikből könnyű volt a másikba átlépni. Sok nemes lett honorácior: egyetemi tanár, író, hivatalnok és pénzember. És hasonlóképen sok honorácior lett nemes. Igy Rothkrepf József, aki 3 évtizeden át volt Pest város magyar elemi iskolájának a tanítója, nyugdíjazása alkalmából Pest megye közgyűlési ajánlatára a királytól nemességet kapott. Végül is a két osztály egészen összeolvadt: legelőször Pest megye 1840-ban, majd utána egynéhány más megye is szavazati joggal ruházta fel a honoráciorokat.[12] Most már igazán csak elméleti különbség volt nemes és honorácior között, a holt betű választotta el őket: egyiknek volt cifra stílusban telerótt kutyabőre, a másiknak nem. Gyakorlatban nem sokat jelentett és nyolc év mulva ez is elenyészett.

Persze ez a küzdelem nem ment egészen símán. Az egyes jobbágyfiúknak, miután kitanulták az iskolákat, sokat kellett küzdeni, nélkülözni, megalkudni és előszobázni, amíg valamilyen állást elnyertek. Az egykorú magyar írók küzdelmes élete mindmegannyi példa, amely a honoráciorok fejlődését illusztrálja. Ennek a csoportnak egyik érdemes tagja, Frankenburg Adolf ifjúságára visszaemlékezvén így ír: „Amit tanultam, csak létra volt, mely nem a cultura magaslatára, hanem valami bureau födele alá vezetett. Az idők olyanok voltak, hogy a nyolc vagy tíz oskolát végzett ifjú, kinek a sors szeszélye nem akasztott valami nemesi czímert nyakába, elértnek hivé valahára törekvései czélját, ha valami középszerű állomást elnyerhetett, s boldognak vallotta magát, ha egy tál étellel többet ehetett a városban, mint becsületes paraszt szülője a falun. A népség pedig majdnem kinézte csupa respectusból szemeit, ha a pintér-Miskából vagy a biró-Józsiból doktor vagy professor lett; s

[12] Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, III. kiad. Bpest, 1886. II. 194.

csak ez tartotta föl aztán oly sokáig (tán még most is) azon merev választófalat, mely a tanult ember s azok közt emelkedett kik apjuk mesterségét folytatták."[13]

A tulajdonképpeni polgárság csak ezek alatt következő harmadrendű réteg volt. A polgárok száma mindenkor igen csekély maradt. 1832-ben, amidőn Pest város lakossága meghaladta a 63000-et, mindössze 1703 polgárjoggal felruházott egyén találtatott benne.[14] És ha elgondoljuk, hogy ezek egy része már nemes volt, midőn a polgáreskü letette, úgy azt kapjuk, hogy Pesten a nemesek száma még egyszer annyi volt, mint a polgároké, tehát Pest-Buda és Magyarországnak még sok más városa inkább nemesi, semmint polgári városnak volt mondható. A polgárság csupán szűk kis érdekcsoport volt, amely oligarchikusan intézte a város ügyeit. Mert a városi ügyvitelre a nagyszámú lakosságnak semmilyen befolyása nem volt, a választásokba bele nem szólhatott, a hivatalnokokat felelősségre nem vonhatta, ezért aztán a városok körében a visszaélés állandó jelenség volt. A kis polgári érdekcsoport mindent kisajátított a maga számára.

A kisszámú polgárság csupán a városi lakosság gazdag részét foglalta magába. A szegényeket kizárta, de aki kellőleg megszedte magát, az sikerrel folyamodhatott a polgárjogért. Igy 1791-ben elnyerte azt Krisick Lőrinc, bár semmilyen kézművességet nem tanult és nem birt fundussal a város területén, de házassága alkalmával a feleségének 1000 frt. hitbért, tehát igen tekintélyes összeget fizetett. Pénze elvégezte a magáét: polgár lett.[15] Ha pedig valakinek nem volt meg a pénze és mégis polgár akart lenni, segített a protekció. Igy járt el Hild János, a híres építész is, aki br. Alvinczy tábornok és Eszig őrnagy közbenjárására nemcsak a polgárjogot nyerte el, hanem még a kőműves céh tagjai közé is felvették, jóllehet a mesterek egyhangúan tiltakoztak ez ellen.[16]

Ha aztán a polgár vagyona révén kivált a társai közül, számára is megnyílt az út, hogy a nemességet elnyerje. Jellemző a Mayerffy család története: alapítója Franz Mayer, aki Landsberg a. d. Lechből vándorolt be és hamarosan budai polgár lett. Serfőzéssel foglalkozott hatalmas vagyont gyüjtött, a napoleoni háború alatt mint hadiszállító működött és 1796-ban magyar nemességet nyert. Ekkor Mayerffyre magyarosította a nevét. Fia már nagyvagyonú sörkirály, Arad megye tiszteletbeli táblabírája és Széchényi barátja lett.[17] Hasonló módon nyerték el nemességüket és magyar nevüket a Tüköry, Almay, Kalmárffy, Krénfy stb. családok is.

A ranglétra legalsó fokán a városi adózók osztálya állott. Ezek

[13] Frankenburg Adolf: Emlékiratok, Pest, 1868, I. 92—3.

[14] Carl Patisz: Beschreibung d. kön. Freistadt Pesth, Pesth, 1833, 91—3.

[15] Helyt. tan. 1791:6689, 11329. Civ. Dep. Fons 180, pos. 1—4. Országos Levéltár.

[16] Helyt. tan. 1790:14292, 18214. Civ. Dep. Fons 264, pos. 1—4., ahol még Alvinczy ajánló levele is mellékelve van.

[17] Bevilaqua Borsody: A magyar serfőzés, II. 860 s köv. ll.

is a városi joghatóság alá tartoztak, adót fizettek, de nem részesültek a polgárok privilégiumaiban (vámmentesség, italmérési és választójog). Evvel a nagyszámú, de alacsony csoporttal szűkkeblűen bánt a rendiség, különösen pedig a polgári rend, amely távolról sem tartotta őt olyan édestestvérének, mint a nemes a honoráciort. Ide tartozott a sok szolga, napszámos, földműves, iparossegéd és kereskedőlegény. A város szívesen felvett bárkit is közéjük, hiszen finánepolitikájának alaptétele volt, hogy növelje a városi adózók számát. Ezért a bevándorlók, akik ez időben olyan nagy számban keresték fel a gyorsan fejlődő várost, szíves fogadtatásra találtak és mint adózók állandóan letelepedhettek.[18] Ha azután az adózó kellőleg megvagyonosodott, méltó lett a polgárokhoz, úgy ő is letehette a polgáresküt. Így Szűts András, aki 20 éven át volt adófizető és lakatosmester Pesten a Józsefvárosban, szorgalmas munkájával megszedte magát: házat és szőlőt vett. Most már bizalommal folyamodhatott a polgárjog elnyeréséért.[19]

A rendiség ezen végkorában csupa nyugtalanság, állandó mozgás a társadalom. Nagy változás forrt benne és ez az, ami a régi társadalomberendezést megszüntette és helyébe az új, kapitalisztikus osztálytársadalmat állította, ahol az egyes rétegek műveltségük és vagyonuk, nem pedig egyéni kiváltságaik alapján következnek egymás után. Már ekkor megindult a rendi társadalmon belül az új formáció kialakítása, amint az legszembetűnőbben az értelmiségi réteg megszületésénél látható. Itt összetalálkozott a nemes, a honorácior és a polgár, hiszen a tanultság volt a legbiztosabb eszköz, mely a rendiség akadályait elhárította. Nyomon követhetjük, hogy az egyes rendekből miként jött létre az értelmiségi osztály. A pesti piarista gimnázium tanulói, amelyek valóban az egész magyar értelmiséget reprezentálhatják, a következő módon oszlanak meg az egyes rendek között:

	1780-ban	1810-ben	1840-ben
nemes %	38.9	28.3	29.7
polgár %	43.1	49.4	28.1
katona %	—	1.1	0.7
honorácior %	—	6.9	34.5
nemtelen %	17.5	5.9	6 0
ismeretlen %	0.5	8.1	1.0[20]

E statisztika bevilágít a társadalmi változás mélyére. A nemesség számaránya határozottan csökken, társadalmi helyzete hanyatlik, adóssága nő, tehát szerepe a magyar értelmiségi rétegben is visszaszorult. A polgárság számaránya 1780—1810 között előretör, de azután nagy zuhanással visszaesett. Annál bámulatosabb az a

[18] Az adózók közé való felvételről szóló akták nagy számban találhatók a Fővárosi levéltárban.

[19] Pesti tan. ül. jzkv. 2016/1796.

[20] E statisztikát a tanulói névjegyzékek alapján magunk állítottuk össze.

nagy növekedés, ami ennek megfelelően a honoráciorok előretörését mutatja. Tehát a rendiség felbomlása két fokozatban történt: az elsőben a polgárság, a másodikban az alatta lévő társadalmi rétegek adták az értelmiség zömét. Ezt a kettősséget már régebbi történettudományunk is észrevette, midőn e korszakot két részre osztotta: az elsőt (1790—1825) a békés reformok, a polgárság uralma jellemezte, a másodikat (1825—1848) a viharos reformok, a honoráciorok előtörése. A 48-as forradalom már csak ezt a társadalmi fejlődést szentesítette. Az ország vezetését kivette a rendek kezéből és az értelmiségre, a művelt középosztályra bízta. Az ország fővárosának pedig Budapestnek kellett lennie, mert hiszen itt alakult ki és gyűlt össze ez az országvezető értelmiség.

III.

Közvéleményünk azt tartja, hogy a magyarországi városi polgárság német volt és evvel az előfeltevéssel már nyomban elintézettnek véli a kérdést. Pedig a probléma megoldása távolról sem ilyen egyszerű. Hiszen nem ismerünk semmilyen kritériumot, amelynek alapján a nemzetiségi hovatartozást a 18. században meg lehet ítélni. Manapság a nemzetöntudat alapján könnyű a nacionálitást eldönteni, csakhogy a mai értelmű nacionalizmus friss fogalom, amit a liberalizmus hozott be. Hasonlóképpen a nyelv sem lehet biztos differentia specifica, hiszen közismert, hogy minden régi polgár 2—3 nyelvet beszélt és legtöbbször maga sem tudta, hogy ezek közül melyik is az anyanyelve.[21] Tehát midőn 1848 előtt „magyar", „német", „szerb" nemzetiségről beszélünk, igen tág és bizonytalan fogalmakat használunk.

Annál is inkább, mert hiszen a 18. században mindegyik városban 2—3 nemzetiséget találunk: magyarok, németek, tótok és szerbek éltek egymás mellett. A magyarországi városszervezet egyenesen erre a soknemzetiségűségre rendezkedett be és igyekezett minden egyes nyelv igényeit kielégíteni. A magisztrátusok felosztása során mindig tekintettel voltak arra, hogy az egyes nemzetiségek igazságos képviseletet nyerjenek benne, sőt ezeknek a védelmére külön hivatalos szerveket is választottak. Budán a tabáni rácok teljes autonomiát élveztek, Pesten pedig egy magyar és egy német szószólót választottak, hogy nyelvtársaik védői legyenek. Mindegyik nyelv nyugodtan virágozhatott mert a városnak nem volt „hivatalos nyelve". A helytartótanáccsal latinul levelezett, a kamarával németül, a magyar nyelven beadott kérvényeket magyar nyelven tárgyalta és intézte el. Nacionalizmusról nem lehetett beszélni, a „nemzet" érthetetlen fogalom volt a polgárság körében.

És talán éppen ez okozta, hogy rendi öntudata sem volt, ami

[21] Frankenburg is említi a híres Moelibei-féle német nyelvtant, amelynek címképén egy magyar és egy német ember volt látható, kik kezet szorítottak egymással s alatta ezen vers állott: „Wie glücklich ist ein deuscher Mann, der unter Ungarn ungrisch kann". (Emlékiratok, II. 124.)

a rendiség korában a nagy összetartó erőt pótolta. A nemesség körében erősen élt a maga erejének és létjogosultságának a hite. Alaptétele szerint a nemesség „Árpád vére", azaz a honfoglaló magyarság vérszerinti utódja, amelynek a kiváltságai Szent Istvántól származnak. Ezt öntötte versbe Berzsenyi:

„Örvendj hazám! . . .
Magyar nemes vérbére, jutalma vagy."
(A felkölt nemességhez, 1805.)

Közjogi és filozófiai formában így fejezték ki a gondolatát: „Non cultiores solum apud Gentes, verum apud eas etiam, quas, quod a vitae instituto politiore abhorreant. Artesque ac Scientias loco nullo ac numeros habeant, barbaras dicimus, homines aliis alii praestant, et cum vita ipsa, vitae genus laetius accipiunt. Illustrissimo L. B. a Montesquieu, Politicorum facile Principi, discrimen Nobilitatis, et Plebis, basis, ac Fundamentum est imperii Monarchici . . . Nobilitas apud nos communia cum Monarchia habet initia."[22] Ez a nemesi öntudat később átment a magyar nemzetöntudatba és jogutódja ma is köztünk él a nacionálizmus alakjában.

De a polgárságból hiányzott az öntudat. A szűk városfalak, a nyelvi megoszlottság, a társadalmi másodrendűség érzete mind gátlólag hatott reá és megakadályozta, hogy büszke, összetartó rendi tudata kifejlődjön. 1803-ban Pest város ünnepélyt tartott abból az alkalomból, hogy 100 évvel előbb kapta Lipót királytól városi privilégiumait. A hivatalos ünnepségen a nagy műveltségű bíró, Boráros János tartott beszédet és a mult tanulsága és a jövő biztatásaképpen csak evvel az intelemmel tudta gondolatait befejezni: „diesem zu folge seyn dahero ununterbrochene Treue, Lieb und Gehorsam bis zum letzten Hauche unsers Lebens dem dermalen Glorreich regierenden Mächtigsten Kayser und Kőnig Franz den Zweiten unseren allergnädigsten Landesvater . . . hiemit feyerlichst gelobet."[23] Ennek a mondatnak erős dinasztikus hűsége megható, de mégis csak meghunyászkodónak és erőtlennek tűnik fel, ha a nemesség magabízó, királlyal és külhatalmakkal szemben egyaránt opponáló öntudata mellé állítjuk.

Az egész korból csupán egy anekdóta tesz arról tanúbizonyságot, hogy a polgárság körében is élt valamilyen rendi büszkeség. Eszerint Tretter, Pest városi főbíró nagy népszerűségnek örvendett a városban, mert a községtanács egyik ülésén nagy pátosszal felkiáltott: „Jeder Zoll an mir ist ein Bürger!" De a rossz nyelvek szerint ekkor már zsebében volt a nemesi diploma, amely német nevét Járy-ra magyarosította.[24] Tehát még a városi vezető rétegben is igen kevés volt az összetartozás érzete. Igy aztán nem csoda, ha

[22] Horváth Mihály: Statistice regni Hungariae. Pars I. Posonii, 1795, 172—3.
[23] Schmall: Adalékok, I. 327.
[24] Frankenburg: Emlékiratok, II. 124.

ez a szétfolyó magyar polgári rend semmilyen politikai szerepet sem birt betölteni.

A polgárok dinasztizmusa szorosan összekapcsolódott egy gondolatkörrel, amit az egykorú németek patriotizmusnak neveztek. Ennek a gondolatnak legimpozánsabb képviselője Schedius Lajos lapja volt: Zeitschrift von und für Ungern, amely 1802—4 között jelent meg Pesten. A szerkesztő folyóirata a bevezetésében megokolta, hogy miért választotta a német nyelvet: „Man bedenke nur, dasz der Kreis der deutschen Lesewelt bey uns weit grösszer ist, als jedes andern gebildeten Publicums . . ., dasz diese Sprache . . . schon mehr bearbeitet und gebildet ist; dasz endlich nur dadurch die Verbindung mit Deutschland . . . erhalten werden kann." Tehát saját véleménye szerint pusztán utilitáris és kényelmi szempontok vezették, midőn a német nyelvet használta és nem a magyart, amit egyébként éppen olyan jól birt. Nemcsak a pesti főbíró, hanem még egy olyan művelt fő, mint amilyen Schedius volt, sem érezte a sajátjának német anyanyelvét és csak az alkalom vagy az üzleti érdek, nem pedig nemzeti érzése szabta meg, hogy melyiket használja.

A lap egyébként magyar történelemmel, földrajzzal, irodalommal, nyelvészettel foglalkozott, azaz egész szellemi világa tisztára magyar volt. De magyar volt az a társadalom is, ahonnan a munkatársak kikerültek. Maga Schedius nemesember és a pesti egyetemen tanár, az írók közül Engel a magyarság romantikus történetírója, Izdenczy magyar nemes és udvari tanácsos Bécsben, Lipszky János huszárkapitány. Egy másik csoport a magyar irodalomtörténetből ismeretes: Révai Miklós, Kultsár István, Beregszászi Pál stb.[25] Ezeknek sincs semmi közük a polgársághoz: nemesek vagy honoráciorok, akik kényelmi szempontból a német nyelvet használták. De azért mindnyájukban magyar hazaszeretet égett, amely Magyarországhoz láncolta őket. Ugyanazért a célért hevültek, amelyért Kazinczy vagy Kiss János: a magyar tudomány és nyelv előbbreviteléért. Schedius lapja csak olyan szerepet töltött be, mint másfél évtizeddel később a Tudományos Gyűjtemény. Csakhogy 1819-ben már volt olyan nagyszámú magyar értelmiség, hogy az egy komoly tudományos szemlét el tudott tartani. A század elején még nem létezett ez és Schedius a harmadik évfolyamban kénytelen volt beszüntetni a lapját.

A szűkebb értelemben vett polgárság körében már sokkal fakultabban, kevertebben és kielemezhetetlenebbül élnek ezek a hazafias érzelmek. Hiszen ők nem szerepeltek az országgyűléseken, nem írtak folyóiratokat, mint a nemesek és honoráciorok, tehát bennük nem tisztázódhatott annyira a nemzetöntudat. De azért halványan és egyszerűbben ugyanazok a gondolatok éltették, mint a nemességet: az 1790-i nagy nemzeti lelkesedés idején ők is fegyvert

[25] Zuber Marianne: A hazai német nyelvű folyóiratok. Bpest, 1915, 71. s köv. ll.

fogtak és magyar ruhát öltöttek, a francia háborúk idején önkéntes adót fizettek és katonai parádékat rendeztek, végül 1848 boldog márciusában egészen összeolvadtak a nemességgel. Azaz a magyarországi németajkú polgárság legfeljebb nyelvében volt német, de szívében magyar.

Ezért a nemest tekintette társadalmi mintaképe gyanánt és leghőbb vágya az volt, hogy közéjük bekerüljön. És amint ez megtörtént, akkora hévvel igyekezett hozzájuk asszimilálódni, hogy fenntartás nélkül átvette a nemesi öntudatot, azaz a külsőségekben is elmagyarosodott. Amikor Mayer Ferenc, a bevándorolt sörfőző nemességet kapott, kötelességének tartotta, hogy nevét Mayerffyra magyarosítsa. Fia, aki a második generációt képviselte, már magyar felírású sírkő alatt kívánt nyugodni. De nemcsak a bevándoroltak futottak be iyen pályát, hanem a régen meggyökerezett bürger-családok is. Kramerlauff Ignác régi budai családból származott, akinek már az apját is beválasztották a budai magisztrátusba. Ő is városi hívatalt nyert el, több mint 40 éven át szolgálta Buda városát és a bürokrácia lépcsőjén előrehaladva végül a bíróságot is elérte. 1790-ben a polgárgárda parancsnokává választották és evvel elnyerte azt a legmagasabb kitüntetést, ami budai polgárra csak várhatott. De ennek a tipikus spiszbügernek is a nemesi életforma volt a szívevágya és ezt a kitüntetést is csak arra használta fel, hogy ez alkalomból nemesi levelet kérjen a maga számára a bécsi udvartól. Kérése nem teljesült és Ferenc király csak akkor emelte nemesi rangra, amikor már sok jó szolgálatot tett a bécsi kormánynak. (1809.) De akkor ez a derék németnyelvű polgár, a bécsi kormány besúgója nyomban a nemesi hangzású Kalmárffyra magyarosította a nevét.

A magyarországi városi polgárság tehát már régen magyar volt. És amint a liberálizmus varázsvesszeje megérintette, magyar lett nyelvében is. És amikor a híres, esős március 15-én Petőfi a Talpra magyart elszavalta, az ország közepének nagyranőtt fővárosa, a külömböző rendekből kialakult értelmiségi rétege, szívében és nyelvében magyar lakossága hallgatta. Minden készen volt, hogy a régi rendi társadalom sírja fölött megszülessen az új liberális-demokrata berendezkedés.

Kósa János

A „Fiatal Magyarország" nyugati szemmel

1. Mindenütt, nálunk is vannak másokról, idegen népekről vagy országokról megszokott szólamokkal kifejezhető általános képek, melyek a közvélemény más és más csoportjai, műveltségi rétegek s némileg tájak szerint is változhatnak, mégis rendszerint valami állandósult séma van mögöttük. Közhasználati, rokon- vagy ellenszenv színezte sablon ez, melynek a multba vezetnek gyökerei s kialakulása néha tisztán nyomonkísérhető. Az ilyen megfigyelés hangsúlya természetesen nem az erőtényezőkkel számoló politikai állásfoglaláson van. Célja sem tájékozódás vagy politikai tanulság keresése, de nem is a magunk mivoltával együttérző hangok gyűjtéseért indul útnak. „Nem nemzeti hiúságot legyező udvariassági nyilatkozatokért, vagy hogy balítéleteken botránkozzunk, hanem önismeret céljából", ahogy a mai német közvéleményt vizsgáló Keresztury világosan kifejezte.[1] Amint végigkísérjük a magyarság európai útját, történeti sorsát és éetformáit, ennek a fejlődésnek megfelel egy homályos tükörkép, egy kezdettől máig folytonos skála, melyről leolvashatjuk a kiváltott reakciók s benyomások sorozatát. Ha a magyar történet egészét mint egységet körvonalazva szinte kiemeljük, körötte megtapinthatjuk negatív lenyomatát, figyelve a szálakat, közvetítő ereket, melyek hozzáfűzik az európai egészhez. A részletkutatásokat és szétszórt adatokat kellene nagy egésszé formálnunk, hogy előttünk álljon a magyarság életútjának, egyéniségének európai tükröződése a betörő „idegen nép" kiváltotta első érzésektől mindig, mint állandó visszhang a maga összefüggő történeti folyamatában.

A közvetítő hatásokat részben a Magyarországon járt utazók nézeteiben fedezhetjük fel, megfigyelhető azonban bennük az a szempont is, mellyel e kívülről-megtekintők hozzánk közeledtek. A XVII. század végén megjelent beszámoló munkákból igen különböző képet nyerünk íróik származása, világnézete szerint. — A németek inkább képzett emberek, kik a maguk felvilágosodási műveltsége, nyárspolgári felfogása következtében értetlenül állanak a barokkrendi gondolkozással, életformával szemben s gyakran súlyosan elítélik a magyar viszonyokat. Pray György nyilván hiába utasította

[1] Magyarország a német közvéleményben. Magyar Szemle, 1932. (XVI.) 19. l.

vissza az 1782-ben ittjárt Schulzer (Altes und Neues) durva, racionalisztikus ízű támadását a vallásos és nemzeti Magyarország ellen. Az ilyen hatások általában nagy befolyással voltak részint a további megfigyelőkre, részint arra a lassan sematikussá váló képre, mely idegenben Magyarországot jelentette. A felvilágosodás szemléletével van összefüggésben, hogy az utazókat, írókat különösen gazdasági érdeklődés irányítja. Vagy természettudományi, geológiai kérdés, mint a Kárpát-probléma volt, melynek megoldására sokan indúltak szinte felfedezési vággyal. Számos ily kutató közt Hacquet sötét színekkel ír hún barbárságról, melyből szerinte csak a német kultúra emelheti ki Magyarországot. Ezt a felvilágosúlt-polgári, német sablont kialakulva találjuk Lehmannál (Reise durch Pressburg, etc.), ki elismeri a magyarság nemzeti erejét, de kiemeli, hogy minden finomabb műveltség hiányzik, kultúrát német vonatkozásokban, azok terjedésében kell keresnünk. Több munka indul utána. Néhol a német kezdeti racionalizmus jelentkezését figyelhetjük meg a németek visszaszorítását panaszoló, a magyarokról lenéző hangon író sorokban. A beszámolók különben gyakran távol állanak az értekező ismertetések fajtájától. Inkább naplószerű, lényegest lényegtelennel vegyítő feljegyzések, mint a későbbi politikai író Arndt munkája 1798-ban tett fiatalkori útjáról.[2] A magyarellenes felfogás eredetét a bécsi kormányzati irány s a rendi mozgalmak összeütközésére kell visszavezetnünk, melynek eredményeként II. József kora óta megjelenő röpíratok, mint a Hoffmann Lipót-féle Bábel és Ninive, gyűlöletes képet festenek a lusta, tudatlan és németgyűlölő magyar nemesről.[3] A nemesség e torzképe a magyarságot „középkori sötétségben" ábrázolta a német felvilágosodási művelt körök előtt, s ellenérzést hozott létre, mely a göttingai professzor Schlözertől Friedrich Schlegelig, ki bécsi előadásaiban hangsúlyozta, hogy a magyar nemesség nem tud etikai magaslatra emelkedni, megnyilvánúl. Hatása alól nem tudnak szabadúlni a magyar földön járó utazók sem.

Az angolok is felvilágosodási szemmel nézik a magyar viszonyokat s nem is fogadhatják el a rendi állapotokat.[4] Sokkal nagyobb azonban jóindulatuk s megértő törekvésük, mint azt a németeknél tapasztaljuk. Hiányzik az előbb említett, német resszentiment-t ébresztő előítélet. Hunter, ki Francia- és Törökországon át jutott magyar földre s onnan Bécsbe, kifogásolja az elmaradt viszonyokat, különösen az ipar hiánya tűnik fel előtte jellemzőnek. Ennek ellenére a magyart kitűnő s fejlődésképesnek tartja s rokonszenvesen ír róla. A Kárpát-kutató Townson, ki 1797-ben a főúri birtok gazdálkodását s a magyar falu helyzetét is tanulmányozta, azon a véleményen van, hogy a magyar társadalom még gyermek-

[2] Reisen durch einen Theil Deutschlands Ungarns, etc. Leipzig, 1804. l. Hajnal ismertetését: Magyar Szemle, 1927, I. 427. l.

[3] L. Mályusz: Magyar polgárság a francia forr. korában. (A Bécsi M. Tört. Int. Évk. 1931.) Szekfű: Magyar Tört. VI. 383. l.

[4] L. Szamota kiadását s Fest Sándor cikkeit, pl. Tört. Szemle 1918. 314. l.

korát éli, de ki fog emelkedni kezdeti stádiumából. Az angolok a rendiség történeti multját értékelni tudták, ezért a régi privilégiumokat s a nemesi „alkotmányos" gondolkozást is más szemmel nézték. Később, a XIX. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve liberális szemmel közeledve Magyarországhoz, helyesnek látják a nemesi élet határozott politikai irányát.

Nem az a szempont a lényeges, mely külföldi vonatkozások terén a közvéleményben vagy a sajtóban nálunk ma is tipikusan felmerül: hol mennyi elismeréssel írnak rólunk. Azokat a szálakat kell nyomon kísérnünk, melyek hozzájárulnak a külföld magyar-képének, változatainak kialakulásához. Ezt a képet még a XVIII. században is a török háborúk emléke befolyásolta, mely a távoli rágondolók előtt még közelebb vitte Magyarországot a mesés Kelethez, ha a török elleni küzdelem kedvező színben mutatott is minket például a németek előtt. Kevés ismeret és fantasztikus vonások jellemzik ezt az ábrázolást. A regényes Oriens, török világ felé átmenet, bizarr színekkel festett bejáró a magyar föld, melyen hősi harcokat vívtak. Ezek a reminiszcenciák, főként a regényes vonások, később is hatnak. A biedermeier novellaíró Zschokke Buda visszafoglalásának témáját dolgozta fel, szintúgy Pichler Karolina franciára is lefordított s 1829-ben kiadott „roman historique"-jában. Regényes történelem ez, mint Bonafont novellája melynek főhőse Tököli, a „héros de Hongrie". Az ilyenek közelebb álltak az érdeklődéshez, mint Boué geológiai tanulmánya vagy Michel Quin „dunai utazása" 1836-ban.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az a benyomás, melyet a XVIII. század végén különösen a német és angol felvilágosodás kapott a rendi-barok Magyarországról, nagymértékben átalakította s méginkább kibővítette a régi fogalmakat. Ennek folytatását látjuk, különösebb változás nélkül, a harmincas évek német utazóinál is. Que voulez-vous dans ce coin du monde? Ez a kérdés, melyet a Magyarországba indulókhoz intéznek, mint a porosz katonatiszt Pirch írja. Mert Magyarország az a föld, hol a fejlett kultúra még nem bontakozott ki, anélkül, hogy a vonzó érdekességű primitív ősállapot megtalálható lenne.[5] Pirch feljegyzéseit Caragoli címen foglalja össze, megfigyelései is úgy fűződnek egymáshoz, mint az apró, színes kagylók, melyekből a velencei nők nyakfűzére készül. De itt is a szokott vonásokat találjuk: a magyar föld tejjel-mézzel folyó Kánaán, mert olcsó minden, a vidék gazdaságilag elmaradott, sok az etnográfiai érdekesség és cigány-zsivány romantika. Magyar (helyesebben nemesi) karakterisztikum: alkotmány- és szabadságszeretet könnyen felinduló, nem nagyon munkakedvelő, mulatós természet. Méginkább zsánerszerű képet nyújt August Ellrich,[6] ki szerint a jellemző magyar vonás a lebhafte Phantasie, az élénk képzelőerő. Az

[5] L. Adorján A. ismertetését. Magyar Figyelő, 1913.

[6] Die Ungarn, wie sie sind. Berlin, 1831.

aufklärista nyárspolgár szellemében ír Hans Normann,[7] előtte II. József az uralkodói eszmény és gazdasági-statisztikai megfigyeléseket tesz, elég kedvezőtlen színben. Bízik azonban az emelkedésben, sőt jóslatokba is bocsátkozik. Szerinte száz év múlva, 1933-ban Magyarországon kitűnő útak, kertgazdaságok, a falvak helyén városok, a pusztákon termőföldek fognak elterülni, míg a jobbágyfelszabadítás már régen bekövetkezett. Az irodalom pedig kétnyelvű lesz: német és magyar.

2. A politikai változások különösen felhívták a külföld figyelmét Magyarországra, melyet a szabadságharc váratlan sikere majd bukása méginkább az érdeklődés központjába emelt. A 48-as mozgalmak néhol valóban mutatnak valami közös lelkiséget, túl ismeretlen vidékeken s idegenkedő vonásokon. A „Fiatal Magyarország" első lépéseire a Junges Deutschland reagált a legnagyobb együttérzéssel, mely a politikai nézetekkel szorosan összefüggött s a rendőruralom szellemének megfelelően röpiratszerű munkákban kifejezést nyert. A német—magyar közös szabadságérdek, az európai liberális szabadságidea sötét zsarnokot és fénylő felszabadulást hirdető forradalmi kontrasztja talált visszhangra a politikai lírában. Lenau óta mindinkább népszerűek lettek a magyar típusok, jellemző vonások. 48 utolsó estéjén Meissner, Petőfi fordítója a fiatal Magyarországot élteti, a később Londonba menekült Freiligrath pedig a „Sylvesterlied an Ungarn"-ban lelkesedik érte.[8] Karl Becktől a kisebbekig a politikai költők egész sora fordult a magyar mozgalom felé. A frankfurti parlament lelkes együttérzését fejezte ki a nagynémet Moricz Hartmann, a Reimchronik des Pfaffen Mauritius szerzője. Amint Körner megírta Zrínyijét, ő Wesselényiről tervez nagy eposzt s várja a magyar küzdelemről érkező híreket. A magyarságban Napkelet népét látja, mely szent háborút vezet a zsarnokság ellen. A hazafiság városa előtte az ősi Debrecen, melyet végtelen kalásztenger vesz körül. A forradalmi héven is, mellyel Hartmann ügyünket pártfogolja, átüt a magyarság szokott képe, melyben gyors csikósok, harcrakész, pásztorok szerepelnek, mert Magyarországon mindenki küzdeni indul:

Él a régi, hősi szellem
S a hazának őre újra
És szent minden hű kebelben
Magyar haza és bosszúja.
Most is fenn jár harcra keltve
Árpád, István, Mátyás lelke
Mint mikor a magyar küzdve
Európáért ment a tűzbe
S hős nevét kiérdemelte.[9]

[7] Ungarn, das Land, Reich und Volk. wie es ist. Leipzig, 1833.
[8] Meissner, Geschichte meines Lebens, II. 115. l.
[9] Verbunk c. költ. Kozma Andor ford. Bp. Szemle, 1899. (98.) 286 l. V. ö. Leitgeb Pál: A szabadságharc a német politikai lírában. Sopron, 1926.

A magyarság valóban mint „Heldenvolk" jelenik meg a szabadságharcot kisérő s bukását fájlaló brosúrákban. Hősi nép, mely Európa szabadságáért küzd bajtársi egyetértésben a lengyelekkel, mint Gregorovius költeményei kiemelték. Kossuthot is különösen azért dicsőítik, mert felismerte az európai forradalom jelentőségét, mely a magyarok s minden nemzet szabadságát egyedül biztosíthatja. A szabadságharcot követő iratokban a Völkerfrühling, a népek szabadságot hozó tavaszának hirdetése mellett sok romantikus vonás van, hősi-regényes történetek s a valóban történt dolgok iránt kevés érzék. A puszták harcias népe, különleges és irreguláris csapatok sűrűn szerepelnek, s hogy ez általános híreken alapult, mutatja, hogy a német újságok még a küzdelem alatt arról írtak, hogy a magyarok részén negyvenezer főnyi csikós-gulyássereg harcol. A távolban, rejtélyes homállyal, tragikus véggel lefolyt küzdelem egyik regényes szenzációja volt az állítólagos árulás is. A leírások néha patetikus szabadságszózattal végzik — a halott hősök várják az európai forradalom kürtriadását, mely áthasít a szolgaság homályos éjszakáján.[10] A magyar küzdelem elbukása valóban mély visszhangot keltett. Heine ismert sorai siratták a szabadság utolsó menedékének elestét s a halálra vérző Magyarországot. Varnhagen von Ense, ez a nyugodt, pedánsan művelt író állandó és mély lelkesedéssel kísérte a magyar sikereket s a tragédia hírére megrendülve fordult az éghez. „A magyarok a németekért küzdenek" írja naplójában.[11] Benne, ki a századelején Magyarországon járva a vágvidéki romok regényes emlékét vitte magával, a magyarok iránti szimpátia, a szabadságidea és a forradalmi szolidaritás a legtisztább formában élt.

A szabadság-lelkesedés és forradalmi hév, mely átszínezte a német liberális-demokrata körök érdeklődését Magyarország iránt, maga mögött hordta a kialakult sablont, mely általános s a lelkes érzések múltán szinte változatlan maradt. A felvilágosodási kép után regényesebb színekből szövődött a magyarságnak az az ábrázolása, melyben tulajdonképen a német romantikus költészet jellemvonásai tükröződtek, bár csak homályos körvonalakban. A harmincas évek görögök s lengyelek felé forduló lírai érdeklődése alapjában a messzi, fájdalmas sors érző visszhangja. Magyar vonatkozásban hatott a régi kép s etnográfiai érdekességek léptek előtérbe. A magyar tárgyú irodalom szereplői is mások, a német romantika tipikus ábrándozó művészei, gazdag kereskedői helyett harcias, kardos nemesek vonulnak fel előttünk. Ilyen keretben helyeződnek el a nemesi élet külsőségei is, a pompás-díszes ruházat, büszke, úri magatartás. Reális ismeretekről kevés szó lehet, a magyar-kép inkább csak háttér, melyben a regényes történet lejátszódik, az írónak megfelelő, a valótól távolálló staffázs, melyet a közönség nem

[10] Sigismund Wolf irata (Leipzig, 1850.) és Wiesner: Ungarns Fall. Zürich, 1849.

[11] Tagebücher von Varnhagen von Ense. VI. 156., 326—327. l.

ellenőríz. A szabadságharc alatt kulmináló figyelem is ezeket a hagyományos vonásokat vette fel, s idealizálva belefűzte őket politikai felfogásába. Ennek a keverékképnek típusát kapjuk a magyar születésű berlini író Max Schlesinger leírásában, hol forradalmi együttérzés az állandó vonásokkal együtt jelentkezik a szokásos elbeszélő, anekdotákig menő stílusban.[12] Eszerint a magyar nyílt, élénk temperamentumú, szabadságszerető egyéniség, kardot hord, adakozó s szeret fényesen élni. A magyar nemesurat, ünnepi alkalomkor ragyogó díszruhában, prémesen felvonuló mágnásokat Bécsben is szereti mindenki. Ez a régebbi kép, melyet az író kiegészít azzal, hogy a magyarok szíve már elfordult Bécstől, a nép egész lelkével Kossuthhoz ragaszkodik. A magyar paraszt e gazdag országban az áldott, fekete földnek inkább élvezője, nem művelője; munkásként inkább a kevéssé szeretetreméltó szlávok szegődnek el. A magyarság harcos, szabad szellemét a hosszan ismertetett pusztai nép képviseli, csikósok, stb. A „Würdigung dieser eigentümlichen Menschenklassen" épúgy szükséges része a magyarok ismertetésének, mint a regényes kalandok, melyek központjában a szabadban nőtt, csárdást táncoló huszár áll. A munkát különben angolra fordítva kiadatta Pulszky Ferenc Londonban is, hogy a magyarok iránti figyelmet emelje.

Valóban, ha a magyarokról volt is kialakult kép, ennek hiányos és a közvéleményben el nem terjedt volta legjobban akkor tünt ki, midőn a szabadságharc magára vonta a külföld figyelmét. A magyar viszonyok a legnagyobb mértekben ismeretlenek voltak s ezt Teleki párisi, Pulszky londoni küldetése, a megindított propaganda kezdte ellensúlyozni. A Nyugat a valóságban nem ismert önálló népi vagy nemzeti egyéniségnek bennünket s kevéssé volt érthető előtte, hogy miért lázadt fel Ausztria egy tartománya. Nagy felvilágosító munkának kellett végbemennie, míg a magyarság, mint külön és önálló érték, plasztikus fogalomként állott például az angol közvélemény előtt. A külpolitikai viszonyok megítélésénél is azt kell figyelembe vennünk, hogy a felkeltett rokonszenvnek először szinte fel kellett fedeznie Magyarországot. A francia nemzetgyűlés egy képviselője, L'Herbette, kit keleteurópai szakértőnek tekintettek, azon a véleményen volt, hogy Erdély török fennhatóság alatt áll, s Bastide külügyminiszter a katolikus szlávok egy fajának hitte a magyarságot.[13] A forradalmi elnök s költő, Lamartine, lelkesen válaszolt a magyarok üdvözletére s a felhevült szabadságérzés az olaszok és lengyelekkel együtt a magyarokat is ünnepelte. Átmeneti jelek ezek, Cavaignac után Napoleon következett, a forradalmi láz elült s 1852-ben már, az államcsíny után, Laboulaye Kossuthot sötét vonásokkal festi forradalmárnak, ki dominé par les doctrines nouvelles, 1798 Franciaországát jobban ismeri saját honánál.[14]

[12] Aus Ungarn. 1850. A romantikára l. Turóczi—Trostler c. M. Figyelő.
[13] Hajnal: A Kossuth-emigráció Törökországban. 66. l.
[14] Journal des Débats. 1852, jún. és júl.

Teleki összeköttetései Lamennais abbéval, a Les paroles d'un croyant szerzőjével a szabadságeszme szolidaritásából eredtek s nehezen folytatódtak a hivatalos politikáig. A szocialista balpárt a magyar ügyet propagálta, mint később, mikor Kossuth Angliába hajózott, benne a francia demokrata sajtó az európai szabadsághőst ünnepelte. A politikai történet kisebb-nagyobb adatai mögött alig van tulajdonképeni ráismerés a magyarság szerepére. Néhány általános vonásból álló, ismeretlen s ezért inkább sötét hátterű kép az, mely a magyarságot a francia közvélemény előtt jelenti. Ehhez közelebb állott Chateau-Renaud drámai szimfóniája — Arva, ou les Hongrois, vagy Clemence Robert népszerű, romantikus kalandregénye,[15] mint a való helyzet, melyet a róla írók sem ismertek. Az emigránsok is állandóan panaszkodtak a párisi vezető körök közömbössége és tájékozatlansága miatt.[16] A francia gondolkozás azon metszete, mely a vivre pour le salut du monde eszméjével centrumában lelkesedett az egyetemes szabadságért, magához fogadta az elnyomott nemzetek menekültjeit. Ezek sorában s az egész gondolatban csak egy rész a magyarság, mely a hosszabb multtal bíró lengyel emigráció után következett, nemcsak időben, hanem a nemzetközi szabadságidea frazeológiájában is. Lamartine s Victor Hugo kifejezett együttérzése igen felületes tájékozottságot rejtett maga mögött. Victor Hugo Magyarországról alkotott képét nem annyira a romantikus irodalom exotikus ábrázolásra vezető gondolata, a couleur locale befolyásolta. Összeköttetései az emigránsokkal, szabadságért lelkesedő aktív állásfoglalása, mely az elnyomott, igaz ügy képviselői közt sorolta fel a magyarokat, inkább a francia liberális missziótudat jelentkezését mutatják. Eszerint Magyarország nem a szokott világképen szinte kívüleső, csodás mesékföldje, hanem a szent liberté felé vágyakozók közt egy tiszta hang. Egy nép: egy gondolat, mondotta Victor Hugo 1852 őszén. Lengyelország a függetlenség, Németország az erény, Magyarország a hősiesség, Olaszország a dicsőség, Franciaország a szabadság. Tíz év mulva is gúzsbakötött Magyarországról beszél.[17] A tulajdonképeni érdeklődést nem kalandos leírások, sem a Spectateur Militaire szakcikkei nem tartották ébren. Iniciatívát az emigráció jelentett, mely a szabadságeszmére appellálva cikkek és brosúrák sorával igyekezett a magyar kérdést az európai nagy aktualitások pereméig emelni. Ezek a szálak vezetnek további kapcsolatokhoz, mint Chassin,[18] Irányival a Histoire de la révolution írójának fellépéséhez. Ő Hunyadi Jánosról s magyar misszióról írta: L'homme et le peuple se trouvent une place de vaillance et de génie. L'un et l'autre ils immolent leur personnalité à une cause commune, humanitaire.[19]

Nálunk a köztudatba is átment, főként Kossuth fogadtatásának

[15] Kossuth, ou les Hongrois, Paris, 1851. V. ö. Debr. Szemle, 1933. júl.
[16] Pulszky: Életem és Korom. II. 249. l.
[17] L. Hankiss cikkét, Tört. Szemle, 1926, 133—134. l.
[18] L. Kont: Magyar emigránsok levelei. Bp. Szemle 1899, (99.) 406. l.
[19] La Hongrie. Son génie et sa mission. Paris, 1856. 472. l.

emléke nyomán, hogy az angolok mily nagy lelkesedéssel fordultak a magyar ügy felé. Az érdeklődésnek azonban itt is át kellett mennie fokozatokon a tájékozatlanságtól a rokonszenvig. Ezt a küzdelem folyamán Pulszky propagandája végezte el, kapcsolatai a magas körökkel, kiemelkedő egyéniségekkel, mint Cobden, Lord Lansdowne, Dudley Stuart. A bukás után az emigráció működése, benne Kossuth angol és amerikai útja igen nagy hatással volt a rólunk alkotott kép tisztázására. Az angol művelt közönségben főként a történeti multú nemzet alkotmányos szabadságért indított küzdelme keltett együttérzést. A históriai értéket külön kiemelték, mint Algernon Massingberd, Kossuth híve és törökországi látogatója: The Hungarian constitution and diet is twenty years older, or only twenty years more recent, than the British magna charta.[20] Ez a vonás is részben a XVIII. század végéről származik s vele együtt a többi is kiütközik. Cobdennek a magyar szabadságküzdelemről kiadott irata, melyet Teleki László felvilágosító röpirata s részben Fényes Elek statisztikai adatai nyomán szerkesztett, az együttérzést világosan kifejezi.[21] A mesés és homályos magyar előidőkkel szívesen foglalkozik, úgy látja, hogy a magyar történet „gazdag eseményekben, romantikus és lovagi tettekben". Az ünnepélyes vérszerződésben igazoltnak látja, hogy már Árpád vitézeinek „derekas nézeteik voltak a szabadságról". A magyar király csak akkor volt szuverén, ha az alkotmány feltételeit teljesítette. Átveszi a gondolatot Telekitől, hogy a dinasztia megszegte a kapcsolatot, így a magyarság visszanyerte eredeti szabadságát, kibontva a civilizáció zászlóját Keleteurópában. Cobden a „szociális civilizáció haladását" tartja szem előtt, így a régi, elmaradt berendezkedéssel szemben annál inkább kiemeli az új, liberális átalakulást, melynek következtében nyelv és valláskülönbség nélkül mindenki élvezheti a politikai szabadságot. Mindennek vezére Kossuth. Már Blackwell, az 1843—49-ig Magyarországon élt angol ágens Kossuthot emelte ki Széchenyivel szemben, kivel nem tudott együttérezni, amint beszámolóit küldte Palmerstonnak vagy Ponsoby bécsi követnek.[22]

Szabadelvű hangok, népes meetingek. Osborne és Monckton Milnes-féle interpellációk ellenére a különben távolról sem „reakcionáriusnak" ismert Palmerston ragaszkodott az osztrák nagyhatalom fennállásához s pacifikációt kívánt. Finissez en vite! — volt válasza az orosz beavatkozásra. Pedig az orosz előnyomulás kérdése nagyon is homloktérbe került, látni ezt Urquhart Progress of Russia-jában. A politikai adatok kevésbbé lényegesek, azok mögé kell tekintenünk, hogy a magyarság képét, benne küzdelmének visszhangját körvonalazhassuk.

A közvélemény a tavaszi hadjárat váratlan, nagy sikerei után, túlbecsülve a magyar erőket, valami rendkívüli meglepetést várt,

[20] Letter on Kossuth and the Hungarian Question. London. 1851.
[21] Land, Volk und Freiheitskampf der Magyaren. Leipzig, 1850.
[22] L. Bp. Szemle, 1895. (81.) 204. l.

valami csodát, győzelmet, túlfeszített reményekkel. A helyzet nemismeréséből eredt a távoli, kis ország mesés lehetőségeihez fűzött várakozás, mely a bukás hírére zuhanva jutott reális felismeréshez. A küzdelem második felének lefolyása különösen homályban állt s csak később, az emigrációs irodalom adott róla, Kossuth nyomán, felvilágosítást. A magyar üggyel nem rokonszenvező Times[23] „our own correspondentjei" közül Patonnal, a The Goth and the Hun írójával szemben Charles Pridham,[24] ki az októberi kegyetlenségek idején nálunk s Viddinben is volt, már ahhoz a hanghoz közeledik, mely általános a jogaiért küzdött Magyarország védelmében, különösen Kossuth hatása nyomán létrejött irodalomban. Szinte visszhang volt ez arra a szabadságigézetes szellemre, mely Kossuth szónoklataiból áradt, központjában a Liberty s a Republicanism gondolatával. Ebben a beállításban látta a magyar ügyet Amerika, már 48 decemberében mutatkozó rokonszenvvel,[25] mely a Dudley Mann-küldetésben is megnyilvánult. A napisajtótól Stiles, a bécsi chargé d'affaires iratán át az ismert Headley és Tefft-féle munkákig, melyekben Kossuth alakja a centrális egyéniség, az orosz beavatkozást isteni törvény elleni bűnnek nyilvánító tanácshatározatokig[26] végigkísérhető ez a szellem s mögötte Magyarországnak ez, a szabadságharc nyomán kibontakozó képe.

Az emigrációs irodalom is alkalmazkodott egy kissé a Magyarországról megszokott hanghoz, néha regényes, kalandos, mint a legendás Beck bárónő memoárja, vagy még lejebb, a valótlanságok özönét tartalmazó emigráns ponyvaregények.[27] A magyar küzdelem iránt felébredt érdeklődést naplószerű elbeszélések kísérték, melyekben több az útleírásokra emlékeztető vonatkozás, mint a Scenes of the Civil War,[28] mely, persze eltorzítva, magyar kifejezéseket is idéz.

3. A németeknél a Junges Deutschland forradalmi együttérzése, a franciáknál a liberális misszió gondolata emelte a tulajdonképen csak rövid ideig felélénkült figyelmet Magyarország iránt. Angliában, Amerikában főként a szabadságharc, a „brilliant episode of the European History" benyomása hatott s benne Kossuth emléke. A magyarságról kialakult képek 48 után hirtelen átszíneződtek, majd szinte változatlanul, bár új vonásokkal gazdagodva, elfakultak. A franciáknál Victor Hugon, Chassinon és az emigránsokon át jutunk a liberális-szabadkőműves Association littéraire internationale mozgalmának magyar kapcsolataihoz. E kapcsolatoknak a jóindulat kölcsönös hangoztatásának évtizedében a szokott sab-

[23] L. Henningsen: Kossuth and the Times.
[24] Kossuth and the Magyar Land. London, 1851.
[25] Kropf: Északamerika és Magyarország. Bp. Szemle 1901. (106.) 161. l.
[26] Commonwealth of Massachusetts. 1852, márc. 30. l.
[27] Pl. Em. Kovács: Kampf und Verath.
[28] London, 1850.

lonnal szemben egy közelebbálló kép alakult ki a magyarságról.[29] Jacques Normandnak a szegedi árvízkor írt melodrámaszerű költeménye csak az elején mutatja a divatos és romantikus hatást az örökös pusztával és csikóssal. Mme Adam is néhol már a magyar történeti sorsot próbálja megérteni s a magyarság jellemzőinek az őszinteséget, büszkeséget, méltóságteljes nyugalmat látja.[30] Bírálói közül Gabriel Charmes két magyar vonást emelt ki vele szemben: „csakazértis" erőt a harcban, álmodozást a békében. Amikor a kilencvenes években ezek a kapcsolatok visszafejlődnek, uralkodóvá lesz ismét a második kép, a mindennapivá s olcsó romantikává avult sablon, melyet Belot, Tissot körvonalaztak és Albert Millaud, aki szerint Magyarország borai, lovai és asszonyai miatt híres.[31] Az álnevű Robert Franz magyarországi levelében valóságos voyage sentimentale-hangulattal ír a pusztáról, mely poétikus föld s a fehér köd alatt olyan, mint a heremelinpalást. Jellemzők nála is a bor, a cigányok és szívig ható muzsikájuk, mely „vibrait, comme un soupir du monde surnaturel".[32] Viszont már a nagy ünnepléssel ittjárt francia írók beszámolói is részben komolytalanok, mint Ulbach munkája, mely nehezen minősíthető másnak, mint fecsegésnek, a „variations sur la beauté hongroise" és „le baiser hongrois" fejezeteivel. A tipikus romantika jelenik meg Jules Claretie színdarabbá átdolgozott elbeszélésben a dúsgazdag emigráns gróf és a cigánylány történetéről.[33] Rokon- vagy ellenszenv nem változtat azon, hogy Magyarországot regényes földnek hitték, melyen nábobok és cigányok laknak.[34] A németeknél a regényes ábrázolások folytatásaként Magyarország mint a kalandor-lehetőségek és politikai zavarok földje jelenik meg, mint Heubnernél (Der König und der Tod), de a század végétől mind erősebben kiemelkedik az a vonás, hogy a magyarok a maguk minoritása ellenére elnyomják a nemzetiségek tömegét. Az ilyen propagandisztikus nézetek mögött, melynek előzményei a XVIII. század végén felfedezhetőek, a háború után is hat egy régi vonásokra épülő, szinte állandóvá merevült kép a magyar földről s a magyarokról. A sablonos jelzőket az intellektuel fölényeskedésével lenéző Klabund irodalomtörténetének magyar részét így kezdi: Ungarn ist das Land der Puszta, der Paprika, der Zigeunerkapellen und der Journalistik.[35] Clemens graf zu Brandis egy állandó, tipikus magyar lelket körvonalaz s annak megnyilatkozásait vizsgálja végig a történeten.[36] Keyserling Európai Spektrumában a magyarságnak nagy jövőt jósol, mert Európa legarisztokratikusabb népe, büszke, áldozatkész, dús fantáziájú nép, fölé-

[29] L. Lelkes István: A magyar-francia barátság aranykora. Bp. 1932.
[30] La Patrie Hongroise-Nouvelle Revue, 1885.
[31] Voyage d'un fantaisiste. Paris, 1873.
[32] Revue des deux Mondes. 1874, okt. 15.
[33] La Tzigane. 1881.
[34] Lelkes i. m. 292.
[35] Literaturgesch. 362. l.
[36] Die ungarische Seele. Zürich, 1926.

nyes grandseigneur-vonásokkal. A filozófus-gróf sem tudta kivonni magát a szokott vonások meghatározta kép szuggesztív hatása alól.[37] Megfigyelő szeme a való helyzetig hagyományok színezte lencsén át ér, melynek asztigmatizmusa ma is elég erős.

A kérdés hálózatán így vezetnek bennünket nagyjából vázolt szálak s rájukfűzött, mozaikszerű adatok a mai időkig, addig a képig, melyben a jelen magyarságát látja a külföld. E néhány vonás is mutatja, hogy a XIX. század folyamán állandósult vonásokra milyen lényeges hatással volt az a fáziskülönbség, mellyel például a felvilágosodás nézte barokk-rendiséget. Mutatja azt, hogy az idegen közeledés mögött is, mint a francia liberális missziótudat, nagyon kevés felismerés volt valóságos egyéniségünk iránt. Végül, hogy az angol utazók s az emigrációs kapcsolatok hatásától eltekintve, a primér képet a németek alakítják ki, mint akik a legközelebbi érintkezésbe jutottak velünk. Az ő nézeteiket pedig, mint láttuk, sokszor Bécs és a magyarság viszonya befolyásolta. A Fiatal Magyarország európai figyelmet keltő nekilendülése után, melv ha meg nem törik, mélyen átalakítja a külföld magyar-képét, a küzdelem s a bukás miatti együttérzés mindjobban elhomályosodott. A kép, mely a magyar föld és nép mástól eltéről, külső vonásainak megfigyeléséből erősödött, a maga tipikus formájában ma is asszociálódik a magyarság említésével. Ily merevedett sablonon úgy üthetnek át friss, új színek, ha a magyarság útja európai jelentésű inicaitívát jelent, mint a Fiatal Magyarország példája mutatja.

Kosáry Domokos

[37] L. Felszeghy ism. M. Szemle. 1928.

A mai külföld szemlélete a magyarságról

I.

Ha a magyarság valóságos képét kellene megrajzolnunk, akkor az elnagyolás veszélye mellett is előnyösebb lenne egyetlen alapvetően jellemző vonásból kiindulni s ennek a fénye mellett vizsgálni végig azokat a formákat, melyekben a magyarság a spontán létezés, az akarati lendület és a tudatos szellemiség síkjain megjelenik.

Ha azonban azt a képet akarjuk megrajzolni, ami a magyarságról mások szemében: a külföld szemében kialakult, akkor nem indulhatunk ki egy centrális, a mai külföld által alapvetően jellemzőnek ismert vonásból, mert ilyent nem találunk. Mozaikszerűen egymásmellé helyezve kell fölvázolnunk azokat a különböző színfoltokat, melyekből a magyarságnak a mai külföld szemében ismert képe összetevődik. Tennünk kell ezt azért, mert ennek a képnek a legjellemzőbb és legdöntőbb vonása a szervetlenség és összefüggéstelenség, vagy mondhatjuk így is: a kulcsjellemvonások teljes nemismerése, félreismerése. Angolról, franciáról s általában minden, a maga közösségi formáit már megtalált európai népről tudunk valami olyant mondani, ami, ha elnagyolva és frázisszerűen is, de mégis fényt vet arra a módra, mellyel e népek a maguk lelki, szellemi és szervezeti egyensúlyát megtalálták, s ami megmagyarázza, vagy legalább is megközelíteni engedi e népek jellemző magatartásait. A magyarságról a mai külföldnek nincs ilyen kulcsmondata; a nekünk kijáró állandó jelzők: „lovagias", „nemes", „tüzes", „vad" semmitmondók vagy — ami még rosszabb — félrevezetők, s állásfoglalásaink végső rúgóit meg nem értetik. A mai külföld magyarságszemlélete izolált és ellenmondó szinfoltokból tevődik össze s számunkra sem marad más hátra, mint egymásmellé helyezni a magyar hangulat, a magyar ember, a magyar politika és a magyar szellemiség körül kialakult külföldi szemlélet mozaikdarabjait.

Midőn e vonatkozásban „külföldről" beszélünk, ez alatt elsősorban azt az ú. n. „Művelt Nyugat"-ot értjük, amelyben a mai fehér ember világközvéleménye kialakul. A magyarságról való összkép Közép- és Keleteurópában nem mindenben azonos a nyugateurópaiak szemében élő képpel; de már csak azért is érdekesebb és teljesebb a nyugateurópaiak magyarságszemléletéből kiindulnunk, mert ez magábanfoglal nemcsak speciálisan magyar, hanem közép- és keleteurópainak ismert elemeket is, melyeket a körülöttünk élő

népek, mint velük közös vonásokat, már ezért sem láthatnak tisztán.

Ha ennek a szónak: „magyar" a mai külföldiben fölidézett, a konkrét magyar embertől, vagy Magyarországtól mint politikai alakulattól független *hangulati* képét nézzük, akkor a legelső, amit meg kell állapítanunk, hogy mindaz, ami a „magyar" jelzővel ékeskedik, csaknem teljes egészében az exotikum körébe tartozik, és pedig abba a csoportba, amelyet „európai exotikumnak" nevezhetnénk. Kelet-, dél- és északeurópai népek a társaink ebben az együttesben. Az exotikum e fejezetében a gőgös magyar oligarha, a színpompás népviseletek, a végtelen „steppéken" száguldó betyár, és a tüzes vagy szomorú, de mindenképen „ősi", „vad" nótákat húzó cigány egy teljesen kibogozhatatlan egyvelegbe: hol szlávként, hol hun-mongol-törökként elkönyvelt „keleti íz"-ben keverednek összsze. Ez az egyveleg részben valódi eredetiségénél, részben régtől fogva hozzátapadt elemeknél fogva valóban az európai exotikum első sorában foglal helyet, ahol legföljebb az orosz és a spanyol érdekességek előzik meg.

Az ember-ideál szempontjából ennek az összképnek a magja tulajdonképen a magyar középosztály háborúelőtti emberideálja: a lovagias, bátor, presztizs-tartó és könnyen hevülő úri ember típusa. Erre a hazai magra azonban a külföld magyarságszemlélete a barbárságnak, és pedig az eredeti, érdekes és exotikus barbárságnak a színeit rakta rá, amit egyrészt a háború előtti oroszokról fennálló ugyanilyen exotikus képnek a befolyása, másrészt a mongol-huntörök eredettel kapcsolatos tévképzetek ferdítő és színező hatása tesz számukra groteszkké és fölismerhetetlenné. A nálunk járt külföldi, ha bizonyos mértékig csalódva nélkülözi a magyar exotikum egyes, várt külső rekvizitumait, a legkevésbbé sem hagyja magát kárpótolni a mi európaiságunk dokumentumaival, amit olyan tiszteletreméltó buzgalommal hordunk eléje; annál könnyebben kárpótolható néprajzi érdekességekkel, Hortobággyal és cigánnyal. A külföldiek erre vonatkozó naiv feltevései és a magyar exotikum ízetlen irodalmi és filmbeli megjelenései jelentőségüket meghaladó megdöbbenést szoktak okozni az intelligens hazai közönség körében. Az az összkép, amit a magyarság mint európai exotikum jelent, az értékelés síkján nem jelent sem jót, sem rosszat; mindent összevéve inkább előnyös, mint hátrányos, bár egy, a jövőben kialakulható szerves magyarságkép szempontjából teljesen használhatetlen.

A „magyar" szó hangulati jelentésén és a hozzáfűződő exotikumon túlmenőleg keressük azokat a megkülönböztető jegyeket, melyek a külföld szemében a *magyar embert* mint személy szerint ismert tulajdonságok egységét jellemzik.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes magyar emberből elvont kép — s ez minden más nációra is vonatkozik — elsősorban a *viselkedés* képét jelenti. Érzelmi, erkölcsi és értelmi tulajdonságok csak a viselkedési formákon keresztül rögzítődnek meg s egy nem-

zet egész erkölcsi és szellemi struktúrájáról nem kaphat a külföld pusztán az egyes embereken keresztül képet, csak akkor, ha az egyes emberben megnyilvánuló vonások az erkölcsi, politikai, szellemi kultúra objektív jelenségeiben és teljesítményeiben is megerősítést nyernek. Az egyes emberről szóló kép tehát önmagában elsősorban a viselkedési kultúra képe lesz.

Ebben a vonatkozásban különbséget kell tennünk egyrészt a magyar arisztokratáról, vagy a vele egyenlő külső lehetőségekkel és viselkedési kultúrával rendelkező arisztokratikus magyar alakjáról élő kép, másrészt a középosztálybeli átlagos magyarról élő kép között.

A személy szerint ismert magyar arisztokratát a külföld szemében nem jellemzik élesen megkülönböztethető és elhatárolt „magyar" vonások. Természetesen nem gondolunk most arra a benyomásra, amit a nálunk járt külföldi, pld. Keyserling kaphat a magyar arisztokrácia egészéről mint társadalmi osztályról, amely kép nem nélkülözi a speciális magyar vonásokat. Azonban a külföldön ismert magyar arisztokrata már osztályának nemzetközibb jellegénél fogva sem viseli magán magyar voltának azokat az élesen kirajzolt előnyös vagy hátrányos színeit, amelyeket a többi magyarok mutatnak.

Ezzel szemben igenis jellemzi és pedig előnyösen jellemzi a magyar arisztokratát az, hogy viselkedési kultúrájában, létezésének esztétikájában és társadalmi helyzetének tartásában az európai arisztokráciák első garnitúrájába tartozik. Hiányzik belőle a kelet-európai arisztokráciák arisztokratikus máz alatti félbarbársága, a déleurópai arisztokráciák társadalmi tartásban való lazasága. A magyar arisztokrata a mai külföld számára teljességgel európai viselkedést, határozott és esztétikus társadalmi tartást jelent.

Úgy lehetne mondanunk, hogy sokkal előnyösebb kép él róla a külföldön, mint idehaza. Ebben természetesen része van annak, hogy ez a kép külföldön is többé-kevésbbé arisztokratikus körökben alakul ki; része van annak, hogy a külföldet járók rendesen az értékesebb elemekből kerülnek ki. De hogy a magyar arisztokrata Magyarországon sokkal inkább ismerődik gőgösnek és zárkózottnak, mint külföldön, annak a kialakulásában a döntő momentum hazai eredetű. És pedig nem más, mint a viselkedési kultúra Nyugat-Európában meglevő egységének és egyetemességének a teljes hiánya idehaza, amiről a továbbiakban még lesz szó. Nálunk a különböző társadalmi osztályok viselkedési módja nemcsak fejlettségben, kidolgozottságban és finomságokban különbözik, hanem emberideáljában és elemi formájában alapvetően eltér egymástól, márpedig az úgynevezett „gőgös elzárkózás" mindig és mindenütt nemcsak magasabbrendűségérzésből, hanem a viselkedési kultúra terén fennálló különbözőségből és idegenségből ered. Természetesen egészen más lapra tartozik, hogy a magyar társadalom egészségtelen túltagolódásában az arisztokráciának magának is része van.

Az átlagos középosztálybeli magyarról szintén elsősorban nem

értelmi vagy erkölcsi tulajdonságai, hanem viselkedése alapján alkot képet a külföld. Ez a kép távolról sem olyan egységes, mint a magyar arisztokratáé, de végeredményben inkább előnyös, mint hátrányos. Általában egyrészt szeretetreméltóság, szellemesség és jó kedély, másrészt bizonyos külsőségesség, és a megbízhatatlanságig menő pontatlanság azok, melyeket jellemző vonásként kifelé mutatunk. A magyar viselkedési kultúrának osztályok szerinti éles különbözőségei miatt azonban a külföldi gyakran nehezen igazodik ki, mikor pld. „magyar"-ként lát egymás mellett szokatlan, de érdekes magatartásbeli fínomságokat és ordító „középeurópai"-ságot.

Jellemzi végül föllépésünket az, hogy — belsőleg is hangsúlyozottan, külsőleg is észrevehetően — külön állástfoglalunk a „külfölddel" és a külföldivel szemben, akár odakünn állunk a külföld színe elé, akár idehaza rohanjuk meg szeretetreméltóságunkkal az itt járó külföldieket.

A magyarság mint európai *politikai* egység, a külföld számára két dologról ismeretes: az egyik a magyar revíziós mozgalom, a másik a magyar politikai konzervatívizmus.

A magyar *revíziós* mozgalmat külföldön — eltekintve azoktól, akik kritikátlanul mellette vagy ellene vannak aszerint, hogy az egész komplexumról való első informátoruk magyar volt-e vagy utódállambeli — általában sokkal jobban ismerik, mint ahogyan azt mi gondoljuk. Nem egyszer találkozunk a reviziós állásponttal szemben már előre védekező attitüddel, amely annak hangoztatásával kezdődik, hogy „nagyon is jól ismerjük a magyarok jogos sérelmeit..." s egy „mindazonáltal"-lal bevezetett teljes elutasítással zárul. Ha a magyar revizió hátteréül szolgáló erőkkel és tényekkel nincsen is külföld túlságosan tisztában, eléggé határozottan és tudatosan helyezi el a magyar revíziós mozgalmat az európai közösség egyensúly-rendszerében. Eltekintve azoktól a dinamikus külpolitikát folytató államok polgáraitól, akik a magyar revíziós mozgalmat mint külpolitikai szövetségest veszik számba, a nyugateurópai közvéleményben mind magyarbarát, mind magyarellenes oldalon a magyar revíziós mozgalom úgy szerepel, mint az európai egyensúly és béke szempontjából nyugtalanító jelenség. A nyugateurópai külföld részéről, akár a revizió mellett, akár a revizió ellen történik állásfoglalás, — aszerint, hogy egyesek a statusquo fenntartása útján, mások a revizió megvalósításával látják jobban biztosítottnak az európai békét — ez elsősorban is nem szimpátiából vagy antipátiából, hanem az európai stabilitás iránti aggodalomból fakad.

A mindnyájunk által folytatott reviziós propaganda további színt jelent abban a képben, ami a külföldön a magyar emberről él. A külföldön járó magyarok fellépése e téren egészben szimpatikus, de nagymértékben naiv képet mutat, ami azonban már nem a revizió ügyéből magából, hanem közönségünk külpolitikai kultúrájának nagyfokú fejletlenségéből következik.

A politikai *konzervativizmus,* mely a külföld szemében a ma-

gyarságnak mint politikai egységnek jellemző vonásaként jelenik meg, kibogozhatatlan összevisszaságban foglalja magában a magyar nagyurak díszmagyarját, a nemzetiségek és parasztok oligarhikus elnyomását, a titkos választójog hiányát, a magyar alkotmány ősi voltát, a Szent Korona tiszteletét, a királyság intézményéhez való ragaszkodást és a legitimizmust. Ez a képzetcsoport együttvéve úgy szerepel, mint politikai téren való érdekes, de egyben érthetetlen maradiság, amely, ha mélyebb tradícióinál és kultúrájánál fogva nem is kerül egy kalap alá a háború előtti Oroszország, Törökország vagy a Balkán elmaradottságával, de végeredményben mégiscsak valamiféle elmaradottságként könyvelődik el. Ne gondoljuk, hogy a külföldnek ezt az álláspontját politikai vagy világnézeti momentumok lényegesen befolyásolják. Igaz hogy egy angol természetesebbnek veszi a díszmagyart, mint egy francia; egy katholikust inkább érdekel a Szent Korona szimbolikája, mint egy marxistát, de mindez nem változtatja azt a végeredményt, hogy a külföld bennünket valamiféle politikai álomvilágban lát élni. A magyarok politikai erejét érdekes módon leginkább azok az osztrákok ismerik el, akik még emlékeznek a háborúelőtti magyarságnak a Habsburg-birodalomban játszott, számbeli arányát felülhaladó szerepére.

A külföldnek a magyar *szellemiségről* alkotott képe oly terület, amely kevésbbé éreztet speciálisan magyar vonásokat, mint gondolnánk. A magyarság európai jelentőségű kultúrteljesítményei közül egy-két név az, ami határozottan magyarként ad színt a magyarságról való összképnek, de nagyban és egészben azt kell látnunk, hogy inkább a magyar kultúrális fejlődés vonalában szervetlenül álló és kiugró nagyságok azok, amelyek külföldön jobban ismeretesek. A külföldnek a magyar szellemiségről való képe elmosódottan illeszkedik bele abba az összképbe, amelyet a középeurópai, illetve a keleteurópai jelent. A kulturteljesítmények folytonosságának és egymás között való szervességének hiánya jellemzi a külföld előtt a magyar szellemiséget épúgy, mint a többi, Németországtól keletre eső népek teljesítményeit, ha olymértékben nem is, mint a balkáni népekéit. Teljesítményeink európai nívója, ami mi magyarok is sokat hangoztatunk — gyakran ahelyett, hogy hagynánk e teljesítményeket magukat beszélni — nem változtat azon a helyzeten, hogy a magyar szellemi fejlődés még nem jutott el arra a pontra, ahol a maga teljes egységében tudhat európai jelentőségű lenni.

A magyar szellemiség európai szerepére nézve külföldön is, itthon is legismertebb formula a Nyugat és Kelet szellemi értékeinek közvetítése, ha úgy tetszik egyesítése. Ez a formula még leginkább a magyar művészetre vonatkozóan mond valamit, egyébként tartalmatlan s szinte alig konkretizálható. Megjegyezhetjük hogy nem is nagyon előkelő ez a szerep a szellemiség területén és hitünk szerint erősen alatta marad a magyarságban adott lehetőségeknek.

A konkrét magyar ember szellemisége három irányban mutat-

kozik a külfölddel szemben: tehetsége, általános műveltsége és egyetemes világképe irányában.

Ami a *tehetséget* illeti, erről a mondanivaló kevés, de jó: a külföld tudomása szerint Magyarországon sok a tehetséges ember és ez egyezik a mi tudomásunkkal is.

Az *általános műveltség* szempontjából a mai külföldnek nincs külön képe a magyarságról, hanem ismer egy kelet- és középeurópai összképet, melyet széleskörű s a nyugateurópai átlagembert felülmúló adatszerű általános műveltség mellett a megértésben és megítélésben nagyfokú, egészen a sznobizmusig terjedő bizonytalanság jellemez.

Végül a *szellemi világkép* szempontjából par excellence középeurópai vonásként viseljük a szellemi világ jelenségeinek nagymértékben politikai ízű szemléletét. A középeurópai ember az utóbbi száz esztendőben, de főleg a háború után az egységes emberi világképet élesen szembenálló politikai világnézetekkel helyettesítette, s Nyugateurópát is — a nyugateurópaiak előtt nagymértékben érthetetlen módon — elsősorban politikai jelenségeinek ferde tükrén keresztül akarja megérteni, természetesen sikertelenül. Ez a politikus szemlélet logikus következménye Középeurópa kritikus állapotának; ezt a mentalitást a nyugateurópai külföld szemében mindenesetre a politikai ízű aktivitás túlbecsülése jellemzi, szemben az egyébfajta (gazdasági, jogi, szervező, kutató, művészi) aktivitással és az esztetikus létezés értékeivel.

Végigtekintve azokon a mozaikdarabokon, amelyekből a mai külföldnek a mai magyarságról való képe összetevődik, valóban az egymással szervetlenül összefüggő, előnyös és hátrányos színképeknek nehezen szétbogozható összességével állunk szemben. Nehéz eligazodnunk, hogy a számunkra fontos, de a külföldnek érthetetlen, a külföldnek tetsző, de számunkra komikus vonások, a zavartalanul előnyös, vagy a mindenkép hátrányos tulajdonságok tömkelegében mi okozza az összkép szervetlenségét s végeredményében a külföld számára szimpatikus, de reánk semmikép sem megnyugtató eredőjét.

Ha azt keressük, hogy az adott mozaikképben mi az, ami önmagában zárt, kifelé harmónikus és egyöntetű képet ad, akkor egyedül az arisztokrata magyar alakja tekinthető ilyennek. Semmi kétség abban, hogy ez a kedvező benyomás, terjedelmében kiskörű, hatásában korlátozott és jelentőségében csökkenő. De ha az egész magyarság összképében csak a magyar arisztokrata által mutatott képet találtuk harmonikusnak és egyöntetűnek, akkor érdemes ennek okait keresnünk még akkor is, ha tudjuk, hogy a magyar arisztokrata semmiképen sem jelentheti azt a bázist, amire támaszkodva sarkaiból ki lehet fordítani a magyarságnak a külföld tudatában élő szervetlen és széteső képét.

Azok közül az elemek közül, amelyek a külföldnek a magyar arisztokratáról való szemléletét egységessé és előnyössé teszik, kettőt szeretnék kiemelni. Az egyik az, hogy itt egy harmónikusan ki-

fejlődött és élő tradiciókkal biró valódi kultúráról (viselkedési kultúráról) van szó, amely ugyanakkor teljességgel európai jellegű. E kettőt egyszerre sem a többi magyarság viselkedési kultúrájáról, sem a magyar exotikumról, sem a magyarság *mai* politikai kultúrájáról nem lehet elmondani. A másik kiemelni való momentum az, hogy az arisztokrata magyar magatartása az egyetlen, amely a külfölddel szemben mindig erőlködés, igyekvés és szándékosság nélküli. Azok a többi attitüdök, melyeket a magyarság a külfölddel szemben fölvesz, bármennyire is különböznek egymástól nívóban, értékben és hatásban, mind hajlanak arra, hogy barátságos vagy erőltetett arccá merevedjenek a Nagy Fotografus: a „Művelt Nyugat" lencséje előtt. A magatartások emberi és magukért való jellege az, amit a külföldi, a magyarságnak vele szembefordított arcáról gyakran hiányolni kénytelen.

Azt mondottuk, a külföldnek a magyarságról való képe szervetlen, összefüggéstelen és néha torz is. Az a kérdés, mi hiányzik ahhoz, hogy egységes és harmonikus legyen.

Az a kép, ami az európai „közvéleményben" angolról vagy franciáról él — függetlenül attól, hogy előnyös-e vagy hátrányos, szimpatikus-e vagy antipatikus — nemcsak egy képet, hanem egy világképet is jelent. Ha kevésbbé határozottan körvonalazva, de ugyancsak valami egységet és emberi mondanivalót jelent az olasz, a spanyol, az amerikai, a német, a skandináv, a holland is. A „külföld" számára mindannyian a létezésnek egy bizonyos esztetikáját, az emberi akaratnak egy bizonyos lendületét, a szellemi értékeknek egy bizonyos rendjét jelentik. Az a kép viszont, ami a külföld szemében a magyarságról él, — épúgy, mint számos más európai, főleg közép- és keleteurópai nemzeté — nem mutatja, hogy mögötte az abszolut emberi vonásoknak ugyanaz az egysége lenne. Mi tudjuk, hogy van, s hogy a magyarság is bizonyos abszolút emberi állásfoglalásokat jelent a létezés, a cselekvés és a gondolat alapvető kérdéseiben, de azt is tudjuk, hogy ezek az abszolut emberi színek nemcsak a külföld számára ismeretlenek, hanem sokszor jóformán a magunk számára is, vagy, ami ennél is rosszabb, félreismertek és megformálatlanok.

Az utolsó évtizedekben szinte az egész magyarság óriási erőfeszítéseket tesz, hogy nemzetünket a külfölddel megismertesse, a reá vonatkozó tévedéseket eloszlassa és a magyarságról kedvező képet alakítson ki. Ezt az erőfeszítést a jövőben természetszerűleg épúgy folytatni kell, mint eddig. De a döntő csatát nem itt kell megnyernünk. Ahhoz, hogy ez a szó „magyar" az emberi mivoltnak egy önmagában zárt és harmónikus színét és formáját jelentse, nem a többi emberiséggel, a külfölddel szemben való állásfoglalásunkat kell megváltoztatnunk, hanem itthon kell kultúrává, stílussá és szellemmé tennünk mindazt, ami ma lehetőség és őserő.

Ifj. Bibó István

II.

Magyarországnak, úgy látszik, végzete, hogy a világ érdeklődését csak egy-egy nagy tragédia árán fordíthatja maga felé. Nagy nemzeti katasztrófáink előtt is itt éltünk Európa közepén, mégis egy Mohács, Világos vagy Trianon kellett, hogy a külföld érdeklődése felénk forduljon s hosszabb-rövidebb időre megajándékozzon figyelmével. Mohács után jelent meg rólunk az első hír az akkor még csecsemőkorát élő német sajtóban, Világos után angol, német, francia könyvek egész áradata ismertet bennünket s, amióta csonka ország lettünk, Európa érdeklődésében egyszerre ismét tetemes hely jutott számunkra. Ritka alkalmak voltak ezek, amikor Európa utánunk nyúlt és karjába vett, hogy meghallgassa panaszainkat, de huzamosabb ideig egyik sem tartott. A részvét hangja hamar elhalkult, a fölfedező kéz visszahúzódott s az érdeklődés éveire közömbös századok következtek. Egészen kivételszámba megy a mai helyzet, amikor Európa mind többször nyitja ránk az ajtót, kíváncsisága nemhogy betelne, de nő s másfél évtized elmultával is frissek és érdekkeltők vagyunk számára: divatosságunk felett, úgy látszik, nyomtalanul halad el az idő.

Pedig sajátosságaink, magyarságunk, lelkünk és szívünk ma is ugyanolyan, mint tegnap vagy tegnapelőtt volt. Ami megváltozott, az a körülöttünk levő helyzet, egy végzetesen összekúszált, meggyötört és szétszabdalt Középeurópa, válságok és betegségek állandósult tüneteivel, kibékíthetetlen ellentéteivel, gondjaival s ezen belül egy megváltozott Magyarország, mely ugyan már csak árnyéka a hajdaninak, szívfacsaró torzó, de vitalitása, életakarása érdekkeltőbb látvány a réginél s tán jobban is tud bánni az érdekkeltés, maga-bemutatás eszközeivel, mint a háborúelőtti, békebeli Magyarország. Valóban ezen a téren szembeszökően megváltoztunk és mások vagyunk. A négyéves véres lecke kilendített szunnyadó közömbösségünkből s újra megtanultunk olvasni a külföld arculatán. Hiába, végzetünk láthatólag az is, hogy mi magunk is csak egy-egy katasztrófális sorsfordulat árán jutunk el világos pillanatainkhoz. Ilyenkor látjuk csak meg a maga rideg valóságában, mennyire rokontalanok és egyedülvalók is vagyunk, s ami a társtalanságnál még százszorta fájóbb, mennyire nem ismernek vagy félreismernek bennünket. Nyugalmasabb éveinkben mintha az öntudatkihagyás kórokozóival fertőződnénk; kétségtelen, nemcsak egyének, hanem a népek is szenvedhetnek ‚demenciában' s a magyarság öntudat-zavara — különösen a háborúelőtti évtizedekben — végzetesen nagy volt. Körülötte a népek kavargó színjátéka folyt, határain ellenfelei első gyenge pillanatára vártak, hogy megrohanhassák s ő ködképekkel — harmincmillió magyar, stb. — bódította magát, „nemzeti ellenállással", vezénysző-harcokkal, oktalan közjogi vitákkal bíbelődött s nem vette észre, hogy a készülő európai leszámolás előestjén olyan egyedül és félreismerten áll, mint a mesebeli törpe az óriások között. Öntudata érthetetlenül kihagyott, az Alpe-

sek vonalán túl egyszer sem nézett, hogy a külföld vajjon mit csinál, mik a tervei vele s nem kellene-e gyökeresen módosítania azon a képen, melyet rosszakarói festettek róla a nyugati közvéleményben. Ebben az időben a magyarság csak egy-egy nagy alakjában jutott világos pillanatokhoz: amikor elkésve végre maga is feleszmélt, már helyrehozhatatlanul itt volt az összeomlás s mögötte Trianon.

Felébredni egy tragédia közepén keserű és szívetelállító dolog, de jóhasznú is: hosszú évekre nem szenderedünk ismét álomba attól, amit az események tükrében magunkról és mulasztásainkról megláttunk. A feladat óriásinak, majdnem teljesíthetetlennek látszott ezekben az években, belevinni, belemaratni Európa könnyen felejtő tudatába, hogy mi is itt élünk, vérzünk és vívódunk, hogy ezer év után is megmaradtunk annak, ami lényegünk és értelmünk volt; ha nem jobbak, de rosszabbak se vagyunk az ősibb családfával kérkedő nemzeteknél s jogunk van arra, hogy retusáljunk, javítsunk fotografiánkon, mely ellenségeink jóvoltából színeződött annyira torzra és sötétre a még bennünket ismerőknél is. Nagy feladat, szerény eszközök, ezernyi akadály, kis nemzet: kétségtelen, hogy tizenöt év alatt még nem vihettük sokra s az eredmény még kevés; de Európa érdeklődése már tartós, állandóan foglalkozik velünk s mindig újabb és újabb szálak szövődnek a magyarság és az idegen nemzetbeliek között. Barátokat könnyen szerzünk ott, ahol eddig még ismeretlenek voltunk, de nehezen ott, ahol már félreismernek bennünket. A felvilágosító mozgalom időnként önkéntes „szövetségestársakat" is kap, (a multban: frankper, Jankapuszta, stb.), amik a baráti huzalok nagy gonddal kiépített finom hálózatát durván összekúszálják, de végleg meg nem semmisíthetik már. Ma erősebben, mint valaha, benneélünk Európa tudatában s csak tőlünk függ, meddig és hogyan maradunk meg ott; mert ránkirányítani a figyelmet tőlünk függetlenül fellépő okok is elősegítették, de, hogy az érdeklődés tartós legyen és maradandó, az már egyedül a mi munkánk kérdése. Szerencsére ma már ott tartunk, hogy a külföld-felvilágosítás ösztönünkben fontos és nélkülözhetetlen kötelességgé nőtt, Európának kérdezés nélkül is felelünk s hozzánkjövő fiait nem eresztjük el többé üres szívvel: valami felejthetetlen emlékfoszlányt vagy igazságunk egy-egy kitörölhetetlen élményét mindegyik elraktározza magának útravalóul. A barátszerzésben, ebben a háborúutáni új magyar ‚műfajban', napról-napra tökéletesbedünk, s mint valami szűz ugarba, állandóan új és új élményeket vetünk Európába, hogy most pótoljuk azt, gyorsan és sietve, amit egy különben lázas és élénk korszak békésen szunnyadó magyar nemzedéke megtenni elmulasztott.

De valójában ismer-e már bennünket Európa? S tisztán, reális színekben lát-e? Van-e nagyobb betakarítani valónk másfélévtizedes felvilágosító munkánk eredményeképp? Irásos dokumentumok, könyvek, cikkek s friss személyes tapasztalatok azt mutatják, hogy Európa fogalmai még meglehetősen hiányosak és rendezetlenek ró-

lunk, népünkről, politikai és társadalmi berendezkedéseinkről, némely pontban pedig teljesen zavarosak és rosszulértesültek, különösen, ha a nagy átlagtömeg ismereteit vesszük alapul. A primitív, egyoldalú szemlélettől, mely főleg az utóbbié, a szétágazó, részletes, nagyobb és fontosabb dolgokban meglepően jólértesült ismeretkörig, mellyel kizárólag csak az érdeklődő és mélyebb intellektusoknál, a művelt, külföldi relációkban is otthonos rétegeknél találkozunk, a változatok egész skálája figyelhető meg. Azok a népek, melyek földrajzilag is közelebb esnek Magyarországhoz, természetesen jobban értesültek és másként is látnak bennünket, mint a távoliak, amelyekkel mindezideig sem sok, sem állandó kapcsolataink nem lévén, megfelelőbb és igazabb magyarság-szemlélet nem is alakulhatott ki náluk. Mint vizsgálódási terület, természetesen tagadhatatlanul érdekesebbek az előbbieknél s tanulságosabbak is, mert híven tudósítanak arról, hogyan és minő tények, élmények szivárogtak ki közéjük s hogyan torzultak, deformálódtak a tér távolán át s az illető nép sajátos felvevő és szemlélő képességén keresztül.

Európában, természetesen, a németség ismer bennünket a legjobban s aránylag a legvilágosabb és legigazabb fogalmai is vannak rólunk és életkörülményeinkről. A közelség, a százados történelmi kapcsolatok, a szomszédi érintkezés ezer alakja, az értesültség megszerzésének könnyebb módja, stb. mind hozzájárult ahhoz, hogy körében tisztultabb felfogás terjedjen el s reálisabban láthassa is a magyarságot. Persze, a helyzet itt sem kielégítő és ugyanaz: a birodalmi németség távolabbeső részénél gyakran bukkanhat az ember homályos és rendezetlen képzetekre, néha elképesztően hamisakra is, amit csak kirívóbbá tesz e nép sajátos lelkialkata, objektívitásra, precíz ismeretszerzésre irányuló törekvése, ösztönösen jól és kimerítően tájékozódni kívánó lelkiismeretessége. Mégis vígasztaló, hogy mindenütt él rólunk egy többé-kevésbbé általános kép, mely ugyan tájak, világnézetek, politikai csoportok, társadalmi osztályok s műveltségi viszonyok szerint igen különböző elemekből alakul s ezen belül is az egyes egyének felületessége vagy aprólékossága szerint egyszínűbb vagy többrétűbb, de mégis közelebb jár a valósághoz, mint a többi nemzetek szemlélete. Az olaszság — másik közeli „szomszédunk" — szemléletében is több a valóság, mint a költött vagy homályos képzet, amit kétségkívül a huszas évek közepe óta tartó s állandóan erősbödő politikai és szellemi kapcsolataink eredményeként lehet elkönyvelnünk. Olaszország a háború előtt nem sokat tudott rólunk, sőt, mondhatni, alig többet a semminél. (Vizsgálódásunk legalsóbb határának itt is, mint a többi népeknél, a műveltebb polgári rétegeket, pontosabban az ú. n. középosztályt értjük.) A monarchia két népe között különbséget nem igen tettek, a magyarság mint valami osztrák válfaj szerepelt tudatukban. Megismerkedésünk voltaképen csak a háborúban történt, folytatódott a békekötések utáni években s különösen meleggé és intenzívvé vált a huszas évek vége felé. Ekkor indul meg az olaszság felfedező útja Magyarország felé, íróik, ujságíróik, politikusaik nagyszámban ke-

resnek fel bennünket s hazatérve sorozatos beszámolókban adnak tüzetes ismertetést „a nemes, lovagias magyar népről". Ez a folyamat még ma is egyre bővül és élénkül, eredménye határozott, világos és reálisabb szemlélet, de csakis a műveltség magasabb szintjén álló rétegeknél, amelyeknek módjukban áll ismereteiket tökéletesbíteni állandó hírlap- és könyvolvasás, előadások hallgatása, stb. útján.

A francia nép még ennél is frissebb ismerkedésben van velünk. Érdeklődése csak az utóbbi évek alatt fordult felénk nagyobb arányban. Fogalmai ennek megfelelőleg, csekély kivételtől eltekintve, többnyire bizony még eléggé homályosak, korlátozottak, nem ritkán teljesen hamisak vagy rosszulértesültek is, különösen a mi politikai és társadalmi berendezkedésünket, külpolitikai orientációnkat illeti. A francia először is rossz utazó; nem globetrotter; hazája megszokott keretei közül nem szívesen mozdul ki; maga tehát alig fog felfedezéshez látni. Amellett idegen népkről nem is szeret új ismereteket, ha azok homlokegyenest ellenkezők addigi fölfogásával, magáévá tenni. Logikus, racionális nép, de époly könnyen esik rabjául megtévesztő propaganda-adatoknak, különösen, ha azt tetszetős tálalásban hozzák eléje s nem kívánják megszerzett ismeretei korrigálását. S mintha szívesebben adna hitelt annak a progandának, melyet más nép terjeszt az illető országról. Lehet, hogy ezek szubjektív élményeim, de többszörös tapasztalt áll mögöttük. Ezeket a beidegzett fogalmakat és megrögzött előítéleteket nehéz eloszlatni, érthető tehát, ha a magyar felvilágosító munka lassan halad előre és nehezen ér el nagyobb eredményeket. Összehasonlítva a mai és a néhány évvel előbbi állapotot, jelentős javulás észlelhető mégis a műveltebb rétegek, főkép a priori külföldi ügyekkel foglalkozó egyének — ujságírók, politikusok — körében. Ezeknél is azonban még meglehetős sok zavaros és tisztázatlan elemet tartalmaz a szemlélet, önkényes fogalmazású ítéletekkel s absztrakciók ballasztjával súlyosan megterhelve.

A kör minél jobban tágul s a földrajzi távolság minél nagyobb, annál inkább gyérülnek az ismeretek rólunk s a meglévőkben is annál torzabb a valóság. Angliában talán még kevesebbet tudnak a magyarságról, mint Franciaországban, pedig az angol utazó-fajta, élelmes és élvező világvándor, szeret bolyongani szigetországa és a kontinens között. Érdeklődését azonban, úgy látszik, csak a legutóbbi négy-öt évben keltették fel a „kis keleti ország" dolgai. Azóta, igaz, felfedező útjai tengelyében vagyunk, de ahhoz, hogy szélesebben gyűrűző tudat alakuljon ki rólunk, ez még igen kevés. A mindenben politikát kutató és gyanakvó francia, a romantikus és érzelmi velejáróktól meg nem szabadítható olasz, az aprólékos, lelkiismeretes, de sok hangulati elemtől is fűtött német szemlélet mellett az angolban található meg még — már ott, ahol megvan, persze — a legőszintébb képesség tisztán, hidegen, világosan meglátni egy nép erényeit és jóoldalait, hibáit és hiányait menten mindennemű

érzelmi és színező beállítástól. Mihelyt az angol nép jobban megismer bennünket, kétségkívül kihatással lesz ez európai helyzetünkre is. Félő azonban, hogy ez az idő túl lassan érkezik el számunkra. Felvilágosító akciónk során eléggé későn kapcsoltuk be Angliát a magyarság áramkörébe; még később érkeztünk el más országokba, amelyeket földrajzi távolságuknál s a magyar érdekek támogatásában való hatástalanságuknál fogva elmellőzhetőknek véltünk (Spanyolország, Portugália, az északi országok, stb.) vagy pedig a rosszindulatnak és ellenszenvből táplálkozó szemléletnek olyan páncélöve[1] épült ki körülöttünk, hogy azzal megmérkőzni céltalannak és feleslegesnek éreztük és érezzük ma is még (a kisántánt-államok, Szovjetoroszország, stb.). De különben is, ma legjobban érdekel bennünket a „művelt nyugat", annak a négy-öt nagy népnek a véleménye és elképzelése, amelyeknek kezébe van sorsunk jelene és jövője letéve s voltakép egész Európáé is. Ha nem is ők egyedül — Európa, az élet szava és üteme az övék itt; műveltségének ők a hordozói, előljárói; számunkra elsősorban bír fontossággal az, hogy ők hogyan vélekednek rólunk és mit látnak magyarságunkban.

Bármennyire sablónná gyűrt dolog is ma már s bármennyire felháborodunk is még rajta, „a magyar" a külföldi agyakban még mindig nem mentesült bizonyos romantikus velejáróktól és érzelmi színezéstől. Európának — mindegy, hogy rokon- vagy ellenszenv kísér-e bennünket — még mindig valami titokzatos, álmodó, romantikus színekben játszó nép vagyunk, ama bizonyos keleti fajta, amelyben „a turáni puszták sejtelmes világa álmodik és kapcsolódik az európai intellektus komoly és absztrakt lelkiségével." Ezt egy német újságíró írta a minap rólunk, de bármilyen nemzetiségű is írhatta volna, mert az általános és felületes szemlélet Európaszerte ilyen és ehhez hasonló elemekből áll. Évek óta egyebet sem teszünk a külföld felé, mint hangoztatjuk európaiságunkat, s a külföld éppen azokat a vonásokat és fogalmi tényeket tartja vissza emlékezetében a legszívesebben, amelyeket mi a legodaadóbban igyekszünk kitörölni. A „tüzes magyart" Berlinben például elkoptatott Mikosch-viccekkel és hangos „tyuhaj"-jal üdvözlik a társasában s bizonyára nyomban ledarálják neki az elmaradhatatlan puszta-gulyáskéremszépen-tsikós-repertoárt. Párisban intelligens társaságban még mindig nem ritka a „tzigane"-okkal való összetévesztésünk s csak nemrégiben jelent meg a Vu-ben „Petite suite hongroise" címen egy Magyarországon járt francia ujságírónő tollából olyan cikk, mely a paprika-cigány-csárdás hármas jegyében emlékezik meg rólunk s képeit is úgy válogatja össze, hogy azok a már meggyökeresedett tudatot erősítsék: a fővárost pompázó fénykép mutatja be, míg a vidéket — három, vályogvető falusi cigánycsaládról felvett foto-

[1] Ez a „páncélöv", sajnos, nem egyszer mind a két oldal súlyos hibája. *Szerk.*

grafia képviseli. Úgy látszik, ebbe már bele kell nyugodnunk, hogy Európa minden sarkában az átlag-polgár, ha egyáltalán már hallott valamit rólunk, a „magyar" szóhoz nemzeti jellegzetességünk tipikus hordozóiként, a puszta, cigány, csárda, gulyás, stb. képzetét kapcsolja s ezen keresztül lásson bennünket. Bele kell törődnünk, hiszen azt kell látnunk, hogy minden fáradozásuk ellenére a külföld nem is akar lemondani ezekről a kedélyes hangulati adottságokról, ahogy például mi sem emlegetjük másként szomszédainkat s az idegen nemzetbelieket, mint ahogy azok az európai köztudatban élnek, mozognak és ágálnak. Valósággal nemzetközi panoptikum ez, a klisírozott nemzeti sajátosságok elpusztíthatatlan kelléktára, ide fordul egzotikumokért, tipizáló motívumokért, népi sajátosságokért, jellemző jegyekért még ma is a film, színház, operett s még az idegenforgalmi reklám-hadjárat is. Néhány esztendővel ezelőtt még azt reméltük, hogy a magyarságról ezek az elnyűhetetlen szemléleti jegyek már végkép lehámlottak és lomtárba kerültek, míg most, hogy a külföld számára határozottan divatba jöttünk, élénkebbül és elevenebben tolulnak elő, mint valaha is. Elősegítjük ezt részben magunk is, mikor vendégeinket pár budapesti nap után már lehurcoljuk vidékre, Hortobágyra vagy Bugacpusztára s amióta vidéki városaink oly nagy lázzal rendezik a különböző csikós-, juhász- és pásztornapokat. Az idegen, mikor mindezeket látja, természetesen nem tud aztán megszabadulni attól a gondolattól, bármennyire igyekszünk is másoldalról meggyőzni ennek ellenkezőjéről, hogy mégis csak „a puszta és a fokos népe vagyunk" s „legszebb élményünk a sírvavigadás".

Már kisebb kör az, mely e felszínes jegyek mögött észreveszi s értékeli európaiságunkat s vonzó emberi tulajdonságainkat is. Ezek számára is azonban valami megnevezhetetlenül különös és érdekes ellentét népe vagyunk, melynek egyik pólusán európai életszínt, másikán romantikus, keleti lelkiség és természet található Ezt a kettősséget látják Budapest arculatán, a vidék képén, az egész magyar tájon. „Európa és Ázsia ölelkezik itt — írják — a tájban, a város és falu életében, a magyar sajátos lelkiségében"; ezt fedezik fel már Buda és Pest elhatárolt, egyéni jellegzetességén is, a vidék méla egyhangúságában s a falvak és puszták álmodó, mély csöndbe fult magányában. Emberi sajátosságainkat, a magyar lélek jellemző vonásait is ebből a szempontból boncolják és elemzik a leggyakrabban. Német, francia, angol megfigyelésekben mindig elsősorban ötlik szembe a lovagiasságunkra, színes fantáziánkra, líraiságunkra, szubjektív lelkialkatunkra, stb. való utalás. A németség a „szuperlatívuszok és végletek leglíraibb népének" tart bennünket, komoly és méltóságteljes, kissé dölyfös, de igen szivélyes „Herrenvolk"-nak, amelyben van bizonyos pompázni vágyó, teátrális hajlam, nagy adag bohém vídámság, nemtörődömség, mély érzelmi ellentétek, sok melankólia, szalmatűzként fellángoló lelkesedés, gyors csüggedés, némi kitartás-hiány és rengeteg úri ösztön. Némi kárörömmel igyekeznek

elvitatni a magyarságtól az alaposság, a hangyaszorgalom és a kis dolgokban is nagy rendszeresség képességét, de nem minden irígység és lehangoltság nélkül állapítják meg azt is, hogy sok dologban a német természet nem mérkőzhet a magyaréval: könnyedség, úri attitüd, arisztokratikus gondolkozás, mély kedély, dús fantázia, stb. inkább a mi mérlegünkön található. A franciák közül azok, akik közeli kapcsolatba kerültek akár otthon, akár nálunk a magyarsággal, még nagyobb lelkesedéssel emelik ki ezeket a sajátos magyar vonásokat s szinte minden esetben mgállapítják, hogy — rokon népek vagyunk; lelki habitusunk oly egyező, jellemvonásaink oly sokban kooperálnak egymással. „Le caractère magyar est genereux optimiste, tel que le nôtre... Ils aiment la gaité, élégance, franchise, finesse, honneur" s ezek mind francia tulajdonságok is, írják. „S'ils sont démeurés des Orientaux par une nonchalance, l'amour de la splendeur et la tendance à ce laisser guider par l'instinct je les sens — írja rólunk Claude Eylan a Revue de Deux Mondes egyik tavalyelőtti számában — être nos parents plus que ceux des peuples germaniques". Egy másik francia megfigyelő szerint népünknek „le goût de la fantaise, un certain sentiment romanesque constituent les traits essentiels". Nagyjában azonos ezzel az olasz szemlélet is. Az angol megfigyelők szeretik viszont kiemelni még társas ösztönünk erős fejlettségét, orientációs képességünket a világ dolgaiban, nagy vendégszeretetünket; észrevehető azonban némi kis hidegség líraiságunkkal, érzelmi telítettségünkkel s fölényes „úriságunkkal" szemben.

Egyet minden szemlélet egységesen szögez le s szinte példaként vetít saját nemzete elé: hazafiságunkat, amelyet szinte misztikus erejűnek éreznek. A Trianon elleni küzdelem látható jelei és ismételt megnyilatkozásai mély benyomást tesznek mindegyik nemzet fiára: imponál nekik a magyar ellenállás határozottsága, szívóssága; a revíziós mozgalom egységes frontot csinált a magyarságból, állapítják meg, s ez az egység *szerintük* következetesen fennáll minden fontosabb kérdésben. A nacionalista szellem erejét figyelik mindenütt s a tiltakozó jelszó, a „Nem! Nem! Soha!" majd mindenik külföldi szemlélő cikkében, írásában felbukkan, a németeknél, mint példakép, a franciáknál, mint intőjel. Csábító volna megrajzolni igazságunk terjedésének útját ezzel kapcsolatban a különböző népeknél, de ez túlterjedne vizsgálódási körünkön.

A földrajzi adatokat, valóságos elhelyezkedésünket Középeurópában a németek és olaszok kivételével kevesen tudják pontosan, de még ezeknél is gyakran akadunk hajmeresztő tájékozatlanságokra. Sokan helyeznek a Balkán közepére bennünket, vagy Csehország fölé, esetleg Lengyelország és Oroszország közé. Írásos dokumentumokban persze, ez kevéssé figyelhető meg, de a magánbeszélgetések sok elképesztő tájékozatlanságról tanúskodnak. A németek el tudnak helyezni bennünket Középeurópában, de részletesebb földrajzi adatok már az ő tudatukból is hiányoznak, legfeljebb olyan közkeletű fogalmak, mint Duna, Tisza, Nagyalföld, stb. ismeretesek

előttük. Magyarország területének nagyságáról szintén kevesen rendelkeznek pontos vagy csak megközelítő fogalmakkal. Az átlag műveltségű olaszoknál ugyancsak elenyésző a geográfiai tájékozottság, akárcsak az angoloknál. Mindegyiket „veri" azonban a franciáké, még az olyanoké is, akik középiskolát és egyetemet is végeztek: azt tudják, hogy országunk „elnyomta a cseheket, románokat, szerbeket és osztrákokat(!)" s ebből kifolyólag „területünk bizonyára az említett népek mellett vagy körül terül el", de azért Magyarországot alig képesek elhelyezni valahol Európában. Különösen lehangoló képet nyujtanak tankönyveik, meyekben a magyar városok a leggyakrabban német nyelven vannak megjelölve, „Budapestnek csak egy hídja van" s falvaikban „rettentő sok cigány" él.

Politikai berendezkedésünkről, államformánkról és politikai viszonyaikról általában kielégítő ismeretekkel rendelkezik az átlagos európai szemlélet; tudják rólunk, hogy parlamentáris államformánk van, csak azon a téren ingadozók a fogalmak, hogy királyság vagy köztársaság vagyunk-e; politikai vezetésünk szellemét illetőleg megoszlanak a vélemények, egyik parancsuralmat vet szemünkre, a másik túlságos ragaszkodást a liberális szabadsághagyományokhoz. Mindezt onnan mondják felénk, ahol a mienkével ellenkező szellemű berendezkedés áll fenn. Ez azonban végredményében belpolitika, amelybe a külföld csak kevéssé akar beleszólni. Annál jobban érdekli azonban külső politikánk, állásfoglalásunk a nagy európai kérdésekben, főleg Középeurópa és a Dunamedence rendezését illetőleg. Mindegyik nemzet a másiktól félt bennünket s érdekei szerint ítél meg, amint ez érthető is. A németség sorstársának és bizonyos fokig szellemi szövetségtársának tekint s úgy érzi, hogy mellette foglalunk állást, vagy ha nem is, nem leszünk akadályozói egy német vezetés alatt álló Mitteleurópának. A nemzeti szocializmus uralomrajutása óta Magyarország és törekvései iránt meglepően megnövekedett az érdeklődés, számolnak velünk, meg akarnak nyerni bennünket, ami mindenesetre „megnyerőbb" és egyben veszélyesebb is, mint a weimari Németország hideg közömbössége és visszahúzódása. Franciaország ma már egyre jobban kezdi észrevenni a középeurópai, ill. dunavölgyi veszélyt s ezzel együtt jelentőségünket is az európai színjátékban. Soha anyit nem írtak „Berlin mosolyáról", „megejtő varázslatáról" a magyarsággal kapcsolatban, mint az utóbbi időben; felhangzik gyakorta a biztatás, hogy ne higyjünk vakon Hitler országának, aggodalmas cikkek jelennek meg, hogy Magyarország megmentésére most már feltétlenül sort kell keríteni, mielőtt még végkép belehelyezné nyaségesnek tartanak bennünket, de a kétely néha még itt is felüti a fejét, hogy a magyarság nem követ-e titokban német orientációt. Angliában ebből a szempontból, mondhatni, teljes közömbösséggel találkozunk, ez a probléma ott nem annyira probléma, mint a körülöttünk lévő nagyhatalmak portáján.

A magyarság életkeretei, osztálytagozódása és társadalmi képe

meglepően érdekli a különböző népek kultúráltabb rétegeit. Az általános szemlélet az, amit egy francia írónő tömörön így fejez ki: „Dans sa structure sociale la Hongrie fut longtemps un pays moyenâgeux; elle l'est encore". Ez persze nem helytálló, de alig tehetünk valamit ellene a külföldön. Beidegzett, különösen az ellenséges propaganda hatására visszavezethető felfogás az is, hogy nálunk „még élnek brutális és vad oligarchák, akik elnyomják a népet, mágnások, akiknek egyetlen gondjuk a földművelő rétegek kiszipolyozása". A társadalmi ellentéteket jóval élesebbnek ítélik, mint bárhol másutt a világon, az egyes osztályok nagy elkülönülése szerintük tipikus és sajátságos magyar tünet. A németek szemünkre vetik az uralkodó kaszt-szellemet, a franciák pedig a történelmi osztályok még ma is jelentékeny szerepére mutatnak rá a politikában és egyebütt. Sokszor összetévesztik a látszatot a valósággal, de akadnak, akik hosszabb időt töltve Magyarországon rájönnek végül is arra, hogy a magyar mágnásosztály már régen csak a látszatot igyekszik fenntartani, de életszintje, uralmi helyzete már hosszú idő óta gyökeresen más, mint elődeié volt. Birtokrendszerünk kiáltó ellentéteire sokszor igen helyesen mutatnak rá s összeegyezhetetleneknk tartják a mai idők mentalitásával s szociális áramlataival. A magyar középosztály hiányolása is gyakran feltűnik; szegénysége, „elproletárizálódása", az uralkodó osztályokéval szembeni tarka kevertsége, szétfolyó keretei, nagyjában tudott tények. A munkásosztály vonásaiban nemzeti színeket alig találnak, annál élénkebben érdekli azonban a külföldet a magyar paraszt: kivétel nélkül minden idegen, aki közelebbről is megismerkedett vele, kiemeli józanságát, bölcs magatartását, arisztokratikus természetét, tekintélytiszteletét és nagy munkaszorgalmát. Olyan körben, ahol ilyen kapcsolat nem jöhetett létre, a parasztságról csak a külföldi tudatokban kijegecesedett sablont emlegetik, sok hangulati elemmel, lírai képpel átszőve. Francia szemlélők gyakorta összevetik francia sorstársával s ilyenkor sietnek megállapítani, hogy természetükre nézve meglepően egyezők, de a magyar bizonyos hátramaradottsága gazdasági és gyakorlati téren, primitív életkeretei, igénytelen lakáskultúrája s élelmezési viszonyai francia földön elképzelhetetlenek lennének. Okait e felötlő állapotnak elhanyagoltságán túl, nagy szegénységben látják. Egy francia újságíró nem győz eléggé csodálkozni, hogy „egy parasztcsalád évi jövedelme még a 300 pengőt sem éri el. A pénz ritkasága meghökkentő ... Vidéken még egy százpengőst sem bir felváltani a turista". Az angolok különösen jellemzőnek találják a magyar paraszt büszkeségét, nemes előkelőségét. Egy angol író, M. Macartnay Hungary c. nemrég megjelent könyvében azt írja róla, hogy „büszkébb, nemesebb, mint a német, francia vagy angol, de kevésbé takarékosabb, felvilágosultabb és szorgalmasabb is." A magyar népélet felé különben ma Európából igen élénk figyelem és érdeklődés árad. Valami „ősi eredetiséget, civilizációtól meg nem rontott eredetiséget, Középeurópa egyetlen, még aránylag ismeretlen, exotikus szigetét" látják benne, amelyet

mindannyian csodálkozással, szeretettel és érdeklődéssel fedeznek fel.

Magyar irodalom, művészet és zene még nagyrészt homályos körvonalakban bontakozik ki a külföld szemléletében. Irodalmunk megismerésének nyelvünk állja útját, a megjelenő kevés fordítás nem talál széles tömegek felé útat. Színműirodalmunk terméséből inkább csak az export-célokra készültek jutnak ki külföldre, ezekben azonban sajátosan magyar levegő s érdekkeltésre alkalmas vonzó nemzeti hang nem található, a figyelem felkeltésére tehát képtelenek. Ugyanezt mondhatjuk el a kikerülő operettek, filmek hatásáról is. Azok a művészeti formák, melyeknek formanyelve nemzetközi, így a festészet, vagy a zene, már inkább hódítanak: az utóbbi jelentős és sajátos magyarságát többfelé hallani értékelni. Az átlag-szemlélet azonban még így is csak operett- vagy cigánymuzsikánkat ismeri s lát benne vonzó magyar attrakciót.

Európa tudata a magyarságról, ha vázlatos keresztmetszetünkből most a végső konklúzió levonását kíséreljük meg, még igen hiányos és szegényes, különösen, ha annak az egyes műveltségi rétegek és osztályok szerint mutatkozó fokozatait vesszük szemügyre. Még általános s körvonalaiban sem nagyon határozott képet sem találunk mindenütt, részletekbe menően pedig csakis egy kis kör, a magasabb műveltségi szinten állók s a vállalkozó felfedezők köre ismer bennünket mindegyik országban. Ugy látszik, Európának eddig még csak úgy-ahogy bemutatkoztunk, de tartós ismeretségbe még nem léptünk vele. Pedig a közelebbi ismeretség mindkettőnknek csak használna: a magyarságnak is, Európának is.

Csiszár Béla

Magyar gazdaságtudomány

II. A tanyakutatás gazdaságelméleti fogalmai

A magyar tanyakutatás irodalma igen nagyszámú és változatos munkákat mutathat fel, amelyek különböző szempontból elemzik magyarázzák és értékelik e különlegesen magyar jelenséget. Mindamellett azonban nem mondható, hogy jól ismerjük a tanya tényeit és jól tudjuk, mi a teendő. Egy olyan empirikus-laikus tanyafogalom lett általánossá az irodalomban — termőföldön egymagában álló lakóház — amely elejét vette minden módszeresebb és eredményesebb kutatásnak. Alig érthető, hogy nincs a tanyairodalomban mű, amely az önként kínálkozó gazdasági és társadalmi szempontból közeledett volna a tanya jelenségeihez és e réven az egyedül lehetséges megnyugtató tanyafogalmat alkotta volna meg. Gazdasági szempontból is nagyon tanulságos azonban a különböző szempontú tanyakutatásoknak az áttekintése, mert ezúton lesz nyilvánvaló a gazdasági fogalmazás elengedhetetlen szükségessége.

A kialakult kutatási irányok felölelik a tanya 1. gazdaságtechnikai, 2. településföldrajzi, 3. demologiai, 4. közigazgatási, 5. kultúrális és 6. nemzetpolitikai vizsgálatát és alapulnak mind e vizsgálatok a településföldrajz által kimélyített laikus-empirikus tanyafogalmon.

1. A gazdaságtechnikai kutatás alapszempontja: (Foerster, Cserháti, Szűcs M.) melyik az eredményesebb mezőgazdasági termelőrendszer: a falu, vagy tanyarendszer. Falurendszer pedig amint a lexikon mondja: „a gazdálkodásnak az az alakja, amely szerint a földművelők nem a művelés alá eső földjeiken, hanem bent a községben laknak". Tanyarendszer ezzel ellentétben oly rend, melyben a földművelő termőföldjén lakik. Ez a kérdésfeltevés azonban olyan indokolatlan és helytelen általánosításon alapszik, hogy a különben helyes szempontú vizsgálódás nem eredményezhet helytálló ismereteket. A tanyarendszer távolról sem szimpla ellentéte a falurendszernek, hanem sokkal összetettebb jelenség.

2. A településföldrajzi érdeklődés (Bátkay, Győrffy, Szabó stb.) ragadta meg először a tanya jelenségeit, és máig a tanyakutatás alapszempontját képviseli. Kérdésfeltevése: emberek milyen formában és hol telepednek le és mily okok hatása képpen áll elő ilyen, vagy amolyan településforma. Ez a szemlélet nem ismeri a társa-

dalmi funkciók tagozódását és számára mindazon hely, ahol emberek tartózkodnak, egyformán telephely. Legfeljebb azt érzékeli, a települési szemlélet, hogy tömör, vagy szétszórt-e az illető település. Másfajta szemléletnek kell rámutatnia arra, hogy a tanya egészen más funkciónak a helye, mint a falu, vagy a város.

3. A demológiai kutatás (Thirring, Schneller, Kovács Alajos stb.) még kevesebbet mond a tanya lényege felől. A népességi tudomány csak egyet tart szemelőtt: a népanyag állagát változásait, tömörülését, tehát azokat a jelenségeit, amelyek számokkal kifejezhetők. A tanyát csak mint a népesség tömörülésének illetve szétszóródásának egy sajátos formáját világíthatja meg a demológia. A statisztikai módszer számára hozzáférhetetlen az a különbség, ami a város, falu és tanya között a végzett gazdasági és társadalmi funkció tekintetében fennáll.

4. A közigazgatási tanyakutatás (Weis, Kiss, Benisch stb.) már készen kapott tanyafogalmat tart szem előtt, amikor azt kutatja, hogy a közfeladatok megoldása tekintetében, milyen különleges követelményeket támaszt a tanya. A közigazgatási tanyavizsgálat értéke azon fordul meg, hogy helyesen fogja-e fel a tanya tényeit, vagy nem? Mivel a jelenlegi tanyaközigazgatási munkák a tanya településföldrajzi fogalmát tartják szemelőtt és szétszórt falut látnak a tanyában, minden — a felvett föltételekhez képest helyes — javaslat célt tévesztett.

5. A tanya kultúrális mérlegelése rendszerint a termelői értékével való összemérés alakjában jelentkezik és a tanügy kérdésének tükrében szemléli az egész tanyai kultúrális kérdéscsomót. (Benisch, Csernay, Deli stb.) A kivételhez tartozik Buday György, aki a kultúra egészének szempontjából veti fel a tanya kultúrális kérdését, és azt kutatja, hogy a tanya miként nyújthatja a kultúrális élet feltételeit. A kultúrális vizsgálódás értéke is azonban a tanya biztos és eligazító fogalmán múlik.

A tanyairodalom legszámottevőbb része nem a feltárás, és értelmezés szempontjait követi, hanem az alakítás, a tanyapolitika útjait vizsgálja. Nagy, Kaán, Czettler munkái egészen általános nemzetpolitkai szempontból közelítenek a tanyához és azt kutatják, hogy mit jelent a tanya a nemzeti fejlődés szempontjából és fogyatékosságai hogyan pótolhatók. A merőben politikus szándék azonban elhanyagolttá és másodrendűvé teszi a tényfelderítést az általános nemzetpolitikai szemlélet pedig kizárja minden szakszerűségnek az alkalmazását. Mindkét irányú elhajlás pedig elkerülhetetlenül odavezet, hogy célt téveszt a javaslat, melyet a nemzetpolitikai tanyairodalom előterjeszt.

A vázlatos irodalmi áttekintésből két felismerés válik nyilvánvalóvá: egyik az, hogy szükség van egy olyan szempontra, mely alkalmas a tanya lényegének megragadására, másik pedig, hogy el nem engedhető követelmény a tényfelderítés és a célkitűzés szempontjainak a különtartása. Ilyen következtetések magától értetődően jelölik ki a magyar tanyakutatás útait: adassék magyarázat a

tanya gazdasági értelméről, mérettessék meg a tanya a gazdasági értékelés serpenyőjén és úgy jelöltessék ki egy új magyar tudománypolitikának az útja.

Könnyű belátni, hogy a tanya elsőrendben gazdasági jelenség és lényege csak gazdaságtani fogalmakkal fejezhető ki, de korántsem ily könnyű beilleszteni a gazdaságtan fogalmi rendszerébe. — A klasszikus gazdaságtan számára egyszerűen hozzáférhetetlen a tanya. — De osztja a tanya sorsát még jónéhány nagyjelentőségű konkrét gazdasági jelenség, melyekkel szemben szintén tehetetlen a gazdaságelmélet. Nem tud mit kezdeni a gazdaságtan a szövetkezetekkel, az autarchiákkal, városok berendezésével és a forgalmi egységekkel. Mindazok a nehézségek, amelyek a gazdaságelmélet útjában e konkrét tények oldaláról felmerülnek, egy gyökérre vezethetők vissza: szempontja a gazdaságtannak a gazdasági élet rendje, struktúrája számára nincs. A klasszikus gazdaságtan merőben funkcionális; azzal a hipotézissel él, hogy a gazdasági élet alanya az egyén és a gazdasági élet rendje a piaci verseny folytán kialakuló esetlegesség. A fölmerülő nehézségek világosan mutatnak arra a követelményre, hogy a termelés és fogyasztás funkcióinak felderítése mellett alapvető feladat a funkciónáló egységek kihámozása, tehát a gazdasági élet struktúrájának a megismerése. A gazdasági szerkezet feltárása azt fogja eredményezni, hogy ismeretesek lesznek a termelés és fogyasztás szervei, ismeretes lesz a társadalom gazdasági organizmusa. A struktúrális szempont egy új világot nyit meg a gazdasági gondolkodás előtt és fényt vet mindazokra a jelenségekre, amelyek a klasszikus gazdaságtan előtt ismeretlenek voltak. A struktúrális szemlélet világítja meg a tanya jelenségeit is.

A gazdasági szerkezet alapszempontja: mik a termelés és fogyasztás egységei, melyek azok a szervek, amelyeknek beszámítható a termelés és fogyasztás funkciója. Laikus szemlélet előtt is rögtön kínálkoznak ilyen egységekül a vállalatok, háztartások és ezeknek kisebb-nagyobb, szorosabb-lazább csoportjai: kartelek, trösztök, szövetkezetek stb. Ezeknek az egységeknek az összefüggése adja a társadalom gazdasági organizmusát. A gazdaságtudomány számára önként kínálkozó elv, hogy megkülönböztesse azokat az egységeket, amelyek a termelő, vagy fogyasztó magatartásoknak első gócosodását képezi s egyben oly szoros egységek, hogy számítási, jogi és vagyoni egységet is jelentek egyben. A gazdaságtan másként nem nevezheti ezen elemi egységeket, mint gazdaságoknak: a szerint, hogy mily funkciót teljesítenk termelő, fogyasztó, avagy együttesen termelő és fogyasztó gazdaságok. A gazdaságok egybecsoportosodásából előálló magasabb egységek, amelyek már lazább összefüggést képviselnek, szintén vagy elkülönült termelő, fogyasztó csoportok, vagy együttesen termelők és fogyasztók. Ezen alakulatoknak a neve legegyszerűbben és legáltalánosabban a gazdaságcsoport lehet.

Gazdaságok és gazdaságcsoportok sokféle változatai helytől és időtől elvonatkoztatható egységei a gazdasági életnek, különös fontossága van azonban a termelő és fogyasztó alakulatok térbeli el-

helyezkedésének nem különben a gazdasági élet időbeli egységeinek. Szempontunkból a területi struktúra feltárásának van különleges jelentősége, mert ez úton nyerhetjük a tanya gazdaságtani fogalmát.

A különböző funkciót végző gazdasági egységek rendszerint külön területi csoportokban helyezkednek el, aképpen hogy a települések területi rendje a gazdasági funkcióknak határozott egymást kiegészítő rendjét mutatja. A termelésnek és a fogyasztásnak a funkciói minden esetben sajátos területi alakulatokhoz fűződnek.

A gazdaságok és gazdaságcsoportok szervezeti, organizációs egységei a gazdasági szerkezetnek és jelentésük általános: a gazdasági magatartások azonosságát, vagy kiegészítő különbözőségét jelölik; ezzel szemben a területi egységek instumentális egységek is egyben: azonfelül, hogy azonos vagy kiegészítő magatartásegységeket jelentenek, jelentik egy-egy szerep ellátásának területi-technikai eszközeit.

Épen a területi-instrumentális vonatkozás vezet el a területi szerkezet legadekvátabb egységéhez: az üzemhez. Üzem az a gazdasági egység, mely adott helyen, adott eszközökkel egy, vagy több meghatározott gazdasági funkciót lát el. Az üzem gyakran azonos a gazdasággal: egy vállalat, vagy más termelő organizáció egyetlen üzem eszközeivel végezheti funkcióit, lehetséges azonban és igen gyakori, hogy egy gazdaság számos üzemi egységnek az egybefoglalása.

Az üzemek épúgy lehetnek termelők és fogyasztók, mint a gazdaságok, sőt e két alaktevékenység szerint való elkülönödésük adja a területi szerkezet legsajátabb színeit. A termelő üzemek más helyet és más eszközöket igényelnek mint a fogyasztó üzemek, egymáshoz való kapcsolatuk pedig kölcsönösen különleges közlekedést tételez fel. A gazdasági egységek ősi formája és máig fennálló alakja azonban híjjával van az ilynemű elkülönödésnek. Primitív termelés és igénytelen fogyasztás távolról sem oly eltérő funkciók, mint kifejlett alakjaik. A primitív együttes gazdaság és a falusi házigazdaság egyformán kerete a termelésnek és a fogyasztásnak, eszközei egyként szolgálják és szolgálhatják mind a termelést, mind a fogyasztást. Ilyen üzemalkat — mely vegyesnek nevezhető — területi és instrumentális állagában ha mutat is elkülönödést, oly kismérvű az, hogy a vegyes üzem máig jelentékeny összetevője gazdasági struktúránknak.

A termelés és fogyasztás folyamatai önmagukban gyökeresen eltérőek és megkülönböztethetők ugyan, a termelő és fogyasztóegységek azonban már összefolynak. Egy háztartás, amely fogyasztásnak a szerve jelentékeny termelő munkát is foglal magába, viszont minden termelőkeret mely hosszas tartózkodást kíván, már fogyasztást tesz szükségessé, sőt maga a termelőmunka javak fogyasztásában is jelentkezik. Valóban a termelés és fogyasztás önmagában elválasztható funkciói konkrét megjelenésükben olyan

kölcsönös egybeszövődést mutatnak, hogy pozitívista szemlélet szét nem választhatja őket.

A termelő és fogyasztó egységek megnyugtató szétválasztása csak távolabbi összefüggései tekintetbevételével lehetséges. Termelő üzemeknek csak azokat az egységeket nevezhetjük, amelyek egyéb egységekhez, végsőfokon a gazdasági organizmus egészéhez viszonyítva termelők; amelyek javakat bocsátanak ki. A háztartás hiába foglal magában jelentékeny termelőmunkát, mégis a különböző, üzemekben dolgozó egyének fogyasztóhelye és javakat nem bocsát ki még akkor sem, ha az előállításokra berendezkedik, ámbár rendszerint csak a kész javak tatarozását és gondozását látja el. Viszont fogyasztóüzemeknek hasonlóképen viszonylagosan csak azon egységeket tekinthetjük, amelyek javakat használnak el s amelyek e réven javaknak állandó beszerzését teszik szükségessé. Egy fürdőüdülőüzem pl. jelentékeny termelőmunkát feltételez és csaknem annyi embernek a munkáját igényli, mint amennyit ellátni képes, mindazonáltal fogyasztóüzem, mert a termelőmunka, amelyet magában foglal, kész javak gondozására szorítkozik és mindenkor alárendeltje marad a fogyasztásnak. Ez a megkülönböztetés minden felmerülhető esetben biztos támpontul fog szolgálni valamely gazdasági alakulat minőségére nézve: megkülönböztetőjegy minden esetben: kibocsát-e javakat, vagy inkább szükségel és elhasznál?

Miként általában a gazdasági egységek magasabbrendű formáinak a gazdaságok csoportosulását a gazdaság-csoportot ismertük meg, úgy területi vonatkozásban is az üzemeknek jellemző területi csoportosulásában találjuk meg a területi szerkezet magasabb egységeit. Csakhogy míg a gazdaságcsoport laza és elvont egység, addig az üzemek területi csoportja, mely leghelyesebben telepnek nevezhető, szoros és eleven egységkeret.

A telepek mindenképen üzemeknek szoros és konkrét csoportját jelentik, de nagy a változatosság a tekintetben, hogy milyen funkciókat végző üzemek csoportosulnak egybe. A két fő telepforma mindenesetre a termelésnek és fogyasztásnak az üzemeit magában foglaló területi egység. Termelőtelep: termelőüzemeknek egyhelyütt levő csoportja; fogyasztótelep pedig: fogyasztóüzemek területi csoportja.

Az üzemek azonban nem mindenkor elkülönülten termelők, vagy fogyasztók, ezenfelül termelő, vagy fogyasztóüzemek sem mindenkor csak egymás között csoportosulnak, hanem igen változatos vegyes összetételben képeznek területi egységeket. A vegyes üzemek csoportja természetszerűen együttesen termelő és fogyasztótelep. Ennek a telepalkatnak adekvát képviselője a falu. Mezőgazdasági, ipari, közvetítői és kultúrális vegyes üzemek alkotják a falu szerkezetét és a falu maga túlnyomó termelő funkciója mellett fogyasztótelep is egyben. A vegyes telepnek másik változata, mely elkülönült üzemek egybecsoportosulásából áll elő, azonban különböző szerepkörű üzemek tartoznak egybe. Példája az ilyen vegyes telepnek a város. A város-közép például kultúrális és közvetítői ter-

melő üzemeknek és kollektiv fogyasztóegységeknek bonyolult szövevénye.

Egybefoglalva a gazdaság területi struktúrájának elemzését, rá kell mutatnunk, mindenekelőtt a gazdasági szerkezet tértől és időtől elvonatkoztatott egységeire a gazdaságra és a gazdaságcsoportra, amelyek különböző gazdasági funkcióknak külön-külön, vagy együttes szervei. A területi szerkezet két egységalkatának megfelelő területi-instrumentális alakulatból üzemekből és telepekből tevődik össze. Üzem az elemi egység, a telep pedig a legnagyobb konkrét csoport.

A gazdasági struktúra vázolt fogalma és összetevői elméleti okfejtés következményei. A gazdasági egységek fogalma általában az előadott konkrét fogalmak elvont helyességének kérdésén túl az a probléma merül fel, hogy az egész struktúrális fejtegetés visz-e közelebb a gazdasági világ konkrét tényeihez, avagy puszta elméleti torna az egész. Ez utóbbi kérdést hivatott eldönteni az alább következő tényelemzés.

Az emberi települések végtelen sokfélesége első látásra áttekinthetetlen bonyolult halmaznak tűnik. Különböző érdeklődés, különböző szempontok alapján kíván rendet teremteni e szövevényben. A településföldrajz a település formáit és földrajzi okait tartva szem előtt, különböztet az egyes alkatok között, a demologia a népesség szétszóródásának és tömörülésének szempontjából osztályoz, a közigazgatási gondolkozás pedig a közfeladatok eltérésének alapján különböztet. Minden osztályozás azonban, akár tudományos, akár gyakorlati, ha nem veszi észre a települések társadalmi funkcióiban rejlő különbségeket, merőben fölületi osztályozás marad és igen messze jár attól, hogy alkalmas legyen akár a településformák lényegének a fölfedésére, akár településpolitikai meggondolások alátámasztására.

A gazdasági struktúráról szóló általános gazdasági elmélet felismerése éppen a települések gazdasági szerepének felderítéséhez segítik a kutatót.

Elméleti fejtegetéseinkből nyilvánvalóvá lett, hogy a termelés és fogyasztás külön-külön, vagy együttes üzemei és telepei képezik a gazdasági struktúra alapegységeit. Könnyen felismerhető, hogy egy-egy település üzemeknek, vagy telepeknek valamilyen tipikus vagy különös megjelenése. A vegyes üzemnek alapváltozata a mezőgazdasági parasztüzem, de nagyon hasonlatos hozzá a falusi és kisvárosi iparos és kereskedőüzem, a tekintetben, hogy itt is szétválasztatlanok a termelés és fogyasztás instrumentumai. Az elkülönült termelő és fogyasztóüzemek viszont valamikép mind a várossal kapcsolatosak és megjelenésük mindenkor városiasodást jelent.

A termelőüzem alapformája a műhely. Minden eszköz és berendezés a termeléshez idomul, és ha kapcsolatos is valamilyen fogyasztófunkcióval, az mindenkor alárendelt szerepű. További megjelenési formája a termelőüzemnek a gyár, műterem, iroda stb. Közös jellemzőjük a teljes idomulás a termelőfunkcióhoz.

A fogyasztóüzem kevesebb változatban jelenik meg, e kevés számú változat azonban két lényegesen eltérő alkatot képvisel. Egyik fajtája a fogyasztóüzemnek egyéni és családi: a háztartás, ez az üzemforma adja a termelőüzemek legnagyobb részét, a másik csoport viszont kollektív: tömegfogyasztásnak képezi keretét. Ezutóbbi csoportba tartoznak, a szállók, vendéglők, ellátóhelyek és a kultúrális fogyasztás tömeghelyei, mint múzeumok, színházak stb.

A telepek vegyes és elkülönült formái a különböző települési egységeknek jellemző összetevői, egy-egy település azonban nem egy-vagy több elhatárolható gazdasági telep foglalata, hanem egymásba folyó több egységé. Mindamellett az egyes telepalkatokban ráismerhetünk a gazdasági értelemben vett telepek jellemző vonásaira.

Laikus szemlélet három alapformáját ismeri a településeknek: falut, tanyát és várost. Gazdasági szempontú kutatás hasonlóképen e három főalkatot határolhatja el, rámutatván a változatok végtelen sokaságára.

Minden településformák között a városnak a kutatása tekinthet vissza a legnagyobb multra és gazdasági elemzéssel is legelsősorban a város dicsekedhet. Legtisztább és leggazdaságibb fogalom a Sombarté: „eine grössere Ansiedlung von Menschen, die für ihren Unterhalt auf die Erzeugnisse fremder Landwirtschaftlicher Arbeit angewiesen ist." Ez a városfogalom valóban rámutat a városnak egyik lényeges jegyére, azonban elhanyagolja a többit, amellett, hogy merőben funkcionális meghatározás, holott a város egy képződmény, mely különböző funkciók végzésére való készségnek és szerepnek a megrögződése: tehát struktúrális egység.

Megelőző fejtegetéseinkből világos, hogy a város különböző szerepű gazdasági telepekből tevődik össze. Előljárójában hozzátehetjük még ez alkalommal, hogy a különböző funkciót teljesítő telepeknek bonyolult szövevénye. Tüzetes gazdasági vizsgálat azonban rövid úton mutathat rá a város három irányú gazdasági szerepkörére: 1. a város lakótelepeiben különleges és fejlett szükségleteket és fogyasztást jelent, 2. a városi termelőtelepek különleges és differenciált termelőfunkciókat látnak el, 3. legjellemzőbb funkciója azonban a városnak a városcentrumok (city) mindenkori szerepe: a termelés és fogyasztás irányítása továbbá anyagi és szellemi javak forgalmának irányítása és lebonyolítása. Elemi tényként mutathat rá a gazdasági vizsgálódás a város és vidék korrelatív gazdasági természetére. A jellemzett városi szerepkörnek szükségszerű kiegészítője a környező falvak és tanyák, 1. közönséges és elemi szükséglete és fogyasztása, 2. őstermelése és egyéb közönséges termelőfunkciója, 3. és követő magatartása a város központi irányításának nyomán. Ilyen meggondolások után a Sombart-féle egyoldalú fogalom kétoldalúvá és általánossá egészül ki és akép helyesbbedik, hogy nagyobb lélekszámú területi csoport, mely fejlett közszükségletekkel rendelkezik és különböző szerepű termelő és fogyasztótelepeknek bonyolult szövevénye. Egészében pedig a kiegészítő funk-

ciókat végző környező telepeknek a központja. Ilyenféle városfogalom kellő arányban szemlélteti a városnak és a körülötte kialakult gazdasági körnek egybetartozását és a város szerepét ebben a körben.

A városfogalom, melyet vázoltunk, általános. Magában foglal minden városalkatot elhanyagolván a közöttük fennálló lényeges különbségeket. Szükséges kiegészítése tehát fejtegetéseinknek néhány jellemző városalkat, elsősorban a magyar városok konkrét elemzése.

A város prototípusa a nyugat-európai nagyváros, mely egyben ideálja is a legtöbb várospolitikának. A központi rész a city az anyagi és szellemi termelés irányításának, továbbá a szellemi termelésnek, a kész árúk elosztásának és a kollektív fogyasztásnak a helye. A következő külső régiók a tulajdonképeni lakórész és a szélső részeket a gyártelepek és a közlekedési üzemek foglalják el. Végül szeszélyes rendben sorakoznak rendszerint a város szélein kertszerű lakótelepek.

Lényegesen különbözik e nagyvárosi alkattól a nyugateurópai kisvárosok rendje. Minden városfajta között ez a legegyszerűbb. Egészen hasonlatos a mezőgazdasági falvakhoz, abban is, hogy vegyes üzemekből összetevődő vegyes telep és abban is, hogy csak centruma képvisel differenciálódott külön funkciójú telepet. Ipari és kereskedelmi falunak lehetne nevezni, ez analógia alapján, annál is inkább, mivel nagysága is gyakorta nem haladja meg egy alföldi magyar falu méreteit. Magyarországon azonban csak egy-két példában található meg ez a városalkat.

Ellentétben a nyugati kisvárossal, annál összetettebb a magyar Alföld városa, a mezőváros. Akár nagyvárossá duzzadó példány, akár falura emlékeztető alakjait tekintjük is egyaránt szembeötlő a falu jelenléte. Minden mezővárosnak alkatelemét képezi több elkülönült vagy egyetlen városövvé olvadt falusi telep. A faluszerű telepek között helyezkedik el centrálisan a tulajdonképeni városi rész, mely ép oly bonyolult szövevénye a különböző üzemeknek, mint a nagyváros city-je — noha egészében más alkatelemekből tevődik össze. A szellemi termelés, kollektív fogyasztás és nem mezőgazdasági termelés alanyainak fogyasztóüzemei mellett legjellemzőbb alkateleme a mezőváros centrumának, a tanyásgazdák tiszta fogyasztóüzemmé alakult lakóházai. Beszédesen példázza ez a tény azt, hogy földművelő népesség csak a tanyarendszer révén válik városlakó és városépítő tényezővé. A tanyáról szóló fejtegetéseink világítják meg jobban e paradoxnak látszó állítást. Ehelyütt annyi a fontos, hogy a mezővárosnak lényeges szerkezeti kiegészítője a tanya. Különleges tartozéka még a mezővárosnak a szélein elterülő zsellérnegyedek öve. A termelő-fogyasztó falusi teleptől abban különbözik ez a rész, hogy elsősorban fogyasztótelep, lakóinak termelőhelye, vagy a belsőbb falusi rész gazdatelkei, vagy a tanyák, vagy szétszórtan fekvő ipari üzemek.

Megelőző fejtegetéseimből kitetszett, hogy a falu vegyes üze-

mekből összetevődő vegyes telepalkat, rendszerint azonban egyetlen telep, tanya és más külső járulék nélkül. A város tüzetesen körülírt fogalmának megfelelően ehelyütt a falunak egybefoglaló fogalmát adjuk itt is a városnál kiemelt jegyekre támaszkodva elsősorban. Kisebb és mindenesetre korlátolt lélekszámú területi csoport fejletlen közületi szükségletekkel, mely egyetlen differenciálatlan termelő-fogyasztótelep hasonlóan vegyes üzemekből összetéve egészében pedig hozzátartozik valamely város köréhez. Nem szükségképen mezőgazdasági alakulat a falu, de viszonyaink között egyedül ennek van jelentősége. A mezőgazdasági falu nagyságának mértéke a mezőgazdasági termelés sajátos viszonyaiból folyik. Területi kiterjedésben határa a falunak az a távolság, amelyet a faluból ki és vissza érdemes megtenni a munka elvégzése végett. Ez a távolság 6—8 km. és egy ily sugarú terület népességben 5—6.000 lelket jelent. Ennél nagyobb falvak már kifelé tanyákat telepítenek, befelé pedig osztódnak és a mezővároséhoz hasonló centrális telepet fejlesztenek ki. Közületi szükségleteiben néhány kövezett út, részben burkolt járdák egy-két ártézi-kút elvezetés nélkül, ritkán villanyvilágítás a falu alkatának velejárói.

Átmenet a falu és a mezőváros között Alföldünk jellemző telepalkata a nagyfalu. A falu méretein kiterjedésben is túlnőtt közületi szükségleteiben is. A falu tagozatlan egységét felváltja itt egy csökevényes városi centrumnak a kialakulása és a falusi részek többes megjelenése, továbbá zsellérnegyedek kialakulása a széleken, végül tanyák jelentkezése a külterületeken.

Nevezetes vállfaja a falvaknak a szórványfalu. A hegyvidékek ismert és rendes telepalkata, Alföldünkön azonban történeti és várospolitikai okok eredményekép fejlődött ki, mint tanyaközönség. A tanyának és a magábanálló szállásnak különbsége, melyet alább fejtünk ki, rámutat arra, hogy nem minden tanyaközség szórványfalu, mindamellett van ilyen is magyar földön. Szerkezeti különbség a rendes faluval szemben mindössze annyi, hogy a termőföldek a házak mellett terülnek el és a szétszóródás folytán újabb közületi szükségletek támadtak, kielégítésük azonban még fogyatékosabb, mint a falunál.

A számottevő összes magyar telepalkatoknak a vázolása volt szükséges ahhoz, hogy megteremtsük a föltételeket a tanya gazdasági struktúrális fogalmának a megalkotásához. Az empirikus tanyafogalom egyetlen fogalmi jegy alapján ítél tanyának nagyon is különböző jelenségeket: tanya a termőföldön magában álló épületcsoport. Ezzel az egységesítő szemlélettel szemben rá kell mutatnunk arra a laikus szemlélet előtt is nyilvánvaló különbségre, mely a tanyáknak legalább is két fajtája között fennáll. A szegedi tanya pl. bekerített több szobából álló és városiasan kiképzett házvégű épület, melyben lakója a kimozdulás szándéka nélkül lakik, közigazgatási szerve, temetője, iskolája és temploma van a tanyán és a városban csak vendégül fordul meg a tanyalakó. Viszont a vásárhelyi tanya pl. egyáltalán nem végső lakóhely és nem is rendelke-

zik az állandó lakás ékítményeivel. A gazdaság színhelye és lakásul csak hosszabb-rövidebb ideiglenességgel szolgál. A birtokosának háza és minden közszükségleti helye a városban van és a tanyáról hazajövén saját, vagy rokonai házában száll meg, nem pedig idegen helyen. A kétfajta tanya oly lényegesen eltérő. Üzem és telep, hogy ha egyiket tanyának tekintjük, a másikat külön néven kell nevezzünk.

Egyelőre azonban nem érintve a szóvátett különbséget, egységben szemléljük a tanyaszerű jelenségeket, hogy egyetlen közös jellemvonásukat, mely a felületi egyezésen túl is megtalálható közöttük, fölfedhessük. Akármely tanyavidéket tartjuk is szem előtt, meg kell állapítanunk, hogy a tanyák egymás közt csak kezdeti csökevényes csoportosulást alakítottak ki. Minden tanyavidék támaszkodik valamilyen önálló társadalmi-gazdasági és közigazgatási egységre. Ezen az egyezésen túl azonban minden másban különbözik a két alkat. Az igazi tanyák, mint a vásárhelyiek, struktúrájuk és szerepük szerint képtelenek az önállóságra, viszont az olyanok, mint a szegediek, bátran megállhatnának önállóan, ha történeti és közigazgatási kényszerűség nem kötné őket. Az egyik teljes üzem és telepforma, a másik járulékos kiegészítő.

A szegedi tanya vázlatos leírása nyilvánvalóan mutatja, hogy a tanyák egyik fajtája a falusi házhoz hasonlatosan együttes termelő-fogyasztó-üzem. Lakóház és gazdasági udvar egyben. Tekintetbe véve a szétszórt fekvést, szórványfalunak kellene minősítenünk az efféle tanyavidéket, ha valamilyen önálló csoportosulást mutatna. Ilyen falumaggal azonban alig néhány effajta tanyavidék rendelkezik, ennek híjján pedig nem szórványfalunak, hanem egy sui generis telepalkatnak kell minősítenünk, ha a tanyáktól is külön akarjuk és külön kell választanunk. Az ősi településformát, mely minden más telepalkatnak az alapját képezte úgyis mint egyes üzemet, úgy is mint csoportját az egész telepet szállásnak nevezi a településtudomány, indokolt, ha mi is szállásnak nevezzük a se nem szórványfalu, se nem tanyaszerű telepeinket. Ez a szállás differenciálatlan termelő és fogyasztóüzemeknek laza területi csoportja, mely kiegészítője a hozzátartozó falunak, városnak és önmagában csak kezdetleges csoportosulást mutat. Közületi szükségleti igényben óriásiak, kielégítésben azonban minimálisak. Faluszerű tanyaközpontok ilyen szállások vidékén képződnek és képződhetnek, megállapíthatjuk azonban, hogy a magyar tanyavidéknek kisebb része tekinthető szállásnak, noha az aránya egyre növekedik. Nagyobbrészt napjainkban is az igazi tanyák csoportjába tartozik.

A tanya a városhoz — faluhoz közvetlenül és egyénenként tartozó termelő üzemeknek laza területi csoportja, mely közvetlen kiegészítője a városi falusi háznak, mint fogyasztóüzemnek. Közületi szükségletei jelentékenyek, de ezek nagyrészükben termelési szükségletek. A tanya tehát nem vegyes üzem, mint a falusi háztartásgazdasági, vagy a szállás, hanem differenciált termelőüzem.

Az elkülönült termelőüzem pedig egészen más képet mutat,

mint a termelő-fogyasztó gazdaság. Kizárólag a termelés funkciójának a szerve. Akár teljes, akár részleges termelő funkciót végez, a fogyasztás általában kívül marad keretein. A mezőgazdaság és az ipari vagy kultúrális termelőüzemek között általában semmi különbség nincs egyaránt a fogyasztástól elvált termelési funkciót teljesítő egységek, azonban konkrét megjelenésben a mezőgazdasági termelés különleges tulajdonságai számos sajátságos jellemvonást adnak a mezőgazdasági termelőüzemnek. A különbségek főforrása, hogy a mezőgazdasági termelés anyaga élőlények, amelyek a szerves élet változásainak vannak alávetve, míg minden egyéb termelés holt anyaggal dolgozik. A mezőgazdasági termelés állandó jelenlétet követel, miáltal a termelés szorosan leköti a termelőt. Az üzemek szempontjából az a következménye e körülménynek, hogy a mezőgazdasági termelőüzem minden differenciáltsága ellenére sem lehet olyan kizárólagosan termelő, mint az ipari, vagy kultúrális üzem. Míg az egyik oldalon a műhely, műterem, iroda és az ipari és kultúrális termelés egyéb üzemei a termelők szempontjából kizárólagosak és órára kiszabott munkaidőt tesznek lehetségessé, addig, a mezőgazdasági üzemek, tanya, major annak ellenére, hogy ezek is elkülönült termelőüzemek, hosszabb évszakokra és évekre kiterjedő tartózkodást, tehát évszaknyi munkaidőt követelnek meg. A tanyai üzemeknek két különös alakját ismerjük magyar földön. Az egyik a tanyást, vagy egyéb alkalmazottat magában foglaló szerződéses tanyaközösség, a másik a családi tanyaközösség. A cselédes tanya képe a következő: a birtokos városi lakóháza szolgál háztartásul, a tanya pedig termelőüzemül és tanyán csak munkaidején és csak ideiglenesen tartózkodik a birtokos, illetve családtagjai, viszont a tanyás és egyéb alkalmazott számára a tanya fogyasztóüzem is, bár rendszerint azok számára is csak ideiglenes. A családi tanyaközösség lényegesen különbözik ettől a városi ház, mint háztartás és a tanyai gazdaság, mint termelőüzem ugyanazon család birtokában van. A városi házban a munkától kiöregedtek laknak, de ugyanitt a fiatalok számára is rendelkezésre áll a háztartás. A család egészéhez viszonyítva tehát a városi falusi ház fogyasztó és a tanya termelőüzem.

Sommás fejtegetéseink végén is eredményül csak elméleti kategóriákat kapunk: gazdaságelméleti adalékokat a települések, a elsősorban a tanya földerítéséhez. Kiderítettük, hogy a tanya termelőüzem és csoportja termelőtelep, mely sajátságos differenciálódás eredménye s e réven kiegészítője a városi háznak, mint fogyasztóüzemnek. A fogalmazás éles és egyoldalú, de indokolt reakciója az azonosító és elmosódó fogalmazásoknak, amelyek előidézték, hogy a tanya lényege hosszú ideig fedve maradhatott.

A magyar tanyarendszer konkrét bemutatása a következő részben fog megtörténni, ehelyütt még csak egyetlen demológiai-statisztikai érvre hívatkozunk. Minden statisztikai kutatás első lépésnél észreveszi, hogy más a tanyáknak és más a városoknak — hogy mást ne anticipáljunk — népességi struktúrája, pl. a belterületi né-

pességnek átlagosan 15—18 százaléka a hatvan éven felüli, külterületen viszont alig 3—4 százaléka, vagy a másik: a belterületi népességnek átlagosan a férfiak 45—48 százalékát teszik ki, addig külterületen 54—56 százalékban részesednek. A feltünő demográfiai különbség félreérthetetlenül utal a gazdasági és társadalmi struktúra különbségeire.

Erdei Ferenc

Teremtő nevetés

(A „rózsát nevető leány" meseeleméhez.)

Abban a syncretisticus teremtés-mythosban, mely a leideni J. 395. jelzésű varázspapyrusba szőve maradt ránk,[1] kiemelkedő szerepet visz a demiurgos nevetése, mint teremtő principium: καὶ ἐγέλασεν ὁ θεὸς ἑπτάκις · χα χα χα χα χα χα χα. γελάσαντος δὲ τοῦ θεοῦ ἐγεννήθησαν θεοὶ ἑπτά, οἵτινες τὸν κόσμον περιέχουσιν οὗτοι γάρ εἰσιν οἱ προφανέντες. κακχάσαντος πρῶτον αὐτοῦ ἐφάνη φῶς καὶ αὐγὴ διηύγησεν τὰ πάντα... ἐκάκχασε δὲ δεύτερον· ἦν πάντα ὕδωρ... ἐκάκχασε τὸ ἕβδομον ἀσθμησάμενος καὶ κακχάζων ἐδάκρυσε καὶ ἐγένετο Ψυχή... (κοσμοποία 32—81. ss. ... *és felnevetett az isten hétszer: ha, ha, ha, ha, ha, ha, ha; és amint az isten felnevetett, létrejött hét isten, akik a világot fenntartják; mert ezek jelentek meg először. Az isten első felnevetésére megjelent a világosság és ragyogás ragyogott be mindent... és felnevetett másodszor, és volt minden: víz... és felnevetett hetedszer, úgy, hogy elakadt a lélekzete, és nevetés közben könnyet ejtett és lett Psyché: a Lélek...)*[2]

Az emanatio-nak ezt a sajátságos formáját, a „teremtő nevetést" nyomon követő ἐσύρισε ἐπόππυσε — ἔφη Ἰάω formulákkal együtt, A. Dieterich vizsgálta először.[3] „Schöpfung durch den λόγος, das ἔφη, ist die gewöhnliche und uralte Form der Emanation nicht bloss in assyrischer, aramäischer und hebräischer Überlieferung, sondern auch in den alten ägyptischen Hymnen: aus dem Munde des Alleinen fliessen die Götter; 'er spricht das Wort, es erschaffen sich die Götter'." S utal Philon λόγος-fogalmára, idéz egy orphikus töredéket, s kivált sok gnosztikus adatot. „Aber das alles gibt uns keinen bestimmten Anhalt... Es gilt vielmehr die ganz ungewöhnliche Vorstellung von der Schöpfung durch Lachen und Weinen Gottes zu verfolgen." A gyökerét ennek a gondolatnak, melyet a görögnyelvű kultúrában ismét orphikus töredékek, gnosztikus és mágikus papyrusok képviselnek, szintén egyiptomi képzetekben keresi

[1] Új kiadása: Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*. II. 1931, 86—131. ll.

[2] A papyrus 139—209. és 443—563. sorai párhuzamos szöveget nyujtanak; az ezekből helyreállított κοσμοποιία-t idézzük, v. ö. Dieterich, *Abraxas*. 1891, 3—20. ll.

[3] i. m. 21—31. ll.

Dieterich. De valamennyi egyiptomi idézetében a *sírás* dominál, míg a leideni κοσμοποιία-ban a *nevetés*, mely csak egyszer keveredik az isten könnyeivel. Már ez a különbség is gondolkodóba ejt, bár kétségtelen, hogy a κοσμοποιία összetételében — s általában e varázspapyrusok által képviselt kultúra hátterében — az egyiptomi elemek határozottan túlsúlyban vannak. A Dieterich által felhozott egyiptomi szövegek az égből jövő, megtermékenyítő esőt, harmatot azonosítják isten könnyeivel, — s a derült ég termést érlelő sugarait, mint az isten mosolyát felfogni: talán csakugyan az előbbi gondolat következetes továbbgondolása. Így esetleg Dieterich egyiptomi adatait a párisi nagy papyrushoz lehetne idézni jellemző párhuzam gyanánt: ἀνέθαλεν ἡ γῆ σοῦ ἐπιλάμψαντος καὶ ἐκαρποφόρησεν τὰ φυτὰ σοῦ γελάσαντος, ἐξωογόνησε τὰ ζῷα σοῦ ἐπιτοέψαντος... (1611. ss... *felvirult a föld, amikor te felragyogtál, és termést hoztak a növények, amikor te nevettél, és élőket hoztak létre az élők, amikor te elrendelted;*[4] s mindenesetre azokhoz a szavakhoz, melyeket a British Museum 46. sz. papyrusából idéz Dieterich ἐγώ εἰμι, οὗ ἐστιν ὁ ἰδοὺς ὄμβρος ἐπιπίπτων ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα ὀχεύη... (152. ss. ... *én vagyok, akinek a verejtéke az eső, amely lehull a földre, hogy megtermékenyítse . . .*)[5] Ilyen természetű meteorológiai vonatkozás azonban éppen nem érezhető a hét istent teremtő emanatio-ban. Itt a kacaj *hangja*, a nevetés maga, mint megszilárdulni, vagy legalább is formát ölteni képes *substantia* szerepel. S az isten száján kijövő hang ezért determinálja oly döntően az emanált teremtmény lényegét, szövegünkben a hét kacagás a fényt, a vizet, Hermest: az értelem, Γένναι-t: a születés istenét, Moirát, Kronost, s végül: az isten könnyeivel keveredve, Ψυχή-t, majd ezek után a süvöltő füttyszó (συριγμός) a sziszegő sárkányt, a δράκων Πύθιος-t, s a ποππυσμὸς [6] Phobost, a Félelmet, míg az Ἰάω kimondása után megjelenik a μέγας θεός : a legfőbb isten. Ezt, úgy látszik, egyéb párhuzamok jobban fogják megvilágítani, mint a Dieterich által idézettek.

Újabban E. Fehrle foglalkozott a kérdéssel, s nála a leideni papyrus kozmogóniája is annak a gondolatnak az alátámasztására szerepel, hogy a nevetés, mint az életkedv megnyilvánulása, megtörheti a halál erejét és életet hozhat létre. „Der Grieche nennt die trauernde Demeter ἀγέλαστος, d. h. sie lacht nicht mehr . . . Erst als sie durch derbe Späße zum Lachen gebracht war, zog der Frühling wieder ins Land . . . Dem griechischen Mythus liegt die Vorstellung zugrunde, *Lachen als Äusserung der Lebenslust könne den Bann des Todes brechen und Leben bewirken. In einer griechisch-ägyptischen Darstellung der Weltschöpfung wird erzählt, Gott habe siebenmahl gelacht, daraufhin seien die sieben weltumfassenden*

[4] Preisendanz, i. m. I. 124. l:
[5] u o. 186. l.
[6] Lefordíthatlan hangutánzó szó, valószínűleg a levegővel telt száj hirtelen elcsattantására, melyet épen mint gyermekijesztő mozdulatot ismerünk.

Götter entstanden. Beim siebentenmahl habe er Freudentränen gelacht, und sei Psyche geboren worden."[7] Fehrle ebből az alapgondolatból iparkodik megmagyarázni számos népszokást és hagyományt (pl. a *risus paschalis*-t), de fejtegetései a leideni κοσμοποιία szempontjából nem hoznak megnyugtató eredményt, mert a világteremtés első hét mozzanatát ezek alapján el kellene szigetelnünk a három utolsótól, a ποππυσμός, a συριγμός és az isten-név kimondása által történő teremtéstől.

Helytállóbbnak tetszik arra hivatkoznunk, hogy a kabbala felfogása szerint a *sófár* (templomi szarukürt, melynek főleg a zsidó újévi szertartásban van szerepe) hangjából angyalok jönnek ki, s állnak az Úr trónja elé szószólóként könyörögni Izrael bűne bocsánatáért: „Vajha jónak látnád, Örökkévaló Istenünk és őseink Istene, hogy felszálljanak ezek az angyalok, akik kijönnek a sófárból... dicsőséged trónja elé és jó szót szóljanak érettünk engesztelésül minden bűnünkért" — olvasható ma is a konzervatívabb zsidó újévi rituálékban.[8] A hellenisztikus teremtés-nyilatkozatban a demiurgos hét kacagásából született a hét isten, itt az ünnepi kürt felharsanó akkordjai válnak közvetlenül angyalokká. De még világosabbá teszi a *teremtő nevetés* mivoltát egy indiai adat: Kalidásza a *Mégha-dutában* a Kajlásza hófödte csúcsát nevezi Siva kővé és jéggé merevült kacajának.[9]

Annak eldöntésére nem mernék vállalkozni, hogy ez adatok közül mennyi és miképen állítható genetikus viszonyba egymással, bár, ami a kabbalisztikus imádságot illeti, említése e helyen történetileg is már eleve indokolt. A kabbalának a leideni κοσμοποιία-val való sokoldalú kapcsolatait már Dieterich is hangsúlyozza.[10] Ezúttal azonban nem a leideni κοσμοποιία forrásainak kérdéséhez akartam szólni, hanem csupán értelmezéséhez, amire elsősorban azért volt szükségem, mert remélem, hogy evvel kapcsolatban egy magyar népmeséből is jól ismert meseelem kerül helyesebb megvilágításba.

Aki a „teremtő nevetés" mythosának vallástörténeti helyét keresi, nem mellőzheti a *Puspahásza (= rózsát nevető)* nevű udvari ember indus és a *rózsát nevető* leány európai meséit sem. Ebben a munkában örömmel használhatja fel Solymossy Sándor anyaggyűjtését, melynek különben úttörő jelentősége épen abban van, hogy egy érdekes példán a mesemotívumok tárgytörténeti feldol-

[7] E. Fehrle. *Das Lachen im Glauben der Völker.* Zeitschrift f. Volkskunde. 1930, 1—5. II.

[8] V. ö. Kohlbach Bertalan, *A kürt szava.* IMIT-Évkönyv. 1915, 137. l.

[9] *Kalidasa's Wolkenbote,* übers. u. erl. v. C. Schütz: 1859, 24. l., v. ö. Schmidt József *Kálidásza.* A kultúra nagyjai. 3. 9. l.

[10] V. ö. főleg i. h, 161. l. — Heller Bernát professzor úr figyelmeztet arra, hogy a leideni papyrus címe, ἡ ὁ·δοὴ Μωύσεως is a zsidó hagyományos irodalommal függhet össze. Itt ismeretes a pentateuchus *hét* könyvre osztása is, s e szerint a számozás szerint Mózes *nyolcadik* könyve közvetlenül csatlakozik a kanonikus mózesi könyvekhez.

gozása helyébe a mese képzet-kincsének interpretálását állítja.[11] De az már az eddigiekből is kétségtelen, hogy a „rózsát nevetés" Solymossy szerint „képtelen" meseelemét nem fogjuk a rendesen vele együttjáró, de a „konkrét szemlélet" nyomán (könnycsepp = gyöngy) önként felötlő „közvetlen képasszociációnak" tekinthető „gyöngyöt sírás" analógiás hatásából eredeztetni. Így természetesen a Puspahásza-vonás prioritását sem tekinthetjük ezen az alapon eleve kizártnak. Ismételjük: „a kacaj *hangja,* a nevetés maga, mint megszilárdulni, testet, vagy legalább is formát ölteni képes *substantia":* ennek a képzetnek megvoltát primitív gondolatkörben, azt hisszük, sikerült igazolnunk, s ebben a gondolatkörben a „rózsát nevetés" realitás szempontjából semmiben sem különbözik a „gyöngyöt sírás"tól.[12] Mert a hang itt nem a hangforrás által keltett *affektus,* mozgás vagy folyamat, hanem *produktum:* a beszélő által létrehozott s a világ létezői közé állított önálló létező. Hivatkozzunk még Apuleiusra, kinek *Metamorphoses*-ében Psychét láthatatlan lények szolgálják: hangok, melyek „testtől meztelenek" *(vox quaedam corporis sui nuda)* „puszta hangok voltak a szolgái" *(voces ancillas habet solas voces famulas habebat).*[13] Ha talán tárgytörténetileg ez a részlet nem is különbözik más láthatatlan szellemekről szóló meséktől, a dolog részletezése és éles megfogalmazása mindenesetre az *egyénült* hang iránti eleven érzékre mutat. Igaz, hogy ezek a hangok még *voces informes:* alaktalanok, de már mint hangok individuumok. Tovább megy egy, még valószínűleg a Kr. előtti II. századból való görög töredék, a Nechepso-látomás, mely megragadó költőiségével a legközvetlenebbül meggyőző, olyannyira, hogy már nem is igényel magyarázatot:

καί μοί τις ἐξήχησεν οὐρανοῦ βοή,
ἧ σάρκας ἀμφέκειτο πέπλος κυανόχρους
κἀφας προτείνων.

(És számomra hallatszott az égből valamiféle hang, melynek testét körülvette kékszínű lepel, esti szürkületet terjesztve maga előtt.)[14] Éppen az a tény, hogy *mi* mint *költészetet* elfogadhatjuk és befogadhatjuk, igazolja *lelki realitását.*[15]

A hang ilyen természetű érzékelésére különben úgyszólván napjainkig megőrizte az érzékenységet az európai szellem két funkciója: a misztikus theológia és a túlfinomult muzikalitás. Az elsőre

[11] *Mesehősnő, aki „gyöngyöt sír és rózsát nevet"* Ethnographia. 1917, 223—237. ll.

[12] Másfelől Solymossy anyaga is mutatja, hogy a „teremtő nevetés"-nek ez sem egyedüli lélektani háttere. Egy oláh mese hősnője „ha nevet, sír vagy köhög, a szerint napfény, eső és vihar kerekedik": ez a meterologiai vonatkozás már rokona lehet a párisi és londoni papyrusok idézett helyeinek.

[13] Apuleius, *Metamorphoses.* V. k.

[14] V. ö. R. Reitzenstein, *Poimandres.* 1904. 5. l.

[15] V. ö. Kerényi Károly, *Gondolatok Dionysosról.* Pannonia. 1935. 79. ll.

nézve idézzük Szent Teréz önéletrajzának modern magyarázóját: „... az Úristen által a lélekhez intézett szavakat a misztikus teológia nyelvén „teremtő szavak"-nak nevezzük, amennyiben létrehozzák azt, amit jelentenek. Mikor az Úr a teremtéskor azt mondotta: „Legyen világosság", akkor lőn világosság; hasonlóképpen, mikor a lélekhez így szól: „Légy nyugodt", akkor meg is teremti benne a nyugalmat..."[16] S idézzük a romantikus zenei érzékenység egyik legnagyobb író-képviselőjének, E. T. A. Hoffmannak Gluck-novellájából: „Melodien strömten auf und nieder, und ich schwamm in diesem Stromme und wollte untergehen; da blickte das Auge mich an und hielt mich empor über den brausenden Wellen. Nacht wurde es wieder, da traten zwei Kolosse in glänzenden Harnischen auf mich zu: Grundton und Quinte! sie rissen mich empor, aber das Auge lächelte: Ich weiss, was deine Brust mit Sehnsucht erfüllt; der sanfte, weiche Jüngling, Terz, wird unter die Kolosse treten; du wirst seine süsse Stimme hören, mich wieder sehen, und meine Melodien werden dein sein". A *Musikalische Novellen* kiadója E. Istel még hozzáfűzi Hoffmann hang-viziójának az ifjú Wagner Richardra tett hatását, Wagner önéletrajza nyomán: „Ich war damals in meinem 16. Jahre und zumal durch die Lektüre Hoffmanns zum tollsten Mysticismus aufgeregt: am Tage im Halbschlaf hatte ich Visionen, in denen mir Grundton, Terz und Quinte leibhaftig erschienen und mir ihre wichtige Bedeutung offenbarten."[17]

Waldapfel Imre

[16] *Szent Terézia összes művei.* Fordította Szent Teréziáról nevezett Ernő atya. 1928. II. 253. l.

[17] Reclams Universal Bibliothek 5274. sz. 37. l.

Megalakult a Magyarságtudomány Barátainak Társasága

A tagok névsora a következő:

Badacsonyi Bazaltbánya Rt.
Dr. Bakay Lajos
Dr. Bakody Aurél
Balló Edéné
Borbély György
Csapói-Réz Margit
Dr. Csépay Károly
Demény Károly
Dr. Dohnányi Ernő
Dohnányi-Galafres Elza
Drasche-Lázár Alfréd
Dr. Egyed István
Elischer Ernő
Dr. Eperjesy Sándor
Dr. Ferenczy Géza
Dr. Fésűs Andor
Fischer Béla
Friedrich János
Gecső Sándorné
Görgey György
Hüttl Hümér
Dr. Imrédy Béla
Kánya Kálmán
Kissebesi és Korláti Kőbányák Rt.
Klinkó Dezső
Kollerich Pál és Fiai Rt.
Kolossváry Endre
Kozma György
Kozma Miklósné
M. kir. Külügymin. Sajtóoszt.
Báró Láng Boldizsár
Láng József
Lázár László
Löffler László
Margitay József
Nelky Jenő
Neuhold Kornél
Ottlik György
Papp Viktor
Dr. Parassin József
Vitéz Pesthy-Müller József
Pécskői Bazaltbánya Rt.
Dr. Preszly Elemér
Dr. Puky Árpád
Dr. Rácz Mihály
Reményi-Schneller Lajos
II. sz. Sebészeti Klinika
Sidló Ferenc
Vitéz Somogyi Béla
Dr. Stühmer Frigyes
Dr. Szabolcska Mihály
Sztranyavszky Sándor
Tahy László
Dr. Taubinger Zoltán
Thaly Zsigmond
vitéz dr. Thuranszky László
Dr. Tihamér Lajos
Tormay Cecil
Dr. Ugron Gábor
Dr. Vajda Ödön
Dr. Vass Elek
Báró Vay László
Vásárhelyi András
Vezsenyi Jenő
Dr. Wünscher Frigyes
Zalahalápi Bazaltkőbánya Rt.
Zimmer Ferenc

Kérjük mindazokat, akik komoly barátai törekvéseinknek, hogy e Társaság tagjai közé lépjenek.
Jelentkezni lehet a Magyarságtudomány kiadóhivatala révén, Kecskemét, Postafiók 146, vagy a Szerkesztőnél, Budapest, Rádió Rt.
Évi tagsági díj 10 pengő.

M E G J E L E N T

A Z 1 9 3 6 É V I

SZEGEDI KIS KALENDÁRIUM

15 gyomai és környéki magyar parasztdal szövege és kottája (K N E R I M R É N É gyüjtése)

B U D A Y GYÖRGY 17 eredeti f a m e t s z e t ű illusztrációjával

A Szegedi Kis Kalendárium évek óta kedves közkincse a magyar nép, a magyar szellem és a magyar művészet barátainak. Immár hét évfolyama jelent meg és minden évben más és más vidék népdalanyagát dolgozzák fel benne a S z e g e d i F i a t a l o k folklorista munkatársai. A zsebnaptár-formájú kis kalendárium illusztrációit minden évben B u d a y György rajzolta, ezidén pedig eredeti f a m e t s z e t e k k e l díszítette. — Megrendelhető: SZEGED, Kárász-utca 9. szám. —

Á r a 1 p e n g ő 2 0 f i l l é r

M O S T J E L E N T M E G:

N Y I R I É S R É T K Ö Z I

PARASZTMESÉK

BUDAY GYÖRGY 46 EREDETI FAMETSZETÉVEL

A kötet ORTUTAY GYULÁ-nak a meséről szóló bevezető-tanulmányát és az általa gyüjtött nyiri és rétközi parasztmese-kincsből 46-ot közöl. Ezt a könyvet csak korlátozott példányszámban, a könyvárusi forgalom kikapcsolásával, számozott amatőr-kiadásban jelentettük meg, — kifejezetten és kizárólag a művészet és tudomány komoly értői és művelői számára.

A gyönyörű kiállítású, félvászonkötésű, gazdagon illusztrált 264 oldalas kötet a gyomai Kner-nyomdában készült s a magyar könyvművészet remeke.

Olvasóink megszerezhetik közvetlenül a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumától: Szeged, Kárász-utca 9. — *Ára utánvéttel 12 pengő.*

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY TANULMÁNYAI:

I. *A mese világa. Ortutay Gyula: Rétközi mese. (Buday György fametszetével.) — Honti János: A mese világa.*

II. *Waldapfel Imre: Gyöngyösi István.*

III. *Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása.*

.339.

Magyarságtudomány

SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

TARTALOM:

KERECSÉNYI DEZSŐ: KOLOSTOR ÉS HUMANIZMUS MOHÁCS UTÁN (1526—1550)
WALDAPFEL IMRE: HORVÁTH JÁNOS ÚJ KÖNYVÉHEZ
VARJAS BÉLA: AZ IRODALMI ÉLET SORSKÉRDÉSEI MOHÁCS UTÁN
BÁRDOS JÓZSEF: MAGYARORSZÁG A TIZENNYOLCADIK SZÁZADI FRANCIA ENCIKLOPÉDIA-IRODALOMBAN II.
BARÓTI DEZSŐ: DAYKA GÁBOR
ERDEI FERENC: MAGYAR GAZDASÁGTUDOMÁNY III.
BIERBAUER VIRGIL: A MAGYAR ÉPITÉSZET KÉT RÉTEGE
VÁMOS FERENC: MAGYAR FAÉPITÉSZET

2.

II. ÉVFOLYAM

ÁRA 2 PENGŐ

1936 JÚNIUS

MAGYARSÁGTUDOMÁNY

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKINT
ÉVI ELŐFIZETÉS 5 PENGŐ
FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ: ORTUTAY GYULA
MINDEN CIKKÉRT ÍRÓJA FELEL
KÉZIRATTÓL ELTÉRŐ JAVÍTÁSOK NYOMDASZÁMLÁJA A CIKK ÍRÓJÁT TERHELI
KIADÓHIVATAL KECSKEMÉT, POSTAFIÓK 146
A FRANKLIN TÁRSULAT FŐBIZOMÁNYA
BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4

A CÍMLAPTERV ÉS SZIGNETT BUDAY GYÖRGY MUNKÁJA

Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt. — Igazgató: Tóth László

Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550)

Az a határvonal, melyet multismeretünk szellemi életünkben a mohácsi évszámmal meghúzott, bármennyire a politikumban történt átalakulás adta meg élességét, irodalmunk fejlődésmenetében is joggal korválasztó. Néha talán túloztuk is ebbeli szerepét. Irodalmi multunk minden összefoglalása e dátum után új, az ismeretlenségből előbukkant nevekkel kezdődik s a nevek viselői az életrajzi adatok kevés száma következtében még a bizonytalan életkezdésnek romantikus ködébe is burkoltak. Komjáthi Benedeknek, Pesti Gábornak és Sylvester Jánosnak, kikkel mint írókkal az összefoglalások e kezdő pontjain találkozunk, ismeretlen életsorsa, mintha az új eszméket és formákat teremtő chaoszt jelképezné. A homályos sorsú kezdemények mögött azonban meg kell látnunk az irodalomnak azokat a jelenségeit, melyek még a nemzeti katasztrófát megelőző időből eredtek. Kolostori irodalom és humanizmus e hagyaték és mindkettő átlépte a mohácsi határvonalat. Elmulás és átalakulás következett e lépés után, de mindez az elmulás és átalakulás folyamat, éspedig huzamos folyamat volt. Az 1526-os dátum nem jelentette a mult eredményeinek egycsapásra való eltünését.

Mereven megtartván ezt az irodalomtörténeti szentesítésű határvonalat, elsőnek magyar nyelvű kodex-irodalmunk 1526 utáni élete kívánja magának a figyelmet. Az áttekintés némi számot adhat irodalmunknak arról a rétegéről, mely ugyan egyre keskenyebb keretek közé szorult, de még e szűkített életlehetőségeiben is multból örökített magyarnyelvű irodalmi hagyományt jelképezett. Az idő új jelenségei mögött ez volt a leginkább homályosodó háttér, de mégis csak háttér, mely az egész történeti képéhez életszerűen hozzátartozik.

Szerzetesrendjeink története tudósit arról, miként népteleneditek el kolostoraink, melyek ennek az irodalomnak létrehozói és használói voltak. A kolostorok menekültek, mert a török felvonulásának útjába estek, vagy mert a politikai zavarokban a foglaló világi

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
1936. 1661.

nagyok tették rá a kezüket. Nem egy kolostor elhagyásáról az időpontok is ismeretesek. A margitszigeti Domonkos-rendi apácák első, 1529-es elmenekülésük után még visszajöttek, de 1541-ben végérvényesen üresen maradt rendházuk, mert Nagyváradra költöztek. Az óbudaiak már 1526-ban Nagyszombatba voltak kénytelenek futni s vissza többé nem is térhettek. Magyarnyelvű kolostori irodalmunk e két legjelentősebb tűzhelye tehát hamarosan kialudt. A többi kolostor tagjai valamivel később hagyták el székhelyüket. Az ozorai harmadrendi apácák, kiknek valószínűleg a Kulcsár-kódex volt birtokukban, 1543-ban menekültek Pápára, a nagyváradiak mindazzal együtt, ami egyben margitszigeti hagyaték is volt, csak a reformáció bihari elterjedésével, 1566-ban, Nagyszombatba, a sárospataki klarisszák pedig 1556-ban ugyancsak Nagyszombatba. Az óbudaiak ideiglenes nagyszombati állomásukat 1541-ben hagyták el és Pozsonyban állapodtak meg. A somlyóvásárhelyi apácák, a Lányi-kódex birtokosai 1566 után menekültek ugyanoda. A kolostorok elnéptelenedése és pusztulása tehát, amint az előbbi évszámok mutatják, nem történt egyszerre. A támadásoktól időlegesen megkímélt kolostorok csendjében még Mohács után is folyt a kódexek készítése. A városlődi kolostorban 1527-ben még dolgozott a névtelen karthauzi. Az 1529 után ismét visszatért margitszigeti apácák kolostorában 1531-ig írta Sövényházi Márta, majd két társa az Érsekújvári-, valamint Thewrewk-kódexet. Nyujtódi András 1528-ban készítette huga számára Tövisen a Székelyudvarhelyi-kódexet. A marosvásárhelyi kolostor egyik Katalin nevű apácája számára a század második negyedében írták a Lázár-kódexet. A már említett Kulcsár-kódexet az akkor még nem fenyegetett ozorai klastrom harmadrendi apácái használatára 1539-ben másolták Ozorán. A Mohács utáni hontalanság idején sem szünt meg a klarissza- és dömés-kódexek tartalmi és szövegbeli érintkezése, emlékeztetvén a nyugodalmasabb évek primitív irodalmi fogalmára. A Kazinczy-kódex utolsó darabját 1541-ben fejezték be mikor az óbudai Kláranővérek már elvesztették otthonukat. Valószínű, hogy ezt a fejezetet már menekülésük végső állomásán, Pozsonyban írták. Ismeretesek azok az évek is, melyekben több más kódexünk írása befejeztetett. 1531 a Teleki-, 1532 a Tihanyi- és Kriza-kódexek befejezési esztendeje. Nyomon követhetjük egy darabig az írók vagy másolók Mohács utáni életét is. Sövényházi Mártát már említettük. Pápai Pál, a Kulcsár-kódex írója, 1533—35-ben a zalamegyei Taládon volt házfőnök, majd Ozorán őr. Sepsiszentgyörgyi Ferenc, a Teleki-kódex készítője 1537—44-ben várpalotai, majd füleki gvárdiánként működött, 1544-ben pedig a csiki kolostorba rendelték. A legújabb adatok szerint az öreg Vásárhelyi András 1533-ban halt erőszakos halált a várpalotai kolostorban, midőn Szapolyai János, részben török segítséggel, a kolostort Móré Lászlótól elfoglalta.

Az adatok egyidőben mutatnak széthullást és elkésettnek látszó, alkalomszerű keletkezést. A könyv mindenképpen vándorútra kény-

szerült: tudatos megmentés és véletlen továbbjutás egyaránt kimozdította keletkezése helyéről és olvasói köréből. A könyvek zöme kétségtelenül a nyugati védett helyekre, mindenekelőtt Nagyszombatba, Pozsonyba és részben Érsekújvárra került. Megmaradt nagyrészt apácák birtokában. Egy darabig talán még élt eredetük tudata is. A Virginia-kódexben, melyet az óbudai klarisszák vittek Pozsonyba, ez a 16. századi bejegyzés olvasható: „Conventus posoniensis de veteri buda", halvány jeleként a kibocsátó fészekre való emlékezésnek. Azok a kódexeink, melyek a későbbi céltudatos tudományos kutatás eredményeként e tájékon bukkannak majd fel, továbbra is mind apácák használatában voltak. A Gömöry-kódex címlapja például még a 16. század végén készült. A használat nyomai — könyvbejegyzések formájában — különösen gyakoriak 1600-tól kezdve. 1600 utáni női kéz írta a Kazinczy-kódex egyik lapjára az olvasmányban való érzelmi részvevést jelentő, sajnálkozó „szegény" szót; a Lányi-kódexet egy klarissza a 17-ik században ajánlta gyakori olvasmányul egyik társnőjének; a Festetich-kódexben ugyane század elején valaki bejegyzéssel figyelmeztet az összezavarodott lapok helyes rendjére, sőt ebben az időben tartalommutató is készült hozzá; az Érsekujvári-kódexben a változó nyelvi tudat még a régiségben kijavított egy-egy a tartalmat az új olvasó előtt nem teljesen fedő szót. A Mohács utáni évtizedekben némely eredetileg világiak számára készült kéziratos könyv is újra apácák kezébe jutott, mint a hírhedt Kinizsiné Magyar Benigna imakönyve, mely már 1531 előtt a margitszigetiek könyvállományát gyarapította. Több esetben azonban az irodalmi készlet másirányú elmozdulására találunk példát. 1542-ben a protestántizmushoz hajló Batthyány Kristóf rajtaütött a remetinci kolostoron, feldulta és értékeit, köztük a Festetich-kódexet, Németújvárra szállíttatta. Nem messze az idő, hogy a szigeti Zrínyi Miklós veje, Batthyány Boldizsár (†1590), ki a fegyverek zöreje közt is talált időt és alkalmat gazdag könyvgyüjtemény létrehozására, beállítja a kódexet a könyvtára polcain ott álló Luther- és Melanchton-művek mellé. Jelentős és életszerű szimbólum ez: két vallás találkozása a műveltség eggyémosó folyamatában. Az ő könyvtárában lehetett a Keszthelyi-kódex is, melyet Szombathelyi Benedek ajándékozott oda egy nagy ellenreformációs tisztogatás alkalmával a 17. század közepén egy Sankó Miklós nevű világi, sőt éppen protestáns embernek. A „régi Pápistás Psalterium" (Sankó könybejegyzésének szavai) itt már a protestáns könyv védelmének lett tanúja, sőt egyik lapja protestáns éneket örökít meg. Világi tulajdonban volt már ekkor a Teleki- és az Apor-kódex is. A Debreceni-kódex az 1600-as évek elején nem női rendé, hanem barátoké és hamarosan világiaké lett. Egyik ily világi tulajdonos meg is javította a romló könyvet: „Ez könyvet — írta egyik lapjára — építgettem meg az Úrnak nevében, mert szép dolgokat olvastam benne." Néhány évvel később a hidasi iskolamester felesége halálának dátumát jegyezték bele. A kódex a kolos-

torból száz év alatt megtette az utat a cellától vagy a kolostor könyvesházától a kis család szobájáig. Igaz, e század nagy írói már maguk is emlegették a régi magyar kéziratos könyveket. Rimay János olvasott még egy Mária királyné kezében megfordult imádságoskönyvet s ez alkalmat adott neki arra, hogy a magyar nyelv nagy haladását állapítsa meg, midőn Balass Bálint verseit helyezte melléje; Szenczi Molnár Albert kereste, de nem találta a magyar kéziratos könyveket; Káldi György súlyos ellenreformációs érvként emlegetett egy megbízható embert, aki egy kétszázesztendős magyar bibliafordítás-részletet látott.

Itt nem követhetjük kódex-irodalomunk egész történeti, — mondjuk, — utóéletét, mely az olvasmányi használat alkalomszerű emlékein vezet a szaktudományos felfedezésig és a multismeret szerves elemévé válásáig. E rövid bemutatás célja csak az, hogy vázlatosan jelezze Mohács előtti irodalmunk egyik jelentős rétegének szétbomlását és későbbi irodalmi életünkben való elhelyezkedését. Magyarnyelvű kódex-irodalmunk előbbi egységes életkerete széttöredezett, az elmulás valóban a legteljesebben reá várt. Eltűnésre ítélte az irodalmi szöveg megrögzítésének módja is, a kéziratosság, A termő helyek eltüntek, a könyv, az olvasmány azonban kéziratos formájában is élt és hosszú ideig szolgált épülésére azoknak, kiknek véletlenül kezébe jutott. A kódex-irodalom, legalább is arra az időre, míg változó nyelv és írásmód a vele való olvasmányi élést lehetővé tette, elhelyezkedett abban a még hosszú ideig számottevő terjedelmű, kéziratos irodalomban, mely a megnövekedett nyomtatottal szemben is őrizte létét és éreztette jelentőségét. Két század túlnyomóan vallásos olvasmányi érdeklődése nem is engedhette teljesen veszendőbe menni. A kolostorok a 16. század közepére már mind bezárultak, kiürültek, a könyv megmaradt olvasóival és íróival továbbvándorolt, új olvasókat keresett és talált. A könyvíró barát az ország száleire huzódott, menedéket adó klastromokba, vagy a vallásosság új hullámától elragadva wittenbergi tanulmányok után mint országjáró reformátor lépett a cselekvés terére s vállalta fel újra, előbb csak élőszóban, de később írásban is, a lelkek magyar nyelven való építésének munkáját. Kézzelfogható adatok bizonyító ereje nélkül is ilyen lehetett az útváltás, melyre ez az irodalmi műveltség a továbbalakulás felé elindult. Komjáthi Benedek igen valószínűnek látszó kapcsolatai a Döbrenteikódexszel, Dévai Bíró Mátyás utalásai a régi kéziratok betűformáira, valamint a Batthyány-kódex sejttetik a szálakat, melyek a régit az újjal is összekötötték.[1]

[1] A magyar kódex-irodalom utóéletére nézve főforrások a *Nyelvemléktár* köteteihez írt bevezetések. — *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. — *U. a.:* Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp, 1935, — *Pintér Jenő* Magyar Irodalomtörténete I—II. köt, Bp. 1930. — *Hóman—Szekfű:* Magyar történet IV. köt. A XVII. század, Bp. — (E négy utóbbi mű a további részek kidolgozásában is iránymutató volt.) — *Timár Kálmán.* Néhány fe-

A magyarnyelvű kódex-irodalomnál láthatóbb vonalai mutatkoznak a kolostori latinságénak. Élete bizonyára mindig nagyobb tekintélyű volt, mint magyarnyelvű testvéréé, vagy inkább leányáé. Egyetemességnek szólt, nem úgy, mint a nyelvi elkülönülést megkezdő magyar kódex. Művelői közt már a középkor folyamán nem egy európai tekintélyt találunk, kik részben személyes munkájukkal, mint tanárok, részben mint európai hírű művek szerzői hatottak eredő helyüktől messzeeső szellemi területekre. A szöveg megszilárdításának új módja is előbb állt rendelkezésükre, mint a magyar apácáknak dolgozó kódexíró számára. Majdnem félszázaddal a magyarnyelvű nyomtatott könyv megjelenése előtt ez az irodalom már megtalálta a nyomtatás közvetítő módját. Az egyházi latin irodalom írói és olvasói magában a műveltségben is fentebb álltak s az egyetemi tanulmányok, a világgal való erősebb érintkezések, különösen a vezető állással bírók részéről, magát ezt a szigorúan egyházi rendeltetésű irodalmiságot állandó és erősödő nyomással közelítették a másik uralkodó és a saját magasrendűségét még biztosabban hírdető latinság, a humanizmus felé. Férfiak irodalmo volt ez, nem nőké, a középkori „litteratura" művelői állandó, minőséget is ellenőrző figyelmének kitéve.

Azt a latinnyelvű szerzetesi irodalmat, mely Mohács után, nagyjában a század közepéig, a maga korlátozott lehetőségei szerint élt, a multbatekintés jellemzi. A megrendült szervezet és a lazuló rendi fegyelem helyreállítására való törekvés igen természetesen vitte az írói szándékokat a mult felé. E mult felé tekintés elsőrangú képviselője volt a pálos Gyöngyösi Gergely, rendjének krónikása, aki egyik rendtársa korábban elkezdett művét 1525-ben kezdte folytatni. Hogy ez a multbanézés más rendben is hasonló erővel folyt, igazolja az a tudósítás, hogy a sóvári kolostorban 1535 táján írattak össze egy kéziratot, mely a cseri barátok történetéről szólt. A cél nem mindenütt pusztán a megörökítés volt, hanem a megingott világ ellenében a megállásra való példaadás. Szerzetes-rendjeink történetében számos oly gyűlésről és határozatról olvasunk, melyek 1530—40 táján a fegyelem helyreállítása és szigorítása érdekében jöttek létre. Már korábban megindult reformtörekvések és a reformáció hatása következtében kényszerült szabályozások találkoztak ebben az időben. Gyöngyösi Gergely még Mohács előtt írta meg könyvét a rendtagok teendőiről, majd Rómában megjelentek magyarázatai rendje alkotmányához, később pedig intelmei a szerzetesi jámbor életre. Krakkói nyomtatvány volt a rendalapító Remete Szent Pál életéről szóló munkája. A pálosok ez időben vikárius ge-

rencrendi írónkról. It. 1914. — *U. a.:* Magyar kódex-családok. It, K, 1927: — *U. a.:* Káldi György a legrégibb magyar bibliafordításról. It. K. 1927: — *U. a.:* Domokos-apácák birtokába jutott kódexek. It. K. 1930. — *U. a.:* Dunántúli magyar kódexek sorsa. Pannonia 1935. — *Melich János:* Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás, M. Kszemle 1908. — *Farkas Gyula:* A Döbrentei-kódex és Komjáthi Benedek. M. Nyelv 1914.

nerálisa, Pesti Gáspár, 1532-ben adta ki, ugyancsak Krakkóban, könyvét a vizitáció módjairól, miután egy évvel előbb közrebocsátotta exhortáló beszédeit „ad viros religiosos". A rendi mult példát mutató történeti megszilárdítása, a fegyelmezés módjainak új megfogalmazása feleleventette a mult hasonló írásműveit is. Szalánkeméni Jánosnak, az 1488—92-ben működött vikárius generálisnak „Rubricá"-i 1536-ban kerültek ki Krakkóban a sajtó alól s 1540-ben egy párisi nyomda az 1487-ben a híres szentlőrinci kolostor vikáriusának, Tatai Antalnak a breviáriumát készítette el és gyarapította vele a század 30-as éveiben megjelent, Velencében nyomott hazai használatra szánt pálos breviáriumok és missálék számát. Az egyik ilyen breviárium a szerzetesrendek utolsó pártfogójának, Fráter Györgynek a költségén készült el.

A Mohács előtt megkezdett élet tehát folytatódni látszott. A szalvatóriánus ferencesek 1530-i gyűlése elrendelte, hogy a szalárdi kolostorban könyvtárszobát kell építeni, 1550-es váradi gyűlésük pedig újra szabályozta az ebédlőben való felolvasást és meghagyta, hogy ne csak az ifjak olvassanak fel, hanem az öregek is sor szerint. Tudjuk, hogy mind eme jelei az életnek nem egészen teljes értékűek. A férfikolostorok száma is egyre fogyott, az írók kevesbedtek (a mult írásainak nyomtatásban való megjelentetése ennek is következménye lehetett), a rendtagok nem egyszer eretnekségben voltak gyanúsak, fegyelmetlenkedtek. De mégis ez a nagyjában a század közepéig élő, még a középkor életlendületéből táplálkozó szerzetesi latin irodalom volt az, amely a maga vékony vonalaival a középkort az Oláh Miklós nyomában megindult ellenreformációval összekötötte. Ennek az irodalomnak is az volt az útja, mint magyarnyelvű testvéréé, a kódex-irodalomé: az ország szélei, főkép észak felé kezdett szorulni. Élete mégis szívósabbnak mutatkozott mint emezé. Azzá tette latinsága és a nyomtatás. A könyvnek nyomtatási helye, Velence és Krakkó, e szívósság más okaira is utalhat. Mind két hely az újnak is kisugárzó pontja volt. Velence ugyan már a ragyogó multból való élés útjára lépett, de Krakkó napja ez időben járt a tetőponton. A szerzetesi latinság élete humanizmustól is kapott olyan nedveket, melyek e nehéz időkben az élet valamelyes folytatását lehetővé tették.

A kolostori latinságnak a humanizmussal való Mohács körüli érintkezésében különösen a pálos rend tagjainak irodalmi munkássága mutat fel jelentősebb tényeket. Bármennyire kontemplativ szerzet voltak, bármennyire hangsúlyozták is első reguláik mind annak kerülését, ami őket a „felsőbb tanulmányok felől" zavarhatná, a humanizmussal való kapcsolatnak már Mátyás király idejéből van nyoma. A Buda melletti szentlőrinci kolostor tagjai használták a Corvina könyveit. Gyöngyösi Gergely bizonyára nem ok nélkül emleget oly gyakran egy Mihály nevű pálost, aki a 15. század közepén Párisban és valószínűleg Páduában is tanult. Nagy tudós volt, de mint szerzetes nem nagyon tüntette ki magát, noha

tulományával dicsőséget szerzett a rendnek. Résztvett egy Mátyás király jelenlétében folytatott vitában és ebben le is győzte dömés ellenfelét. Tudománya azonban elkapatta, új szabályokat akart a rendre ráerőltetni, hogy csak a tudományos fokozatokat elért rendtagoknak legyen beleszólásuk a vezetésbe. Végül is visszament Párisba, magával vivén nagyszámú könyveit. A Mohács előtti jelek között Hadnagy Bálintra is gondolnunk kell, mint olyanra, aki a zárt kolostort a nyitottabb világisággal összekötötte. Szerzetbe lépése előtt katona volt s két műve közül az egyik a humanizmus kedves tárgyköréből, az asztrológiából merítette anyagát. Ugyancsak Mohács előttről van adat arra, hogy a hazai humanizmus egyik képviselője a kolostorból hívott maga mellé egy pálost könyvek díszítésére. Ernuszt Zsigmond ez, a Bonfinitól nagy dícsérettel emlegetett humanista pécsi püspök, aki kérvényt küldött a pápához, hogy Szegedi Gergely pálosrendi scriptort és miniátort mentse fel minden rendi szolgálattól, hogy a püspökség számára könyveket készíthessen. Nem lehetetlen, hogy Szegedi Gergely a püspök magánkönyvtárának is dolgozott és később Szatmári György, majd Thurzó Zsigmond közelébe került. A világiak kezébe került renaissance-díszű magyar pálos-kódexek bizonyító erejére itt elég csak hivatkoznunk.

Kolostor és a világi előkelőségek ily érintkezése volt a feltétele annak, hogy maga a kolostori eredetű irodalom felvett magába e világi előkelők uralkodóvá terjedt műveltségéből, a humanizmusból is bizonyos elemeket. Világi humanizmust és kolostori vallássosságot a közös irodalmi nyelv közelített egymáshoz. A bencés Nagyszombati Márton Opusculuma eddig a legnagyobbarányú megjelenése e találkozásnak. A találkozás első formái azonban a latinság területén maradva, nem ilyenek lehettek. Közérdekű vallásos tartalom és humanista vívmányú stil, valamint forma együttes jelentkezése volt az. Mintát és kiinduló pontot adhattak azok a külföldi pap-költők, kik a renaissance-világiasság és a pogánysággal való kacérkodás teljében sem vesztették el maguk alól a középkori vallássosság talaját és írói gyakorlatukban nem mentek tovább, mint bizonyos stilbeli és formai ujdonságok átvételéig. Igy a maguk igénytelenebb munkásságával, tudatos vagy öntudatlan fékezésükkel már összeegyeztették a keresztyénségnek és a humanizmusnak a nagyobbak számára nem egyszer kínzóan megoldatlan kettősségét. Egyet közülük mindjárt idézhetünk: az olasz Antonius Mancinellius Veliternus-t (1452—1505), aki latin nyelvtanon kivül azt a latin Szent Miklós-legendát írta, éppen olyan bizonytalan mértékű szaffikus versben, mint amilyen felemás formában öntötte át e költeményt a mi Pécsi Ferencünk. Ugyanitt emlékezhetünk a tudós németalföldi karthauzira, Levinus Ammonius-ra, Oláh Miklós barátjára, aki görög kéziratokkal tisztelte meg magyar barátját. Hogy magyar humanistáknak vallásos tárgyú művei papi használatra szánt kéziratos könyvekbe belekerültek s így mintegy besoroz-

tattak a vallásos latin irodalomba, van rá példa. Janus Pannoniusnak „De Epiphania Domini" című carmen-jét egy 1462-ből való breviárium egyik tiszta lapjára rájegyezte valaki a 16. század elején s ugyanitt egy másik lapon Geréb Lászlónak, az emlegetett humanista felirat-gyüjtőnek egy imádsága is megtalálható. Anélkül, hogy mind ennek valami különös hagyományteremtő erőt tulajdonítanánk, igen természetes folyamat volt, hogy a humanizmus formai eredményei a vallásos tartalommal találkoztak. Igy ajánlotta még Mohács előtt, 1524-ben Buzás Ferenc, valószínüleg pálosrendi szerzetes, Homonnai-Drugeth Gábornak Antonius Sabellicus „eleganti stilo poetico" írt Szűz Máriához intézett elégiáit. Epigrammát is írt elébe, felruházta mindazzal a külsőséggel, mely a humanista kiadványok sajátja. Ahogyan a tiszta humanizmus a kiadás révén építette bele a maga jelenvaló életébe az antikvitás műveit, hasonlóképpen adaptálta a világi műveltséggel már nem egy ponton találkozó szerzetes azt az irodalmi anyagot, mely régi tartalom és új forma egyesüléséből a külföldön létrejött. A magyarországi pálosok latinnyelvű irodalmi munkássága mutatja, hogy az ily tudatos összeegyeztetéseken tul is mentek és a rendtagok maguk is írtak vallásos tárgyú, de antik formájú költeményeket. A feljegyzések szerint Csanádi Albert megírta a rendalapító Szent Pál életrajzát „carmine heroico" és ezzel a rend olvasmányai között oly gyakran szereplő Szent Pál-életrajzot a megújított formába ültette át. Közvetlen Mohács előtt élt az egyik magyar pálos kolosorban a lengyel származású Batt István. Verseket írt, elégiai és szaffói formában.

Ez a pálos eredetű latin irodalom, jelképeként az eddig még nyomon alig követhető egész kolostori latinságnak, a rendi keretek megtartása mellett felvenni látszott az irodalmi közösségnek, szinte szervezettségnek azokat a jegyeit, melyek a humanista latinság tulajdonai. Értjük ezeken az irodalmi munkásságnak személyes kapcsolatokkal átszőtt vonásait s ezek külső megnyilvánulásait, az frók egymáshoz intézett könyvajánlásait. A szellemi együvétartozásnak e hangsulyozott módja átkerült Mohács körül és után a szerzetes rendbe, oly keretekbe tehát, mely a közösségnek eddig csak az Istennek való szolgálat regulákkal létrehozott és megszabott formáját ismerte. Ennek a humanista színű irodalmi közösségnek a pálos renden belül is ismeretes egyéni középpontja és irányítója, Pesti Gáspár, a szentlőrinci, később erdélyi vikárius, majd prior provinciális és lengyelország vizitátor. Ő maga is író volt, nevét már a rend fegyelmezését és reformálását célzó műveknél emlegettük. 1531-ben ő adta ki Gyöngyösi Gergely Decalogusát, két másik rendtársával együtt. Az egyik közülük, Balázs fráter (csak ennyit tudunk róla), viszont neki ajánlotta 1536-ban kibocsátott evangélium- és episztola-magyarázatait.

Pesti Gáspár személye vonja tárgyalásunk körébe ennek a hatócrejében egyre gyengülő kolostori latinságnak ez időbeli legjelentősebb alakját, Gregorius Coelius Pannoniust. Irodalmi munkássága,

mely felvett időszakaszunk második felére esik, már némi összefoglaláshoz is ad anyagot. A humanizmus és a reformáció keresztтüzébe került kolostori latinság küzdelme az ő alakjában fejeződik ki. Eddigi ismereteink szerint az alsólendvai Bánffy-család tagja volt. Családjáról az Érdy-kódex névtelen karthauzija azok között a magyar nemes urak között emlékezett meg, „kik különb-különb szent kalastromokat rakattanak és ezvilági jószággal megajándékoztak". A család különösképpen a pálosokat pártfogolta. Gregorius Pannonius tehát, ha a róla szóló szórványos feljegyzések igazak, egyike azoknak a főrangú származású ifjaknak, akik — mint más területen idézendő kortársa, Frangepán Ferenc — a kihunyó középkor idején a kínálkozó világi tevékenység vagy az ugyancsak világi teendőkkel egybekapcsolt egyházfejedelmi pálya helyett főúri műveltségükkel és irodalmi hajlamaikkal a szerzet magányába vonultak. Neve 1534-ben tünik fel először. Ekkor a Gömör-megyei gombaszögi pálos kolostor lakója volt. 1537-ben a római Mons Coelius Szent Istvánról elnevezett kolostorának lett a perjele. Az adatok szerint 1550 táján halt meg. Két latin levelén kivül három nagyobb munkája ismeretes. Az elsőt 1537-ben adta ki Velencében. Szent Ágoston szerzetesi regulái ezek, rendjének régóta alkalmazott szabályai, latin szövegben, de melléjük állított magyar értelmezésekkel. A munka Pesti Gáspárnak, akkori prior generálisnak van ajánlva. Az ajánlás szerint ő volt, aki a szerzőt a már régebben befejezett munka kinyomtatására buzdította. Másik műve nagy szabású Apokalypsis-kommentár. 1547-ben jelent meg ugyancsak Velencében. A könyvet, mely a 16. század szellemtörténeti szempontból oly jelentős olvasmányát magyarázza, 1571-ben Párisban és 1682-ben Nagyszombatban is kiadták. Harmadik műve, az Énekek-Énekéhez írt magyarázat, csak 1681-ben jelent meg Bécsben a pálosok költségén Szelepcsényi Györgynek ajánlva. Szerzőjük neve az európai kortársak előtt is jólismert és magasztalt volt, a művek maguk pedig, noha külföldön készültek, hosszú ideig benne éltek a magyar katolikus műveltség folyamában. Gregorius Pannonius ellenállhatatlanul felidézi Temesvári Pelbárt nevét. Régi hagyománya irodalomtörténetünknek, hogy az ő személyében lássuk a határt, mely a régit az ujabbtól elválasztja. Bizonyára igaz is ez, de régi és új élmény oly küzdelemben senkiben nem állhatott, mint Gregorius Pannoniusban. Ő a régi mellett döntött ugyan, amíg élt, de az utókor mégis megérezhette lelkében a küzdelmet és az ingadozást. Apokalypsis-kommentárja a 18. században indexre kerül. A könyvek, melyek társaságában ezt a tiltott olvasmányok jegyzékében megtaláljuk: Tubero Commentárjai, Bonfini Symposion Trimeronja és Dávid Ferenc művei.

Még életében vagy felvett korhatárainkon belül megjelent két műve közül az első pontos beleilleszkedés volt abba az irodalmi folyamatba, melyről rendjével kapcsolatban az előbb már szóltunk. Szent Ágoston reguláit adta ki először, mellékelt magyar kommen-

tárral. Előszavának latinságában nem egy nyoma van a humanista próza hatásának. Az Isten nála is „optimus et maximus", Pesti Gáspár, a könyv ajánlásának címzettje „virtutum omnium cultor eximius", aki éjt-napot eggyé tesz, hogy lelkének gyönyörűségére valamit olvasson vagy halljon; ha magyaráz, beszédéből nem hiányzik a „vis suavior dicendi". Halljuk a szokásos szerénykedés hangjai is: művét nem ítélte olyannak, hogy kiadásra méltó volna, de mások kérték, Pesti Gábor meg egyenest parancsolta, hogy bocsássa közre munkáját. Tiszteletében annyira megy, hogy a könyv végén levő rendi eskü szövegében is Pesti Gáspár nevének kezdőbetűjét teszi bele annál a mondatnál, mely a vikáriusnak való hűségfogadalmat tartalmazza. Szerzetesi engedelmesség-tudat és a humanizmussal felszabaduló írói formulaérzék veszi körül a könyv középkorra visszamutató és a maga erejét onnan merítő tartalmát. Magyar és latin szöveg hordozza ezt a tartalmat, nem a nyelvgyakorlás céljáért, hanem az olvasott tartalom maholnap egyszerre és egyenrangúan érvényes eszközeként. Az 1530-as évek meglehetősen bonyolult nyelvi tudatnak is jelentős emléke Gregorius Pannonius könyve.

A szerzetes előtt ez volt az egyik irodalmi mód a változó időben való megállásra: visszanézni az erő és a biztos szervezettség idejébe és onnan előhozni az egyensúlytadó tartalmat. Éppen úgy, mint a korabeli humanizmusnak 1526 előttről származó, de Mohács válságába szorult rétegének. Ez a régire tekintő s amint láttuk, főként a pálosok által művelt irodalom azonban, ellentétben e régibb humanizmussal, mely hovatovább csak a politikai biztonság és a béke szolgálatába lépett, egyszerre két arcvonalon is kénytelen volt felvenni a küzdelmet. Egyfelől az antikizáló humanitással, másfelől a reformációval. Gregorius Pannonius munkássága itt is némely támaszpontot ad. 1534-ben folyt le közte és Bebek Imre gyulafehérvári prépost titkára, Simontornyai Gergely (Gregorius Musophilus) között egy nevezetes levélváltás. A prépost titkára bizonyára annak a János király mellett elhelyezkedett félig világi, félig még egyházi jellegű humanizmusnak volt a képviselője, melyhez a Dévai Bíró Mátyást támogató Bácsi Ferenc is tartozott. Gregorius Pannonius és Simontornyai Gergely levélbeli vitája azzal kezdődött, hogy a prépost titkár az egyháza mellett kitartó pálosnak Luther postilláit ajánlotta olvasásul, mert „ennél szebb könyvet a világ még nem látott" (sol hic ea Postilla librum elegantiorem non vidit). A vita, amely a kor általános érdeklődésének megfelelően akörül forgott, vajjon mennyiben iránymutatók a Biblián kívül kialakult hagyományok, ki az Antikrisztus és szabad-e a papoknak házasodniuk, a néhány levélen át is egyre keményebb hangon folyt és a „Musophilus" humanista előkelősége, valamint a szerzetesi alázat egyaránt megtépázva került ki belőle. Mégis igen jellemző, hogy abban a mozdulatban, amellyel Gregorius Pannonius a „szökevény" Luther írását magától elhárította, része volt majdnem olyan elkülönítő haj-

lamnak, mint amilyen magára a humanizmus előkelősködéseire emlékeztet. A terjedő világi műveltséggel a hitében megálló szerzetes az „initiati", a beavatottak exkluzivitását szegezte s Luther könyvét már első levelének legelső sorában ezzel a mozdulattal tolta el maga elől: „Quum mihi *proletarii* non multi placeant, adduci non possum, ut *ingenium cuivis committam.*" „Homo nullius plane eruditionis" — írta Dévai Bíró Mátyásról egy évvel később egy ugyancsak szerzetes vitázó, a humanista bécsi püspöktől, Fábri Jánostól (1530-ig budai prépost) támogatott Szegedi Gergely ferences abban a könyvében, melyben a reformátor egyik kéziratban terjedő munkáját cáfolta. A szerzetesi latinság maga is a tudás magasiatáról kezdett beszélni. Gregorius Pannonius második nagyobb műve, az Apokalypsis-magyarázat más tekintetben is felfedi sajátságos keveredését a szellem állandóan egymásba ütköző áramlatainak. A tudás és a ráció lendületével vetette bele magát a rejtélyekkel teli könyv magyarázatába: „Lateant in singulis eius verbis multiplices intelligentiae, sed non proinde spes nobis intelligendi prorsus eripitur." A világ műveltség „mons Parnassus"-ának helyére a Jelenések könyvében titokzatos ragyogásban felemelkedő Isten-hegyet állította, mely „montibus totius mundi celebrior et ipsis Helicone Parnassove, Musis olim, et Apollini sacris, e quibus Parnassus Castalio, Hypocreneo Helicon fontibus celebris fuere, quoque potu repente *Poetas evadere stulta credidit antiquitas*". De ugyanakkor Krisztus arca majdnem a műveltségbeli humanizálódás színeit vette fel könyvében. Beszélt Krisztus stilusának különféleségéről, arról a hatásról, mely hallgatóit „capti dulcedine verbi" elfogta, külsejéről („forma prae filiis hominum preciosa"), szónoki erejének nagyságáról, „in quo solo *omnis Idea perfecti consummatique orationis* absolvitur", mert amit mondott, olyan volt, hogy „nec Latinus orator in suo oratione invenit". Ő, Krisztus, volt az, aki azért született, hogy új tudományt hozzon e világnak, „orbem in *nova studia* convertere adortus".

A római Mons Coelius magyar pálosa hite megtartásában az eszmék változataival küzködött. Ugyanekkor egy másik nagyobb névre jutott rendtársa, kivel minden jel szerint levelezésben is állt, Erdélyben egy ország megtartásán fáradozott a politikai tettek zürzavarában és az idő minden percben új magatartást kívánó követelményei között. A kolostori műveltség kettejükben járta végig azt az utat, melyet a megváltozó földi szellem elébeszabott. Fráter György halálával a megmaradt kolostorok el is vesztették utolsó istápolójukat. A külső erők azonban csak befejezték azt a munkát, melyet a szellem bizonytalanságai megkezdtek. A kolostor irodalmi hivatása egyelőre befejeződött.[2]

[2] *Karácsonyi János:* Szent Ferenc rendjének története, Bp. 1922—24. — *Kürcz Antal:* A magyarországi pálos-rend története, Bp. 1889. — *Fraknói Vilmos:* Hadnagy Bálint munkái. M. Kszemle, 1901. — *Régi Magyar Költők Tára*

A kolostori eredetű és rendeltetésű irodalom akár a magyar, akár a latinnyelvű részét tekintjük, létében nem volt olyan értelemben függvénye a politikai helyzetnek, mint a tiszta humanizmus. A kolostorok üresen maradtak, világi kézre jutottak, elpusztultak s a terjedő protestantizmus még az utolsó hantot dobta az itt kialakult irodalmi műveltség sírjára, de a pusztulást hozó tények maguk is másodkövetkezmények voltak abban a megoszlásban, mely az ország vezetésében beállott. A kolostor irodalmának léte nem volt összekötve az udvar életével, vagy egyes világi nagyságok magatartásával. Lehettek e világiak időnként támogatói, esetleg megrendelői, de sohasem életét döntően befolyásoló tényezők. Ez az irodalom Isten szolgálatából, nem pedig emberek dicsőségére jött létre.

A humanizmus léte ezzel szemben szorosan összefüggött a világi kormányzás pillanatnyi állapotával. A kolostori barátnak nem kellett döntenie, hogy a megoszlásban hova tartozzék, e döntést elvégezték a felette álló egyházfők, a humanistának ellenben választania kellett. A „mutatio vitae", az ezekben az években humanistáink írásaiban olyan gyakran előforduló kifejezés jelöli meg azt a kérdéstömeget, amelyre mindegyiküknek valamiképpen választ kellett adnia. Anyagi létük, a politikai tevékenységet is kívánó életformájuk, kiadványaik pénzelőinek, tapsoló közönségüknek keresése az, midőn erre a kérdésre felelnek. Ez a döntés Mohács után azonnal szükségessé vált. A politikai kormányzás tekintetében két részre vált országban maguk a humanizmus hordozói is két csoportra oszlottak. Ez a szétoszlás nem volt végleges: másfél-két évtized mulva az új műveltség képviselőinek újabb csoportosulásáról kell beszélni, de ez a döntés most véglegesnek, mert az elkerülhetetlen helyzetből kikényszerültnek mutatkozott. Az irodalmi műveltség vivőinek kettéválása egyuttal azt is magával hozta, hogy az ország keleti fele éppenúgy nem maradt kulturhatások nélkül, mint a nyugati. Egyelőre még mindkét, sőt mindhárom országrész egyforma ütemben vett részt a műveltség mozdulataiban. A nyugati színezetű műveltségi életből nemsokára kilépett a török által megszállt országrész, de a megmaradtakban oly értelmű megoszlás, hogy a két magyar országdarabban két különböző műveltségfajta jött volna létre, még

II—III. köt. — *Hegedűs István:* Janus Pannonius vallásos költeményei, Ak. Ért. 1913. (A breviáriumi bejegyzést l. M. Kszemle 1883. 108, l. Levinus Ammoniushoz I. u. o. 1907. 199. l.) — *Zsák I. Adolf:* Szegedi Gergely, egy ismeretlen scriptor és miniator. M. Kszemle 1907. — *Hóman Bálint:* Pálos breviáriumok és misszálék a XV—XVI. századból. M. Kszemle 1914. — *Vincze Gábor:* A pálosok irodalmi munkássága. M. Kszemle 1878. — *Zákonyi Mihály:* A Buda melletti Szent Lőrinc pálos-kolostor története. Századok, 1911. — *Gondán Felicián:* A középkori pálos-rend és nyelvemlékei. Pécs 1916. — *Gregorius Coelius Pannonius:* Collectanea in sacram Apocalypsin. Velence 1547. (Praefatio.) — *Dézsi Lajos:* Gregorius Coelius Pannonius. Ért. a nyelv- és széptud. kör. XVII. 6. sz. — *Révész Imre:* Simontornyai Gergely. Sárospataki Füzetek, 1864. — *U. a.:* Dévai Bíró Mátyás. Pest, 1863. — *Szegedi Gergely:* Censurae... Bécs, 1535. (Pártfogójáról, Fabri Jánosról M. Kszemle 1908. 163. l.) — *Szabó—Hellebrant:* Régi Magyar Könyvtár III. köt. 1. rész.

Mohács után nem következett be. Ez a „megoszlás" szó egyébként a későbbi időkre nézve is nagy óvatosságot kíván.

Ha a magyar humanizmus Mohács utáni elhelyezkedését és tevékenységnek jeleit keressük, az első, amit megállapíthatni, hogy az 1526 előtti eredetű, — mondjuk, — hagyományos humanista műveltség képviselőinek nevei, még a nagy vérveszteség után is, elég hosszú sort adnak. Misem mutatja nagyarányú szétterjedését, mint ez a névsor. A mohácsi csatában sokan ottvesztek, de a maradék, a műveltség továbbszármaztatóinak száma még így is eléggé nagy.

Lássuk a műveltséget hordozók politikai helyét. Ferdinánd oldalán találjuk mindenek előtt az idegenből jötteket, Balbi Jeromost, Ursinus Veliust, a követi szolgálatokat tevő Claudius Canciunculát, a későbbi Janus Pannoniust kiadó Hilarius Canciuncula rokonát, valamint a kezdetben a Thurzó-érdekkörbe tartozó, később pedig a felvidéki városi humanizmusba átjutó Eck Bálintot és Werner Györgyöt. Eck volt az, aki Mohács után elsőnek állította tollát Ferdinánd szolgálatába egy 1527-ben kiadott és Thurzó Eleknek ajánlott politikai tárgyú hexameteres művével. Ezen az oldalon álltak a hazai német származásúak is, mint Henckel János, Besztercei Kretschmer Lőrinc, a hamarosan elmuló Piso Jakab és az Oláh Miklóssal és Verancsics Antallal levelezgető, verseket is író, Körmöci Thesler Gáspár iskolamester. Rajtuk kivül itt volt az úgynevezett idősebbnek tekinthető humanista nemzedék. Bizonyára legidősebb volt köztük Hagymási Bálint, aki 1536-ig élt Bécsben minden ismeretesebb irodalmi szerep nélkül, továbbá Bornemissza János, a volt királyi nevelő, Szalaházi Tamás (†1537), Thurzó Elek (†1543), Váradi Pál (†1549), az 1530-ban Augsburgban beszédet tartó Frangepán Farkas és Macedóniai László. A fiatalabbnak nevezhető nemzedékből azonban mindössze Révay Ferenc, Ujlaky Ferenc és a majdani nagy feladatokra hivatott Oláh Miklós jelennek meg közvetlenül Mohács után ezen az oldalon.

A János király pártjára állottak száma nemkevésbbé volt tekintélyes. A régibb humanista nemzedékhez tartozók aránylag kisebb számban mutatkoztak. Egy pillanatra még megjelent Bekény Benedek, valamikor Werbőczi pártfogoltja és Gosztonyi János, huzamosabb időre maga Werbőczi, Brodarics, a követségekben fáradó Frangepán Ferenc és Statileo János. Mindössze ennyi az úgynevezett régibb nemzedék. De mellettük egy sereg fiatalabb: Nádasdy Tamás, kit egy ideig Brodarics és a kényszerhelyzet tartott János hívei közt, Verancsics Antal és Mihály, Draskovics György, Istvánffy Pál, Ráskay Gáspár, Eszéki János, Bebek Imre, Perényi Péter. Az idegenek közül egyideig itt járt-kelt a traui Andronicus Tranquillus, Gritti titkára és a hirhedt humanista-diplomata kalandor, Lasky Jeromos.

A műveltség képviselőinek politikai értelmű megoszlása tehát teljes volt. Hogy ki melyik oldalra állt, abban nagy szerepe volt az

érzelmi, baráti és rokoni kapcsolatoknak, nem kevésbbé az anyagi érdekeknek. A Ferdinánd mellé csatlakoztak jobbára azok, akik annakidején Mária királyné humanista asszonyiságának körében éltek, továbbá azok is, akiknek magyarországi léte a királyi udvartól függetlenül el nem volt képzelhető. János királyt követték a magyarrá vált déli (délszláv és dalmata) származásúak. Ismeretes rokonsági kapcsolatok (Statileo—Verancsics, Brodarics—Nádasdy, Frangepán—Perényi) együvétartozásuknak természetes okai voltak. E János-oldali humanizmusnak azonban az a legfeltűnőbb jegye, hogy mindazok a fiatalabbak, akik akár mint írók vagy irópártfogók e negyed században tekintetbe jönnek, az egy Oláh Miklóson kivül, ebben a táborban találhatók. Tudjuk, ez a helyzet nem maradt meg mindvégig, sőt éppen ezek az említett fiatalabbak a negyvenes évektől kezdve egyre-másra hagyták el a kezdetben választott politikai tábort, de addig is, amíg János mellett kitartottak, ők magyar földön a legjelentősebb műveltség-hordozó személyiségek. Épen közülük, kik a pártváltoztatás után is meg tudták tartani hatalmukat, életerejüket és alkotó kedvüket, kerültek ki a századközép táján a már kihevert megrázkódtatás jeleit mutató, reformációs és restaurációs irodalom létrehozói és részesei.

Furcsa paradoxonja ez multunknak. A politikai és irodalmi aktivitás képviselői közül a legéleterősebbek azon a párton, mely történetszemléletünk szerint kétszáz év nemzeti nehézségeit okozta! Bizonyára igen is részes volt ebben az elhelyezkedésnek annak a délszláv eredetű és rokonságú humanista csoportnak a lelki alkata, mely ösztönszerűen húzódott a török barátság védelme alatt megállni próbáló király köré. A már említett rokonsági kapcsolatok, továbbá János király birtokainak helyzete, mind oly tényezők, melyeknek ereje kétségtelen. De mindezeken felül működhetett ezekben a férfiakban éppen a magyarrá váló humanista műveltségnek az a tudata, mely a maga létét csak a magyar földről származó és itt is élő fejedelem körében látta biztosítottnak. Az elkövetkező idők multszemléletét és aktuális cselekvéseit is annyira befolyásoló Mátyás-hagyomány az ő köreikben élt Mohács után a legelevenebben. Ezt emlegette Mindszenti Gábor, erre gondolt Fráter György, ennek a hagyománynak az irányítása alatt készült Verancsics Antal nagy történeti műve megírására, ez a hangulat rejlett még Szerémi György irása mögött is. Oláh Miklós a Lajos király és Mária királyné körében eltöltött szép napokra emlékezve idézte maga elé a korábbi multat, az itthonmaradt és a közvetlenül Mohács után hazakerült fiatalabbak a pillanatok követelte szükségből és támaszkeresésből. Hogy az említett másfél—két évtizedben magyar érdekű irodalomteremtő és fenntartó ereje csak ennek a rétegnek volt, bizonyíthatja egy pillantás az írói teljesítményekre, a kiadott könyvekre. Az egyetlen Pesti Gábor indult el a másik oldalról, Ujlaki Ferencnek, a Ferdinánd-párti győri püspöknek ajánlván hatnyelvű szótárát. Feltehető, hogy Aesopusa és Uj Testamentum-fordítása is

innen jövő anyagi segítségnek köszönhette létrejöttét. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Pesti Gábor is csakhamar Izabella királyné közelében bukkant fel újra és utoljára. Ezzel szemben Komjáthi Benedek már a Perényi—Frangepán-család körébe tartozott, Gálszécsi István és Székely István Perényi Péternek (aki maga is verseket írt fogságában) ajánlottak könyveket, Honter Eszéki Jánosnak, valamint János királynak és feleségének neve alatt adta ki néhány művét, Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Nádasdy Tamás (előbb még Bebek Imre és Bácsi Ferenc) védelme és pártfogása alatt működött. Istvánffy Miklós, János király lakodalmára írta széphistóriáját, Szerémi György talán az állandóan gyüjtő Verancsics Antal számára dolgozott, Mindszenti Gábor pedig János király belső embere volt. A magyar irodalmi életnek szinte minden jelentős mozdulata a negyvenes évekig ezen a politikailag oly rettenetesen bizonytalan területen megy végbe. Mintha a szellem éppen a legingadozóbb talajon próbálta volna meg a magyar lélek táplálását és egyensúlyba hozatalát.

E kettéosztódáson kivül végbement egy harmadik irányú elkülönülés, azaz inkább szétszóródás is. A szorosan a két király vagy ezek nagyjai közelében elhelyezkedő humanistákon kivül voltak néhányan, akiket a politikai válság vagy általában a megváltozó idő messze kilendített a magyar műveltségi közösségből. A kilépés néhol ideiglenes, másutt végleges volt. Egy-egy vékony szál azonban néha még a véglegesen eltávozottat is összekötötte az elhagyott műveltséggel. Majdnem zárt csoportnak tekinthetjük, akik Budán Mohács előtt Mária királyné köréhez tartoztak. Ezek: Piso Jakab, Ursinus Velius, Henckel János és távolabbról Kassai János Antoninus, végül pedig az átmenetet jelképező, majdan a magyar életbe vissza is térő Oláh Miklós. Piso Jakab, egyike a királynőt menekülésében elkísérőknek, már 1527-ben Pozsonyban meghalt. Henckel János Augsburgig kísérte a királynét. 1530-ban a hit kérdéseit tisztázni akaró művét küldte meg Luthernek és 1539-ben fejezte be életét a 16. századi északi humanizmus fontos középpontjában, Boroszlóban. Ursinus Velius egy darabig szorosabban benne élt a Ferdinánd oldalán megtelepedett magyar humanizmus életében. Mohács után Ferdinándot mint udvari történész kísérte a magyarországi hadjáratban, ő tartotta Székesfehérvárott a koronázási beszédet. Ő volt az egyetlen író ekkor, aki a legkisebb zökkenővel mentette át magát és munkásságát az egyik királyi udvarból a másikba s biztosította a maga személyére nézve az udvari humanizmus folytonosságát. Műveit is ajánlotta még egy darabig a Habsburg-király magyar udvari nagyjainak, Gerendi Miklósnak, Szalaházi Tamásnak, Báthory Istvánnak. Ezeket az összeköttetéseit azonban lassankint elejtette. Ferdinánd gyermekeinek lett nevelője, kapcsolatai nyugatra irányultak s versei gyakran jelentek meg olasz szerzők műveinek társaságában. Az ugyancsak külföldön élő Oláh Miklóssal folytatott levelezése és vers-cserélgetése volt az utolsó kapocs,

mely a magyar műveltséghez fűzte. A mohácsi vereségről szóló történeti műve viszont itthon igen olvasott volt és egyike ez évtizedek történettudata alakítójának. Kassai János Antoninus ugyan már 1526 előtt külföldre ment és munkássága az 1540-es évekig külföldi személyek és érdekeik szolgálatában állt, de éppen Krakkóval való kapcsolatai még ebben az időben is érintkezésbe hozták a magyar műveltséggel. Midőn Mohács előtti hagyományú latinságunk (az 1540-es évek folyamán) Ferdinánd oldalára huzódott, megjelent ő is. Apjához írt epigramma-sorozata és versei a Pannoniae Luctus című gyüjteményben, mely az egész Mohács előtti humanizmus epitáfiuma, voltak jelei időnként felelevenedő magyar közösségi érzésének.

Mindezek, akiket itt említettünk, tagjai voltak annak az erazmista első nemzedéknek, mely a királyi, helyesebben királynői udvar közelében élt. Nagyon természetes, hogy ők próbálták meg a leggyorsabban az élet oly folytatását a Mohács utáni zavarokban is, mely a régire emlékeztetett. Világnézetünk, életérzésünk, az a sokat emlegetett erazmikus ernyedtség sem engedte volna nekik, hogy a cselekvés kockázatai közé merészkedjenek. A „biztos hely" keresői és megtalálói voltak ők, mert a munka egyetlen feltételéül ezt ismerték. Itt válik ki Oláh Miklós alakja. Benne nemcsak azt a humanistát látjuk, akinek működése a külföldön eltöltött másfél évtized után ismét termékenyítője és irányítója lett az irodalom alakulásának, hanem azt is, akiben a Mohács előtti hagyományú magyar humanizmus sorskérdései először és legtisztábban öltöttek fogható alakot. Életkoránál fogva is ő állt a határmesgyén. Amikor az országot elhagyta, már harminchárom éves volt. Most nyilt volna ki előtte a cselekvés és az érvényesülés útja. Idegenben ekkor még nem járt, humanista műveltségét Váradon és a királyi udvarban szerezte meg, de ez is elég volt ahhoz, hogy a katasztrófa utáni pillanatokban ne a rögtöni cselekvés, hanem az időtlenebb szellem útját válassza. Igy folytathatta azt az életmódot, melyhez Mohács előtt hozzászokott és amely kielégíthette szelleme felébresztett igényeit. De semmiesetre sem tartozott azok közé a külföldre szakadt magyar humanisták közé, kiket csak néhány alkalmi szál fűzött össze egy-két ittmaradt családtagon vagy baráton keresztül az elhagyott műveltségi élettel és minden gondjuk az volt, hogy új helyzetüket minél jobban megszilárdítsák. Az ő arca mindig hazája felé volt fordítva és írói munkájának jelentékenyebb része e haza-fordulás élményének köszöni létrejöttét.

Hogy írt-e már itthon Mohács előtt, nem tudni. Minden jel arra vall, hogy íróvá-levésének a külföldi tartózkodás adta meg a döntő lökést. A brüsszeli helytartói udvar, ahova mint Mária királyné titkára került, a maga külsőségeiben megadta számára a korábbi élet folytatásának lehetőségeit, az idegen tudós környezet pedig az ösztönzést és a példát az irodalmi munkára. Levélbeli érintkezésben

volt magával az öregedő Erasmusszal (meg is próbálta a brüsszeli udvarba csábítani), továbbá Németalföld más tudós nagyjaival (Ammonius Levinus, Petrus Nannius, Johennes Campensis, Jacopus Danus, Cornelius Graphaeus stb.). Ez a levelezés, vers-küldés és személyes érintkezés által kialakult tudós kör pótolta számára az itthon egyelőre lehetetlennek tartott szellemi élet formáit. A konvencionális formákhoz tapadó versei udvariassági cselekedetek a megcsodált külföldi nagyok előtt, vagy a külső, a tárgyi világ indításának eredményei. Üdvözölte egyik-másik költő társát, aki verset ajánlott úrnőjének, a királynénak, vagy valamilyen munkája jelent meg, esetleg valamilyen nagyobb útjáról hazatért. Próbálta az udvari és politikai költő szerepét is vinni. Megénekelte a vadászó királynét, a királyné orvosát, megcsipkedte a sántító udvari pénzkezelőt, verset írt a brüggei bevonulást követő mulatós éjszakáról, békére buzdító elégiákat intézett a politika vezérembereihez. Különösen sokat szerepeltek versei tárgyaként újonnan szerzett görög műveltségnek mesterei, akár élő személyek, akár olvasmányok voltak azok. Szellemi életének legnagyobb vívmányaként nézett erre a görög műveltségre. Irt is görög verseket, fordított Theokritost, Hesiodost és még hazaírt leveleit is szinte fitogtatóan tűzdelte meg görög szavakkal és idézetekkel. Több latin és görög költeménye siratta el távoli legnagyobb mesterét, Erasmust. Ennek a műveltség élményeiből tárgyát merítő költészetnek érdekes termékei voltak a mi irodalmunkban még ismeretlen fejlődéstörténetű „sub imaginem"-költemények, a kép-versek, az irodalom és a képzőművészet versengő érintkezéseinek első területei és egyben a lírai emberábrázolás sokáig élő formái. Oláh egy női arcképhez írt versen kívül főként a római nagyság megszemélyesítőinek (Julius Caesar, Augustus) képeihez írt ilyen verseket. A reá oly jellemző mult-nosztalgia ezekben is vígasztaló és reménytadó analógiákat vélt találni.

A mult-nosztalgia kapcsolta bele, még távolléte alatt, költészetét az itthoni életbe. Neki is, mint minden humanistánknak, legnagyobb élménye volt a „mutatio rerum", a beállott politikai változás. Oláh Miklós azzal, hogy Mária királynét külföldre követte, egyet sem szakított el azokból a szálakból, melyek őt az itthon hagyottakhoz és a dolgok változásával visszahozhatatlanul elveszett multhoz fűzték. Levelezése eléggé elárulja, mennyire nyomon követte az itthoni politikai és harci eseményeket. Brodaricson keresztül, aki egymagában szimbolizált egy valamkor egységes és zavartalan multat, írásai egybefoglalták mindazt, ami a humanizmus síkján itthon történt. Levelei eljutottak ahhoz a művelt körhöz is (Kálnai Imre), mely János király mellett próbálta érvényesülését megtalálni. (Feltünő, hogy Verancsics Antallal csak ennek átpártolása után került összeköttetésbe.) Bizonyára ilyen hazaírt leveleihez voltak mellékelve azok a versei, melyekben Bakics Pált, Szalaházi Tamást, Katzianer Jánost és az irodalompártoló Ujlaki Ferenc győri püspök anyját gyászolta meg. Ujlaki Ferencnek egyébként görög-

nyelvű verseiből is küldött néhányat, s a győri püspök talán éppen Pesti Gábor szótárával együtt kapta őket kézhez.

Oláh Miklós hazaküldött és itthon olvasott versei nemcsak az irodalmi élet csonkult, de mégis meglévő életének voltak bizonyságai, hanem jelei a magyar humanista líra újabb változatának is. A versek mögött egy idegen műveltségbe került ember állt, de megfordított Janus Pannoniusként. Emennek az idegen műveltség felszabadulás volt, Oláh Miklósnak először a magamentés egyetlen lehetősége, majd nyomasztó felemásság-érzetének felkeltője. Az idegen műveltség minden ragyogványa oly időben érte szellemét, mely egyéni életében a naiv fogékonyság elmultát, a közösségben pedig a legnagyobb zavarokat jelentette.

. . . vaga nunc turpi est mens hebetata situ,
Nunc animo tristis patriae versatur imago
Nostrorum et clades et gravis ira dei . . .
Intimaque assidus concutit ossa tremor . . .

— írta Ujlaki Ferenchez címzett egyik versében. Az egyén és a közösségi sors tragikus megváltozásának kettős élménye benne a legpontosabban találkozott és e találkozással a magyar humanista líra a Janus Pannoniussal megkezdett személyességnek újabb fokára emelkedett. Ez az elégikus személyesség, mely az otthonra való emlékezéssel akár családi, akár baráti vonatkozású verseiben mind nyomon követhető, legszebben Kálnai Imréhez írt verses levelében jelentkezik. Nem véletlen, hogy barátja levelének az a mondata indított el, mely Oláh Miklóst Janus Pannoniushoz hasonlította.

Non mea Phoebeae cinxerunt tempora lauri,
Nec mea Pegaseo est fonte levata sitis,
Nec memini dulcem quodam cepisse soporem,
Est ubi Parnassus Pieridumque nemus,
Non etiam gravium turbata negotia rerum
Unguibus a teneris otia laeta dabant,
Ut talis possim qualem cupis esse poetam . . .
Inbuit ingenium nostrum non Itala tellus
Graecia nec cultas praebuit illa scholas,
Non nostros etiam mores Germania finxit,
Non urbs, quae Gracchi nomine dicta fuit.
Terra Brabanta dedit nullos mihi docta magistros,
Gallia nec Charites ingeniosa suas.
Si quid in est nobis, quod multum exile fatemur,
Hoc furtim taciti me docuere libri.
Nulla igitur causa est, cur Jano conferar abs te
Pannonio, est cuius multus in ore lepor.

A költői önarckép nála kilépett az ön-epitáfium kezdeményeiből. a

költő pedig mind abból a tragikus szorításból, mely műveltségi élmények összeütközéséből származott. A szellem vágyai csak e hazai földön tudják kielégülésüket megtalálni:

Omnipotens superi quum me regnator Olympi
Restituet stabili Pannoni quoque solo
Spiritus ipse meus patra renovabitur aura
Grataque prosperitas supprimet omne malum.
At vos, o socii veteres fidique sodales,
Auxiliatrices tunc mihi ferte manus,
Ut mea praeteriti pensentur damna laboris
Ocyus et vestra destituantur ope!
Dulcia tunc etiam laetae convivia mensae
Concelebrate suo mixta lepore mihi.
Splendenti phialas gemma statuetis et auro
Atque coronatum, Bacchia dona, merum.
Tristia nosque olim passos meminisse iuvabit,
Tunc mala Lethaeis cuncta dabuntur aquis.
Victus amicorum facilis sermoque disertus
Atque sodalicium gaudia mille dabunt
Et mediis laetum dapibus Paeana canemus
Pulsantes pedibus terque quaterque solum.

Szellmiségünk történetében e jól ismert kérdés, mely műveltség-váltások állandó kísérője, benne így oldódott meg. Ideiglenesen, mert e megoldás mindig csak ideiglenes lehet, de mindenesetre volt annyi erő e megoldásban, hogy vele a magyar humanizmus a megváltozott időhöz mérje a maga elvégzendő feladatait. Azonkívül, hogy az Erasmus-tanítvány Oláh Miklós jóval előbb nézett bele a religiózum titkaiba, mint a nálánál fiatalabb nemzedékekhez sorolható Verancsics, a Brüsszelben élő királynői titkár is megkezdte saját humanitása áthajlítását a jelen követelményeiből adódó történet-látás felé. Az övé persze, egyéniségének megfelelően, itt is magából a mult hangulatából fakadó. A keletre szorult ifjabb humanista Verancsics mozgékony keze a jelen adatait gyüjtögette és rakosgatta egy majdan tanulságokat rejtő szintézis reményében, a multat valóban a maga elmultságában simogató Oláh Miklós viszont egy aktualizált Attilát és egy elsüllyedt Hungáriát emelt e történet- és ez új feladat-látás körébe. A válságba került egyén a mult írásban való újraéléshez menekült, a magyar humanizmus pedig az országromlás megrázó élményén át találta meg a maga helyhez kötött feladatait. Egyelőre a mult emlékeivel emelkedett az ideiglenesnek tartott jelen felé.[3]

[3] Az írókra, műveikre és összeköttetéseikre nézve l. *Szabó—Hellebrant* RMK. II—III. köt., *Apponyi* Hungaricáját és *Szinnyei* Magyar írók élete és művei-t. — *Thienemann Tivadar:* Mohács és Erasmus. Minerva 1923. — *Pukánszky Béla:* Geschichte des dt. Schrifttums in Ungarn. Münster i. Westfalen 1931. — *Oláh Miklós* levelezése M. Tört. Eml. I. oszt. XXV. köt. Versei Bibliotheca

Mindazoknak a nehéz körülményeknek ellenére, melyek humanistáink egy részét véglegesen külföldre szorították és Oláh Miklóst is másfél évtizedre a távol idegenbe kényszerítették, volt életlehetőség az itthonmaradtak vagy a közvetlenül Mohács után hazaérkezettek számára is. Ezt az életlehetőséget kínálta a „nemzeti" király udvara, benne János király és Izabella királyné.

Szó sem lehet arról, hogy János király és Izabella királyné udvarát olyan humanista udvarnak tartsuk, mint volt Mátyásé vagy akár II. Lajosé. Mindaz a viszonylagos nyugalom, mely ily irodalmat tápláló központ lényeges feltétele, ismeretlen volt. A királyi székhely állandóan változott s Buda, valamint Gyulafehérvár, e két még a legtöbb állandóságot mutató székhely is gyakran volt kitéve az izgalmaknak. Maguk az anyagi eszközök sem állottak az írók rendelkezésére olyan számolatlanul, mint a régibb időkben. Az udvar fölött állandóan a gond és a bizonytalanság felhője sötétlett. Mindezek a nehézségek, melyek mint panaszok az itt élő íróknál untalanul ismétlődtek, mégsem tették egészen lehetetlenné az irodalom létének ama régibb udvari humanizmussal való rokon formáit. Maga János király olvasó ember volt. Egy kissé talán későn, de nagy buzgalommal „tanulta" az uralkodás, a diplomácia és a hadvezetés könyvekben rejlő alapelveit. Rotterdami Erasmus „Institutio principis christiani"-ja egyik ismertebb olvasmánya. Az ő rendelkezésére fordította le Verancsics Antal Paulus Jovius nak a török hadviseléssel foglalkozó munkáját. Valamelyes köze már Mohács előtt is volt a hazai könyv-műveltséghez. 1522-ben egyike azoknak, kiknek Macedoniai László nürnbergi „Oratio"-ját ajánlotta. Passzív és bizonytalankodó egyénisége, lágy embersége, mely legjobban Mindszenti Gábor naplója alapján áll elénk, mind olyan vonások, hogy az egész embert e nagyratartott könyvműveltség közelében könnyű elképzelni. A Hunyadi Mátyás-i multat, melyet a megszerzett királyi korona kötelezővé tett, külsőségekben is megpróbálta feltámasztani. A Corvina-könyvtár nagyrésze még megvolt, épületek és intézmények látható vonzó erőként hathattak rá s a latinságnak a történeti mult felé fordulása e vonzást csak fokozhatta. Udvara még az Izabellával kötött házassága előtt is olaszos jellegű volt, külföldi tárgyalásokkal megbízott diplomatái között igen sok olaszt találunk. A „nemzeti" király — a parvenü következetes kitartásával — minden alkalmat megragadott, hogy az udvari élet renaissance-tradiciói feleleveníttessenek. A királyi menyasszony hagyományos Csepel-szigeti fogadtatása, díszes bevonulások, az udvari költő tollán is megörökített vadászati eredmények önmagának és a népszerűbb közvéleménynek mindmegannyi visszaringatásai voltak az újraélést kívánó multba. Az írói környezet maga

Sriptorum mediis recentisque aevorum (Fógel—Iványi—Juhász), Lipcse 1934. — *Kollányi Ferenc:* Oláh Miklós. Kath. Szemle 1888. — *Sörös Pongrác:* Ötven év Oláh Miklós életéből. U. o. 1903. — *Klimes Péter:* Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. — *Kerecsényi Dezső:* Oláh Miklós. Apollo 1935.

is hozzájárult, hogy neve mint az irodalmi műveltség pártfogójáé terjedjen. „Rex ipse viros doctos et eruditos tum opibus fovet, tum gratia et favore, genuino quodam instinctu semper ornat atque complectitur et ipsorum monimenta intermori non sustinet" - - írta róla Verancsics a külföldi barátoknak. Ebbe a Mohács utáni meghosszabbodott magyar udvari renaissance-életbe pontosan beleillett Izabella királyné. Amit magával hozott, félig olasz vére és egészen olaszos neveltetése. A lengyel renaissance Zsigmond alatt kifejlődött teljességéből jött a magyar földre. Abból a renaissance-műveltségből, melyet apja a Hunyadiak humanizmusa nyomán keltett életre, a királyné pedig, Sforza Bona — lengyel Beatrixként — ennek olasz színét és életlendületét gyarapította. Izabella végig is ment a renaissance-királylányok neveltetésén. Négy nyelven beszélt és írt, latinul állítólag Honternak Krakkóban több kiadást megért nyelvtanából tanult. Igen szívesen írt olaszul. Verancsiccsal is így levelezett és nem lehetetlen, hogy Verancsics olasz nyelvű verseinek ő volt egyik olvasója vagy hallgatója. Az életével foglalkozók méltán emlegetik a magyar trónon élődje, Mária királynő mellett. Levelei tele vannak találó példabeszédekkel, hasonlatokkal, az élet és a szenvedély stil-eszközeivel. A három betűvé regényesedett „sic fata volunt", mellyel a hagyomány szerint az országtól elbúcsúzott, Verancsics egyik verssorára emlékeztet. Pompakedvelő, költekező volt, udvara különösen vonzotta a politikai cselekvéstől tartózkodó humanistákat. Verancsics Antal, aki bizonyára sokszor menekült ebbe az udvarba, mikor kiméletlen erélyű nagybátyja, Statileo, és a zord erkölcsű, mindenkit rövid pórázra fogó barát, Martinuzzi szorongatta, az ő humanista arcképét is megrajzolta: „Huic certe reginae... tanta est in his angustiis suis tolerantia, tanta fortitudo, ut si singula recensere vacaret, virum, non foeminam, divinum quiddam, non humanum vesse diceres. Et quia nostra gens, quae summis etiam regibus sine vigore, claveque (sic enim dicere consuevit) parere nesciit, huic velut ad avos suos Scythas relegata ferocia, caput summisit". János király halála után udvarának műveltségi jelentősége némileg meg is növekedett. Olasz zenészek már addig is tartózkodtak a királyi udvarban, most külföldi festőművészek megbízatásáról olvashatunk. Ajánlkozó külföldi humanisták is egyre-másra akadtak, akik az ő udvarában akarták szerencséjüket megpróbálni. Verancsicsnak gyakran nem kis gondot okozott, hogy a tolakodókat elhárítsa, midőn a kifelé fordított udvari ragyogást a „modica Transsylvanica aula" értékcsökkentő becsúsztatásával meg kellett tartania. A királyné könyves almáriuma tele volt ugyan latin, olasz, német és lengyel könyvekkel, melyeket vagy maga gyüjtött, vagy az íróktól ajánlottan kapott, de a hazai írók közül csak Honter ajánlott neki és férjének egy-két művet. Ez a tény már önmagában is figyelmeztet arra, hogy akár a király, akár a királyné udvarát hazai szempontból valami különösebb irodalomtápláló központnak tekintsük. A műveltség maga megvolt, hagyományaképen neveltetés-

nek, a multból eredt politikai vágyak következményeként, de az udvar már önmagában nem lehetett irodalmi szándékok elindítója és támogatója. Tegyük hozzá azonban, hogy ez időben még a másik magyar királyé sem. A „nemzeti" királyság elerőtlenedett nemcsak a politikára, hanem az irodalom-teremtésre is, az „idegen" pedig csak a század közepe felé szokott hozzá ahhoz, hogy új országa szellemi ügyeivel is törődjék. Az írók jól érezték mindezt. A politikai erőviszonyok természetes következménye volt, hogy az irodalom a maga testi létének feltételeit hamarosan más pontokon kereste.

Egyelőre a század ötödik évtizedéig mégis eléggé számosan voltak a magyar humanizmus képviselői közül, kik az erdélyi udvarhoz tartoztak, sőt, amint az előbb már említettük, a nagyobb és az életerősebb rész csatlakozott a nemzeti királyhoz. Nézük előbb azokat, akik mögött már korábbi irodalmi tevékenység állott. Brodarics István az első. A mohácsi ütközetet leíró történeti műve áll mintegy a korszak határán. Ezt a művet még királyi megrendelésre írta: a humanizmust Lengyelországba plántáló Zsigmond király szólította fel megírására. A katasztrófa utáni lengyel-magyar irodalmi kapcsolatoknak ez a mű első jelentősebbb emléke. Brodarics hozta magával a régibb humanizmus legtisztább hagyományait. Ő volt a fiatalabbak előtt az irodalmi tekintély, a politikai viszályok felett a mindent átölelő humanista „amicitia" eleven képviselője. De hogy ebből a tekintélyéből és hagyományból az irodalmi élet új jelenségei származzanak, nem lehetett arra sem kedv, sem alkalom. Mohács után levelet váltott ugyan Erasmusszal, még egyszer megütvén azt az önmagáért való szellemkritikai hangot, mely a Mohács előttiek sajátja, de azután írói erejét mindenestül felszívta magába a politika. A levél az egyetlen forma, melyen át magát kifejezte s a meggyőzés, az összebékéltetés e hiábavaló erőfeszítései, melyek látható szálakkal kapcsoltak össze politikai híveket és ellenfeleket, már csak egy-egy költői idézettel, a levélíró csendes önirónijával árulták el a cselekvésbe kényszerített szellem emberét. „Visszajutottam — írta egyszer — a semmivel bírók és a mindent birtoklók régi szabadságába." Szerepe nem volt több, mint élő bizonyságaként járni-kelni egy jobb időkből származó műveltségnek. Heltai Gáspár tőle hallott élő szóban Mátyás király alkotásairól, Oláh Miklós benne látta a Mohács előtti udvari életre emlékeztetőt

Brodaricsot az események alakulása kényszerítette bele a politikai zavarokba, Frangepán Ferenc, a régibbnek tekinthető nemzedék másik tagja, önként vállalta. Szerzetes volt és egyike azoknak, kiknek személye képviselője kolostor és humanista műveltség találkozásainak. Amidőn hazaindult, hogy rokonságán (Perényi Gáborné Frangepán Katalin, Komjáthi Benedek pártfogója) és hazáján segítsen, aracelii kolostorának különös gondjába ajánlotta, bizonyára vallásos tartalmú, kéziratait. Írói munka állott tehát ő mögötte is, mielőtt a politikum magával vitte. Brodariccsal igen jól

megérthették egymást. Mindketten és csakis ők képviselték a politikai harcokban azt a szellemiséget, mely lényegében felette áll maguknak a szembenéző feleknek is. Előkelő humanizmus és kolostori önzetlenség személyesült meg bennük. Ők ketten nem igyekeztek a zavarokban hatalmi vagy anyagi előnyökhöz jutni. Ők mentek keresztül a legnagyobb csalódásokon, mikor békeszándékaik csődbe jutottak. Munkájukban nem vezette őket a személyekhez kötöttség: eszméket képviseltek és azoknak szolgáltak. Brodarics a változások elején állt a másik politikai oldalon. Frangepánt a János király mellett nyert tapasztalatok vitték át az ellenkező félhez. Mohács utáni életük valami örökre elveszett egység és béke reménytelen keresése. Frangepánról azt tartja a hagyomány, hogy halála előtt napokon át zenéltetett magának. Ezzel köszönte meg Istennek, hogy élt és munkálkodhatott. Brodarics fájdalmas iróniája s humora és ez az evangéliumi derű maradt meg az emberi magatartás írói tevékenységből megépült utolsó pilléreként.

Ebben a legidősebb humanista nemzedékben a korszerű magas irodalmi műveltségtől kevésbbé volt érintve e nemzedék Mohács után még jó ideig szereplő két tagja: Werbőczi István és Statileo János. Werbőczi Mohács után már nem volt tényezője a humanizmus életének, semmi jel nem mutat arra, hogy tevékenysége valamiféle indítást adott. Irodalmi szerepe 1526 előtt lezárult, pedig akkor is mindaz, ami vele kapcsolatos irodalmi jelenség, — e korszerű irodalmi szempontból — az időtől való elmaradottság színeit hordta magán. Vele lezárult a középkori szellemű jogi írásbeliség; a humanizmus személyes ambiciója és minőségbeli korszerűsége őt éppen csak surolta. Jogi könyve az uralmon levő művelt irodalmiság életének oly pillanatában jelent meg, mikor minden hozzá hasonló állású és hatalmú férfiú műve csak egyfajta életkeretben, a humanizmusében volt elgondolható. A korabeli humanizmus, főként annak Werbőczi által pártfogolt képviselői, a magukénak ismerték fel a Tripartitumot, felruházván mindazokkal a külsőségekkel, melyek a humanista irodalmi élet tartozékai. Hozzáhasonlították a maguk egészen más természetű és igényű munkásságához. Természetes, hogy benne is volt bizonyos alkalmazkodás ez untalanul hangsúlyozott irodalmi műveltséghez. A tudomány emlegetése, az írás megörökítő erejére való hivatkozás, ilyen alkalmazkodó gesztus. Igazi lényében azonban, melyen az átmenet minden vonása meglelhető, mint ismeretes, már Mohács előtt is ellenhatást képviselt a humanista elittel szemben. Az időtől való elmaradtság, saját hazai hagyományokból táplálkozó latinsága mellett egyuttal egy természetes fejlődés, az alászálló, a félművelt humanitásnak erősen köznemesi színezetű előhírnöke is volt. Igen jellemző, hogy irodalmi kapcsolatai azzal a félig-meddig humanizmusú Béccsel voltak, mely pillanatnyi nekilendülésekkel (Celtis) és igen lassú tempóban vette magába a tiszta humanizmus szellemét. Idegen- és ezzel összefüggő reformáció-ellenessége, e két ekkor

még egészen antihumanista vonása is figyelmeztet ama régibb és magasabb humanizmustól való távolságára. Mohács után őt is a politikai cselekvés emésztette fel, az irodalom multból származó ereje nem működhetett benne. A politikai megbeszéléseken és követjárásokon tartott beszédei, ha ismernénk őket, lehetnének tanúi mindannak, ami a futólag átélt irodalmi erőkből megmaradt. Még halványabb Statileo János képe. Családja a dalmáciai Trauból származott. Apja Statileo Mihály, bizonyára a Beriszló-családdal való rokonsági kapcsolatok folytán, már Magyországon tartózkodott. Mohács előtt veszprémi püspökhelyettes volt, 1526 után rögtön János király szolgálatába állt. Több követségben járt és 1528-ban erdélyi püspök lett. Hogy ő is egyike volt a reformáció elleneinek, műveltségbeli helyzetére éppen úgy jellemző, mint Werbőczire. Irodalmi jelentősége abban állt, hogy felhozta Trauból unokaöccseit, Verancsics Antalt és Mihályt. Nagy gonddal és törődéssel állott az idő komolyságához nehezen idomuló két unokaöccs mögött, elősegítette tanulmányaik végzését és jövedelemező állásokban való elhelyezkedésüket.

Ez az 1526 után egyre jobban halkuló léptű régibb keletű humanizmus éppen legértékesebb képviselői, Brodarics és Frangepán által szoros kapcsolatba került a nálunk korábban még alig ismert humanista fajtával, a cselekvés zavaraiban nem gátlást, hanem ellenkezőleg érvényesülését találó, idegen származású, művelt kalandorral. Az amorffá vált politikai állapot, a „kéncses Erdély", mely ezekben a zavarokban kezdte magára ölteni a humanista tájleírás színeit, az érvényesülés csábításait rejtette magában. Mondtuk már, hogy a királyi és királynői udvar pártfogó erejét nagyon is jól ismerő Verancsics Antal többször arra kényszerült, hogy a külföldről, ekkor már inkább csak Lengyelországból beajánlkozókat — az udvar tekintélyének megóvása mellett — az Erdélyben való letelepedéstől visszatartsa. Ez a külföldi eredetű kalandor-humanitás azonban ellenállhatatlan erővel tört be a politikai cselekvés útján Gritti Lajos (Alajos) személyében. Velencében és Páduában részesült kiképeztetésben s bár a latinsággal, valamint mindazzal, ami az írásos szellem ügye volt, nem sokat törődött, politikai hatalma, befolyása és főként gazdagsága még a hazai humanistákra sem tévesztette el hatását. Ő maga egyébként igen szívesen játszotta a pártfogót és az a végzetes politikai szerep, melyre vállalkozott, mindenek előtt kezdeti látszat-sikerei, egy-egy írót körébe vonzottak. Őt is magasztaló dedikációkkal keresték fel, közöttük Pietro Aretino, aki megküldte neki Dávid hét bűnbánati zsoltárát és úgy üdvözölte, mint Magyarország megmentőjét. Hosszas konstantinápolyi tartózkodása és állandó érintkezése a törökkel e renaissance-hagyományt a kelet szellemével párosította. A velencei doge-ivadék káprázatos pompájú bevonulásai, a maga félig török, félig nyugati öltözete, nagyúri gesztusai, keverék életmódja először ismertették meg Erdéllyel kelet és nyugat torz szintézisét, azt a formát, mely-

nek egy-egy elemét a magárahagyott országrész később is nem egyszer kényszerült szellemébe olvasztani. Hogy Brodarics és Frangepán oly sok sikertelen kísérletet tettek arra, hogy a józan Nádasdy Tamást Gritti mellé állítsák, valamint az, hogy e kalandor mellett ott találjuk az olasz műveltségből egyenest a reformációba átlépő énekszerzőt, Batthyány Orbánt, mutatja, hogy még ennek a szellemnek is volt szuggesztiv ereje.

A „diplomácia e klasszikus korában" — mint Károlyi Árpád nevezi európai távlatban ezt az időszakot, — a másik politikai kalandor Lasky Jeromos révén került Grittivel kapcsolatba egy a dalmáciai Trauból származó humanista, Andronicus Tranquillus. Az olasz egyetemeken, Páduában, Bolognában, Sienában, Perugiában, Rómában kezdett tanulmányait Lipcsében, Ingolstadtban, Augsburgban folytatta. Volt Löwenben és Párisban is és még ismeretségben állt Rotterdami Erasmusszal. 1527-ben, miután már egy latin dialogusát (Diagolus Sylla) megírta, bukkant fel Magyarországon. Egy darabig titkárja volt János király francia követének, Rinconnak. Laskyval való találkozása vitte útját Grittihez. Két másik olasz humanistával együtt (Della Valle, Augustino Museo) titkári teendőket végzett nála. Batthyány Orbánnal egyetemben jelen volt Gritti szörnyű bukásánál. Természetesen menekülnie kellett neki is és Kesserű Mihály, a Mohács előtti humanizmus történetéből ismert humanista, radnóti várában talált menedéket. Amint másik két titkár-társa megírta Gritti történetét, az „Italica institutio" — amint megjegyezte — az olasz műveltség e Kesserűben megszemélyesített menedékhelyén ő is nekilátott gazdája magyarországi szereplésének írásos megörökítéséhez. Epistolá-ja, melyet a lengyel hadsereg főkapitányának ajánlott, igazi humanista mű. Mindent, „omnia dicta, facta, cogitata", meg akart írni. Gritti benne a béke apostola, akit „rudis quidem litterarum per omne tempus abhorrens" emberek megakadályoztak a békemű létrehozatalában. Az író humanista szeme figyelve állt meg népfajtákon, nyelvi jelenségeken s nem mulasztotta el azt sem, hogy hódolva pillantson a menedéket adó házigazdára. Benne még sorstársra is lelt, mert ő is „in summo omnium odio est, versaturque in periculis maximis propter ipsius fidem et constantiam". Az idegen kalandor humanizmus és a „femina ornatissima"-t biró, megházasodott boszniai püspök bizonyára egymásra is talált. Tranquillus azonban itt nem állapodott meg. Elindult, hogy szerencsét próbáljon a másik oldalon. Bécsben azonban Grittivel való kapcsolatai miatt elfogták, majd az akkor már Ferdinánd szolgálatában álló Lasky Jeromos közbenjárására kiszabadult és Késmárkon vonta meg magát. Amennyire Vernancsiccsal való levélváltásából kivehető, kísérletet tett, hogy irodalmi képességeit tovább kamatoztassa. Politikai tartalmú dialógusokat írt, az egyikről, úgy látszik, azt terjesztette, vagy valóban úgy is volt, hogy János király szerepel benne. Talán azt remélte, hogy zsarolhat vele, vagy általa ismét visszakerül János kegyeibe. Való-

színűleg egyik terve sem sikerült, mert 1542-ben Ferdinándtól megkapta a pápóci apátságot. Jövedelme nem igen volt belőle, úgyhogy kétízben visszatért szülőhelyére, Trauba. Közben mindazoknál megkísérelte szerencséjét, kik az irodalom pártolásban kitűntek, így Ujlaki Ferencnél és Nádasdy Tamásnál. 1571-ben újra feltűnt nálunk és pedig Pozsonyban. Meg akarta írni Vernacsics érsek életrajzát. Vernancsics, akihez még a János király mellett eltöltött időből fűzte barátság, gondoskodott az elöregedett író-kalandorról. Epistolája beletartozik a közvetlenül Mohács után megindult emlékiratszerű feljegyzések sorába, ismeretlen politikai dialógusaiban pedig a Balassi-komédia hazai előképeit kereshetjük.

A politikai cselekvésbe minduntalan belefáradó Brodarics, Frangepán humanizmusa, kolostori önzetlensége és a cselekvés zavaraiban a maga hasznát kereső idegen kalandor humanizmus között emelkedik ki Fráter György alakja. Mindaz az esetleges renaissance-tartalon, a cselekvés szükségleteihez való ösztönös idomulás, a naiv önbizalom, mely emberi és politikusi mivoltát összetette, itt most nem tárgyunk. Cselekvő szellemének néhány másoktól megrajzolt vonását a mi céljaink érdekében mégis meg kell említenünk. A renaissance-emberi cselekvés még a Hunyadi-hagyomány átélésének eredménye volt egyéniségben. Az élesszemű Vernacsics Antal meg is látta azokat a hajlamokat, melyek egy hagyomány megvalósítására éltek benne: „Pro titulo adhuc laboratur, qui non invenitur, quum proregis, quo hactenus usus est, sat esse non videbatur. Gubernatoris, *aemulatione Joannis Corvini,* quem nunquam assequetur, optaret, sed is a regina aegre conceditur". Fráter György, kinek szemében az idő erőinek okos felhasználása, a „rerum experientia", a „prudentia" birtoka, a „ratio agendi" megtalálása a legszükségesebb emberi értékek voltak, bizonyára nagy lebecsüléssel nézte az Izabella királyné közelébe húzódó szerteszórt érdeklődésű humanistákat, amint megvetett minden olyan úri konvenciót, amely akár a származás, akár a szellem előkelőségéből eredt. Irodalmi műveltségünknek abban a rétegében állt, amely — mint Werbőczinél is céloztunk rá — a humanizmusnak csak pereméig jutott el, de ugyanakkor a cselekvő erkölcs kötelező normáit hívebben tudta megőrizni, mint a műveltségben magasabban álló, de a közösség ügyeivel sokszor csak kénytelenségből törődő másik réteg. Brodarics még lutheránus-gyanus volt, a kolostor és humanizmus érintkezésének vonalán álló Frangepán Ferenc, az alacsonyabb szintű köznemesi humanizmusú Werbőczi és a tisztán akcióember, Fráter György, a reformáció ellenesei között foglaltak helyet. Fráter Györgynek azon a már említett pálos breviáriumon kívül mindössze két könyv megjelenésében volt része. Egyik ellenreformációs mű, pártfogoltja és neveltje, Draskovics György, ajánlotta neki. Az önmagában való műveltségnek nem volt értéke szemében, a „satis eruditus" ember szerinte megfelelt magas állásra is, a „splendida verba" — írta — már országokat döntöttek romlásba. Levelezésének

stilvizsgálata igen kétes eredményeket igér, mert nem lehet tudni, hogy az itt-ott felbukkanó ciceroniánus körmondatok nem „penná"-jától, Deési Litteratus Jánostól származnak-e. Leveles-könyvének egyetlen helyén találjuk csak Cicero nevét, azt is egy, a töröktől küldött levélben. Még a korabeli levelekben oly gyakori „humanitas" is ritkán fordul elő írásaiban és előfordulásukon érezhető, hogy ez az emberi teljességet jelentő szó nála mennyire elvesztette átfogó ragyogását. Nem is igen található egymagában, hanem többnyire valamely etikai tartalmat hordozó szó társaságában (misericordia et humanitas, fides et humanitas), ily módon jelezvén e szó jelentésének már a reformációs oldalon is megindult változását. Külföldi tudósokkal nem volt levélbeli kapcsolata a politikaiakon kívül és nem egyszer még politikai hírekkel is külföldön élő szerezetesek látták el. Köztük volt a pálosrendi „frater Gregorius", a római Szent István rendház perjele, akikben minden bizonnyal a kolostori latinságnál már említett Gregorius Coelius Pannoniust, Bánffy Gergelyt kell sejtenünk.

Mindezek ellenére, éppen állásánál és hatalmánál fogva, nem lehetett mentes a humanizmus egy-két aktuális mozdulatának érintésétől sem. Verancsics Antal, kinek minden oka megvolt arra, hogy a nem egyszer könnyelmű viselkedését zord szemmel néző és a pénz forrását jelentő barátot magának megnyerje, néha-néha megkísérelte, hogy a maga humanista műveltségével és írói szándékaival hozzádörgölődjék. Könyveket küldött neki elolvasásra és a környezetében való szétosztásra. Adatgyüjtő tevékenységével is hozzáfordult, amint Werbőczihez is. Fráter Györgytől önéletrajzát kérte. A barát meg is írta egy levélben. Mily megmerevedett önérzet beszél ebből a levélből! „Ex nobili et antique stirpe dominorum Croatiae" származott, — írja — fiatalságában Hunyad várában, majd János király anyjánál élt „non sine magna curialium miseria versatus". Megutálván az udvari életet, lépett be a „Heremiták" rendjébe „qui sine litteris erant" és csak később tanulta meg a tudományokat. Alig tíz-tizenöt sorban foglalja össze esztendők vele kapcsolatos eseményeit, nem felejtvén el annak megemlítését sem, hogy háromszor gyalog jött haza Lengyelországból. Hadd bámuljon a kényeskedő és panaszkodó Verancsics! Végül sietve lezárja a tettek egymást kergető sorát: „A többit tudja, Dominatio Vestra, nincs szükség hosszú, de még rövid elbeszélésre sem!" Ezzel a rövid levéllel jutott Fráter György legközelebb a humanizmushoz. A hagyomány szerint halála pillanatában breviáriuma és naplója feküdt előtte íróasztalán. Kolostori olvasmány és a humanista történet-látás önábrázoló, önigazoló írói szándéka, hagyomány és időszerűség vegyülete! Tragédiája még az irodalom területén is teljes volt. Alakja nem ezen a naplón keresztül, hanem a humanisták és a renaissance-világiságot tápláló Izabella udvar embereinek feljegyzésein át indult el a köztudatban való megöröködés útjára.

Az előbbiekben egyre gyakrabban írtuk le Verancsics Antal

nevét. Valóban a humanista irodalom szálai az ő személyében futnak össze. Munkássága a János király oldalára került magyar humanisták között a legjelentékenyebb. Jelentékeny nemcsak belső minőségében és jövőt előkészítő mivoltában, hanem abban a módban is, ahogyan általa az írói szellem a politikailag nehéz időkben megtartotta magát. Verancsics itthon, a politikai tevékenység közepette azt a feladatot végezte el, melyet Oláh Miklós a személyes biztonságot adó külföldön. Kétségtelenül Verancsicsé volt a nehezebb feladat, az eredmény azonban mindkettejük munkája által azonos. A Mohács után bekövetkezett zavaros negyedszázadból ők ketten mentették át a magyar humanizmusból azt, ami megmenthető volt. Ami irodalmunkban az 1540-es évektől kezdve, majd a századközép után még megerősödve a humanizmus hagyomány-kereteiben jelentkezik, bizonyára másszínű, mint a Mátyás alatti vagy a Jagelló-humanizmus, de mégis folytatás, egyszer kialakult irodalmi réteg továbbfejlesztése. Verancsics Antal írásai, főként levelei, adják a legjobb alkalmat annak a meglátásához, hogy a Mohács előtti évekhez már inkább csak a tanulmányi idő emlékeivel kapcsolódó és a János király mellett boldogulását kereső, újabb keletű humanizmus mily kiterjedésig jutott el még a politika nehéz levegőjében is. Valami pontosan meghatározott és Verancsics személyéhez tapadó művelt, szervezett „kör"-ről nem beszélhetünk, de az eleven Verancsics mégis majdnem úgy áll elénk, mint központi mozgató erő. A lényegesebb politikai hatáskört és az anyagi eszközöket, melyek a humanista központosulás elengedhetetlen feltételei, ő a szellem erejével pótolta. Ez az ő személye köré csoportosítható erdélyi humanizmus részben azokból a férfiakból tevődött össze, akik János király politikájának mintegy a hátterében álltak. A dolgok valóságos intézése nem az ő kezükben volt, ezt a cselekvés emberei (Gritti, Fráter György) ragadták magukhoz. Az ő feladatuk a diplomáciai előkészítésben, megbeszélésekben rejlett. Azok számára, akik e háttérben levéssel, épen a régibb időkre pillantva, nem elégedtek meg és még helyüket a polgárivá alászálló humanizmusban, akár mint parókiás papok (Hadrianus Wolfhard, Honter), akár mint a felvidéki és az erdélyi német városi életben elhelyezhetők (Eck Bálint, Werner György), vagy mint iskolamesterek (Thesler Gáspár, Gönczi Melczer András, Kálmáncsehi Márton) nem találták meg, ez az élet második sorába való szorulás nem egyszer egyéni keservek indítója lett. Brodaricsnak nemcsak öregsége adott tekintélyt, hanem állandó összeköttetései a dolgokat intéző legmagasabb személyekkel. Az udvari humanizmus elmúlt varázsát az ő személye tartotta fenn s amíg élt, összekötőként nézett rá levelein át a Brüsszelben élő Oláh Miklós és a gyulafehérvári udvart humanista jegyekkel díszítgető Verancsics Antal. Midőn az 1540-es évekkel a Habsburg-király mellé átálló humanizmus látható jelekkel megerősödik és ez is a Mohács előtti szellem folytatójaként mutatja magát, az érvényesülés vágya előbb hirtelen menekülésekkel, majd végleges pártcserével hagyta

el az élet második sorát. Verancsics kétízben menekült így Olaszországba, Franciaországba és Krakkóba, míg a pártváltoztatásig eljutott.

A humanisták érezhették azt, hogy az akciók mögé szorultak, de azt semmi esetre sem, hogy el vannak zárva a műveltségi világtól. A gyakori követjárások, melyekre ők érthető okokból szívesen vállalkoztak, a szellem szükséges kapcsolatait mindig biztosították. A messze élő más műveltekkel, általában a külvilággal való megismerkedés vágya e külföld-járásokkal kielégült és általuk a szellem szándékai mindig új és új feladatokra ismerhettek rá. Brodarics, Frangepán Ferenc, Verancsics Antal, Csáky Mihály, Batthyány Orbán és Pesti Gáspár voltak a legfontosabb követségeken résztvevők. Néhány jelentősebb ismeretség és barátság is kialakult. Sadoleto Jacopo, Tomitius (Tomicki) Péter, Tarlonius (Tarlowski) Szaniszló, a még Erasmussal is levelezgető Zebridovi András, Paulus Jovius voltak az ismertebbek az újonnan szerzett idegen humanista barátok között. Maga a barátság már bizonyos mozgását hozta az irodalmi életnek. A barátságot fenntartó levél eszmei közösség, a „litterarum societas" megteremtésére volt hivatva. „Verborum tam diu meminius, donec auscultamus, *in litteris* apperentia et velut viva absentium simulacra etiam intuemur, contemplantes in his nomen, manum, signum ipsam denique scribentis voluntatem erga nos, tamquam veram imaginem sub hoc perinde ac syngrapho nobis transmissam" — írta Verancsics. — Az ember írott betűn át való szemlélete ilyen utakon indult el. Az irodalmi barátkozás egyúttal alkalom volt arra is, hogy irodalmi művek egymásnak küldözgetésével és az azokra adott megjegyzésekkel a zavaros élet felszíne alatt némi irodalmi forgalom kialakulhasson. Verancsics Antal 1538-ban előkészítette leveleit a kiadásra. Ugyanekkor Jacobinus Jerémiásnak, brassói barátjának, verset küldött. Történeti adatgyüjtő munkássága már ebben az időben javában folyt. Fráter Györgytől, Werbőczitől adatokat kért, Basó Bálinttól pedig a nála lévő Ursinus Velius könyvet. A levelekben ápolt irodalmi érintkezés kapcsolta bele az erdélyi magyar műveltségbe a szász humanizmust is. Verancsics az előbb mondott Jacobinus Jerémiás közvetítésével ismerkedett meg Honterrel, később Wagner Bálinttal, Brenner Mártonnal, Pomarius Keresztéllyel és vannak nyomok, melyek arra mutatnak, hogy a még Mohács előttről ismert, Janus Pannonicus-kiadó Wolfhard Adorjánnal is összeköttetésben állt. Honter megküldötte könyveit Verancsicsnak s bizonyára Wagner, Brenner és Pomarius is hasonlóképpen tett. Maga Verancsics még akkor, midőn nem határozta el magát a politikai pártváltoztatásra, teljesen hozzásímult ehhez a terjedő polgári jellegű és tudományos szász humanizmushoz. Az volt a terve, hogy Pomarius földrajzi műve mellett adja ki a maga történelmi művének azt a részét, melyben Erdély, Moldva és a Havasalföld római emlékeit gyüjtötte egybe. Mikor azonban 1549-ben Ferdinánd pártja felé tartó útján, Krakkóban egyik barát-

jánál megtalálta Bonfini kéziratban lévő történelmi művének néhány könyvét, a régibb humanista hagyományhoz fordult vissza és Brodarics Mohácsával együtt tervezte a teljes Bonfini és a maga munkáinak kiadását. A külföldi irodalmi kapcsolatok közül az olaszok a Mohácsot megelőző időhöz hasonlóan itt is tovább gyengültek. Verancsics ugyan még számos olasszal levelezgetett, kétszer meg is próbálta magát Olaszországba menteni, de oda- vagy visszaútja mindig Krakkón át vezetett. A „Cracoviensis genius" — amint egyhelyütt írta — vonzása és hatása kézenfekvőbb s erősebb volt minden olasz összeköttetésnél. Az olasz műveltséggel való viszonylatban ő is folytatta azt a régibb konvenciót, mely állandóan csak a két műveltség különbségeire tekintett és szinte kötelességszerűen mutogatta a magyar humanistát a barbár körülmények közé került szellem-ember szerepében. „Humanitatis atque urbanae conversationis oblitus... pene paganus sim ac montanus... non alium me quam Cyrcaeum quandam Metamorphosin factum putem..." — írja Olaszországba. A lengyel műveltségben ez a konvenció értelmetlenné vált, a lengyel humanizmus is másodlagos műveltség volt, sőt éppen Magyarország az, ami e műveltséget oda közvetítette. János király Lengyelországba történt menekülése, Zsigmond lengyel királlyal való rokonsága, majd az Izabellával kötött házasság, az esetenként felmerülő lengyel politikai aspirációk az irodalom kapcsolatainak állandó erősítéséül szolgáltak. Izabella erdélyi udvarában állandóan sok lengyel tartózkodott. Közöttük nevezetes volt a királynői titkár Porembius (Porembski), kivel Verancsics Antal még Krakkóban ismerkedett meg. Krakkóban való többszöri tartózkodását Verancsics mindig felhasználta arra, hogy lengyel baráti körét kibővítse. Gamrat krakkói püspök, Maczeowski chelmi püspök, Opalencki lengyel királyi udvarmester, a Németországból bevándorolt Bonerek és Lasky Szaniszló voltak gyakori levelekkel felkeresett barátai. Nem lehetetlen, hogy megfelelő alkalom esetén meg is telepedett volna Lengyelországban. Viszonya a felsoroltakkal sokszor nem is volt más, mint a pártfogó és a pártfogolté. A Bonerek ogrodineci otthonának leírása éppen olyan írás-típus, mint amilyennel a Mohács előtti Magyarországon járó idegen humanisták kedveskedtek itteni pártfogóiknak. Verseit Gamrat jelentette meg, soha el nem készült történeti művének bevezetését Boner Jánosnak és Lasky Szaniszlónak küldte meg, II. Zsigmond király esküvőjén mondott beszédét is lengyelek nyomatták ki és öccse János király házasságára írt epithalamiumát Tarloni Szaniszló támogatása hozta a nyilvánosság elé. A hozzá hasonló állásúak nagy számával is állandóan érintkezésben volt. Műveket küldött nekik és kapott tőlük, (Tricesius András, Vapovius Szaniszló) s ezekről véleményt cserélt. Ezek az eleven és bizonyára igen gyakorlati céloktól is táplált lengyel összeköttetések mellett minden más irányú elhalványult. Rotterdami Erasmust, noha Mohács után még levelet váltott vele, a magyarok közül nem ő, hanem a nyugatra kényszerült Oláh Miklós

siratta el. Verancsics már egri püspök volt, mikor levelezésbe kezdett az eltudományosodó olasz humanizmusnak a századközép magyar műveltségére is számottevően ható, a fejlődésben Erasmust felváltó alakjával, Paulus Manutiussal.

Mindez a János király mellett élő és erősen Lengyelország felé tekintő humanizmus Verancsics személyén át hagyta hátra a legkézzelfoghatóbb irodalmi nyomokat. A politikai élet irányítókban szétterjedt humanista irodalmi műveltség részint megmaradt mint passzív befogadás, érdeklődés az irodalom jelenségei iránt, átalakult valamelyes pártfogássá, szervező középponttá, másrészt felemésztette a politikai gyakorlat. Beszédek irodalmi felépítése, politikai levelekben a klasszikus költészetből vett idézeteknek, stilfordulatoknak a fel-feltünése a jele az élet szolgálatába állt irodalmi műveltségnek. Minden művelt ember poétaként jött haza a külföldi egyetemekről s egy-egy külső alkalom, a humanista költészet e leggyakoribb ihletője meg is szólaltatta a tanultság e költészetét. (Istvánffy Pál, Csáky Mihály). Tanui lehetünk annak is, hogy ez a humanista irodalmi szándék megkezdte az elhajlást korszerűbb megvalósulás-formák (reformációs énekköltés, magyarnyelvű széphistória) felé. Ugyancsak állandóan folyt az a már említett kiegyenlítődési folyamat, mely egyformán eredett a régibb műveltségűeknek az újhoz való hozzáidomulásából. (Werbőczi, Fráter György) és az újnak alászállásából s amely folyamat a „litteraria plebs" (Szerémi György), ez az igen lényeges új irodalmi réteg kialakulásához vezetett. Mindez most nem anyagunk, midőn a tradició vonalát követjük. E tradició megtartásában pedig Verancsics 1550-ig tartó írói munkássága a legfontosabb. Emberi alkata és életének külső körülményei egyaránt alkalmassá tették e hagyomány hordozására. Befejezett tanulmányok után érkezett haza Páduából. Néhány év még saját személye rendelkezésére is állott, mert a politika csak 1531-től kezdve vette igénybe erejét. Külföldi követségi útjait (Róma, Prága, kétszer Franciaország, többször Lengyelország) ő arra is felhasználta, hogy szellemét frissen tartsa. Kétszer próbálta kimenteni a tétlenség és az itthoni kielégítetlenség szorításaiból (1544—47, 1548—49) s minden egyes alkalommal új irodalmi tervekre buzdult fel. Itthon is számon tartott minden őt érdeklő tudós irodalmi lépést, akár a felvidéken bujkáló Andronicus Tranquillus pamflet-dialógusairól, akár Honter vagy Brenner kezdeményeiről volt szó. Legnagyobb élményül nála is dolgok változása, a „mutatio rerum", saját korának izgalmai tekinthetők s a századközép történetírói lendülete benne is megtette az előkészület lépéseit. Állandóan gyüjtötte a jelen esemény-anyagát, megbízásokat adott másoknak, alacsonyabb műveltségűeknek, hogy bizonyos eseményeket, melyekben résztvettek, írásba foglaljanak. Ezzel nemcsak egyik kiindulópontja lett a humanista műveltség alábbszállásának, hanem hihetőleg egy-két magyarnyelvű írói kezdeménynek is. Abból a nyomtatásban 12 kötetet kitevő írásból, mely az ő neve alatt fenn-

maradt, a legtöbb ilyen gyüjött anyag. Levelein kívül két üdvözlő beszéd, egy-két történeti összefoglalás-töredék és egy csomó vers az, ami kétségtelenül az övé.

Vallotta, mint minden humanista, az írásos műveltség embert önmaga fölé emelő jelentőségét. „Illiterati homines semihomines, litterati vero semidei". E műveltség megmutatása a versírás és a latin levél. Az utóbbi is irodalmi szentesítésű forma. Amint versei között nem egy van, mely „ex mandato" készült, egyik krakkói tartózkodása idején levelet is írt megrendelésre egy apa nevében, ki fiát elvesztette s a résztvevő barátoknak megköszöni együttérzésüket. Említettük már, hogy még a század harmincas éveiben sajtó alá rendezte leveleit, okosan kiszámított szerénykedéssel ajánlván a gyűjteményt irogató öccsének, Mihálynak. Több levelén meglátszik, hogy már eredetileg is a nyilvánosságnak szánta. Általában megvolt benne az írói tehetségnek az az igen jelentős fajtája, mely minden pillanatban tudja emberi önmagát, tetteit és magatartását az irodalom formai kategóriáin át nézni. Leveleibe beszőtt egy-egy úti kalandja, „tragoedia itineris mei", a humanista levelek e kedvelt ható eleme, nála nem közönséges szemléltető erővel jelenik meg. Fráter Györggyel való utolsó együttléte „comoedia"-jának egyik részletében így írt: „Varadino eius (Fráter György) impensa curaque Colosvarum veni. Inde traha dextrorsum me sibi collocato, Albam secum deduxit. Nusquam prandium, nusquam coena sine me. Primi mei accobitus. Ad pelvim, ad guttum primus, meoque prius apponere quam suo quadro omnia et mecum meliores epularum portiones quasque communicare semper. Solus invitabar ad edendum, solus pene in omni verbo occurebam, et apellationes domini ad coelum usque subvexerant. Speciosane sunt ista? Atqui utinam vera atque amica. Albam ubi perventum, statim pensionem nunmariam ad me per internuntios misit... De re, quam volebamus, summum silentium. Promissorum ingentes cumuli. Benevolentiae et patrocinii cuncta oblata. Nihil praeterea." A konvencionális levélstilus nem hordozhatta el az egyéni türelmetlenség mondanivalóját. A megírónak szinte a stilteremtés útjára kellett lépnie.

Költeményei Gamrat Péter krakkói püspöknek ajánlottan állítólag nyomtatásban is megjelentek. Az a gyüjtemény, mely munkái között fennmaradt, valóban a kiadásra előkészítettség minden jelét magán viseli. E gyüjteményben mintegy negyven verse található, egyik-másik csak töredékesen. Nagyobb részük azoknak a személyes összeköttetéseknek köszönhette létét (a magyarok közül Mágócsy Gáspár, Csáky Mihály, Wolfhard Adorján stb.), melyekről már részben előbb szóltunk. A barátság biztosításának, az írói mesterség időszerű nehézségeinek, szellemes csipkelődéseknek, halotti gyászolásnak, a gyakorlati életbölcsesség egy-egy tételének szokványos humanista kifejezései ezek. A meglevő boldogságot nem szabad kockázatnak kitenni, türelemmel kell kivárni a szerencsét, nem szabad nyugtalanul kergetni, az élet örömei az „amor, nummus,

nox et Bacchus", mindennek a végén különben is ott a halál — ilyenféle gondolatok élnek versei hagyományos formáiban. A személyességnek arra a fokára, amelyre az önmagát szemlélő Oláh Miklós elért, ő nem tudott eljutni. Tisztes és kevésbbé tisztes szerelmeire való emlékezéseiben az a fajta leplezetlenség kelleti magát, mely még olaszországi egyetemi éveinek maradéka. Egyben ő volt az utolsó magyar humanista udvari költő, aki király s főként egy királyné közvetlen közelében élve próbálta a maga irodalmi műveltségét és készségét hasznosítani. Egy-két költeményében a gyermek János Zsigmond igéretes személye új reménység a Mátyás-hagyományok továbbplántálásában, ő az új hős, aki egységet, békét hoz majd az országnak. E hagyományos humanista költészet mégis két ponton mutat jövő alakulások felé. Verancsics Antal versei között két olasznyelvű is van. Az egyik madrigal, a másik szonett. Hogy még Olaszországban írta-e őket, nem lehet tudni. A humanizmusnak a vulgáris nyelvre és költői formákra való áthajlásával ez is egyik jele, egyben pedig első látható lépése annak a folyamatnak, mely a nemzeti nyelvű idegen költészet hatásaiban Balassa Bálintig vezet. A másik jelenség, mely figyelmet érdemel, két verse „De Transsylvania". Itt egy pillanatra történetkutató munkásságára kell ismét emlékeznünk. A brassói reformátor-humanistákkal (Honter, Wagner) éppen Erdély római múltját kereső tevékenysége hozta össze és a szász tudományosság más. Erdélyt kutató képviselőivel (Pomarius) is összeköttetésben állt. Munkáik felől folyton érdeklődött, műveiket megkapta és külföldre is továbbította őket. Egyik ilyen külföldre szánt könyvet kísérő levelében nem minden büszkeség nélkül választotta el a római emléket egyet sem felmutatni tudó Moldvát a gazdag emlékű Erdélytől: „In Transsylvania passim ubique, in Tarnsalpina circa ripas dumtaxat Istri Romanorum visuntur vestigia sive inscriptionem sive numismatum, sive urbicorum aedificiorum et imaginum tam hominum, quam Deorum immortalium... quibus et domus mea spectabilior est, ut votiva praetermittam simulacra... In Moldavia ne umbra quidem apparet, quantum ab indigenis, quam ab exteris, qui lustrarunt eam provinciam, rescire potui". A humanizmus mindig környezetteremtő. Vagy azért, hogy e környezet barbárságával ellenségesen szembenálljon, vagy pedig, hogy önértékének kellően díszes hátteret építsen. Így rajzolgatta külföldi barátainak írt leveleiben a tudósokat pártfogoló király és a férfias erélyű, uralkodásra termett királyné arcképét, a maga tevékenységét és — amint előbb láttuk — saját háza kincseit s a római emlékeket rejtő Erdély képét is. Az európai renaissance-műveltség e keleti határán a nyugatról eredt Verancsics és a szász humanizmus rajzolta bele ezt a földrészt az új műveltség egyetemes térképébe. Az említett két vers közül az egyik, mely Verancsics gyüjteménye elején is áll, a felfedezés hangján szólal meg:

Septem castrorum nullis reticenda diebus
Terra erit, his elegis sit modo vita eis.
Cuius, ego admiror, cur non meminere priores,
Largius et scriptis inseruere suis.
Romuleo quum sit praesertim recta Senatu,
Et latiis longo tempore culta viris.

A történeti emlékeken kívül ez a föld a természeti kincseknek is gyüjtőhelye: aranyló fürtű szőlők, bővízű folyók, gyógyforrások, ásványi kincsek, termékeny földek a humanista „tündérkert" alkotó elemei. „Quae Dacia est priscis, Trans haec Sylvania nostris dicitur — a nyugatról jött műveltség honfoglalása volt ez.

E műveltségnek legnagyobb gondja önmaga volt. A politika egyéni sorsot alakító tényein kívül az életből csak azt hallotta ki, ami a műveltségi igénynek megfelel. A hagyományos humanizmus és ennek főképviselője, Verancsics a reformációt csak mint távoli és elvesző hangot hallotta s életet átformáló jelentőségét nem is sejtette. „Tu interim — írta a már kétségtelenül állásfoglaló Csáky Mihálynak — Daedalum agas, ne aut nimium calere aut frigere velis. Saluberrinum erit *temperamento uti in actionibus huis temporis.* Medio inquit poeta, tutissimum ibis". Ez a „temperamentum" által biztosított „medium" éppen maga a műveltség volt. A törpényi lutheránus pap, a valamikori Janus-kiadó Wolfhard Adorján Verancsics epitaphiumában „assertor verae religionis", mert egészen mást értett ő a vallás alatt, mint akár a középkori katolicizmus, akár a reformáció. A vallása miatt már üldöztetést szenvedő Pomariust azzal vígasztalta, hogy „alii *electi* multi" is keseríttetnek véleményük miatt. Az egymással éppen a vallás kérdéseiben vitába keveredő két barátját Jacobinus Jerémiást és Hontert a humanista barátság varázsos erejével igyekezett egymással megbékíteni. „Non possum illi (Honter) non favere, necque te (Jacobinus) amare". Az orthodox humanizmus előtt a reformáció maga is a műveltség színeiben jelentkezett, a műveltek számára valóban „új tudomány" volt s ezek a műveletek inkább Melanchtonra tekintettek, mint Lutherre. Melanchton arcképéhez Verancsics is írt verset. Abban a levélben, melyben Melanchton Dévai Biró Mátyást Nádasdy Tamásnak ajánlotta, előbb és hosszasabban volt szó arról, hogy Nádasdy „nagy költséggel iskolát állított és a tisztes tudományok tanulását felébresztette", mint „a gyülekezet tisztábban tanításá"-ról.

Mindez majd a reformáció irodalmi arcának rajzában fog érdekelni bennünket. A Mohács előtti eredetű humanizmus életében a század negyedik évtizede a választóvonal. Ebben az időben újabb kristályosodás jött létre. Brodarics még 1540 előtt meghalt, nemsokára Statileo is. János királyt már régebben elhagyta Nádasdy Tamás, követte Frangepán Ferenc s a századközép idején Verancsics. A szász Reichersdorf 1541-ben már Ferndinándnak és Gerendi Miklósnak ajánlotta könyvét, Brenner Márton Bonfini-kiadása Révay

Ferenc neve alatt jelent meg, amint a középeurópai latinságba ismét visszahajló Sylvester János is Ferdinánd királynak ajánlotta előbb bibliáját, majd egy politikai tárgyú elégiáját. Oláh Miklós hazaérkeztével a hagyományok csak újabb lendületet kaptak. A már szinte irodalmi középponttá lett Sárvárra 1550-ben Sylvester, Ábádi, Dévai Biró után beállít Verancsics egy Krakkóban megtalált Bonfini-kézirattal könyvesládájában. Krakkóban ugyanaz az Ephorinus Anselmus volt az orvosa, aki a Puerilium Colloquium 1527-es kiadását (benne Sylvester csinálta a magyar részt) elkészítette. Erdélyben pedig a gyermek János Zsigmond nevelését, melyet még a szerzetes Fráter György kezdett meg, átvette egyidőre a reformációellenes Novicampianus Albertus lengyel humanista, utána pedig a socinianizmus felé haladó Csáky Mihályé lett a nevelés gondja. Izabella orvosát, Brenner Mártont, Blandrata váltja fel. Erdély műveltségének új színeződése van útban. A műveltségi szálak újabb bogozódása kezdődik a részekre szakadt Magyarországon. A szétbomló háttér, eltűnő kolostor és átalakuló humanizmus előtt pedig reformációs irodalom és új tudatú magyar nyelvűség emelkedik fel.[4]

Kerecsényi Dezső

[4] *Veress Endre:* Izabella királyné. Bp. 1901. — *Szádeczky Lajos:* Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. Bp. 1888. — *Komáromy András:* Nyalábvár és uralma. Századok. 1894. — *Kujáni Gábor:* Brodarics István szerepléseJános király oldalán. Századok. 1914. — *Brodarics* levelei. Tört. Tár 1908. — *Pray György:* Epistolae Procerum. Pozsony. 1786. — *Sörös Pongrác:* Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök. Századok. 1917. — *J. Sadoleto:* Epistolarum Libri, Köln. 1572. — *Sörös Pongrác:* Statileo János életéhez. Pannonhalmi főisk. évkönyve. 1915/16. — *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István életrajza. Bp. 1899. — *Kretschmayr Henrik:* Gritti Lajos. Bp. 1901. — *Lukinich Imre:* Andronicus Tranquillus életéhez. Levéltári Közl. 1923. — *Andronicus Tranquillus* Epistola-ja a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában. (1578-ban Franciscus Andronicustól készített és Lasky Albertnek ajánlott másolat.) — *Kardos Tibor:* Renesszánsz királyfiak neveltetése. Apollo. 1935. — *Károlyi Árpád:* Codex Epistolaris Fr. Georgii. Bp. 1881 — *Holik Flóris:* Istvánffy Miklós mint költő. It. K. 1922. — *Sörös Pongrác:* Verancsics Antal élete. Esztergom. 1898. — *Acsády Ignác:* Verancsics Antal és Szerémi György. It. K. 1894. — *Verancsics Antal* műveit l. M. Tört. Eml. II. oszt., főként a VI., VII. és XII. köt.

Horváth János új könyvéhez

„Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus"

„Jogos és tanulságos az irodalom történetének bármely szempontból való áttekintése; jogos és tanulságos a Beöthy Zsolté is, az a Riedl Frigyesé is. De a *magyar irodalomtörténet*, mely az irodalom egészét öleli fel, csak egyféle lehet, aminthogy *egy* maga a magyar irodalom is. Nem indul ki egy előre megállapított s csak a mai felfogást tükröző meghatározásból, hanem a történeti valósághoz híven, a legtürelmetlenebb elfogulatlansággal bontakoztatja ki az irodalom egyre tisztább s határozottabb képét az eredet közös zürzavarából. Természetes azonban, hogy már a régiben figyelemmel van a következendőre, s különös nyomatékkal tárgyalja azon jelenségeket, melyek egy későbbi fejlődés csíráit hordják magukban."

Idestova három évtizede, hogy egy program-értekezés szerény keretei között Horváth János *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* c. úttörő jelentőségű tanulmánya megjelent. Hogy az éles szemre, biztos tapintatra valló, önálló felfogást tükröző tömör vázlat egyszersmind egy életre szóló munkaterv is, csak az idézett céltudatos, sőt önérzetes, de szigorúan tárgyszerű sorok jelezték. Manapság, a programszerűség lírájának a korában, tanulságos ezt is emlékezetbe idéznünk.

A munkaterv és a munkaterv valóraváltásának a nyilvánosság által is ellenőrizhető első étape-ja közé világtörténeti cezúra esett. Horváth János munkaterve egyike a kevés „békebeli" kezdeménynek, mely nemcsak „áthozható" volt a szörnyű szakadék innenső oldalára, hanem az új történeti helyzetben, a belső tájékozódás szükségletének növekedésével, új és a réginél is felelősségtelibb jelentőségre emelkedett. Horváth János felelősségtudatát talán még érzékenyebbé tette, történetszemléletét mindenesetre gazdagította és megérlelte a nagy nemzeti megrázkódtatás; hogy életének egyenes vonalát meg nem törte, felvállalt munkájának megbecsülése biztosította s egész munkásságára éppen ez adja a „sigillum veri" nemes veretét, tudós céljainak embersége legmélyebb rétegeivel való,

különösebb dokumentálást szubjektive nem is igénylő, válhatatlan összetartozását bizonyítva. Aligha csalódunk, ha úgy látjuk, hogy a megélt történelem súlyos tanulságai is világosabbá tették benne a „genetikus önismeret" követelését és hozzájárultak az irodalom tényezői között a befogadó vagy elutasító kollektivitás: a *közönség* szerepének a felismeréséhez. Szemünk előtt fejlődő összefoglalásának éppen ezek a szempontjai azok, melyek önismeretünkben már eddig is a legsajátosabban Horváth Jánostól eredő gazdagodásnak számítanak.

Közvetlenül a forradalmak után jelent meg már elvszerűbb, elméletibb alapvetése. Ez már szorosabban tudománytörténeti szempontból is nevezetes időpontba esett: a magyar „szellemtörténeti mozgalom" legelejére. S ami e mozgalom javatermésétől is mindjárt első tekintetre előnyösen megkülönböztette, az egész irodalombölcseletének — tudós céljai elvszerű tudatosításának — gyökeres magyarsága volt. Nemcsak magyar anyagra alkalmazott vagy éppen magyar anyagon kipróbált, hanem a magyar anyag szükségleteiből kinőtt gondolatmenet az övé s theoretikus előzményei gyanánt is legfeljebb magyar gondolkodók jelölhetők meg: Arany János és Kemény Zsigmond némely közönségtörténeti megjegyzései, valamint az *irodalmi tudat*nak Négyesy Lászlótól eredő megfogalmazása.

A magyar szellemtörténeti mozgalom kezdeményezői semmiesetre sem vonhatók felelősségre a nyomában támadó visszaélésekért. Hiszen az sem külsőleges véletlen, hogy az imént említett elméleti alapvetés is a *Minerva* első évfolyamában jelent meg. Mégis, a „szellemtörténet" hamar jelentkező kísérő jelensége volt a jelszó, hogy az anyaggyűjtés fáradságos téglahordása és az elemzés aprólékos munkája célhoz ért: itt az ideje egységbefoglalni az eredményeket. Ezzel szemben Horváth János nagy művének mindjárt legkezdetén beigazolást nyert, 1) hogy az anyaggyűjtés és az analysis véget a dolog természete folytán soha nem érhetnek, hiszen minden összefoglaló szempont az anyag új megvizsgálását, sőt sokszor addig figyelemre is alig méltatott anyag tekintetbevételét is követeli; 2) hogy az anyaggyűjtés befejezettségéről éppenséggel nekünk van a legkevesebb jogunk beszélni, hiszen régi irodalmunk éppen „szellemtörténeti" szempontból legtanulságosabb darabjaiból annyi hever még alig hozzáférhető unikumokban, vagy éppen kéziratban, senkitől nem háborított százados porréteg alatt. Az anyaggyűjtő és elemző munkának ez az új hitele: Horváth munkásságának egészében véve — s az előttünk fekvő új kötetben különösen — a tudomány művelőin belül egyik legfontosabb pedagógiai eredménye.

Új könyve is elsősorban mint a nagy munkaterv új határköve jön tekintetbe. Erre utal a főcím: *Az irodalmi műveltség megoszlása:* azaz annak a folyamatnak a bemutatása, amely az odáig nagyjából osztatlan egyházi irodalom mellé egyre határozottabb céltudatossággal a világi — s hovatovább új közösségtudatot alakítva ki: nemzeti — irodalmat állította. A készülő nagy mű egészében —

szerző is hangsúlyozza — „nem annyira folytatása, mint inkább kiegészítése *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. előbbi kötetnek. Az a „középkori szellemű" irodalom fejlődését mutatta be Szent Istvántól Mohácsig, ez a humanista műveltségben fogant irodalmisággal foglalkozik, felbukkanásától a reformációig. Nagy Lajos korától fogva tehát a két kötet idő-köre azonos."

A könyv alcíme azonban — *Magyar humanizmus* — utal rá, hogy egy másik összefüggésbe is beletartozik. Horváth könyve ugyanis a magyar humanizmus történetének első nagyvonalú összefoglalása, fejlődéstörténeti jelentőségének minden szálat számontartó meghatározásával. Ha mint ilyet vesszük kézbe, arra is illik gondolnunk, hogy Horváth János ösztönző hatása már eddig is mindenki másénál erősebben érvényesült az utóbbi évek egyre nagyobb lendületre kapó magyar humanizmus-kutatásában. Érvényesült mindenekelőtt az által, hogy az ő irodalomismereti alapelvei követelték a leghatározotabban a magyar irodalom latinnyelvű ágának is történeti számbavételét, az egész irodalmi folytonossághoz való viszonyítását. És érvényesült nem kisebb erővel tanítványaira tett személyes hatása révén. Ez ösztönző hatás termékeny voltának legszebb bizonyítéka, hogy Horváth János összefoglalása már a tanítványok egész sorának részleteredményeire is hivatkozhatik.

Humanista műveltség első jelentkezéseit hazánkban Nagy Lajos körül nyomozza Horváth János: az ő uralkodása mindenesetre utat nyitott Olaszország felől jövő hatásoknak s IV. Károly császár prágai udvarával, melynek Burdach óta a német humanizmusban vitt úttörő szerepét mind világosabban látjuk, szintén sokszoros érintkezésben állt. Nagy Lajos köréből való és személyével kapcsolatos az az első magyar földön keletkezett irodalmi mű, melyet Horváth János szerint „a humanizmus szellője már megérintett".

Nagy Lajos életírójával, Küküllei Jánossal kapcsolatban egészen általánosságban először Dékáni Kálmán emlegette a humanizmus hatását.[1] Kardos Tibor már evvel magyarázta, hogy a „középkori Gesta-írók biografikus hajlandóságát" továbbfejlesztve, történeti munkájából — melynek eredeti terjedelmét illetőleg Kardos elfogadja R. Kiss István nézetét[2] — „Nagy Lajos életét külön is kiadja életrajz formájában."[3] S a lovagkoron már túlmutató, lényegében renaissance-világnézetet fedez fel Küküllei előszavában, a haditudomány megbecsülésében, a „civilis potentia" értékelésében és legfőképen a dicsőségvágyról és jó hírnévről szóló elmélkedésben.[4]

Kardos Tibor megfigyeléseit Horváth János részben továbbfűzi, részben korlátozza. Küküllei műve „irodalmunkban új törté-

[1] Középkori Krónikások. V. (1906.) 10. l.

[2] *Küküllei János munkájának kritikájához.* Századok. 1915. 524—528. l.

[3] *Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról.* Közl. a pécsi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárából. 22. sz. (1933.) 6. l. és már előbb Századok, 1932. 325. l.

[4] *Stílustanulmányok,* 9—10. l.

neti műfajt képvisel, az életrajz-tipust" s e körülményben szerinte is „humanista hatást gyaníthatni". „Feltűnik előszavában a dicsvágynak juttatott rendkívüli szerep... Vegetiusból igazolja, hogy a rómaiaknak is katonaélet, hadimesterség s a népek meghódítása volt legfőbb becsvágyuk. A fejedelmek tetteinek feljegyzésével a történetíró sem tesz egyebet szerinte, mint hogy előmozdítja a harcvágyat, hőstettekre tüzel, ősök példájával buzdít utódokat. Erre készül ő is, — a magát „a középkorban szokatlan alapossággal megnevező „János, aki jelenleg az erdélyi egyházban küküllei főesperes, és a lelkiügyekben esztergomi általános helytartó, akkoriban pedig titkos jegyző volt." Művét pedig az utókor figyelmébe ajánlja." „Művének e vázlatosan érintett jellemvonásai, ha nem egyenest humanista személyesség, becsvágy és hazaszeretet bizonyságai, mindenesetre határjelenségek lovagság és humanizmus között." Kiemeli még Horváth, hogy talán idevág az is, ha Küküllei Nagy Lajos erényei közt tudományosságát s kivált az „asztrológia" iránti szenvedélyét is hangoztatja, arcképét erősen egyénítő vonásokból állítja össze, Capua kapu-tornyával kapcsolatban némi művészeti érdeklődést is tanúsít.

Kardos is csak „határjelenséget" látott Küküllei művében, Horváth még tartózkodóbb — „műve egyébként inkább a lovagkor, mintsem a renaissance szellemét sugározza!" — és elismeri pl. hogy Küküllei szellemiségének meghatározásában „középkorias latinsága nagy súllyal esik latba". Mégis, úgy érezzük, még mindig sok marad kettejök Küküllei-arcképében, amit indokolatlanul tulajdonítanak a fejledező humanizmus befolyásának, illetőleg indokolatlanul értelmeznek a humanizmus első, bizonytalanul tapogatózó jelentkezésének.

Talán túlságosan részletezőnek fognak feltünni az alábbi fejtegetések, hiszen az ismertetett műben — Horváth János új könyvében — alig néhány lapot elfoglaló részletkérdést állítanak középpontjukba. De ha e fejtegetések birnak majd némi meggyőző erővel, a „humanista Küküllei" elképzelésének hibaforrása mélyebben: középkor és renaissance határának közkeletű megvonásában gyökerezik. S ha e határvonalat még oly szerény részletkérdéssel kapcsolatban is igazsággal támadjuk, negativ megjegyzéseink bizonyára a humanizmus lényegének igazabb és világosabb megfogalmazásához is hozzá fognak segíteni.

Küküllei művének történeti elhelyezésében elsősorban a földi dicsőség értékelése és az egyéniség iránti érzék látszanak irányadó szerepet vinni, mint a középkorral szemben álló világnézeti mozzanatok. Mindkettőnek lefoglalása a renaissance számára: lényegében Burckhardtra visszamenő, de dogmatikus megfogalmazásukban epigonjainak tulajdonítandó megállapítások. Hogy a renaissanceban mindkettő rendkívüli szerepet visz, Burckhardt után senki sem tagadhatja. De, hogy már olyanmérvű jelentkezésük is, mint amilyennel Küküllеinél találkozunk, szemben állna a középkori szel-

lemmel és legalább csírában már renaissance-jelenségnek volna minősíthető, azt tények egész sorozata cáfolja E cáfolat szükségét az egyéniség iránti érzéket illetőleg a legerősebben Walter Goetz érezte s közvetlenül az ő ösztönzésének köszönhető néhány alapos értekezés a középkori személyiség-ábrázolásról. Ezért ezen a ponton elég, ha utalok rájuk,[5] annál is inkább, mert a részletes egybevetés során Küküllei Nagy Lajos-arcképének rokonaival még úgyis fogunk találkozni.

Alaposabb vizsgálatot érdemelne még a dicsőségvágynak, a hír földi maradandóságának középkori felfogása. Egészen bizonyos, hogy a földi élet megtagadása a túlvilág kedvéért, a középkor számára is csak egyik megoldása a halál legyőzésének. A középkori magyarnyelvű irodalom majdnem egészében kolostori eredetű: érthető, hogy mi különösen hajlandók vagyunk az aszkézis megoldását tekinteni a középkor uralkodó érzésének. Lovagi epikánk majdnem teljes hiányában a dicsőségszerző élet megbecsülésének dokumentumait, ha a hazai anyagon belül akarunk maradni, csak egy irányban kereshetjük: azokban az írásos emlékekben, melyek egyenesen a földi halhatatlanság világnézeti igényének irodalmi műfajául foghatók fel, t. i. az oklevelekben. Középkori okleveleink irodalomtörténeti értékeléséről s Küküllei írói céljainak a kancelláriai gyakorlattal való döntő kapcsolatáról, oklevelezés és történeti tudat világnézeti összefüggéséről másutt szólok részletesebben,[6] itt elég egyetlen oklevelet idéznem a sok közül, mégpdig, hogy renaissance-hatás lehetőségéről szó se essék, V. Istvánnak 1271-ben László szörényi bán számára kiállított adománylevelét:

„...dictum Banum sollertem, providum et bellicis sudoribus expositum invenimus, et circa omnia nostra exsequenda mandata promptissimum et attentum pro fidelitate Corone debita, et *conservacione Patrie sue post tergum omnia relinquendo*, et continue in nostro exercitu contra potenciam Regis Boemiae laudabiliter concertando, *sibi non parcens, nec vite, gloriosam vitam reputans pro patria dimicare*...“[7]

Az életét sem kímélő önfeláldozás, nem a mártírok osztályrésze, a túlvilági boldogság, reményében, hanem, mert értékrendjében a dicsőséges életet az élet fölött állónak ismeri el: itt már a Küküllei egészen egyező terminologiával jut kifejezésre. Ez már ugyanaz a dicsőségvágy, melyet Küküllei tulajdonít hőseinek, elsősorban magának Nagy Lajosnak (1. c.), ki az által nőtt fejedelmi

[5] R. Teuffel, *Individuelle Persönlichkeitsschilderung in den deutschen Geschichtswerken des 10. und 11. Jahrhunderts.* 1914. és Hilde Vogt, *Die literarische Personenschilderung des frühen Mittelalters.* 1934. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. 12. illetőleg 53.

[6] Legközelebb a Fejtő Ferenc szerkesztésében megjelenő *Mai Magyarok Régi Magyarokról* c. tanulmánykötetben.

[7] Wenzel, *Árpádkori új okmánytár.* XII. 42.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

és vitézi erényekben, hogy emlékezetébe idézte, „quia multi viri fortes, *pro patria, sanguinem suum fundendum esse,* dixerunt, nec fundere dubitarunt, *quod gloriam apud posteros post mortem haberent.*" Laczkfi István vajdát, a nápolyi hadjárat fővezérét is, ez a dicsőségvágy tüzelte: „tamen idem Stephanus Wajvoda, zelo fidelitatis armatus, *volens potius post mortem vivere, per famae gloriam; quam terga hastilitati vertere,* victoriam obtinuit optatam," (15. c.) Felfogásunknak, mely a dicsőség értékelésében, az emberi érdem örök hírének írástudó szolgálatában Küküllei elegendő előzményének tartja a hazai oklevelezést, a kancelláriai gyakorlat és az utókorra néző, jelent megörökítő történetírói magatartás között világnézeti összefüggést lát: frappáns bizonyítéka, hogy éppen e sorok is azok közül valók, melyeket már eddig is mint oklevélből idézetteket tartottak számon:[8] „ idem Stephanus Wajvoda zelo devote fidelitatis armatus, *volens post mortem potius vivere, per fame gloriam, quam tergum hostilitati hujusmodi vertere.*"[9]

Viszont, ha azonos lelkület támogatja és stilizálja is már eleve az írás-reactio legyőzése után a középkori oklevelezést, a történetíró nagyigényű feladatára, írói céljait tudatosító minták nélkül, Küküllei mégsem vállalkozhatott volna. Horváth János egy negativ megállapítása is egyenesen ilyen irányban ösztönöz további kutatásra: „Műfaji mintája nincsen felkutatatva." Úgy hisszük, e mintát sem a korai humanizmus első fecskéi között kell keresnünk: a nagy magyar lovagkirály kortárs-életírója is középkori uralkodók, elsősorban dicsőségre vágyó lovagkirályok életíróitól vehetett példát és irányítást. Figyelmeztetőnek és kiindulópontnak az az összefoglaló jellemzés is szolgálhat, melyet Hóman Bálint ad a középkori történeti életrajzról: „Hőse az élő vagy nemrég elhunyt uralkodó (Einhart: *Vita Caroli,* Asser: *Vita Aelfredi,* Liutprand: *Gesta Ottonis,* Otto: *Gesta Friderici),* vagy az egyházfő (Thangmar: *Vita Bernwardi*)."[10] Ez általános jellemzés Küküllei reá is áll: alábbiakban úgy a Hóman által tekintetbe vett korai, mint a későbbi középkori biográfiák közül csak azokról lesz szó, melyek ezen felül is mutatnak egyben vagy másban Küküllei rokonságot, s mindjárt az uralkodói életrajzra korlátozva a figyelmet.

Az időrend és az utódokra tett nagy hatás folytán az első helyet Einhart Nagy Károly-életrajza kívánja.

Az író-lélek a középkorban sem csak a túlvilág hitével küzdött a mulandóság ellen. Einhart is tudja, hogy a legtöbbek számára, a „maradandóság szerelme", az „amor diuturnitatis", az írásra ösztönző motivum, s „mások dicső tetteinek" „már olyan, amilyen" írásba foglalása bevallottan azt is célozza, hogy az író „a saját nevét ne vonja el az utókor emlékezete elől", azáltal hogy semmi írást nem

[8] Dékáni i. h. 122. l.
[9] Fejér, CD. IX. (I.) 756. l.
[10] *A magyar történetírás első korszaka.* Minerva. 1923. 14. l.

hagyott hátra maga után. Ám őt magát bizonyos felelősségtudat készti, hogy megírja ura és jóltevője életét: a bizalmas viszony, mely Nagy Károlyhoz fűzte, lehetővé tette, hogy sok mindent megtudjon, amit más nem tudhat, és ez a körülmény kötelességévé teszi a dicsőséges uralkodó nagy tetteinek megörökítését *(memoriae posterorum tradere),* mert ezek nélküle a feledés sötétségébe merülnének. *Oblivio* és *memoria* ellentétére épül Küküllei prológusában is egy az idézett Einhart-helyhez egészen hasonló helyzetű mondat:

Einhart:

Satiusque judicavi eadem cum aliis velut communiter litteris mandata memoriae posterorum tradere, quam regis excellentissimi et omnium sua aetate maximi clarissimam vitam et egregios atque moderni temporis hominibus vix imitabiles actus pati oblivionis tenebris aboleri.

Küküllei:

Quamobrem, de gestis Illustrissimi principis, domini Lodowici.... quamvis pauca ex pluribus, ne per neglectus incuriam, labantur in oblivionem: ego, Joannes, etc.... posterorum notitiae duxi commendanda....[11]

Ilyen bevezető elmélkedés nyitja meg ez életrajz-tipus legtöbb darabját. De az előszó („prologus", „prooemium", „praefatio") el is maradhat, s például Asser, Nagy Alfréd barátja és életírója már a történeti események közé sző olyanféle elmélkedést a királyok dicsőségének isteni eredetéről, mint amilyen Küküllei előszavát megnyitja:

„... unus est omnium dominus, cui curvatur omne genu, cuius in manu corda sunt regum, qui ponit de sede potentes, et exaltat humiles: qui suos fideles in summa prosperitate positos flagellis adversitatum vult aliquando tangi, ut depressi, de Dei misericordia non desperent; et exaltati de honore non superbiant; sed etiam sciant, cui debent omnia, quae habent." [12]

A lényeges mindenképen az a középkori szempont, hogy a király felmagasztalt helyzetét kiegyensúlyozza — mondhatni: expiálja — minden dicsőség isteni eredetének és Isten akaratától függő voltának alázatos elismerése. Helgaldusnál, Jámbor Róbert szerzetes-életírójánál, ennek kifejezése éppen úgy a mű élére kerül, mint Küküllleinél:

[11] Küküllleit Schwandtner kiadásából, Einhartot Halphen-éből *(Eginhard, Vie de Charlemagne,* Paris, 1923, 2. l.) idézem. Einhart és Küküllei közös magyar fordítója, Dékáni Kálmán i. h. 8, l, egy retorikus fordulatban már együtt említi kettejöket, de a két mű minden egybevetése nélkül.

[12] Camden, *Anglica.* 9. l.

Helgaldus:

Coelestis imperii dignitas, cui spiritus superbiae aequalis voluit esse potestas, elegit in hoc saeculo principes, qui regerent hujus saeculi sceptra potentes. Et sicut sancta Ecclesia, quae est mater nostra, obtinuit sibi ad regendum populum Dei pontifices, abbates et ceteros sacri ordinis ministros, ita et in hoc mundo elegit imperatores, reges et principes „ad vindictam malefactorum" et ad reprimendam proterviam iniquorum, ut laudaretur Deus in saecula saeculorum.[13]

Küküllei:

Rex regum, et dominus dominantium universae terrae, qui supra cuncta tenet in excelsis Imperium, dat esse rebus, et dispensat, prout vult, culmina dignitatum, et sapientia, et fortitudo ejus sunt, et ipse mutat tempora et aetates, transfert regna atque constituit, dominus fortis et potens dominus potens in proelio; a quo omnes potestates, velut ex sole radii, derivantur; sub cujus Imperio, reges regnant, et principes dominantur. Ipse quidem est exercituum dominus, acies instruens, roborans animos, docens manus ad proelium, et justificationes suas, potenti virtute, purificans, quos voluerit subjacere, subjicit principum potestati.

Ennek a párhuzamnak értékét emeli, ha tekintetbe vesszük, hogy valamivel alább Helgaldus a jámbor király erényeiről (*charitas, misericordia* és legfőképen *humilitas)* szólva, érdeme gyanánt említi hitét, mely szerint *„Deus est Rex regum Dominus dominorum spes utique certa fidelium".*[14] Jámbor Róbert francia király (970—1031) maga elterjedt hagyomány szerint a *Veni Sancte* s több más nevezetes egyházi ének szerzője, életírója a fleury-i kolostor szerzetese, s így egészen természetes, hogy az eszmény, melyhez az ábrázolás hangsúlyozottan igazódik, nem Nagy Sándor, hanem Dávid, az alázatos zsoltáros-király. De a *„Rex-regum"*-formulát, mely azáltal, hogy Küküllei a legexpontáltabb pontra, műve legkezdetére helyezte, különösebben megérdemli figyelmünket: Suger, ki előszavának büszke Horatius-idézete szerint *monumentum aere perennius*-t akart elhúnyt urának, VI. Lajos francia királynak állítani, *Vita Ludovici Grossi* c. művében záró soroknak, tehát hasonlóan exponált helyre teszi:

„Cujus devotissimam sanctis martiribus animam, ipsis intercedentibus, ipse Redemptor resuscitet et in parte sanctorum collocare dignetur, qui posuit amimam suam pro salute mundi, Jesus Christus Dominus noster qui vivit et regnat *rex regum et dominus dominantium per omnia secula seculorum.* Amen."[15]

[13] *Epitoma vitae regis Rotberti Pii.* Migne, Patrologia Latina, CXLI. 909.

[14] U o. 916.

[15] Ed A. Molinier, *Collection de textes pour servir a l'étude et a l'enseignment de l'histoire.* IV. 131. l.

Elszigetelt adatnak látszik Bajor (IV.) Lajos névtelen életírójánál, hogy ez a formula a német-római császárt illeti meg.[16] E szerint a koronázási mise után kiáltották, mikor Lajos császár, már kezében a jogarral és az arany almával, a nép előtt megmutatkozott: *„Hic est rex regum et dominus dominantium per universum mundum."* S miközben örömujjongás közt végig vitték az egész városon, megismételték: *„Ecce rex regum et dominus dominantium, imperator semper Augustus."*[17] Egyébként e krónika bevezető sorai is azt hangsúlyozzák, hogy Isten a földi királyok fejedelme — s ezt már azért is érdemes idéznünk, mert időben nagyon közel áll Küküllei hez: a névtelen bajor pap Bajor Lajos kortársa, de ennek halála 1347. után írja meg művét a következő kezdő sorokkal:

„Alpha et omega, principium et finis, primus et novissimus, qui est princeps regum terre, sine cuius principio nihil est, quia nec incepit in tempore et permanet sine fine, per quem reges regnant, per quem facta sunt secula, per quem cuncta subsistunt elementa, a quo omnia, per quem omnia, in quo omnia: ipsi soli laus et honor et gloria per infinita seculorum secula. Amen.

A gloriosis incipiendum, quorum fama permanet in secula. Illos inquam dico gloriosos, sub quorum regimine gubernatur mundus, per quos Deus colitur, mundus reparatur, vera pex et concordia terrarum et hominum conservatur, videlicet nobilissimos imperatores, reges Romani imperii. Ex quibus unum, videlicet Ludovicum quartum, velut virum christianissimum extollamus, quem non solum verba, immo quod plus est, et facta commendant." [18]

Ebben a prologusban a királyok hatalmának, dicsőségének és hírnevének isteni eredete, tehát vallásos igazolása, mellett az is emlékeztet némileg Küküllei re, hogy Isten dicsőítése bizonyos filozófiai terminusok (*„dat esse rebus"* Küküllei nél!) halmozásával történik.

Itt kell megemlítenünk, hogy Kardos Tibor legutóbbi, sok szempontból tanulságos értekezésében visszavonja azt a korábbi találgatását, mely IV. Károly önéletrajzával hozta kapcsolatba Küküllei művét. („Eltekintve attól, hogy ez *ön*életrajz, [Küküllei] modora is csak második részében egyezik ennek egészbenvéve emlékiratszerű jellegével" — adott Horváth János már eleve is teljes joggal szkeptikus hangsúlyt a föltevésnek.) Viszont egy másik államfőkortárs, t. i. Andrea Dandolo velencei doge egyik történeti művére

[16] Legalább is Diemand, aki a császárkoronázás ceremoniáit csak II. Frigyesig kíséri figyelemmel (*Das Ceremoniell der Kaiserkrönungen von Otto I. bis Friedrich II.* Hist. Abh. IV. München, 1894.), nem tud róla, sőt az ő adataival, melyek a császárság Istentől való erejének elismerését feltételezik, ellentétben is áll. Bár természetesen a császár minden más földi uralkodó fölé van emelve s az insigniák átadása közben ily ima is elhangzik: „Ut super omnia regna praecellat", „Honorifica eum prae cunctis regibus terrae". Diemand 105. l.

[17] *Vita Ludovici quarti imperatoris.* (ed. Boehmer) Fontes Rerom Germ. I. 156. l.

[18] U. o. 148. l.

utalt, mint Küküllei közvetlen mintájára.[19] De Dandolo műve Velence összefoglaló történetét adja s ez már eleve gyanússá teszi egybevetését Küküllei határozottan életrajzi művével, legalább is ha minta alatt egy mű lényegét kialakító irányítást értünk. Mert, hogy „a velencei történetírás a város történetét az egymásután következő dogék életrajzaiból állította össze", Küküllei biografikus céljainak magyarázatára nagyon is távoli általánosságnak tetszik, ha tudjuk, hogy Nagy Károlytól a mi Nagy Lajosunkig alig volt Európa-szerte az átlagnál jelentékenyebb uralkodó, ki ne talált volna, még életében vagy röviddel halála után, biografusára. Elvégre egyes részletekben elvileg még akadhatna párhuzamosság. Csakhogy az egyetlen részlet, melyre Kardos Tibor utal, Dandolo *kisebb* krónikájának bevezető elmélkedése:

„Cum Deus omnipotens, a quo omnia subsistentia sumserunt initium, Venetorum Ducatum in Christianorum Principibus mirifice exaltaverit, quod supradicto respectu ab ipsius principio suis laudabilibus operationibus noscitur processisse, de quibus moderni et futuri informati, de bono in melius debent rationabiliter proficisci: *Ob hoc ego* Andreas Dandolo proposui sub brevi compendio Provinciae Venetiarum initium, et ipsius incrementum, et pro ut sub Ducibus constitutis notabilia facta fuerunt, summatim enarrare. Sed si quis de praedictis latiorem notitiam habere desiderat, ad Chronicam a praesenti Auctore compositam recursum habere debent. *Ex his namque, quae dicentur, quaedam vidi et audivi, quedam vero ex lectione Annalium mihi innotuere.* Unde principium, progressum et consummationem operis ex illius expecto auxilio, qui est *Rex Regum, et Dominus Domniantium, Rex magnus et Dominus super omnes Deos.*"[20]

E sorokban mindössze a világi hatalom és dicsőség isteni eredetének gondolata és az ezt kifejező „*Rex regum*"-formula közös Küküllleivel. Láttuk már: az első egészen természetes, és a második is eléggé gyakori velejárója a középkori uralkodói életrajzoknak is, tehát semmi okunk a távolabbi rokonok között keresgélni. És még egy: az író önmegnevezésének a formája és helyzete, valamint a forrásmegjelölés természete alapján első tekintetre szintén jogosan feltételezi Kardos a rokonságot. Az utóbbiról szóljunk először: Kardos a korrekt forrásmegjelölést Küküllei részéről Dandolo közvetlen hatásának tulajdonítja és az oklevelek felhasználását — Küküllleinek a magyar történetírás történetén belül valóban nevezetes ujságát — általában a velencei történetírásban kialakult gyakorlatnak tartja. Pedig természetes sajátja ez a kancelláriai történetírásnak mindenütt, ami a kancelláriai történetírás legjellemzőbb ágában, az uralkodói életrajzban is kell, hogy érvényesüljön. Missilis leveleket, Nagy Károly testamentumával együtt különben már Einhart is felhozott

[19] *A magyar humanizmus kezdetei.* (Pannonia-kvtr. 20.) Pécs, 1936. 40. ll.
[20] Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores,* XII. 4. I.

itt-ott kifejezetten egy-egy állításának bizonyítéka gyanánt, ebben is legfőbb antik példaképét, Suetornius Augustus-életrajzát követve. Egy gondos német dolgozat különben,[21] mely az oklevelek felhasználására már a VI—XII. század történetírásából éppen elég adatot hoz fel, itt is felment minket minden további adatgyűjtéstől, ha csak azt az álláspontunkat akarjuk igazolni, hogy Küküllei oklevél-használata velencei kapcsolatokat illetőleg semmit sem bizonyít. Utaljunk mégis egy uralkodói életrajz prologusára, hogy éreztessük Küküllei személyes értesülés és megbízható forrás közti különbségtételének közhelyszerűségét s egyszersmind e közhely hovátartozandóságát. Jámbor Lajos névtelen életírója, kit művének még idézendő szakasza folytán „Astronomus" néven szokás említeni, abból indul ki műve bevezető elmélkedésében, hogy a régiek, legkivált a fejedelmek, tetteinek emlékezetéből kettős haszon származik: egyrészt megóvja a mult hitelességét — ez a történetíró kötelessége a megörökített jelennel szemben, — másrészt a nagy példa követésére buzdít — s ez a történetíró kötelessége az utókorral szemben. Régi történetírók példáját követi ebben a névtelen krónikás, nem hanyagolva el kötelességét a jelennel szemben és nem irígyelve a jámbor és Isten előtt kedves császár tetteinek és életének az emlékezetét a jövendő nemzedékektől, bár érzi írói tehetségének és tanultságának elégtelen voltát (*„stilo minus docto"*) a nagyobb szellemek erejéhez mérten is súlyos feladathoz. *Sobrietas, sapientia, iustitia* és *virtus* — tehát az aristotelesi négy sarkalatos erény — tüntette ki Jámbor Lajost, amint a szerző művéből akárki meggyőződhetik róla. S a mű hitelét részben a személyes tapasztalat, ahol pedig ez hiányzik, a megbizható forrás adja meg, akárcsak Küküllleinél.

„Astronomus":

Porro quae scripsi, usque ad tempora imperii Adhemari nobilissimi et devotissimi monachi relatione addidici, qui ei coaevus et connutritus est; posteriora autem, qua ego rebus interfui palatinis, quae vidi et comperire potui, stilo contradidi.[22]

Küküllei:

. . aliqua per me ipsum didici et aliqua per alios fide dignos, rerum notitiam habentes, intellexi . . . (25. c.)

Küküllei önmegnevezését, melynek analogonját Kardos szintén Dandolo idézett helyében látja, Horváth János is a „középkorban szokatlan alapossággal" történőnek mondja. Szokatlan: mert hiszen műfajának a magyar középkorban különben is egyedülálló képviselője. De nem valamiféle humanista írói tudatosság korai jelentkezése, hanem, az oklevelező gyakorlat mintájára, a mű hitelének

[21] B. Lasch, *Das Erwachen u. die Entwicklung d. hist. Kritik im Mittelalter (vom VI—XII. Jhrhdt.)* Breslau, 1887.

[22] Pertz, MG. SS. II. 607. l.

emelését célozza, írói attitud-jének egyenesen „oklevélszerűségét" hangsúlyozza. „Ego, Joannes, nunc Archidiaconus de Kikulew, in Ecclesia Transilvana, vicarius Strigoniensis in Spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum secretorum notarius, posterorum notitiae duxi commendanda...." Oklevelekből annyira közismert ez a formula, hogy nem is kellene párhuzamot idéznünk. Idézzük mégis magának Küküllei nek egy 1365-ben kiadott oklevelét, mely szépen illusztrálhatja nemcsak általában a kancelláriai szellem érvényesülését, hanem a saját kancelláriai gyakorlatának és írói magatartásának személyes összefüggését is:

„Nos Johannes archidiaconus de Kykelleu, venerabilis in Christo patris et domini domini Nicolai dei et apostolicae sedis gratia archiepiscopi Strigoniensis, locique eiusdem comitis perpetui vicarius in spiritualibus et temporalibus generalis, memoriae commendamus tenore praesencium significamus, quibus expedit universis." [23]

Utoljára hagytam néhány olyan középkori király-életrajzot, melyek e tekintetben is, de más szempontból is eddigi tudásom szerint Küküllei prológusához a legközelebb állanak.

A Küküllei-kérdést egészen megnyugtatóan csak az a szerencséskezű kutató fogja megoldani, ki a prologus „quidam prudens" jelzéssel névtelenül bevezetett idézetének lelőhelyét is megtalálja.

„Rursus alibi" — tér rá Küküllei Pseudo-Aristoteles és Vegetius, tehát egyfelől jellegzetesen középkori,[24] másfelől a középkorban erősen élő[25] auktorok sententiáiról az ismeretlen eredetű idézetre — „per quendam prudentem scribitur: *dum fortia laudanda, ac digne memoranda, Principum ac militum, (fejedelmek és lovagok!) et bellicosa exercitia, triumphos, casus fortuitos, et eventus, ad memoriam posterorum scribimus; quid aliud agimus, nisi quod incitamentum bellicum promovemus? per quod virtuosos animos auditorum, ad bellorum exercitia accendimus; ut hoc exemplo, fortiores et ardentiores reddantur, ad labores, et bellicas passiones tolerandas: quia praeteritorum exhibitio, est instructio posteriorum.*"

Ez a példával nevelő célzat lebeg a középkori uralkodói életrajzok jelentékeny része előtt: eleve is valószínű, hogy Küküllei egy hasonló jellegű mű prologusából veszi az idézett sorokat is. E nevelő célzatra jellemző szavakat talál már a *Vita Heinrici II. Imperatoris* névtelen szerzője, még a XI. század első harmadában. A történetírásnak szerinte csak akkor van haszna, ha az író mindig az igazságot szem előtt tartó tevékenységének elébe jön az olvasó tevékenysége, Terentius *Adelphoe* c. vígjátékának egy helyét (III. 4. 53.)

[23] Fejér, CD. IX. (3.) 516. l.

[24] V. ö. Jakubovich Emil, Magyar Könyvszemle. 1930. 328. ll

[25] Vegetius középkori életét l. Manitius, *Gesch. d. lat. Lit. im Mittelalter*, passim, de főleg l. 293. és 667. l. Jelentősége a királyi udvarokban: Hrabanus Maurus II. Lotharnak, lisieux-i Fredulph Kopasz Károlynak ajánlja Vegetius-excerptumát, illetőleg recensióját.

gondolva tovább: „Gesta namque alterius legere, in speculum est respicere. Siquid in eo vides quod tibi displiceat, in te corrige; si quid quod placeat, imitare".[26] Ez a tükör-hasonlat rendkívül termékeny volt, mert alkalmat adott az uralkodói életrajzok szellemmel eltöltésének egyik útjára: a királytükrökhöz[27] való közelítésre. Valóban, Wipo már egyenesen az ifjú uralkodó, III. Henrik, számára írja meg atyja, II. Konrád életét s prologusa szerint is „tükör"-nek szánta művét.[28] Ez az írói alaphelyzet több francia király latinul írt életrajzában is.

Rigordus, Fülöp Ágost francia király életírója — mint maga mondja magáról, Küküllleinél nem kevésbé teljes önmegnevezéssel: „magister Rigordus, natione Gothus, professione physicus regis Francorum cronographus, beati Dionysii Areopagite clericorum minimus" — a király fiához, a későbbi VIII. Lajoshoz ajánló levél kíséretében juttatja el művét, éspedig két okból: „ut et vos devotionem meam erga regnum Francorum et gloriosum patrem vestrum perfecte cognoscatis, et vos tanti principis commendabiles actus quasi speculum pre oculis semper habeatis in exemplar virtutis." Említést érdemel még ez ajánló levél antikos ornamentikája, egy Horatius-utalás („o puer, atavis edite regibus") mellett idézet a filozófus Platonból és a Róma-eszme klasszikusának, Vergiliusnak, világuralomra célzó sorai a IV. eklogából: ugyanolyan helyzetű és jelentésű felsorakoztatása ez az antik tekintélyeknek, mint Küküllei idézete az ő szemében aristotelesi eredetű *Secreta secretorum*ból és a világuralmi célok megfogalmazásához segítő Vegetiusból. De a büszke és pogány hangokat nyomon követi itt is egy jellemző „mégis" kíséretében: „In fine tamen hujus epistolae, Salvatoris exoramus clementiam, ut ipse *in cujus manu sunt omnium potestates et jura regnorum*, respiciat ad Francorum benignus imperium." S a prologusban még számotadása a kétféle értesülésről is Küküllei — részben már más párhuzammal is — „középkorinak" s egyszersmind közhelynek igazolt soraihoz, de már kiegészülve, ugyancsak Küküllei-hez hasonlóan, mellőzött részletekre való célzással is:

„Scripsi enim quedam que propriis oculis vidi, quedam que ab aliis diligenter inquisita forsan minus plene didici, quedam mihi incognita penitus pretermisi."[29]

Guillelmus de Nangiaco Szent (IX.) Lajos életrajzát írja meg és proemiumával ő is a szent király fia és utódja, X. Fülöp, figyelmébe ajánlja művét, „quasi speculum", hogy mint a régi rómaiaknak,

[26] Pertz, MG. SS. IV. 679. l. Waitz jegyzetével a helyhez.

[27] A királytükör műfajához v. ö. Balogh József, *Szent István politikai testamentuma*. Minerva. 1931. 44. l.

[28] MG. SS. XI. 254—255 — Egyébként itt is: „... *prout ipse vidi aut relatu aliorum didici*..."

[29] *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, ed. Delaborde. (Soc. d' l'hist. d. Fr.) Paris, 1882. I. 1—6.

kik őseik képmását őrizték otthonukban, neki is szeme előtt lehessen mindig atyjának virtusra buzdító példaképe. Az ő bevezető elmélkedése már szavakig menő egyezéseket is mutat a Küküllei által idézett ismeretlennel és az önmegnevezést is, épúgy, mint Küküllei, közvetlenül és vele azonos formulával, ehhez a gondolathoz kapcsolja:

„Regum et Principum gesta recordatione dignissima, qui antiquis temporibus regnaverunt, ne ab humana memoria viderentur excidere, et edaci vetustate ea contingeret aboleri, labor et diligentia Historiographorum studuit literarum traditionibus tradere ad exemplum. *Cum* enim modernorum *Regum ac Principum talia recitantur auribus, quid aliud agitur, nisi brevis quaedam et tacita exhortatio,* ut ipsi, per actus consimiles efficiantur magnanimi, et ipsis moribus et vita se conforment. *Ideo ego* frater Guillelmus de Nangis Ecclesiae sancti Dionysii in Francia *indignus* Monachus, praedictorum Historiographorum vestigia sequi desiderans etc." [30]

Emlékezzünk Küküllei re: *„dum . . . Principum ac militum gesta . . . ad memoriam posterorum scribimus; quid aliud agimus, nisi quod incitamentum bellicum promovemus? . . . Quamobrem . . . ego, Joannes . . . indignus . . ."* Az összefüggés itt egészen kétségtelen és túlmegy már a műfaj közösségén. Az idézés középkori módja mellett az sem egészen lehetetlen, hogy Küküllei „quidam prudens"-e egyenesen De Nangiaco; egy egészen jellemző párhuzamot még fog ő is szolgáltatni a magyar történetíróhoz. Minthogy azonban, a saját szép hasonlata szerint, a bibliai Rúthoz hasonlóan, ő csak böngészni jár mások után, s az általa említett Szent Lajos-életrajzok között olyan is van, amit mi nem ismerünk, kínálkozik a föltevés, hogy Szent Lajosnak egyik előttünk ismeretlen — s a könyveknek sokszor emlegetett fátuma által talán örök feledésre kárhoztatott — életrajza volt De Nangiaco forrása és Küküllei mintája egyszerre. Mindjárt látni fogjuk: a Szent Lajos-életrajzok körül feltűnően sűrűsödnek a Küküllei felé vezető nyomok. Mindezek (talán már végképen elveszett) közös forrására gondolni mindenesetre erőszakolatlan magyarázat.

Idáig, elsősorban ismét Horváth Jánostól tanult szempontot érvényesítve, az írói magatartás turdatos mozzanatait illetőleg kivált előszavak alapján tájékozódtunk. Lássunk most néhány részletet még.

Mint „talán" humanista vonást emeli ki Horváth János, hogy Küküllei királya „arcképét — szálas termet, duzzadt ajak, göndör haj és szakáll — egyénítő vonásokból állítja össze, sőt a félszegséggel egyénítőt — hogy t. i. „kissé félvállú volt" — sem hallgatja el." Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy éppen a középkorban kaptak — egy-egy félszegséggel egyénítő vonás alapján — a leg-

[30] Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores.* V. 326.

könnyebben nevet az uralkodók, „azon felül mit az apjuk adott nekik, meg a papjuk", gondoljunk csak a Kopasz Károly, Kövér Lajos, Rőtszakállú Frigyes-féle, éppen a középkori történetírás által megörökített nevekre. De van e kérdésnek egy szorosabban irodalmi vonatkozása is. Az *eikonismos,* az antik retorika által meghatározott tömör s szinte fotográfiai hűség igényével fellépő személy-bemutatást a középkori életrajzirodalomban majdnem kötelezővé tették a műfaj formai sajátságait kialakító késői antik mintaképek, Suetonius és a *Historia Augusta* császár-életrajzai. Termet, szem, haj és száj: az *eikonismos* figyelme elsősorban ezek felé fordul. A dolog természetéből folyik, hogy a közhely, a *topos,* itt is csak az ábrázolás *szempontjait* határozza meg, a nélkül, hogy a közhelyszerűség folytán már *elvileg* a vonások hitelességét kétségbe kellene vonnunk.[31] Hilde Vogt közli a jellemző kis statisztikát, hogy pl. Suetonius tizenkét császár-jellemzéséből nyolc tartalmaz — Küküllei hasonlóan — adatot az uralkodó hajára és szakállára vonatkozólag. Ugyanő emeli ki a következőket is: „Mit Vorliebe werden Gebrechen und Absonderlichkeiten vermerkt: Die Auswüchse und Gichtknoten an den Händen und Füssen Galbas, die O-Beine Othos usw.)[32] Idézzük példaképen Suetoniusból Caesar arcképét és Einhartból Nagy Károlyét Küküllei mellé.

Suetonius:	*Einhart:*	*Küküllei:*
Fuisse traditur excelsa statura, colore candido, teretribus membris, ore paulo pleniore, nigris vegetisque oculis, valitudine prospera. (45. c.)	Corpore fuit amplo atque robusto, statura eminenti, quae tamen justam non excederet... apice capitis rotundo, oculis praegrandibus ac vegetis, *naso paululum* mediocritatem excedenti, canitie pulchra, facie laeta et hilari... *quamquam cervix obesa et brevior, venterque projectior videretur...* (22. c.)	Fuit autem homo competentis proceritatis, oculis elatis, crinibus et barba crispis, sereno vultu, labiosus, *et aliquantulum in humeris curvus.*

[31] A *toposok* ilyen természetű értékeléséről, egészen más területen, de elvi szempontból itt is értékesíthető módon v. ö. Gráf András, EPhK 1933. 25. és 1934. 179. l.

[32] I. m. 9. l. Itt mellékes, hogy az Augustus-jellemzés *„corpore maculoso"* kitételét már nem tudjuk vele együtt egyszerűen, „minden ábrázoló erő nélküli vonásnak tekinteni, mely már fel sem tűnhetik a szemlélőnek". Ez a vonás egészen más összefüggésbe tartozik már, hiszen, ha tovább olvasunk Vogt idézeténél, kitűnik, hogy Augustus testén az anyajegyek a göncölszekér alakjában helyezkedtek el; tehát ez a vonás is, úgy, mint éppen az Augustus-életrajzban sok más, a császár „égi" mivoltához adalék. — Az a körülmény, hogy az efféle *eikonismos* az uralkodói életrajznak úgyszólván műfaji tartozéka, egészen fölöslegessé teszi R. Kiss István i. h. közölt feltevését, mely szerint Nagy Lajos külsejének leírása Küküllei műve végén már Thuróczy toldaléka, minthogy az ő krónikájában egyebütt, így Zsigmondra, Albertra, Ulászlóra és V. Lászlóra vonatkozólag is, találunk egészen hasonló modorú személy-bemutatást.

Efféle arcképet még sokat lehetne felhozni. A jámbor Helgaldus is, ki királya legfőbb erényének is az alázatosságot mondja, művének úgyszólván csak egy kiválóságával dicsekszik, hogy t. i. „omnem vultus illius habitudinem corporisve elegantiam" autopsia alapján („prout ipsi perspeximus") adhatja. De elég ennyi is annak igazolására, hogy nem a humanizmus felé fejlődő új anthropocentrikus érdeklődés korai nyomát kell Küküllei-nél keresnünk. Éppen az iménti hármas szembeállítás mutathatja, hogy Nagy Lajos arcképe elfér ugyanannak a hagyománynak a folytonosságában, amelybe Balogh József az „ájtatos" és a „komor" Szent István vonásait illesztette, a *Historia Augusta* Marcus Aurelius-jellemzését és Einhart időben első imitátorát, Theganust, Jámbor Lajos egyik kortárs-életíróját idézve.[33] Ugyanilyen eredményre vezet, ha Nagy Lajos szellemi arcképének egy Horváth Jánosnál is kiemelt s legújabban Kardos Tibortól részletesebben is tárgyalt vonását vesszük tekintetbe.

A Küküllei szellemtörténeti elhelyezésében irányadó szempontok közt szerepel Horváth Jánosnál az is, „hogy Lajos erényei közt tudományosságát említvén, az asztrológia iránti szenvedélyét külön is kiemeli". Kardos Tibor már nemcsak Küküllei-re tartja jellemzőnek e vonás kiemelését, hanem Nagy Lajosra is, és averroista orvosi környezetének, különösen Conversino da Ravenna ismeretében tartja természetesnek, „hogy az asztrologiának szenvedélyes barátja volt".

Hangsúlyoznunk kell itt, Küküllei nem *asztrologiá*ról, hanem *astronomiá*ról beszél. Az természetesen anachronisztikus volna, ha az astronomiát mint minden ízében tudományos természet-megismerést már itt is mereven szembe akarnánk állítani a horoszkópok áltudományával: mathematika és babona a középkori astronomiában is jól megférték egymás mellett. Mégis: az *astronomia* a középkori műveltség-anyag hierarchiájában mindvégig mintegy betetőzi a *septem artes liberales* rendjét, mint a *quadrivium* legfelső tagozata, míg az *astrologia* ellen a középkori egyház is állást foglalt.[34] Messzevezetne, ha a két tudomány középkori szempontú elhatárolását itt megkísérelnők, az is bizonyos, hogy pl. Rigordus, ki 1200 körül zsidó, szaracén, „sőt keresztény" *asztrologus*ok hamis próféciáit emlegeti,[35] de művének egy más helyén, régibb forrást idézve, Heraclius császárnak az *astronomia* buvárlatából merített jóslatát igazolja, az astronomiáról is azt írja, hogy „multiplicato numero fidelium, sublata est de medio, et ab omni cetu fidelium veluti ydolatria eliminata."[36] Astronomia és astrologia középkori helyzete tehát mindenképen bonyolult kérdés: annál óvatosabbaknak kell lennünk, hogy magunk ne növeljük a zavart. Ami Küküllei-t illeti, ő most is egyenesen a középkori uralkodói életrajz sablonjához igazodik. Ér-

[33] EPhK. 1928. 49. l.
[34] Buchberger, *Lexikon f. Theologie u. Kirche*, s. v. „Astrologie".
[35] Dalaborde id. kiadása. 72. l.
[36] U. o. 32. l.

deklődését az astronomia iránt már Einhart is kiemeli Nagy Károlyról.

Einhart:

Artes liberales studiosissime coluit . . . et rhetoricae et dialecticae, *praecipue tamen astronomiae ediscendae plurimum et temporis et laboris impertivit.* (25. c.)

Küküllei:

Qui etiam post bellicam gloriam, scientia litterarum clarus fuit, *in astronomia avidissime laboravit.* (39. c.)

Sőt, az astronomia megbecsülése egyenesen királyi erény a középkori ember szemében, mert a királyok Királya a földi királyoknak az astronomián keresztül enged bepillantást a világ kormányzásába. Szépen mutatja az astronomia helyzetét a középkori udvarokban Jámbor Lajos életírójának, a már említett „Astronomus"-nak egy szakasza. Húsvét ünnepén a Szűz jegyében üstökös tünt fel, udvari astronomusa — a referáló történetíróval bevallottan egy személy — hogy kitérjen a baljóslatú portentum megmagyarázásának kényes feladata elől, az uralkodó határozott felszólítására ótestamentumi idézettel felel: *„A signis coeli ne timueritis, quae pavent gentes."* De az uralkodó „nagy lelke és előrelátó bölcsessége" nem elégszik meg evvel — s az ő királyi szavai fedik fel e keresztény astronomia belső értelmét:

„Non alium, inquit, timere debemus praeter illum, qui nostri et huius creator est syderis. Sed eius clementiam non satis mirari et laudare possumus, qui nostram inbertiam, cum simus peccatores et impoenitentes, talibus ammonere dignatur indiciis. Quia ergo et me et omnes communiter hoc tangit ostentum, omnes, pro posse et sapere ad meliora festinemus, ne forte misericordiam illo praerogante, et nostra impoenitudine inpediente, nos illa inveniamur indigni."[37]

Ugyancsak idevág, ha Küküllei, mint, Einharton kezdve, az ismertetett életrajzírók nagy része, a királya halálát bejelentő égijelet is megemlíti — ő üstököst, mások az üstökös mellett néha napvagy holdfogyatkozást. Egyébként a középkori biográfia itt is a késői antik hagyományt folytatja: Suetonius és a *Historia Augusta* írói is, a római prodigium-hitnek megfelelően, gyakran följegyzik a császár halálát megelőző *omen*eket.

Küküllei művét külföldi rokonaival egybevetvén elsősorban azokra a mozzanatokra voltam tekintettel, melyeket Horváth János és Kardos Tibor mint jellemzőket emeltek ki, csakhogy egészen más történeti összefüggésbe utaltak. Már túlságos visszaélés volna az alkalommal, ha a mű elemzésénél és általán a Küküllei-kérdésnél ezen túl is sokáig időznék, így is csak bizonyos elnézést remélve merek még egy-két vonást felhozni. A műnek feltűnően nagy részét foglalják el Nagy Lajosnak és híveinek egyházi alapításai. A középkori

[37] MG. SS. II. 643. l.

uralkodók életírói majnem kivétel nélkül egyházi emberek: természetes tehát e szempont érvényesülése az ismertetett életrajzok nagy részében. A legtöbb helyet közöttük is Helgaldus Rodbertus *vitája* szentel a jámbor király egyházi alapításainak. Azonban az irodalmi forma meghatározását illetőleg már evvel is kissé ingatag talajra léptünk. Ez életrajzírók tárgya minden esetben egy-egy középkori uralkodó „élete" és „cselekedetei", *vita*-ja és *gesta*-ja, s az uralkodók életét is már közös események normálták. Tehát, ha az életrajzok *elbeszélő* részeit vetjük egybe, könnyen megeshetik, hogy közös mintáknak, közös *irodalmi* atmoszférának tulajdonítunk olyasmit, ami a rokon életcélok felé törekvő uralkodók életében, mint anyagban, már egyezően volt adva. Így pl. csak bizonytalanul hozom fel, hogy Einhart szerint először Nagy Károly is vonakodott elfogadni a római császári koronát, mint ahogy Nagy Lajos is visszautasította a „dominus Romanorum" címét, s politikai céljuk elérése után mindketten néhány napot töltenek a szent helyek meglátogatásával, mielőtt visszatérnének északi hazájukba. Annak meg már éppen semmi jelentőséget sem tulajdoníthatunk, hogy pl. Nagy Lajos magatartása Küküllei pogányokkal, eretnekekkel, zsidókkal szemben nagyjából egyezik Fülöp Ágost francia király magatartásával, amint azt Rigordusnál olvashatjuk.

Viszont már az írói megformálás ténye mutatkozik akkor, ha Küküllei nagyjából az időrendet követő előadásában egyszerre szembeszökő eltérést mutat a chronologiától, mégpedig ott, ahol jólértesültségéhez kétség sem férhet. Ez történik, mikor a lázadó szászok megfékezését és a pártütő Sándor vajda kegyességgel történő lefegyverzését Erzsébet királyné itáliai útja elé helyezi, jóllehet ez 1343-ban történt, míg amazok semmiesetre sem 1344 előtt. Kényelmes megoldás, ha föltételezzük, hogy utólag „felcserélődtek" e fejezetek — s valóban ehhez a magyarázathoz folyamodott Pór Antal is, Dékáni Kálmán is.[38] De a felcserélés okát nem is próbálják adni, pedig a sorrend véletlen megzavarodására a hagyományozás folyamán semmi grafikai-psychologiai ok feltevése sem kínálkozik. Aki pedig valami céllal tér el az időrendtől, az *megformál:* s a történeti anyag ilyen természetű megformálásának szándékát — törekvést a művészi kompozicióra — hamarább hiszem el a töredékeiben is elsőrendű írói sajátságokat mutató Küküllei ről, mint bármelyik, művét felhasználó, kompilátorról. Szép bizonysága ez Küküllei alakító erejének, s egy utalással még hadd jelezzük, hogy az itt megnyilvánuló igény is tudatosodhatott műfajának külföldi példáin. De Nangiaco Szent Lajos-életrajzában is avval kezdődik az események sora, hogy Szent Lajos ellen, mindjárt megkoronáztatása évében, összeesküvést szőttek és ő is a megbocsátásban, az ellenfeleket meggyőző kegyességben volt nagy, mint a mi Lajos királyunk

[38] Pór Antal, *János, küküllei főesperes Nagy Lajos király történetírója.* Századok. 1893. 97. l. — Dékáni i. h. 39. és 57. l.

Joinville francianyelvű Szent Lajos-életrajzának ismeretét minden bizonyítás nélkül, Pór Antal feltételezte Nagy Lajosról,[39] Kardos azt sem tartja lehetetlennek, hogy Küküllei is ismerte,[40] viszont e lehetőséget semmivel sem támogatja, s úgy látom, nem is igen lehet támogatni. Inkább juthattak el Külleihez Nagy Lajos francia mintaképének és egyik védőszentjének, az árpádházi szent királyokkal együtt ősei között tisztelt Szent Lajosnak[41] latinnyelvű életrajzai, köztük elsősorban a már többször említett Guillelmus de Nangiaco *Gesta S. Ludovici Noni Francorum Regis* c. műve, vagy, ami még valószínűbb, ennek s talán részben a most idézendőknek is, előttem ismeretlen forrása. (A Szent Lajos-életrajzok forráskritikai feldolgozása talán ezt a kérdést már el is döntené, csakhogy az ehhez szükséges eszközök budapesti közkönyvtárakban nagyon hiányosan állnak rendelkezésemre.)

Szent Lajos, Nagy Lajoshoz hasonlóan, még mint gyermekifjú került apja örökébe, s mindkettejök mellett az anyakirályné, ott Blanka, itt Erzsébet vitt jelentős szerepet a kormányzásban is. Ez történeti tény; a helyzet megítélése és jellemzése azonban Szent Lajos életíróinál és Külleinél sokkal egyezőbb, hogysem a helyzet egyezése magában véve eléggé megmagyarázná. Állítsunk szembe egy részletet Külleiből és Szent Lajos egyik anonym életrajzából:

IX. Lajos névtelen életírója:

Bonae autem *indolis adolescens* Ludovicus... *se virtutum studio totum dedit in tantum proficiens* ut licet esset iuvenis in regni administratione, nihil tamen iuvenile gessit in opere... *spolians iuvenem, senem induit,* relinquens quod erat, assumens quod non erat.[42]

Küküllei:

...ac in juvenili flore regnare coepisset; *maturitatemque juventuti praeferens,* crescendo *bonae indolis* juvenis... magno virtutum crevit augmento... (1. c.)

Küküllei nek még egy-egy stílus-fordulata is különböző Szent Lajos-életrajzokra emlékeztet: a maga munkáját szerényen kisebbítve, királya nagyságát evvel is emelve, hangsúlyozza Küküllei, hogy Nagy Lajos tetteiből csak *„pauca ex pluribus"* az, aminek megírására vállalkozhatik. Ugyanígy ír Szent Lajos imént idézett névtelen biográfusa: *„de multis sanctitatis eius operibus pauca in medio proferamus."*[43] A „jó hír illatának" egyébként biblikus kitételéhez is Szent Lajosnak egyik életrajza, a prédikátor-rendi Guillelmus Carnotensisnek, a király egykori káplánjának, műve nyújt párhuzamot. „Principem... *odore bonae famae* exornatum..." — mondja Küküllei, mihez v. ö. Guillelmus fráter szavait: „... *odor sanctissimae famae*

[39] *Nagy Lajos.* (Magy. Tört. Életr.) Bp., 1892. 558. l.
[40] *A magyar humanizmus kezdetei.* 42. l.
[41] Pór i. h. Hóman—Szekfű, *Magyar Történet.* III. 11.
[42] Duchesne, V. 396. l.
[43] U. o. 395. l.

eius ubique per orbem diffusus...", és ismét: „... de iis *pauca* recolligere studui..."[44]

Azok között a „jó könyvek" között, melyekről Küküllei halála előtt végrendelkezett,[45] a *Secreta secretorum*, *Vegetius* és a Biblia (vagy legalább is bibliai könyvek, esetleg idézetgyüjtemények) mellett, melyeket idéz, minden bizonnyal helyet foglalt a középkori uralkodói életrajznak egyik-másik képviselője is. Hogy mennyi és melyik ezek közül, teljes határozottsággal nem merném megjelölni. Lehet, hogy előkerül még határozottabb nyom is, azaz olyan darab, mely már egymagában egyesítette azokat a sajátságokat, melyek az én áttekintésemben a műfaj különböző képviselőinél különböző mértékben voltak fellelhetők. Lehet, de nem bizonyos. Hogy Küküllei „határozott egyéniség", Kardos Tibor helyesen hangsúlyozza. Az a körülmény, hogy a rá különösebben jellemzőnek talált vonások mind éppen középkori uralkodói életrajzokban voltak kimutathatók — a IX. sz. elejétől a XIV. századig úgyszólván megszakítatlan folytonosságban: — szellemi tájékozódásának zavartalan „középkoriasságát", úgy hisszük, igazolta és „olvasmány-kultúráját" is meglehetős biztossággal körvonalazta. A műfaj tipikus jegyein túl írói önállósága szabadon érvényesülhetett s helytelen volna eleve azt várni, hogy pl. Küküllei egész prológusát szószerint vagy legalább is a gondolatmenet egésze szerint fel fogjuk még lelni valamelyik külföldi munkában. A műfaji ösztönzést, már a kancelláriai gyakorlat folyamán természetszerűleg felötlő írói céljainak tisztázását, bátorítást, az utókorral kapcsolatot kereső igény e nagyobbarányú kielégítésére, egy-egy gondolatot, formai útbaigazítást a középkor külföldi uralkodói életrajzaitól kaphatott, Einharttól és követőitől, alighanem elsősorban a franciáktól, de nem az anyanyelvét használó Joinvilletól, hanem a latin Szent Lajos-életrajzokból.

Einhart kezdeménye folytatódik itt — mint ahogy a lovagi epikában is Nagy Károly személye köré rakódik egy jelentékeny réteg, — és nincs benne egyetlen vonás sem, melynek magyarázatául a humanizmus még oly kezdeti jelentkezésének a feltételezésére is szükségünk volna. Küküllei egészen a középkorban gyökerezik, éppen úgy, mint királya, s a magyar humanizmus története élén legfeljebb abból a szempontból szerepelhet, mint a középkor oly vonatkozásának, t. i. a lovagi dicsőségvágynak, képviselője, melyet a renaissance-nak sem kell megtagadnia. De mert eleme a renaissance-nak is: igaztalan volna és egyoldalúságra vezetne, ha a középkortól megtagadnánk.

S királyával együtt még egy szempontból helyénvaló Horváth könyve élén az „első nyomok" között Küküllei számontartása. Ha Nagy Lajos uralkodásának a humanizmus fejlődését tekintve az a legfőbb jelentősége, hogy jártabbá teszi a Dél felé vezető utat, éppen

[44] Duchesne, V. 466. l.
[45] Batthyányi, *Leges*, 330. l.

abban a korban, mikor Itália az új szellemet dajkálja:[46] Küküllei az első magyar író, ki a bosszúálló magyar lovagok mögött kíváncsi szemeit körülhordozza Itálián, megcsodálja Capua nevezetes tornyát és megrendülten áll meg Rómában. Igaz, hogy megrendülése még spirituális, akárcsak Nagy Lajosé: Rienzi Rómája inkább elképeszti, mintsem megragadja. Mégis: csak egy nemzedékváltás szükséges már ahhoz, hogy az Itálát járó magyarokat az itáliai ujjászületés meghódítsa, s újabb nemzedékváltás, hogy bennük saját nemzeti feladatuk tudatát is érlelje.

Ahogyan Horváth János a továbbiakban ezt a folyamatot igazolja, egészen erazmistáinknak a déli helyett mindinkább nyugati tájékozódású humanizmusáig: a történeti alaposság és a művészi ábrázolás ellentmondás nélküli, példaszerű harmoniáját mutatja.

Formátlan megjegyzéseink, melyek az első kínálkozó alkalomnál, már Horváth 300 oldalas könyvének 26. oldalánál szétterpeszkedtek, író-művészetének bizonyára legnemesebb és ismét Arany Jánosra emlékeztető oldaláról, mindig a tárgytól meghatározott, biztos arányérzékével egyszerre tárgyi és formai érdemet jelentő kompozíciójáról tudtak a legkevésbé fogalmat nyújtani. Mentségünkre mást alig hozhatnánk fel, mint hogy Horváth könyvéhez azt éreztük a legméltóbb „ismertetésnek", ha az általa még problematikusnak jelzett kérdések egyikét a magunk részéről, még oly szerény adalékokkal is, a megoldáshoz közelebb segítjük. Mert egy-egy kutatási terület „összefoglalása", minél színvonalasabb, annál kevésbé jelent „lezárást". Ha az „összefoglalás" nem kompiláció, hanem az egységben látás szükségletéből fakadó szintézis, mindig inkább előre mutat, mint hátra. Horváth János könyve további kutatások kiindulópontja s kimagasló jelentőségét mindennél világosabban éppen az fogja igazolni, hogy ezentúl a magyar humanizmus történetével kapcsolatban minden eredmény újságát és értékét az ő műve mellé állítva kell lemérnünk.

Waldapfel Imre

[46] Hogy ezen az úton már Nagy Lajos korában milyen gazdag és termékenyítő szellemi áramlás indul meg, azt Kardos Tibornak e megjegyzések során is többször idézett legújabb tanulmánya *(A magyar humanizmus kezdetei.)* igazolja, további meglepetéseket bejelentve, de már is egész sor meglepő, általa feltárt, új adat ismertetésével.

Az irodalmi élet sorskérdései Mohács után

A közhit még vallja, hogy a legendás Mátyás renaissance-a magtalanul sorvadt el a zsíros magyar talajon. A százados titkokat bontogató irodalomtörténet már túl van rajta, új távlatokat nyit s eddig ismeretlen bizonyosságokat hirdet. Horváth János kutatásainak eredményei meggyőznek arról,[1] hogy az eddig elszigeteltnek hitt renaissance-kori irodalom szervesen összefügg a könyvnyomtatás és hitújítás nyomán fakadó új irodalmi életforma kialakulásával. A 16. század irodalmi életének számos jelensége meg sem érthető renaissance-kori előzmények nélkül.

Mátyás környezetében új, arisztokratikus műveltség bontakozik ki: a humanizmus. Nálunk ekkortájt még zárt osztály-kultúra. Hordozói a főpapok. Mellette a régi középkori vallásos szellem az alsópapság, a szerzetesek körében él tovább. A humanizmusból a kolostorok falai közé alig jut el valami és ha mégis, akkor szinte észrevétlenül.[2] Az irodalmi műveltség még az egyházi rendhez van kötve. Csak a városok német polgársága jelent valami újat. Köztük már a 15. század második felében akadnak szorgalmas könyvmásolók és könyvgyüjtők. Egyelőre az ókori klasszikusok olvasásán és másolásán túl nem jutnak. A városi humanizmus ekkor még eredeti munkákat nem terem. De a 16. század két legtipikusabb, polgári származású írója, az elmagyarosodott Heltai Gáspár és Dávid Ferenc ennek a német városi humanizmusnak a neveltje.

Kétségtelen, hogy a *tudós* humanizmus avatottjai kevesen voltak, de nem maradtak méltó, hírvágyó utódok nélkül. A nemesség körében pedig az életelvek, a király és a főpapok udvarának renaissance-ragyogása minden tudós humanizmusánál jobban hódított. Mátyás új-gazdagjai megszédültek a Hunyadi-sarj halála után ölükbe hulló hatalomtól. Humanista műveltség híján is renaissance kiskirályok lettek.

Ezek az országrészek felett rendelkező nagybirtokosok, állandó

[1] Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935.

[2] Neoplatonizmus alexandriai szent Katalin legendájában.

harcok között gótikus bagolyvárakban éltek, de lelkük már nem bírta el a gótika nagyvonalú merevségét. Udvaruk tele volt haszonleső szervitorokkal és díszes szolgahaddal. Ruhára, ékszerre hihetetlen összegeket fecséreltek. A hatalom, hír és pompa űzte, sarkalta őket szédítő magasságok felé. Az élet kitárult előttük. S a Jagellók bábkirálysága idején egyesek már azt hitték, csak a korona hiányzik a fejükről, hogy föltámasszák az erős nemzeti királyságot, Mátyás Magyarországát. Ez a kor volt a Zápolya-ház dinasztikus törekvéseinek a bölcsője. Aminthogy később Brutus Mihály nagymerészen valóban Hunyadi Mátyáshoz hasonlítgatta János királyt.

A köznemesség méginkább, mint az oligarchia, politikai-jogi vonatkozásban ismerkedik meg a humanizmussal, a Mátyás-féle humanista-nemzeti államkoncepció eleven hagyományában. Mátyás kultúrális művének nagyságára csak akkor döbbentek rá, amikor az már összeomlóban volt. A humanista műveltség, mely az ő idejében csaknem kizárólag egyháznagyok kiváltsága, most már egyes világiakat is magávalragad. Az elsők — mint Werbőczy — hazai iskolák neveltjei. Ez a körülmény világos bizonyítéka, hogy az olaszországi, krakkói, bécsi egyetemekről hazavándorló papok révén a humanizmus behatol az itthoni iskolákba. Különben Werbőczy nem áll egyedül, az egyháziak közül Szalkay László, Oláh Miklós szintén hazai földön szerezték kiváló klasszikus előképzettségüket. Ez már a humanizmus lassú szétáradásának a jele. A főurak jórésze azonban egyháznagyokkal való családi kapcsolataik, érintkezések, tudós műveltségű udvari papjaik hatása alatt ismerkedik meg humanizmussal, erazmista tanokkal. Pályájuk már a Mohács utáni időkbe nyúlik s hatásuk akkor bontakozik ki igazán. Belekerülnek egy újabb szellemi áramlatba, a reformáció sodrába, s a hiújítás nagy vallási kultúrális programját átszövik a nemzeti humanizmus hagyományteremtő eszmei tartalmával. Sokszor bizonytalan tapogatódzók, ingadozók, mint Perényi Péter. A törökpárti nemzeti királytól elfordul, de az idegen Habsburg uralkodóban sem bízik. Testvére, a mohácsi csatában elhunyt váradi püspök, a magyarországi erazmisták köréhez tartozott. Felesége Thurzó-lány, akinek bátyja még Mohács előtt Luther híve lett. Így sodródott Perényi Péter családi kapcsolatai révén is a reformáció felé.

De ekkortájban ott vannak már a külföldi egyetemekről hazatérő világiak. Nádasdy Tamás a humanizmus olasszá válásának idején a magyar szellemi élet egyik leghíresebb itáliai gyujtópontjában, a bolognai egyetemen jogot tanul. Idehaza humanista vallásreformátorok pártfogója. A latin mellett a nemzeti nyelv jogaiért száll síkra. Ő mondatja nálunk először magyarul a misét. Buzgalmában annyira megy, hogy egyik nőrokonát is megfeddi, amiért hovátországi létére nem tanult meg magyarul írni.

A reformáció lendülete meggyorsítja a humanizmus laicizálódását. A középkori írástudók zárt csoportját a 16. században hama-

rosan az új, mozgékonyabb, de nem független, hanem *mecénásokhoz kötött protestáns pap-írók és iskolamesterek rendje* váltja fel. A protestáns egyetemek nem zárkóznak el a humanizmus elől, s így a két szellemi áramlat terjesztőit is ugyanazon egyének, a vallásreformátorok soraiból toborozza. A katolikusok körében is tovább él a humanizmus hagyománya, de ez az ág jobbára tovább őrzi a latinnyelvűséget. Brodarics, Verancsics, Istvánffy Miklós történeti munkáikat és költeményeiket deák nyelven írják. Ez a katolikus humanizmus majd az ellenreformáció barokkjába torkolva éri el igazi kiteljesedését. A protestáns ág a klasszikus latin mellett még a 16. század folyamán kifejleszti a nemzeti nyelvű humanizmust. Heltai Bibliát fordít és Bonfiniust kivonatolja magyarul közönsége számára, Bornemissza Péter vallásos vitairatokat szerkeszt és az Elektrát ülteti át magyarra. Balassát ő indítja el költői pályáján, akinek szerelmi lírájához a humanizmus ad bátorságot s a reformáció vallásosságának központi gondolata, az egyéni szabadság, színezi át istenes verseit személyes vonatkozásokkal. Ennek a költői gyakorlatnak a folytonosságát ápolják, viszik tovább a Balassa-epigonok a jövő századok felé.

A reformáció II. Lajos német udvari emberein kívül, a felvidéki és erdélyi német városokon át szűrődött magyar földre, mint amelyek németországi kapcsolataik útján legkorábban ismerkedtek meg Luther tanaival. Innen kapták az első impulzust a jövendő magyar reformátorok is. A hitújítók két úton törtek a tömegek meghódítására. Az egyik a városok tanácsain át vezetett a polgárság felé, a másik a főurakon keresztül a nép felé. Alkalmuk és eszközük is volt hozzá, hogy városi tanácsokat, nagyurakat saját pártjukra fordítsanak. A mohácsi mezőn a nyáj elvesztette pásztorait, akiknek papi buzgalma már amúgyis erősen lanyhult. A hívek pedig vágytak az igére, s az Írás új magyarázói a tömegekben újra fellángoltatták a régi laikus mozgalmak elfojtott tüzét.[3] A főurakat, városok tanácsait pedig néhány nagyon reális ajánlat is csábította. A reformátorok követelték a katolikus papság elűzését és vagyonának lefoglalását. Ez volt a megindítója az egyházi birtokok világi kézbe vándorlásának. Az új gazdák azonban a birtokokkal együtt elődeik kötelességét is örökölték. A protestáns egyházak és iskolák fenntartásának gondját a világiaknak kellett átvenniök. Rájuk szállt a katolikus főpapság mecénás-szerepe is, amelyet a néhány elszegényedett katolikus egyháznagy többé nem igen vállalhatott. Ez a szerep, a renaissance-életforma eleven hagyománya, *világi körökben* náluk itt válik divattá a 16. században. Az írók és tudósok, elenyésző kivétellel, mecénásokhoz vannak kötve egészen a 19. századig.

Míg a humanizmus számára Mátyás idejében a királyi udvar jelentette a leggazdagabb szellemi energiaforrást, a reformáció előtt a magyar királyok udvara örökre zárva maradt. Miksa ugyan haj-

[3] Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva, 1931. évf.

lott az új tanok felé, de a politikai okok erősebbek voltak, mint a hitújítás vallási érvei. A hitbeli szétválás és az országtest háromrészre szakadásának következtében egységes nagy szellemi gócpont kialakulásáról szó sem lehetett. *A magyarságnak ez a lelki és területi megosztottsága kultúrális fejlődésének egységes dinamikáját is megbontotta.*

A királyi Magyarország idegen uralkodója az ország határain kívül él. A magyar kultúra sorsa közömbös a számára, idegen környezetének hatása aránylag csekély, s mint mecénás — Zsámboki és Tinódi egészen kivételes esetétől eltekintve — magyar szempontból alig említhető. Annyi azonban bizonyos, hogy a katolikusok a királyi hatalom árnyékában gyüjtik az erőt, hogy majdan a protestantizmussal leszámoljanak. Telegdi munkásságát anyagilag is támogatja az udvar. A fiatal Pázmány pedig a 16. század fordulóján Ferdinánd gráci portáján sajátítja el az ellenreformáció módszerét.[4] A nagy nyugati népeknél a nemzeti uralkodó volt az irodalom első mecénása, a nemzeti kultúra pártfogója. *Nálunk a király helyett a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező nagybirtokos nemességre, városokra (kisebb töredékében a katolikus papságra) hárul a nemzet művelődésének s vele együtt az irodalomnak gondjaviselése.*

A török pusztítás és a reformáció a kolostori irodalom duzzadó patakját végleg elapasztotta. Amit később a 16. században a gyérnyomú katolikus vallásos irodalom alkotott, tömegmozgató ereje annak sem volt. Jól-rosszul a reformációtól kölcsönvett módszerrel élt mindaddig, míg a jezsuitizmus friss barokk szelleme ebből a vegetációból ki nem emelte. A reformáció viszont új vallásos irodalmat hozott a kolostori helyébe. Egyénileg sokszerűbbet, de nyugtalanabbat, problémákkal terheltet, harciast. Propagandisztikus jellegénél fogva a könyvnyomtatással kínálkozó modern terjesztési eszközökhöz folyamodott De éppen ezért kénytelen volt mecénásokra támaszkodni. Elsősorban a vagyonosabb birtokos osztályra. Az anyagi javakkal nem rendelkező protestáns papok, írók belekényszerültek a 16. században uralkodó szervitori rendszerbe, akárcsak a kisnemesség.[5] Az exisztenciájuk függ tőle. Szikszai Fabricius Vazul épp úgy lekötelezettje Perényi Gábornak, aki udvartelket adományozott neki, mint Tinódi annak a sok főúrnak, kinek jóvoltából Kassán házat vásárolhatott. Nem is szólva a rengeteg alkalmazottról: udvari papokról, íródeákokról, nevelőkről, községi lelkészekről és tanítókról. Valamennyiök számára a főúri pártfogó védelmezőt is jelentett a királyi hatalom és a katolikusok meg-megújuló üldözéseivel szemben. Hatásuk azonban a nagybirtokosok irodalmi szerepvállalására is döntő volt, mert hiszen régi igazság, hogy a reformáció sok tekintetben sajátmaga nevelt magának mecénásokat.

[4] Kastner Jenő: Pázmány Péter gráci évei. Kat. Szemle, 1935. évf.
[5] Hóman–Szekfű: Magyar történet. IV.

Így alakulnak ki egyes főurak környezetében apróbb művelődési telepek. Ahol egy-egy nagybirtokos befogadja a reformátorokat — akik az új hit írásban való terjesztését is kötelességüknek érzik — ott a főúri birtokon a protestáns pap-írók egész kis nevelőiskolája virágzik fel. A legelső protestáns főnemesek közül Perényi Péter zempléni, abaújmegyei, borsodi jószága az izmosodó reformációnak egyik főfészke. A zsoltárosajkú Gálszécsi István az ő pártfogása alatt tanítóskodik Gálszécsen. A reformáció első énekeskönyvét Perényi segélyezésével nyomatja ki Krakkóban (1536). Szikszón tűnik fel, mint Perényi alkalmazottja Benczédi Székely István. Ő is urának anyagi támogatásával teszi közzé énekgyüjteményét (1538). A szikszói tanítóságban Benczédit, tanítványa, Batizi András váltja fel. Mindketten egész sereg kiváló férfit nevelnek egyházuk számára. Köztük Szikszai Fabricius Vazul sárospataki tanárt. Hellopoeus Bálint humanista műveltségű egri, majd debreceni lelkészt. Innen indul el Szikszai Gergely Torna főurának Mágóchi Gáspár megtérítésére. A tornai főispán később a reformáció irodalmának egyik legbőkezűbb mecénása lett. Méliusz, Károli Gáspár és mások számos munkájának megjelenését tette lehetővé.

A reformáció egy-egy ilyen szellemi gyujtópontjából szétszóródó újhitű lelkészek, nevelők térítő útja a protestántizmus terjedésének irányára, újabb művelődési telepek keletkezésére vet világot. Lassanként a Dunántúl nyugati felében és a Felvidéken, Alsólindvától Németújváron, Sárváron, Galgócon, Sárospatakon keresztül egészen Nyalábváráig majdnem minden főnemesi család udvara kisebb szellemi gócpont. Azonban minden szétszóródottság mellett megfigyelhető bizonyos tömörítő erők működése is. A hitközség jegyében folyó szervezkedést a főúri pártfogók vagy a városok tanácsai támogatják. A tiszavidéki, dunántúli, egervölgyi gyülekezetek, a bányavárosok, a szepesi városok egyházi szervezkedésének kultúrális jelentősége elvitathatatlan. Vallás és műveltség, nemcsak ebben a korban, de egészen a felvilágosodásig elválaszthatatlan egységet alkot. Ez a kisebb egységekben való tömörülés azonban nem vezet elszigetelődéshez. A főurak egymással sokszoros kapcsolatban állanak, személyes érintkezések, levelezés útján. A reformátorok szüntelenül hullámzó serege megkönnyíti a kiegyenlítődést, vélemények, gondolatok, irodalmi termékek kicserélését. Így jutnak el Manlius műhelyébe Heltai-nyomtatványok, melyeket a dunántúli nyomdász újra kiad, Heltai sajtója pedig a bártfai nyomdával való üzleti kapcsolatai révén veti piacra a bártfai sajtótermékek utánnyomatait. Mindezek figyelemmel kísérése vezet a század sokágú, mozgalmas irodalmi életének igazi meglátásához. Éppen ezért a főrangúak és udvarunk pártfogó és irányító szerepének megvizsgálása, azoknak a helyeknek felkutatása, ahol a reformáció korának szellemi termékei megszülettek, elsőrangú irodalomtörténeti feladat. Perényiek, Révayak, Bánffyak, Nádasdyak és megannyi más családok környezetében egész csomó író él. Munkáik közzétételére ők nyitnak alkalmat, ami-

kor nyomdát állítanak (Nádasdy) és nyomdászok működését teszik lehetővé (Bánffy Miklós, Forgách Imre, Rákóczi Zsigmond). Külföldi tanulmányaikban támogatják őket, mint pl. Balsaráti Vitus Jánost Perényi Gábor, Sartorius Jeromost és Györgyöt, Batizi Miklóst Forgách Imre; Báthori István országbíró Fegyverneki Izsákot. Wittenberg zarándokútjuk kikötője. A fiatalabb protestáns főurak (Mágóchi Ferenc, Forgách Mihály, Losonczi Bánffy Ferenc) maguk is idejárnak tanulni. Melanchtonnal leveleznek. Közvetlen forrásnál ismerkednek meg a reformáció századának mozgató eszméivel, kulturális elgondolásaival. Innen térnek meg a török átokkal sujtott magyar földre, ahol a béke ritka vendég, ahol annyi tervet, szándékot fojt vérbe a háború. Főúri családok mennek tönkre, halnak ki, birtokok cserélnek gazdát s az irodalom apostolai hol itt, hol ott keresnek és találnak menedéket. Szellemi központok állandóságáról alig lehet szó, de a régiek helyébe mindig támadnak újak.

A királyság városai hasonló mecénási szerpkört töltenek be, mint a főurak. Külföldi egyetemekre menőket segélyeznek, könyvkiadást támogatnak, szerényebb keretek között. Ezek a németajkú helyek most kezdenek magyarosodni azáltal, hogy falaik közé befogadják a török elől menekülő magyar nemességet. Fejlődésüket azonban a túlméretezett nagybirtokrendszer megbénítja A sarcoltatás örökös rettegésében elzárkózva élnek. Helyzetük aránytalanul hátrányosabb az erdélyi városokénál. Olyan jelentős irodalmi központtá nem is válik egyik sem, mint a fejedelemség területén pl. Kolozsvár vagy Debrecen. Inkább iskolai centrumok, műveltség közvetítők és közönségnevelők az irodalom számára. Csak későn, a század végefelé emelkedik Nagyszombat katolikus részen és Bátrfa protestáns oldalon irodalmi, nyomdai gócponttá. Bártfa könyvtermése a magyar mellett különösen német szempontból jelentős. Érdekes jelenség, hogy míg magyar viszonylatban az erdélyi fejedelemség könyvkiadása messze fölülmúlja a királyságét, az erdélyi szászok nyomdatermékeinek száma alatta marad a felvidéki német könyvek számának. Pedig a nyomdák Erdélyben szabadabban működhettek. Viszont a Felvidék német városai közelebb estek a protestáns Németországhoz. Állandó és közvetlen szellemi érintkezésben voltak a német reformáció egyik főfészkével, Sziléziával.[6] — Nagyszombat nemcsak a magyar, hanem a tót ellenreformáció harcosainak is nevelőiskolája volt. Az ellenreformátorok a tót nyelv irodalmi használatában is követték magyar testvéreik példáját, míg a tót protestánsok az irodalmi gyakorlatban, már a huszita idők óta, a cseh nyelvet használták. A tót nyelvet az ellenreformáció emeli ki irodalom alatti életéből. A tótok számára a reformáció cseh földről importált könyveket.

[6] V. ö. Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. — Bp. 1926.

A Felvidék német és cseh kapcsolatai mellett, Horvátország és a Dunántúl Itália közelségét érzik. A horvátok közt a reformáció csak átmeneti sikereket ért el. A katolikus istentiszteletben is érvényesülő szláv nyelvhasználat százados hagyományánál fogva a horvátok szívósabban ragaszkodtak régi hitükhöz. Náluk nem jelentett különösebb újságot a reformáció nemzeti nyelvhasználata, mint térítő eszköznek nem volt meg a kellő varázsereje. A klérus ellenállása is erősebb volt a horvátoknál, mint nálunk. A horvát protestantizmus legjelesebbjei menekülni kénytelenek hazájukból (Ungnad Iván, Truber Primus) s Németországból kísérlik meg a horvát reformáció irányítását. Nem sok sikerrel. A Tübingenben és Urachban működő délszláv nyomdák termékeinek ezrével hazaküldött példányai jórészt máglyán hamvadtak el. A Stájerországban meginduló ellenreformáció pedig végleg szétszórta a horvát protestánsokat.[7] Tanulságos példája mindez annak, hogy egy olyan keskeny országsávban — mint az akkori magyar királyság — egymás mellett, sőt egymásközt elvegyülve élő különböző nemzetiségek szellemi életében mennyire más és más hatást váltott ki ugyanaz a szellemi áramlat: a reformáció.

De mi volt a királyság határain túl? Az Alföldön és a Dunántúl keleti felében a török terpeszkedett. Ezen a vidéken lassanként elpusztult minden, ami valaha keresztény kultúrát sugárzott. Így megy tönkre a század második felében a híres protestáns tolnai iskola is. A reformáció nagyarányú térhódítása ellenére sem tudott itt eleven irodalmi életet teremteni. Mert hiányzott a magyar vezetés, hiányoztak a mecénás magyar főurak. És ha akadt is egy-egy magános lélek, akinek kezéből a török nem csavarta ki a tollat, írásának legjobb esetben az volt a sorsa, ha külföldön, Magyarországon vagy Erdélyben megjelenhetett, pl. Skaricza Mátéának Szegedi Kis Istvánról szóló életrajza Bázelben (1585); vagy kéziratban maradt fenn, mint Válaszuti György *Pécsi Disputája*. Mert nyomdának híre sincs ezen a vidéken. A tolnai iskola tanári együttese is Heltainak küldi el Kolozsvárra *Jézus Sirák Könyvének* (1551), a reformáció etikai bibliájának, magyar fordítását kinyomatás végett. Decsi Gáspár tolnai lelkész prédikációit Debrecenben nyomtatják ki 1582-ben.

Erdély néha talán egy pillanatra úgy villanhatott fel a magyarországiak lelkében, mint az ígéret földje. A szakadást ugyan nem szívesen látták, de a magyar vezetés óhaja, a nemzeti királyság Mátyástól örökölt hagyománya ott kísértett bennük. A nagy álmoknak azonban kis álmodói voltak, s Mátyás lidérces nemzet-állam koncepciójából csak egy furcsa kis csonk maradt meg: Erdély. Nem véletlenül! Itt százados erők lappangtak kihasználatlan. Szervezete, fejlődése már a középkorban elütött az anyaországétól. S amikor a nemzeti ellenállás kiszorult az erdélyi bércek közé, friss energiákat

[7] Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavonországban. Theologiai Tanulmányok. 8. sz. Debrecen, 1930.

szabadított fel, melyek a jövendő öncélú erdélyi államnak alapjait vetették meg.

A fejedelemség különválása és szervezeti fejlődésének másfélesége Erdélyi irodalmi életében is nyomokat hagyott. Ami Magyarországon hiányzott: a királyi udvar közelsége, életet árasztó, kultúrát csíráztató melege, Erdélyben mindezt megadta a nemzeti fejedelem udvara és kancelláriája. Mint egyetlen, összefogó nagy szellemi központ és energiaforrás formálója és élesztője volt az erdélyi művelődésnek. Ide futott össze a kis ország kultúrális életének szinte valamennyi idegszála. Innen áradt ki az a koraliberális szellem mely Erdély közéletét ebben az időben annyira jellemezte. A fejedelem környezete — s ebben a katolikus Báthoriak sem kivételek — tele van magyar (Csáky Mihály, Kovacsóczy Farkas, Kakas István, Szamosközy István, Hunyadi Ferenc), olasz (Squarcialupus) és lengyel (Porembski, Novicampianus) humanista, Erazmus tisztelő főurakkal, titkárokkal, orvosokkal. A főnemesi udvarokban már igen korán hasonló a helyzet. Petrovics Péternek az unitarizmus egyik előfutára Stancarus, az orvosa. Ő is beletartozik az észak-itáliai „szabadgondolkozók" sorába, akárcsak kortársai: Servetus és Blandrata, János Zsigmond kegyeltje. Dávid Ferencben ők szabadítják fel a vallásalapítót. Ebben a szabadabb erdélyi világban a reformáció végigfutott a kezdeti foktól a legszélsőségesebbig minden állomást, mígnem a kálvinizmus győzelmével a 16—17. század fordulóján Erdély mint tisztán protestáns államalakulat került szembe az anyaországgal.

A birodalom háromrészre bomlásával felállított fejedelmi kancelláriának a magyarnyelvű írásbeliség meggyökereztetésében igen jelentékeny példaadó és stílusképző hatása volt. Összefüggésben van ez a humanizmusnak a vulgáris nyelv felé fordulásával és a reformációnak nemzeti nyelvhasználatával. Báthori István még Lengyelországból is magyarul iratja leveleit Kovacsóczy Farkasnak. Erdélyben a humanisták nemzeti pártja a hivatalokban és a törvényhozásban (ha nem is kizárólag) a magyarnyelvűséget juttatja érvényre. Ugyanakkor midőn Magyarországon az egész adminisztráció latinul folyt és feltűnést keltett, hogy Listi János az országyűlésen a király jelenlétében magyar szónoklatot mondott.

Erdélynek ebből a nemzeti alapokra helyezett különállásából fakadt, hogy a fejedelemségbeliek öntudatosabb magyaroknak hitték magukat, mint Habsburg-párti testvéreiket. Ez már az alakulóban lévő erdélyi tudat beköszöntője.[8]

A fejedelmi udvar mint nagy szellemi központ és a többnyire protestáns fejedelmek legfőbb mecénássága talajegyengetője volt az anyaországénál lényegesen gazdagabb erdélyi irodalmi termelésnek. Magyarországból sok protestáns írót vonzott a vallási tolerancia és

[8] L. erre vonatkozólag Valkai András énekét *A magyar királyoknak eredetekről.* (1576.)

még többet üldözött a kényszer erre a földre. Összeszámlált 192 tizenhatodikszázadbeli író közül — amennyire ez a hézagos adatokból megállapítható — 58 volt erdélyi származású, de ugyanakkor a fejedelemség területén működő összes írók száma 134. Megfordítva viszont: az 58 erdélyi születésű író közül csak 15 élt a fejedelemség határain kívül. Magyarországon 11-en (köztük négy katolikus); 4-en pedig török hódoltsági területen. Némileg már az erdélyi elkülönülés jele, hogy a fejedelemségből származó protestáns írók között egyet sem találunk, aki Mohács után a habsburgi országrészekben tanult volna, igaz viszont, hogy a királyságbeliek sem látogattak erdélyi iskolákat. Török területről jövők azonban többen is tanultak a fejedelemségben (Baranyai Decsi János, Decsi Gáspár, Laskai Csókás Péter, Skaricza Máté). Olyan erdélyi szerző sincs, aki munkáját a Habsburg királynak ajánlotta volna, de nem akad a fejedelemnek ajánlott magyarországi nyomdatermék sem. Sőt Méliusz 1562-ben Debrecenben kiadott *Confessio catholikájának* bevezető hódoló sorait a debreceniek János Zsigmond hívéhez, Németi Ferenc tokaji kapitányhoz intézték, míg az egervölgyi gyülekezet számára készült példányokat a királyságbeliek I. Ferdinándnak és Miksa főhercegnek ajánlották.

A tömegesen Erdélybe tóduló írók itt még áldozatkészebb pártfogókra találtak mint Magyarországon. A fejedelem és a főnemesség mellett a kisebb birtokosok és a városi polgárság is bővebb anyagi támogatásban részesítette őket. Éppen, mert a nagybirtokrendszer Erdélyben sohasem öltött oly végletes formát, mint a királyságban s ennél fogva különösen a városok sokkal intenzívebben kapcsolódhattak bele az irodalmi életbe. Magyarországon hatalmas birtoktömbökbe ékelve elszegényedetten tengődtek. A fejedelemség nagyobb városainak (Szeben, Brassó, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Debrecen) polgársága aránylag nyugodtabban, szabadabb gazdasági viszonyok között, nagyobb jólétben élt. A reformáció zavartalanul terjedhetett falaik között, ahol zsinatok alkalmával messze vidékek protestáns papjai sereglettek össze. A polgárság szemtanúja volt a szenvedélyes szócsatáknak, átélte a reformáció belső forrongásának minden fázisát. S az előszóval felgerjesztett viták nyomában jöttek a nemességhez, polgársághoz, „széjjel járó áros népek"-hez intézett ájtatos, magyarázó, polemizáló könyvek. Így születnek meg a reformáció legnagyobb városi gócpontjai, Debrecen és Kolozsvár, ez a két legbővebb termésű nyomdai székely.[9]

Állandó nyomdák tulajdonképpen az 1580-as évekig csak a fejedelemség területén keletkeztek. Bár a könyvnyomtatás a királysághoz közeleső részekből került át a magyar birodalom földjére. Mégpedig három irányból: olasz, német és lengyel területről. A 16.

[9] Debrecenben 109 mű, Kolozsvárt 170 mű látott napvilágot a 16. században; együttvéve — a kiadás helye szerint ismert — magyarföldi könyvtermelésnek 43.9 %-a.

század elején legkorábban Itália felől. A zenggi püspökhelyettes 1507-ben Velencéből hívott át egy Gergely nevű könyvnyomtatót. Műhelyében csak latin és horvátnyelvű munkák kerültek sajtó alá, éppúgy, mint a zágrábi (1527) és fiúmei (1531) nyomdában. Ez a dél felől jövő áramlat egyelőre nem jutott túl Zágráb vonalán. Csak a század vége felé indul el Manlius mester állítólag Fiuméból Laibachon keresztül Németújvár, Monyorókerék és Sicz felé. Közben azonban a reformáció sodra német földről egyre több nyomdászt vet magyar területre. Az erdélyi sajtók kivétel nélkül német vagy svájci földön tanult mesterek alapításai. Északon Krakkóban sajátítja el a könyvnyomtatás művészetét Abádi Benedek az újszigeti nyomda művezetője. Lengyel származású volt a Bécsből hozzánk költözött Hoffhalter Rafael is. Majd pedig a század második felében szintén Lengyelországból költözik át a Felvidékre Matskovit Bálint könyvnyomtató.

A magyar földi protestáns sajtók közül kétségtelenül az erdélyiek dolgozhattak a legzavartalanabb légkörben. Könyvtermésük számbeli fölénye is erre vall. Az eddig feltárt 661 tizenhatodik századbeli magyarországi és erdélyi nyomtatvány közül 48-nak a kiadási helye ismeretlen, a fennmaradó 613-ból pedig mindössze 164 magyarországi eredetű, a többi 449 erdélyi nyomdákból került ki.[10] A fejedelemség városai féltékenyen őrködtek sajtóik fenntartásán. Némelyik, mint Debrecen és Szeben, városi kezelésbe vette át a nyomdát. Sőt gyakran a városi tanács vállalta egy-egy mű nyomdai költségeit, nemcsak azért, hogy a vallásnak szolgáljon, hanem a nyomda üzembentartását és megmaradását is biztosítsa. Félegyházi Tamás szépen meg is köszöni „a becsületes és tiszteletes debreceni" tanácsnak, hogy Újszövetségének „kinyomtatására szorgalmatos gondot viselt és elégséges költséget szolgálatott ki".

A nemzeti nyelvet felkaroló humanizmusnak és reformációnak kezdeményező szerepe volt Erdélyben az oláhnyelvű irodalom megindításában. S ezzel a nyugati kultúrhatás túl jutott a Kárpátok hegykoszorúin. Coresi diakonus brassói és szászvárosi oláh sajtójának termékei nemcsak magyar urak, mint Geszti Ferenc, Háportoni Forró Miklós költségén készültek az Erdélyben élő románok számára, hanem az oláh vajdák megbízásából is nyomtak itt nem egy könyvet. A 16. században Szebenben, Brassóban, Szászvárosban összesen 11 oláhnyelvű nyomtatvány jelent meg.

A humanizmus és reformáció volt az a két erő, mely a katolicizmus háttérbeszorulásával a magyarságot még szorosabban Nyugathoz fűzte és ennek a kultúrának keleti közvetítőjévé avatta. S ez a két erő fogta össze egységes szellemben a politikailag szétszaggatott nemzet nagy többségét. Mátyás humanista hagyományai a Habsburg király országában éppúgy tovább éltek, mint a fejede-

[10] Adataimat Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929—1931. c. műve alapján állítottam össze.

lemségben. Közös volt a cél: a régi Magyarország feltámasztása. Mégis a közös célból nőttek ki lassanként a legsúlyosabb ellentétek, akkor, amidőn Erdély fegyverrel akarta „felszabadítani" Magyarországot a német iga alól. Az ellenreformáció Regnum Mariánuma pedig diadalmaskodva a protestantizmuson, vallásilag és ezzel együtt műveltségileg is eltávolította egymástól a magyarországi és erdélyi magyart.

Varjas Béla

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

II.

A XVII. századi történetírás s ennek nyomán az enciklopédia — amint láttuk — az ország hanyatlásának a kezdeteit a középkor-végi századok történetében kereste. Elsősorban azonban Mohácsot tekinti a magyar történelem szomorú határkövének, amelytől valójában kezdődik az ország kettéválása, a pártoskodások, zavarok sora s amely megindítója lett a belső harcokban kimerült magyarság reménytelen küzdelmének a török és a német között.[95]

A magyar-német ellentét, amit a vallásharcok feszültsége fokoz, nem egyszer a francia érdekeket is szolgálja. Az ellenségeskedésben, a Habsburg-ellenes szövetkezésekben I. Ferenc, majd később Richelieu, Mazarin és XIV. Lajos alatt a francia diplomáciának is jut cselekvő szerep. Erdély és a felkelések XVII. századi története így szinte a francia külpolitika történetévé válik, amelyre a közvélemény az enciklopédiák századának elején még kíváncsi.

A kétszázados korszakra vonatkozó szótárközlések éppúgy híjával vannak az egységes, átfogó szempontnak, mint a forrásul használt XVII. századi történetirodalom. A korabeli emlékiratok, háborúkról, várostromokról szóló jelentések, tervszerűen irányított sajtóközlemények, a felkeléseket ismertető és magyarázó összefoglalások egytől-egyig a nyugtalan korszak eseményeinek szuggesztiója, a hatalmi érdekek parancsoló hatása alatt íródtak.

A szótárak magyar történetképén ennek a tendenciózus XVI-XVII. századi történetírásnak az elhatározó hatását fedezhetjük fel. A magyar vonatkozású adatokból, közlésekből kitűnik, hogyan hagyta vissza a szótárirodalomban a császári, a francia politikai és a magyar rendi felfogás a maga színsávjait, hogyan szőtte át a hatalmi és nemzeti érdekek meghatározta szemléletet a vallásfelfogás s színezte az egykori történetírásra jellemző szépirodalmi törekvés.

[95] V. ö. Diderot id. m. Hongrie; forrása majdnem végig Voltaire: Essai sur les moeurs. Oeuvres complètes. Paris, 1855. 3. kötet 359—61. és 595. ll.

A szótárak XVI. századi adatainak alapforrásai Zsámboky Appendix-e, amit ostromtörténeteivel, Brodarics leírásával, Baksay Chronologia-jával együtt függelékként csatolt az 1581-i Bonfini-kiadáshoz, Istvánfi Miklós, De Thou hatalmas kortörténetei, Martin Fumée Histoire-ja. Ennek a történetirodalomnak epizódokban bővelkedő anyagát, szempontjait, ítéleteit szinte változtatás nélkül veszik át a XVI. század és az enciklopédiák között közvetítő XVII. századi magyarvonatkozású történeti munkák, kompilációk. A XVI. századi irodalom hatása nemcsak az enciklopédiákban nyomozható. Martin Fumée előadására ismerünk a részleteket sokszor szószerint magyar történetébe illesztő Sacy-nál és Lenglet du Fresnoy-nál is.

A XVI. századi historikus öröksége a renaissance-történetírásra jellemző szépirodalmiság. Gyöngéje az epizód, amit regényszerű részletességgel dolgoz fel. Kedvelt történeti alakjait hízelgő magasztalással jellemzi. A nagy gonddal és hatásosan megfogalmazott dikciók is — ezek a sokáig megbecsült jellemző, megjelenítő eszközök — a humanista történetírásra utalnak. Hősi pátosz duzzasztja a stílust, amelynek színt, ragyogást és erőt a jelzők — „vitéz", „vakmerő", „állhatatos", „dicsőséges" és a sokat jelentő „magnanime" — adnak.

A XVI. század elejére vonatkozó szótárközlések általában szűkszavúak. Az enciklopédia-író rendesen egy-két jelzőbe rejti véleményét és adatba tudását. Még az udvari történetíró jellemzésmódjára emlékeztet Costard szótárának cikke II. Ulászlóról, aki „a cseh koronához ügyessége és vitézsége révén a magyart is megszerezte".[96]

A Habsburg- és a Jagelló-ház házassági kapcsolatairól, a nagyjelentőségűvé vált szerződésről valamennyi történeti forrás megemlékezett. Ennek nyomát az enciklopédiákban egy-két életrajzi adat őrzi. Jagelló Annát és Habsburgi Máriát — az előbbi I. Ferdinánd, az utóbbi II. Lajos felesége — a szótárszerző a híres nők galériájába helyezi, kiemelve Mária élettörténetében azt a sorsdöntő csapást, amit Lajos szerencsétlen halála jelentett a később Belgiumban kormányzó királynénak.[97]

A II. Lajosra vonatkozó adatok a magyar történetirodalomból kerültek az enciklopédiákba. Zsámboky közismert anekdotáját Lajos koraszülöttségéről, hamaros férfivá-éréséről, fehéredő hajáról, amiket korai halála előjeleiül értelmeztek, előszeretettel vette át Fumée, majd a XVII. században Du May s fogalmazásukon alig változtat az enciklopédia.[98] A mohácsi csatáról, a fiatal király „Cze-

[96] Costard, id. m., Ladislas VI.

[97] Fr. de la Croix: Dictionnaire historique, portatif des femmes célèbres. Paris, 1769, Marie d'Autriche. — Moréri id. m. — Ladvocat id. m., Anne de Hongrie. — Bayle id. m., Marie de Hongrie. — H. de Coste: Eloges des Dames Illustres. Paris, 1630, Anne Jagellon, Marie d'Autriche.

[98] La science des personnes de la cour id. m., Hongrie. (V. ö. Zsámboky id. Bonfini-kiad. 556. l.; Martin Fumée: Histoire des troubles de Hongrie, Paris, 1594. 34. l.; Du May id. m., 34. l.)

lie falu" melletti haláláról Brodarics leírását vagy a szintén erre visszaveezthető Histoire et description de Hongrie-t használva értesítenek a szótárak. A drámai jelenetre vonatkozó leírások azonban egy-két szótárírónál — például Moréri-ben Jovius és Istvánfi közlései — egyszerű adattá kopnak: a csatát vesztett király „egy mocsárba fulladt."[99]

Ferdinándnak és Zápolyainak a királyságért folytatott erőtlen küzdelmére, a rövidéletű váradi békére Moréri forrása De Thou, aki a kereszténység erőpazarló harcait az Európáért aggódó XVI. századi történetíró szomorúságával ítéli el. A két király küzdelméből — amint Bayle részletezéséből megtudjuk — Zápolyait ragadta ki előbb a halál. A fia születésekor rendezett mulatságon, betegségéről megfeledkezve, „magyar módra" sokat ivott. Ez a jelentéktelen epizód szintén hosszú utat tett meg, amíg a XVI. századi Du May Discours-jába s az azt szószerint másoló Bayle-hez került.[100]

A száraz adatokra vagy anekdotikus epizódokra támaszkodó vázlatból nem tűnik ki az események igazi jelentősége. Mohács és az ország pusztulásának mélyebb magyarázatát a „nagy mestert", Voltaire-t másoló Diderot-féle enciklopédia adja, amely a magyarság hatalmi erejének gyöngülését a dinasztikus pártharcok, a török félelmetes terjeszkedése s a „nemesség és a nép polgárháborúja" következményének tekinti.

A borzalmaival méltán érdeklődést keltő parasztlázadás két nevet tett ismeretessé az enciklopédia-irodalomban. Az egyik a jobbágyi sorból „saját érdemei" révén bíborosi méltóságra emelkedett Bakócz Tamás, akinek római útjáról s renaissance-pompájáról Istvánfit idézve emlékezik meg a szótár. A másik a „székely jobbágynak, kalandornak" nevezett Dózsa György. A jobbágyok „hallatlan kegyetlenkedéseiről" s „János, erdélyi vajda" kérlelhetetlen szigorúsággal végrehajtott ítéletéről a katolikus Istvánfi aprólékos gonddal számol be s a Dózsa-féle kivégzésen megborzadva sajnálkozik, hogy az ítélkezőket nem a krisztusi szeretet vezette. Istvánfi elbeszélését és elmélkedését az enciklopédiák legtöbbször szószerint másolják. Hiszen a XVIII. századi szótárszerző szintén szívesen emeli ki a történelemből a meggondolkodtató, erkölcsi reflexiókra alkalmas részleteket. A parasztvezér és társai megkínzásához fűződő kommentárnak van XVIII. századi variációja is. A filantróp érzelmű enciklopédikus borzalommal ítéli el a „visszataszító kegyelenséget", amivel a „szerencsétlent" kivégezték, a helyett, hogy a társadalmi

[99] Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása: Vanel, Histoire et descr., id. m. 72. l.) — Anecdotes des républiques, id. m. — Moréri id. m., Louis II. (V. ö. Istvánfi id. m., 122—29. ll.)

[100] Moréri id. m., Jean de Zapol. (Forrása: De Thou id. m. I. köt. 483. l.) — Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása: Vanel, Histoire et deser., id. m 74. l.) — Bayle id. m., Isabelle. (Forrása: Du May id. m., 50. l.; v. ö. még Istvánfi id. m., 225. l.)

béke megzavaróját megfelelő bánásmóddal az emberiség hasznos tagjává nevelték volna . . .[101]

A parasztlázadás nem egyedüli érdekessége ennek a századtörténetnek. Különösen sokat foglalkoztatja az enciklopédikusokat Izabellának, Zápolyai feleségének alakja, amely a francia regényirodalomba már a XVI. század végén bekerült.[102] A királyné mostoha sorsát, hányattatását háttérnek vázolták arcképéhez, amelynek lényeges vonásai: a hitvesi hűség és az anyai szeretet. Izabella fia és a maga számára az élet megpróbáltatásaiból keserű tanulságot szűrt le: megvetni „a sors kegyeit s még ennél is jobban az emberek — önzést leplező — barátságát". A forrásul használt Hilarion de Coste, sőt a XVIII. századi Sacy is, adatért De Thou vagy Martin Fumée Histoire-jához fordul s a királyné „kőszívet meglágyító" panaszait, a sors és Martinuzzi elleni kifakadásait többnyire szószerint veszi át.

De Coste és Du May közlései alapján helyezi Bayle Izabellát kora történeti milieujébe. Forráskritikai gonddal részletezi a Zápolyai halála után bekövetkezett eseményeket: Buda 1541-i elfoglalását, az erdélyi fejedelemség viszontagságos kezdetét, Izabellának a „Szolimántól melléje rendelt" Martinuzzival folytatott küzdelmét. Beszámol a királyné Erdélyből való távozásának körülményeiről. Ismerteti — Istvánfi előadására emlékeztetve — azokat a diplomáciai tárgyalásokat is, amelyek a János Zsigmond és II. Henrik francia király leánya között tervbevett házasságot előkészítették. Ezt a tervet azonban az uralmát féltő, tanácsosaira gyanakvó Izabella meghiusította. Az említett történetirodalom, elsősorban Hil. de Coste Izabellára hízelgő jellemzését Bayle kritikusi tartózkodással fogadja. A királyné egyéniségében a cselekvésre sarkalló nyugtalanságot és hatalomvágyat tekinti alapvonásoknak. A regényes életrajzi részletek azonban Bayle-t is kommentárra csábítják. Ilyen, már De Thou Histoire-jából ismeretes epizód a királynénak Erdélyből való távozása, miután a koronát és országát Ferdinándnak kényszerült átengedni. Izabella retorikus kifakadásokban ad „jogos fájdalmának" kifejezést; a sors kegyetlenségét kárhoztatja és keserűségét a határon áthaladtában pár szóval fába vési. „Az isteni Providencia igazságtalanságát" bátran hangoztató királyné a theológiai viták vonzóerejét érző Bayle-t csodálkozásra és meditálásra indítja.

Az Izabelláról alakult történeti képet teljessé teszi az a méltatás, melyet az Encyclopédie méthodique Sacy elbeszéléséhez csatol. A XVIII. századi ember szemléletében a királyné az abszolut uralkodónak kijáró erényekkel ékeskedik: bölcs volt az uralkodásban s ha kellett, hadsereg élén ismertette el alattvalóival uralkodói tekintélyét s „alázta meg Ferdinándot". Alattvalói javát kereste, jóté-

[101] Moréri id. m., Bacocs (Thomas). (V. ö. Istvánfi id. m., 62. és 90. ll.) — Moréri id. m. — Feller id. m. — Nouveau dict. hist., id. m., Dosa. (V. ö. Istvánfi id. m., 65—70. ll.) — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Dosa.

[102] Győry J. id. m., 88. l.

teményeivel halmozta el, akik melléje álltak, de kegyét üldözőire is kiterjesztette s fiát arra tanította, hogyan teheti népét is, magát is boldoggá. A századvég enciklopédiájának ebben a történeti valóságtól szinte megfosztott jellemzésében Izabella — mint Nagy Lajos vagy Mária Terézia — a magyar történelem egyik abszolut uralkodói eszményévé szépült.[103]

Az Izabellát körülfogó érdeklődés a maga körébe vonta Martinuzzi Györgyöt is. A rejtélyes barátot és politikai szereplését a különböző források alapján igen ellentétesen ítélik meg az enciklopédiák. Martin Fumée s a Habsburg-barát magyarvonatkozású történetirodalom — Du May, Vanel, Sacy, — „szerencsétlen politikájáért" élesen elítélik. Különösen kemény és szenvedélyes Lenglet du Fresnoy vádja, aki Martinuzzit „hűtlen szolgának, rossz szerzetesnek, veszélyes kémnek" nevezi. Nyilvánvalóan ennek az irodalomnak a nyomán teszik a szótárak is felelőssé a „zsugori barátot" Izabella szomorú sorsáért, akit végül is arra kényszerített, hogy a töröktől kérjen segítséget.

Másszor azonban Bechet, Martinuzzi lelkes életrajzírója hatása alatt és De Thou méltatására is visszaemlékezve államférfiúi nagyság dolgában Richelieu-höz és Ximenes-hez hasonlítják a „híres kardinálist" s Erdély kormányzásában mutatott „erélyét és bátorságát" dícsérik.[104]

1541-től, Budavára török kézre jutásától kezdetét veszi a hódítás és a magyar végvárak körül meginduló elkeseredett küzdelem. Az egykorú és a későbbi történetirodalom, valamint az enciklopédiák számára is gazdag anyag: érdekesebbnél-érdekesebb epizódok, a várfokon küzdő nők, a török áradattal szembeszálló végvári vitézek s a rabságban szenvedők története. Olyan korszak tárult fel, ahol a valóság készen szolgáltatott regényes epizódokat. Az íróra csupán az a feladat hárult, hogy az anyagból kiválogassa és hatásos formába öntse az érdekes vagy tanulságos részleteket. A XVI. századból ismeretes ostromleírások olvasmányai lettek a hősi kultusztápoló XVI—XVII. s az enciklopédiák révén a XVIII. századnak is.

A magyar végvári vitézek az irodalom öntudatos hőseivé váltak. A „csodálatos bátorsággal küzdő" székesfehérvári nők, gyermekek, aggastyánok s a „klastromok ájtatos tétlenségét" egyszerre feledő szerzetesek „hősi elszántsággal" vetették magukat a bástyá-

[103] Moréri id. m., Elisabeth de Pologne és Marie Isabelle. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes id. m., Marie Isabelle. — Bayle id. m., Isabelle. (V. ö. H. de Coste id. m., ezenkívül Bayle-hez Istvánfi id. m. 387. l.; Du May id. m., 55. és 63—69. ll.) — Diderot id. m., Ferdinand I., — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Isabelle. (V. ö. Sacy: Histoire générale de Hongrie. Yverdun, 1780. 2. köt. 1—4., 31., 34—35., 52., 81., 84. ll., s De Thou id. m. I. köt. 488. l.; Fumée id. m., 61., 79., 119—28. ll.).

[104] L. az Izabellára és Zápolyaira idézett szótárközléseken és forrásokon kívül még Lenglet du Fresnoy id. m. 4. köt. 149. l. — Ladvocat id m. Martinusius.

kon tolongó ellenségre. Az egri várfokon, a „kegyetlen harcban erényüket csillogtató" nők csak akkor temették el férjüket, ha háromnégy török halálával megbosszulták. A férje oldalán férfiruhában küzdő szigetvári nő, a Temesvárott „vitézül védekező" Losonczy István s a szigetvári hős, Zrínyi Miklós is azért áldozzák életüket, hogy bátorságuk „dicsőséges emléke" az utókor számára lelkesítő példa legyen. A „legszebb halált" választó s erényeik szépségében tündöklő „héroszok" szinte a barokk hősi kultusznak kivésett szobrai, lélekemelő példaképei. Ezt a hősiességet érezték és éreztették a XVI—XVII. századi írók, akik az ostromleírások végén lelkes versekben dicsőítik az önfeláldozást. Igy teljesedik a Zrínyiek, Losonczyak, Dobók sorsa költészetté, sőt — irodalmi elterjedtségük bizonyítja — egész európai kultúránk költészetévé.[105]

A XVI. századi német—török háborúk egyszer-egyszer — így az 1566-i és a századvégi hosszú hadviselés alkalmával — európai megmozdulást eredményeztek. Jelentőségük emlékét őrzi a szótárba került egy-két adat, pl. az Istvánfit felületesen használó Morérié Erdődy Tamásról, aki Hasszán basa legyőzéséért a pápa köszönőlevelét s Európa háláját kapta jutalmul. A tizenötéves háború lángra lobbantotta a franciák lelkesedését, aminek az egykorú irodalomban a nemes pátosz, a szótárakban egy-két büszke sor a tanubizonysága: „Mercoeur herceg és nagyszámú francia csapata ezerhatszázban megmentette Magyarországot." [106]

Bármennyire is a kereszténység ellenségének tekintette a XVII. századi történetírás a törököt, már ebben a században kialakult az a szemlélet, amely benne is szívesen fedezte fel a nemes ellenfelet, aki értékelni tudja a lelki nagyságot, bátorságot. Ilyen török Szolimán, a Nagy Úr, aki csodálattal adózott Nádasdy Tamás — Budavára 1529. évi védője — „hűségének és vitézségének, s dícsérettel, és ajándékokkal halmozta el", míg a várat feladó, „az életre méltatlan" német őrséget halálra ítélte.[107]

A török világnak azonban nemcsak hősei, hanem szánakozást keltő áldozatai is voltak. Megemlékeznek a szótárak pl. a tatár rabságot szenvedő Pilarik Istvánról és a Gyula várát feladó Kerecsényi

[105] Moréri id. m., Agria (Forrása: De Thou id. m., I. kötet 577—78. ll.). Zigeth, Serin. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Agria. — Th. Corneille id. m., Agria, Temiswar, — Fr. de la Croix: Dictionnaire des femmes id. m., Agria (femmes d'), Les Albaines. — Dictionnaire des sièges. id. m. Sigeth, Albe-Royale. (V. ö. H. de Coste id. m., Les Dames d'Agria, de Ziget, d'Albe-Royale; Istvánfi id. m., 268. l.). Temiswar. — Diderot id. m., Zigeth. — (V. ö. Fumée id. m., 241—44., 207—14. ll.; Zsámboky, id. Bonfini-kiadás 612—14., 596. ll.: De Thou id. m., 2. köt. 819. l.; Vanel, Histoire de l'estat présent, id. m., 48. l.; Baksay: Chronologia, id. Bonfini-kiad. 696. l.).

[106] Moréri id. m., Rodolphe II., Erdeodi (Thomas). (V. ö. Istvánfi id. m., 598—605. ll.). A franciák magyarországi szereplésére s irodalmi visszhangjára l. Győry J. id. m., 118—121. ll.

[107] Moréri id. m., — Costard id. m., — Ladvocat id. m., — Encyclopédie méth. (Encyclopédiana), id. m., Nadasti (Thomas). — Dictionnaire d'anecdotes.. ., Paris, 1768, La grandeur d'âme. — V. ö. Fumée id. m., 47. l.)

Lászlóról, akinek kegyetlen kivégzését De Thou Histoire-jából ismerték. Akad elvétve egy-két derűsebb epizód is. Fumée-nél olvashatott a szótárszerző Aldana, a felhőtől megriadó lippai várparancsnok gyáva megfutamodásáról és a Szatmárt elfoglaló János Zsigmond fortélyáról.[108]

Az erdélyi fejedelemség első korszaka, amit a gyakori trónváltozások jellemeznek, a szótár történeti ismertetésében futó áttekintést kap. Megemlítik a lengyel trónért II. Miksával vetélkedő Báthory István uralkodói nagyságát, Rákóczi Zsigmond rövid, békés kormányzását vagy Báthory Gábor „kegyetlenkedéseit és kicsapongásait", amik végül is vesztét okozzák. Valamivel többet írnak Báthory Zsigmond kalandos életéről, Szinán basa serege fölött aratott, európai visszhangot keltő győzelméről, Bástával való küzdelméről és alkudozásáról s ezzel kapcsolatban Erdély századvégi nyomorúságáról.[109]

A mozgalmas századfordulóra Bayle forrásul idézi De Thou mellett — mint a földrajzíró Davity Istvánfi mellett — a Mercure François-t, amely a XVII. század elején indul meg s figyelemmel kíséri a magyar felkeléseket. Th. Corneille, aki beszámol Bocskay felkeléséről, eredményéről, a hajduk szertelenkedéseiről, Mátyás Rudolf elleni fellépéséről, szó szerint másolja Vanel művét (Histoire et description de Hongrie), amely itt válik részletessé s előszeretettel használja a Habsburg-politikát igazoló Du May Discours-ját. Istvánfit, aki a multat még óvatossággal ítéli meg, az egykorú események tárgyalásakor cserben hagyja a tudós nyugalma s a vallási megoszlás és Bocskaynak, az „elvetemült embernek" a felkelése szenvedélyes kifakadásokra ingerlik. 1605-ben megjelenik francia nyelven is a magyar rendek deklarációja az erőszakos elnyomás ellen. E munkák már azt a publicisztikai irodalmat jelzik, amelynek előadásában nem nehéz megtalálni és felfejteni a vallási elfogultság és a politikai érdekek szemléletátfonó szálait.

A Habsburg-párti történetírás hatása ott érezhető, ahol a szótárszerző is — mint pl. Feller — a császári érdekek szolgálatába szegődik, vagy ahol az enciklopédikus az osztrák politikai felfogásnak többnyire kedvező XVII. századi francia kompilációk véle-

[108] Moréri id. m., Pilarik (Etienne). (Forrása: Czvittinger Dávid, Specimen Hungariae literatae, Francoforti, 1711, 303. l.), Kereczeni (Ladislas). (Forrása: De Thou id. m., 2. köt. 831—32. ll.) — Feller id. m., Aldana. (V. ö. Fumée id. m. 219., 295. ll.; Istvánfi id. 329. l.). Dictionnaire d'anecdotes id. m. Ruses. L. még a 30. számú jegyzetet.

[109] Moréri id. m., Maximilien II., Bathori. — Ladvocat id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m. — Nouveau dictionnaire historique, géographique..., Basle, 1766, — Chaudon id. m., Battori. — Diderot id. m., Matthias., — La science des personnes de la cour, id. m., Transilvanie. — Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása: Vanel, Histoire et descr., id m. 94—95., 99—100. ll.) — Bayle id. m., Basta. (V. ö. Thuanus: Historiarum sui temporis, 1620. 5. kötet 996., 1070., 1110—13., 1229. ll.). — Ladvocat id. m. — Chaudon id. m., Basta. — Diderot id. m., Rodolphe d'Autriche. — Chaudon id. m., Rodolphe II.

ményét fenntartás nélkül átveszi. Már pedig a szótárak jelentős részének a Bocskaytól Thökölyig terjedő történetszakaszra alapforrásai Du May Discours-ja és a három, Vanelnek tulajdonított Histoire. Ezekben az összefoglalásokban van azért némi nyoma a magyar nyugtalanság tárgyilagos ismertetésére irányuló törekvéseknek. Megkísérlik kibogozni a rendi és vallásszabadsági követelések s a Habsburg-tervek kusza fonadékát. Azonban szemléletük érthető kiegyensúlyozatlansága, ellentmondó szempontjaik lehetetlenné vagy zavarossá teszik az áttekintést. Tanulságos és jellemző, hogy a protestáns Du May, aki a magyart forradalmi természetűnek ismeri s a magyarellenes császári politika igazolására írja Discours-ját, milyen szenvedélyesen kikel a vallásgyakorlat korlátozóival szemben a nélkül, hogy a vallásszabadság gondolatának a felkelésekben való jelentőségét felismerné és méltatná. A francia Histoire-ok névtelen szerzője, aki a Nádasdy-Zrinyi-Frangepán-féle összeesküvést borzadva ítéli el, nyilván a francia közhangulat hatásának engedve, érdeklődéssel, nem egyszer rokonszenvvel tudósít a regényes alakokká vált Thököly és Zrinyi Ilona sorsáról. Általában azonban a Habsburg-történetírás felfogása — amely bizonyos fokig a francia szerző katolikus vallási érzelmeivel és az abszolut állam alattvalójának öntudatos hűségével is összhangban volt — ezekben a francia összefoglalásokban és az ezeket idéző szótárközlésekben zavartalanul érvényesült.

Feller, a XVI. század eseményeinek kommentálásával, már a császárpárti publicisztikai irodalomhoz való tartozását árulja el. Rámutat arra, hogy Zápolyaiban — I. Ferdinánd riválisában — volt tehetség a harchoz, de nem volt ugyanannyi az ország bölcs kormányzásához. Szívesen megemlíti azt a XVI. századi történetirodalomban már ismeretes vádat is, amely szerint Zápolyai a királyi trónnal kapcsolatos politikai tervei miatt nem vett részt a mohácsi csatában. Az egyoldalú ítéletektől még tartózkodó Istvánfi Martinuzzi-jellemzéséhez szintén jónak látja hozzáfűzni, hogy a barát „Ferdinánddal szemben követett eljárása tekintetében nem menthető fel a szemrehányások alól".[110]

Ugyancsak a Habsburg-érzelmű történetírás hatását mutatja az az ellenszenv, amellyel az enciklopédiák szinte egyöntetűen Bethlen Gábor ellen fordulnak. Az európai hírű „Bethlen Gabor" név a szótárakban is gyakran emlegetett, de rossz hangzású. Erdély „leghíresebb fejedelmét" „nyugtalan, határtalan becsvágyú" embernek ismerik s a szótárak e felfogásának a különben rendi szellemű Histoire des révolutions de Hongrie sem mond ellent. Nagyravágyása tette hálátlanná egykori jótevőjével, Báthory Gáborral szemben; ez az oka annak is, hogy Ferdinándra tört és királlyá kiáltatta ki magát. A törökhöz írott levelei felfedik, hogy „az egész kereszténységre nézve sötét terveket kezdett szőni". Ambiciója miatt vált végül gyű-

[110] Feller id. m., Zapol, Martinusius.

löletessé az erdélyiek s gyanussá a török előtt is. A „birodalmi zavarokat kihasználó" fejedelem hadjárataival kapcsolatban a békekérést, a királyi címről való lemondást vagy Wallenstein győzelmét emelik ki jellemző mozzanatokként.

Ez a Bethlen-kép változatlanul megmaradt a XVIII. század végéig. Az Encyclopédie méthodique, amely a racionalista szemlélet közömbösségével tekintett vissza a XVII. századi vallásháborúkra. Bethlen Gábort csak amolyan „híres kalandorfélének" nevezi, aki „nagy forradalmaknak", hiábavaló zavaroknak az oka volt.[111]

A drámai befejezésű Nádasdy-Zrínyi-Frangepán-féle összeesküvést a császári forrás előadását szószerint követő Histoire des troubles de Hongrie-ból (1685) ismerik az enciklopédiák. Az összeesküvés regényszerű elbeszélése az abszolut uralkodó iránti magasztosult tiszteletben és a példaadó barokk vallásosság szellemében fogant. Az uralkodója ellen támadó „álnok" Nádasdy és társai az abszolut állam polgáránál természetesen nem remélhetnek elnézést. A megvetés, a kitaszítás stílusbeli keménysége elsősorban azokra a szótárakra jellemző, amelyekben a politikai szenvedély hagyott nyomot. A német Feller Nádasdyt rebellisnek nevezi, szégyenről beszél, amit a nevüket éppen e miatt megváltoztató Nádasdy-utódok éreztek. Csak a magyarok németgyűlölete tüntette fel szerinte az összeesküvőt az „ártatlanság és a buzgó hazafiság" színében. A Caen-i szótár, amely Montigny-re hivatkozik, Frangepánt „rosszhiszemű, hanyag és tudatlan" embernek nevezi. Az enciklopédikusoknak általában az a meggyőződésük, hogy a három gróf a merényletekért, a titkos politikai szövetkezésekért „méltó büntetését" nyerte el.

A halálraítélés és a kivégzés története mindenekelőtt a regényszerűen kiszínezett részletek miatt lesz érdekes olvasmánnyá. Az egykorú Histoire alapján ismertethetik a szótárak a vallás vígaszát áhító, megtört lelkű grófok lelki tusáját: mint jutnak a bűnbánat fonalán bűnös szenvedélyük okozta mélységből a vallásos megnyugvás, a lelki emelkedettség világába. A hatásosan megfogalmazott levelek, a halálraítéltek egymástól és rokonaiktól való érzékeny búcsúja, felkiáltásaik, vallásosságuknak adományozásban vagy theatrális gesztusokban való kifejeződése, hangosan elrebegett fohászaik, nyilvános bűnvallomásuk: mind hasznos megrendülést kívántak kelteni a kortársban, aki a benső érzéseknek és a hitnek mozdulatokban, példaadó magatartásban való megnyilvánulását szívesen vette. Frangepán a vérpadot körülálló tömeget „áhítattal" mondott imáival hatja meg. Zrínyi Péter „keresztényi állhatatossággal"

[111] Th. Corneille id. m., Hongrie. — Chaudon id. m. — Ladvocat id. m. — Moréri id. m. — Nouveau dictionnaire historique, id. m. — Dictionnaire historique, littéraire et critique, 1785, Betlem Gabor. (V. ö. Du May id. m., 98—99. ll.; Vanel, Hist. et descr., id. m., 103—05. ll., (Brenner:) Histoire des révolutions de Hongrie. La Haye. 1793. 1. köt. 191. l.). — Nouveau dict. hist., géogr. . ., Basle, id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Betlem Gabor.

ajánlja fel lelkét Teremtőjének s felesége, Frangepán Anna életét szintén vérpadon a „vallásos jámborság és bűnbánat érzésétől áthatva" veszítette el.[112]

A Nádasdy-összeesküvés a császári politikával elégedetlenkedő magyarság első, sikertelen mozdulata volt. Az erőszakos abszolutizmus és a magyar rendek küzdelmére természetesen a politikai célok eszközévé vált publicisztikai irodalmat használják a szótárak forrásul. S még a századvégi enciklopédikus is, aki az ellentmondó magyarázatok útvesztőjében kénytelen keresni a történelmi igazságot, azon tépelődik, hogy Lipótot, aki az „összeesküvőket" kivégeztette, igazságos uralkodónak nevezheti-e, vagy — a vádat „kitaláltnak" minősítő írók közlései alapján — a „Nérók közé kell soroznia".[113]

A már említett francianyelvű Histoire-ok szerint a nyugtalanság tulajdonképeni oka az volt, hogy az osztrák kormány a török kiűzése helyett megelégedett a magyarság érdekeit mellőző vasvári békével. Csodálkoznak azonban azon, hogy nem tudták a váratlan sikerű 1683—86-i felszabadító hadjáratok „eltávolítani a magyarság köréből" a most már indokolatlan „forradalmi szellemet". Ez az okoskodás annak a Habsburg-irodalomnak a gondolatmenetéhez igazodik, amely a magyarok érthetetlen rebellisségének a fogalmát szerette volna elfogadtatni az európai közvéleménnyel.

Ez a császári történetírás azonban a magyar felkelések okainak megmagyarázására mindinkább elégtelennek és hitelét vesztettnek kezd bizonyulni a szótárszerző előtt, aki az egykorú magyarbarát francia publikációkban a XVII. századvég történetére gazdagabb anyagot talált. A Habsburg-érzelmű politikai irodalom harci szenvedélyét csak a német Feller idézi fel, aki nem tudja megbocsátani a különben „kiváló, bölcs, mértékletes és igen hívő lelkű" Rákóczi Ferencnek a „forradalmat". Még nagyobb indulattal támad a „kíméletlen kegyetlenségű" Thökölyre, akinek „elméjét a kálvini fanatizmus és a függetlenség gondolata egyformán megzavarták" s csak akkor látszott „szelidebb erkölcsöket felvenni", amikor — élete végén — „vallási tévedéseit" is elhagyta.[114]

Bárdos József

(Folytatjuk)

[112] Ladvocat id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m. — Moréri id. m., Frangipani, Nadasti, Serin. (Forrás: Vanel, Histoire des troubles de Hongrie. Paris, 1685. I. köt. 136—39., 149—50., 166—67., 342., 400—01., 404—10., 428. ll. Az összeesküvés történetét egy több nyelvre lefordított egykorú munka ismertette: Histoire des procédures criminelles... des trois comtes... Amsterdam, 1672.). — Feller id. m., Nadasti. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes, id. m. Frangipani (Anne-Catherine). — Nouveau dict. hist... Caen. id. m., Frangipani (Fr.-Christ.). — Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása: Vanel, Hist. et descr. id. m., 115. l.).

[113] Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Léopold.

[114] Th. Corneille id. m., Hongrie. — Feller id. m., Tekeli, Ragotzki. Thököly állítólagos katolizálására l. Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. A budapesti VI. ker. áll. főgimn. értesítője. 1914. 10. l.

Dayka Gábor

Dayka Gábor mint egyversű költő, *poeta unius cantus* él a köztudatban, antológiákban öröklődő érzelmes vers, a *Titkos bú* költője. Talán épp ezért az irodalomtörténet is legtöbbször szentimentálizmusát emeli ki.[1] Legjobb ha mi is ebből a közismert vonásából indulunk ki. Azért is jó ebből kiindulni, mert így egyszerre több dologra magyarázatot kapunk.

Ha igaz az, hogy a szentimentálizmus nem más, mint a hiányzó érzelmek utáni vágyakozás, a libido sentiendi,[2] akkor Dayka szentimentálizmusának gyökereire a legautentikusabb helyen, verseiben találunk felvilágosítást, annál is inkább, mert kevés magyar költő van, aki olyan erős pszichológiai érzékkel írt volna, mint ő Állandóan analizálja önmagát. Egyik ilyen önanalizise mindent elmond, amire most kíváncsiak vagyunk:

Voltak szerencsés napjaim, hol szelid
Öröm követte nyomdokaimat, s tele
Nagy érzéssel fogtam által
Gondolataimmal az egész világot.
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Fellegbe süllyedt járhatatlan hegyek
S a mérhetetlen térnek határai
Phoebus mosolygó férje s kristály
Fellegeken lebegő sugári:

[1] A kérdés irodalmára lásd Gálos Rezső összefoglaló tanulmányát, Dayka Gábor költészete. EPHK. 1913. 145, 226. Gálos Rezső a versek kronológiáját és forrásait is összeállította, ahol idetartozó adatokat használunk fel tőle, a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

[2] Az irodalmi szentimentálizmus szép elemzését adja Szerb Antal tanulmánya Kölcsey. Minerva. 1926. V. ö. még Trahard, Pierre, Les maîtres de la sensibilité française au XVIIIe siècle. I—II. Paris, év n.

Elfogtak hajdan, s nem magyarázható
Örömbe sülyedt szivem...
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Ti boldog órák. Hasztalan esdeklem
Utánatok. A bús vízözön évei,
Ki hozza többé fényre őket,
Felejthetetlen zavarába döltek.[3]

Az egész vers nem más, mint a libido sentiendi állapotának lírai megfogalmazása, az elhalt nagy érzések utáni vágyé, mely itt a már átélt újraérzésében, az utóélvezés egy fajtájában nyilvánul meg. Az ilyen utóélvezést Spranger a szentimentálizmusra különösen jellemzőnek tartja s szellemesen ahhoz a jelenséghez hasonlítja, amikor az ember a golyót egy darabig kezében méregeti, azután feldobja és visszaejti mielőtt végérvényesen elhajítaná.[4] Ez a lelkiállapot természetesen leginkább az erősen racionálista, az érzelmi életre kevésbbé hajlamos embert fogja le, aki rendszerint görcsösen ragaszkodik ahhoz, ami kevés líra volt életében. Daykának úgy látszik, sohasem volt gazdag érzelmi élete, így e ragaszkodás egész magától értetődő. Racionálizmusa életrajzi adataiból is kimutatható: értekező munkákat fordít és ír, tudunk magyar nyelvtanáról és arról is, hogy a matematikus alaposságával foglalkozik a verselés elméletével. Első próbálkozásai tulajdonképen nem is mások, mint iskolás verstani gyakorlatok, ugyanúgy kezdi, mint sokan a tizennyolcadik század végén, latin distichonokkal és száraz fordításokkal a klasszikusokból. Az ész munkája valamennyi. A kor levegője különösen alkalmas arra, hogy racionálizmusát kifejlessze, annál is inkább, mert teológiai nevelése a pesti Központi Szemináriumban szintén a filozófus század szellemében történik s amit ott kapott, távolról sem a katolicizmus transzcendens tartalmát tette személyes élményévé, inkább elhomályosította azt és arra tanította, hogy a vallás is csak értelmi funkció, erkölcsi tartalma fontos csupán s minden olyan kísérlet, ami a túlvilág megragadását akarja, gyermeki bolondság, vagy sötét fanatizmus. Reánk maradt prédikációja[5] szépen példázza ezt, de versei közül is több; például a következő:

Ne hidd, a mit a barátok,
Ha midőn a pénteki
Öldökléstől feltört hátok,
Szoktak prédikállani,
Hogy a muló gyönyörűség

[3] Az idézett Dayka Virtus becse c. versének eredeti alakjából. V. ö. Abafi Lajos, Dayka Gábor költeményei. 1880. 137. A további idézetek is innen valók. Abafi kiadása nem mindenütt megbízható.
[4] Spranger, Eduard, Psychologie des Jungendalters. Leipzig, 1926. 346.
[5] Idézett kiadás, 110. l.

Ha egy percig elragad,
A rokon bú, keserűség
Tul a siron fenmarad.
Nekünk eltölt örömünknek,
Bár mit mondjon a rege,
Im telében életünknek
Kedves emlékezete.[6]

A száraz sorok költői fejlődésének első határozottabb állomását is bemutatják, idetartozó versei jórészt a franciás iskola modorában íródtak s ha néha a fiatalság friss életigenlése, sőt erotikája is előbukkan, van bennük valami a testőrírók szín és muzsika nélküli racionálizmusából, melyet fejlődése során sem fog teljesen levetkőzni. A múló gyönyörűség dícsérete, úgy látszik, nemcsak elméleti megfontolásokra megy vissza nála. Kazinczy egyik levele[7] azt a kis intimitást árulja el róla, hogy a fiatal kispap randevúra is ki-kiszökött a szép Moór Annához. Ez lett volna a nem magyarázható öröm, melyet oly visszafájón emleget, vagy Erzsébet az egri szép, vagy a lőcsei szerelme, Reich Zsuzsanna, akit Kazinczy *eggy fiatal szép gyermeknek* ír le s aki később a felesége lett? Vagy mind a hárman s hármukat összefogta a fiatalság titokzatos dinamikája, melynek mindent átlelkesítő ritmusát csak akkor érezzük igazán, amikor már gyengülni kezd? Erre még a pozitívista filológia sem tudott választ adni.[8] Bizonyos csak az, hogy a fiatal Dayka örömök közt él, de későbbi fejlődése megmutatja hogy ezek az örömök inkább csak pillanatnyi élethelyzetét fejezik ki. Minden ami körülötte van, alkalmas napjainak derüssé tételére. A *siècle de la lumière* fénye épp ekkor egy futó pillanatra az egész magyar életet betölti. Az 1790-es országgyűlés napjai ezek, egy országos optimizmusé, mely lélektanilag is lehetővé teszi, hogy a vidám rokokó nálunk is próbálgatni kezdje abroncsos ruháját. A fiatal Csokonai napsugaras kantátékat énekel a debreceni kollégium mulatozó diákjai közt, Kazinczy az *Orpheust* szerkeszti, Szentjóbi Szabó László pedig ekkortájt verseli meg a Haller grófkisasszonyok *fêtes galantes*-jait. Nem véletlen, hogy a magyar szellem most érkezik el az anakreoni líra recepciójához, az illatos berek és a sokszínű rét pásztorruhás enyelgése jól beleillett ezekbe a napokba. Jól beleillett Dayka napjaiba is, aki az egyházi

[6] Idézett kiadás, 90. l. V. ö. Gálos, i. m.

[7] „... és én szerencsés valék őtet személyesen ismerni, mind akkor, amikor még a Pesti Seminariumban a fekete Uniformot hordozta s néha Moór Nánihoz a mostani Rehákhéhoz, a Magyar Játékszín legfőbb díszéhez szökött (de ezt az ismerettséget én csak Dayka halála után tudtam meg, az én erkölcseim nem engednek előttem efféle vallástételeket)". V. ö. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése*: II. 492.

[8] A versek életrajzi hátterére vonatkozó kombinációkat lásd Czeizel János, *Dayka lőcsei tartózkodása*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. 29. l. V. ö. Gálos Rezső idézett munkájával.

rendet elhagyva, Lőcsén mulatozott nem messze a Felvidék egyik legszebb kastélyától. A kastélyt Magyar Sans-Souci-nak nevezték.[9] Verseiben is egyre többet és többet találunk abból a szellemből, amely e rokokó kastély nevébe oly szépen besummáztatott. A rokokó elsősorban modort tanult el, azt, ami észszerű benne, átgondolható és kiszámítható.

Ma már egyre világosabban látjuk, hogy a rokokó, ha nem is azonos a felvilágosodással, mindenesetre édesgyermeke, ennek racionális világában gyökerezik, nemcsak gyermeki optimizmusával, hanem a forma észszerű, kimért felépítésével, tiszta, minden erősebb érzelmi kilengéstől mentes nyelvével és az analizisre való hajlamával, de dekadens megnyilvánulás, az örökbe kapott racionálizmust erős szenzuálizmus is színezi már, a formális túlhajtása mellett újra felfedezi a barok színpompáját, zeneiségét és erotikáját.[10] A magyar rokokó igazi talaját is az aufklärista franciás iskola készíti elő azzal, hogy feloldja Gyöngyösi szétágazó vonalait, elosztja négyes rímeit, általában átvilágosítja, észszerűbbé teszi: az irodalomban is keresztül viszi a felvilágosodó mindentelrendező elvét. Az utánuk jövőknek adatott meg, hogy a száraz okoskodásokat élettel töltsék meg. A geometrikusan meghúzott allé, mellyel a franciások stílusideálját ábrázolhatnánk, nem tűnik el egészen, de a szélén virágok pompáznak immár s az egyenesre nyírott akáciákon a kor költőinek sztereotyp madara, a fülemüle is megjelenik. Ráday verselési reformja hajlékonyabbá, graciózusabbá teszi a ritmust s Csokonaival a színek finom árnyalatai is feltünnek, a rokokó gazdag motívum-díszlettára pedig lassan az egész magyar irodalmat elönti.

Az átalakulás körülbelül Dayka pesti tartózkodása alatt kezdődött meg. Az újmódi verselésre Kazinczy bíztatja (első verseit a franciások magyaros alexandrinjaiban írta, később valamennyit átdolgozata), e biztatásnak a különben teoretikus hajlamú Dayka bizonyára egy pillanatig sem tudott ellenállni. A racionálista elszánás nyomai ott is maradnak soraiban. A verselés elméletével is alaposan foglalkozik s gondosan ügyel a tudós attitüdjével megállapított szabályainak követésére, még akkor is, ha a vers süket lesz így. Inkább matematikai feladatmegoldás, amit csinál s ezért sokszor figyelnünk kell a ritmusra. Nemcsak és talán elsősorban nem a lélekből szétáradó dallam elmondása fontos neki, hanem a mértékre szabás,

[9] V. ö. Sans-Soucinak, avagy gond nélküli helynek rövid leírása. Mely frantzia nyelven G. Sz. (táray) Mihály által íratott, magyarra pedig G. C. I. fordíttatta, melyet utoljára együgyű magyar versekben foglalt Diószeghy Erdődy Lajos. Lőcse, 1777.

[10] A rokokóra Cyzarz (Deutsche Barokdichtung. Renaissance. Barok. Rokoko. Leipzig. 1924.) és Ermatinger (Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung. Leipzig-Berlin. 1926.) alapvető munkái mellett lásd még Friedrich Schürr (Barock, Klassizismus und Rokoko in der französischen Literatur. Leipzig, 1928.). A magyar rokokó problémáját érinti Harsányi István általánosságban mozgó értekezése, Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak, 1930.

bár tudja, hogy „matematice" nem szükséges a szókat méregetni,[11] verseiből nem érezzük ki ezt, tudós századának gyermeke mindig és igényli magától a metrikai lecke pontos felmondását, kimért taktusra kissé hidegen, úgy, amint illik a korhoz, mely annyira kedvelte a menuette okosan bájos mozdulatait.

A vers kompozicióját is alaposan elgondolja, az értelmileg tiszta felépítés fontos neki és a kiszámított fokozás, világos, könnyen érzékelhető átmenettel a tézisből a klimax felé s legtöbbször a jól elgondolt lezárás is elárulja, hogy tudós poétával állunk szemben. Stilusának ezt a világosságát mindvégig megőrzi, sőt tökéletesíti, diszciplinált magatartását érzelmesebb verseiben sem felejti el, akkor is a világosság százada beszél soraiból, mikor a homályos bánat vagy a rettenetes éj nyugtalanítja. Ekkor is tudja, ami a rokokó szalonokban az etiketthez tartozik, hogy nem szabad egyszerre mindent kimondani, fokozni, tagolni kell. Innen stilusának analitikus jellege. Elsősorban a részletek, az árnyalatok aprólékos bemutatása érdekli. A látható világ meglehetősen háttérbe szorul ebben a bemutatásban, ha vannak is festő darabjai, a színekkel annyira óvatosan bánik, hogy ez még a rokokó elhalványított világában is feltűnő, viszont róla is el lehet mondani azt, amit Marivaux-ról mondanak,[12] a *szív* anatómusa ő is, Bajza találó szavaival:[13] „... Daykának egész poesise lélekfestés, olly hív és való, hogy nem ismerek magyar költőt, ki őt ebben felülhaladta volna Mig más lyricusok érzéseik következményeit beszélik, ő előttünk hagyja érzéseit feltámadni, előttünk megyen végbe a küszködés szenvedélyeivel; az érzés nála nemcsak elmondva, hanem analysálva s a maga változásaiban fokonkint előábrázolva van." Igen, a belső rugókat ábrázolja, de azonnal hozzá kell mondani, hogy sehol sem száll le a végső mélységekbe, minden a józan ész napfényénél játszódik le, a lelki képet is ez rajzolja meg, igaz, hogy szinte teljesen elejtve a rokokó enyelgések színpadias díszítő kellékeit, mint pl. az alábbi Bosszús szerelem című versben:

Többé reá se nézek!
Nem kell nekem személye!
Hűségtelen Corinna! — —
Előbb miket nem ígért
Mézzel folyó beszéde!
Hányszor borult nyakamba!
S most más ölébe nyugszik,
Másnak mosolyg szemébe,
Mást bájol, énreám csak
Melléktekintetet vet.

[11] Dayka előbeszédje kiadandó verseihez. Id. kiad. 101.
[12] V. ö. Schürr, i. m.
[13] Dayka Gábor. Kritikai Lapok. 1834.

Többé reá se nézek!
Nem kell nekem személye!
Nem hogyha lábaimhoz
Borul is esdekelve:
Többé reá se nézek!
Így esküszik Philémon
Tengerre, földre, mennyre.
S itt hirtelen belép a
Hűségtelen Corinna.
Mi lelt, Philémon? úgy mond
S egyet mosolyg reája,
S — ajkára csókok hullnak![14]

A vers azonban így is típikusan rokokó munka, egy szerelmi szituáció túlfinomítása. A raffinement az eskü kecsesen részletezett helyzetrajzában és az utolsó rész előkelően gyors visszatartásában van, úgy, mintha a hirtelen összeszűkülő kagylóvonalat, a rocaillet látnánk. A reflexió viszont aránytalanul hosszan van szőve nemcsak itt, hanem valamennyi versében és igen gyakran kifejezetten is a kor filozófiai hajlamára árulkodik, annyira, hogy egyes strófái — ha elfogadjuk ezt az iskolás beosztást — a gondolati költészet körébe tartoznak. Dayka nagyon is gondolkodó poéta, verseinek jórésze alkalmi darab, műfordítás, másik része átköltés, tehát elsősorban értelmi munka. Az értelem túlsúlya mindig bizonyos érzelemszegénységgel jár együtt, szentimentálizmusának is, mint láttuk, itt vannak a gyökerei.

A szentimentálizmus nagy áttörése csak 1792 körül írott néhány versében történik meg, jórészt azokban, melyeket Mérán írt volt. (Az esztendő első napjára, Esdeklés, Titkos bú, Bárdosi Jánosné halálára.) Itt még egyszer újra éli életének nagy kitágulását, szerelmeit, a könnyelmű fiatalságot. Az új versek alaphangja az ezekre való szentimentális visszaemlékezés. Az a mondata, melyet az Esdeklésben olvashatunk: Hozd fel az elhunyt örömet,[15] mintha elsősorban a maga bíztatása lenne, de itt nemcsak a boldogság, hanem a költői tűz, az érzelmi élet közeledő elhalásáról is szó van. Már csak emlékeiből él s ez az emlékezés utolsó fellobbanása a különben sem termékeny költőnek, ami ezután következik, műfordítás, Gelegenheitsdichtung, jelentéktelen próza csak. De mielőtt teljesen eluralkodnék rajta a józan okosság, utoljára visszanéz. Ez a visszanézés, visszatérés, regresszió, új vonás nála. Eddig a rokokó időtlen szőlőlugasaiban enyelgett, az időt itt Mérán fedezi fel s az életet is új színben: az elmúlás perspektívájából. Ekkor teljesedik

[14] Id. kiad. 10. A vers kompozícióján különben Horatius híres „Beatus ille qui procul negotiis...“ kezdetű epodosának szerkezeti hatása is érezhető.
[15] Id. kiad. 6. l.

ki költészetének sokat emlegetett melankólikus alaphangja és itt jut közel ahhoz, amit preromantikus világérzésnek szoktak nevezni, tulajdonképpen csak itt. Regressziója teljesen az egyéni lét vagy nemlét síkján marad, a közelgő tizenkilencedik század nagy divatja, az ekkor már nálunk is kezdődő népiesség és historizmus meg sem érinti, a szabálytalan sem jut el semmilyen formájában se hozzá, elkerüli az új költészet új mintáit, a nem klasszikus szépségeket, a *novel gothicot*. Mintái inkább a régi költők, különösen Horatius, akit ő is, mint ekkor sokan, elsősorban a múlandóság költőjének érez. Igazán csak a preromantika legkorábbi kezdeteivel rokon, de néhány idetartozó verse előre is mutat.[16] A lassan hervadó fiatal leányról Vörösmarty előtt kevesen írtak ilyen szép sorokat:

De mint a kikelet gyönge viráginak
Sürűn illatozó kelyheit a nyarak
Forrósága vagy a téli fagy elveri:
Ugy a kedves alak, mely le nem írható
Szépségével ezer szívre lövel vala,
Elhervad; mihelyst őszre hanyatlanak
Életünk fergeteges napjai...[17]

Enyészet és emlékezés, ez a két terület az, ahol igazán túljut a rokokón, szentimentálizmusa még oda fűzhetné, hiszen ma már jól látjuk, hogy a szentimentálizmus, mint történeti jelenség, jóval szélesebb annál, hogy egyetlen korszak számára lefoglalható legyen. Rousseau vagy Goethe előtt már jeles képviselői vannak s mélyen belenyúlik a következő századba is, a biedermeiert különösen jellemzi majd.[18] Igy az a homályos, elmosódó hangulat, a sötét-világos, a *clair-obscur*, mely Dayka verseibe az átgondolt forma mellett is kezdettől belejátszik, cseppet sem ellenkezik azzal a képpel, melyet a rokokóról ismerünk, ez utóbbiban is feltalálható valami abból a határozott, kissé modoros érzékenységből, a bleu mourant érzékenységéből, amit a tizennyolcadik század francia írói egy főnévnek használt rövid mondattal sokatmondóan úgy fejeznek ki: je ne sais quoi.[19] Watteau képeinek csendes nyugtalansága ez, az Embarquement pour Cythère édesbús ritmusa, a táncosan libegő szerelemesek jókedve mögött is ott rejtőző elvágyódás az ideális örök tavasz fantasztikus messzeségébe. Ez az elvágyódás, ha tetszik így, már preromantikus és itt nincs semmi ellentmondás,

[16] A preromantikus Horatiusra v. ö. Szerb Antal: Az ihletett költő. Szeged, 1929. Széphalom-könyvtár. Dayka preromantikája. U. ö. Magyar irodalomtörténet. I.

[17] Mennyegzői dal. Id. kiad. 45.

[18] Trahard, i. m. és Zolnai Béla, Biedermeier és irodalom. Szeged, 1935.

[19] V. ö. Schürr i. m.

mert a két fogalom (rokokó és preromantika) nem ellentétek, csak csak keresztezik egymást.

A preromantikát újabban önmagában is megálló periódusnak fogják fel,[20] ez azonban félreértésekre adhat okot és nem is szabatos. Ismeretes, hogy a fogalmat az a francia irodalomtörténet vetette fel, melyben a klasszicizmus és romanticizmus szembeállításának mély történeti gyökerei vannak. A preromantika megjelölés ebből az antitézisből nyeri igazi értelmét, az a gondolkozás találta ki, amelyik sokatmondónak hiszi az ilyen elhatározásokat: romantique parmi les classiques stb. A gyakorlatban preromantika tulajdonképpen nem is jelent mást, mint a még klasszikus tizennyolcadik század romantikus jegyeit, tehát nem egy korszak egész arca, hanem csak egy vonás az arcon, nem az egész táj, csak egy részlet, legtöbbször a háttér, a még elevenen élő hagyományban a lázadó tendencia a csak később kiteljesedő új felé.[21] A német irodalomtörténet nem is ismeri a preromantika fogalmát,[22] a Vorromantik, Frühromantik nem fedi teljesen azt, amit a franciák értenek az egyre szélesedő műszó alatt, melynek határozatlanságát növeli, hogy a francia irodalomtörténet rendszerint nem szívesen használja a művészettörténetből átvett német terminológiát (barok, rokokó, biedermeier stb.). A fogalmak kereszteződése innen származik, különösen a magyar használatban, de ez nem is baj, ha mindkettő szemével nézzük, többet látunk meg s ez bizonyára fontosabb, mint a racionális vonalak, melyek betartására Dayka annyira vigyázott, hogy még a halál ijesztő hívását is hajlamos a tiszta gondolkodáson keresztül nézni.

Halálrokon versei különben is csak egy intermezzót jelentenek, az 1792. esztendőjét. Igaz, hogy utána alig írt valamit, de költészete még nem zárult le. A rokokó tanítja verset írni, az a kor, amelyik igazán csak a formát tudta becsülni s ha más nem, Kazinczy barátsága is gondoskodott arról, hogy a difficulté vaincue-ről a halál közelségében sem feledkezzen meg, ha kell, nyugtalanságát is visszafojtva, vagy legalább is leplezve, előkelő mozdulatokkal, mint messzi rokonai, a francia arisztokratalánykák tették a guillotine alatt.

Évekig simítgatja verseit, akárcsak Kazinczy és variánsai elárulják, hogy a szép stílre való törekvése a széphalmi mester ízlésének

[20] V. ö. Szerb Antal, Magyar preromantika. 1929. Minerva könyvtár. 28.

[21] A preromantika irodalmára lásd: Girard et Moncel, Pour et contre le romantisme. Bibliographie des travaux publiés le 1914. à 1926. Préface de Fernand Baldensberger. Paris, 1927, ezenkívül Van Tieghem, Le préromantisme. Paris, 1924—30. I—II.; Mornet, Le romantisme en France au XVIIIe siècle Paris, 1912., Monglond, Le préromantisme. Grenoble. 1912. I—II.

[22] V. ö. H. Friedrich: Der Epochebegriff im Lichte der französischen Préromantisme-Forschung. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung. 1934. 2.

jegyében történt, aki meg is írja róla, mennyire gyönyörködve látja: „mint hányja tűzre s rakásokban mindazt, a miben magának nem tetszhetik. Némely dolgozása nyolc-kilenc ízben van leírva táskájában, elhintve mindeniket új meg új igazításaival".[23] Ezek az igazítások sokban eltávolítják majd a rokokótól, a szökellő karcsú báj sokszor egészen eltűnik a javítás alatt, helyét egyszerűbb méltóság foglalja el. Az alábbi példa jól mutatja ezt:

A gyenge bortövecske
Szilfánkat átölelte;
A tiszta csermelyecske
A szines hant virágit
Csókjával harmatozza;
A játszi napsugárok
Lejtőznek a folyóban;
A lengeteg Zephyrke
Nyög a szerelmes ágon.
Jer; a folyó borostyán
S a külvidéki balzsam
S az ági híves ernyő
S a zöld gyepen emelt szék,
S a repdeső szerelmek,
Eliza, karjaim közt
Szelid örömre várnak.

A bor hajlékony ága
Szilfánkat átölelte;
A tiszta csermely ime
A szines hant virágit
Csókjával harmatozza;
A játszi napsugárok
Lejtőznek a folyóban;
A lengeteg Zephyr nyög
A fák szerelmes ágán.
Jer! A folyó borostyán,

S a zöld gyepen emelt szék,
S a lebdeső szerelmek,
Oh Chloe karjaim közt
Szelid örömre várnak.[24]

Az első példa még rokokó, a játékos kicsinyítő képzők s a táj részletezése különösen, de épp ezeket hagyja el, hogy a vers nyugodtabb, zártabb legyen. Fokozza ezt, hogy a modern Elizából a mitológikusabb kicsengésű Chloe lesz, a mozgalmasságot szuggeráló érzékibb repdeső pedig az elvontabb, étherikusabb lebdeső váltja fel.

Egy másik jellemző átdolgozása az, amelyiket ma Egy széphez címmel ismerünk. A versnek négy reánk maradt variánsa van, előbb hangsúlyos volt, később nyugateurópaivá hangszerelte át, majd leegyszerűsítette. Itt csak az időrendben első és az utolsó variánst közöljük, ritkítva a jellemző eltéréseket.

Egy egri széphez nevenapjára

Erzsébet! ha neved nyárban esett volna,
A nap sugárival neked meghódolna;
Örömre derülne Egernek tájéka,
Uj fénybe borulna Erzsébet hajléka.
Most, midőn elhagyta előbbi járását,
S nyilas jegye felé vette utazását:

[23] Váczy, id. kiad. II. 343.

Mást nem tehet, hanem a telet enyhíti
S a mennyire lehet, napodat szépíti.
Oh, ha én nap volnék, téli karikámat
Elmellőzve, futnám tavaszi pályámat,
Városunkra vidám világot hintenék.
Csendes lakhelyedre örömfényt öntenék.
Ablakodon által sugárom behatna,
Játszadozva majd itt, majd amott mulatna.
Majd szemeid tüzét, majd rózsa szinedet
Csókolná s azonban meglopná melledet.
S enyelgne, mígnem a nap-est eljőne,
Utolsó sugárom a szivedre lőne.

Egy széphez

Ha nyárban esnék ünnepe nevednek,
A fényes nap behódolna kellemednek,
Egerre vigabban mosolyogna,
S tavaszra változnék a tél fagya.
Most elvégezvén nyári utazását
Nyilas jegye felé kezdé futását.
A mit tehet, megszüntek a szelek,
Enyhül a tél, olvadnak a jegek.
Oh Nap, ha én ma Phaeton lehetnék,
Télben is tavaszi fényt hintegetnék,
Nyilas jegyét önkényt elvéteném,
S a szépet nyájas arccal tisztelném,
Ablakjain sugárim behatnának,
S körülte játszadozva mulatnának;
Majd ékesen emelkedő mellén;
S enyelgenének, míg az est eljőne
S egy névtelen sugár szivére lőne.[25]

Az alakítás itt is az elvontság felé történik, már a címben is, de ezt mutatja a bizalmasabb, enyelgőbb tegezés helyett használt absztrakt harmadik személy, a keresztnév elhagyása, egy mitológiai utalás beszövése és a szín kidobása is. Itt már az első kidolgozás életközelsége, kamaszos frissesége is elvész az átírásban, erősen érződik rajta, hogy a változtatás a hideg ész lassú munkája, *a fentebb poétai dísz* normájának akart megvalósítása, okos stilusgyakorlat Kazinczy iskolájában. Az átdolgozott vers már azt a szellemet revelálja, melyet Toldy is jellemzőnek tartott Dayka verseiben s melyet újabban *empire*nek[26] szeretünk nevezni. Sokszor csak egész apró

[24] Id kiad. 11, 147.
[25] Id. kiad. 45, 177.
[26] A magyar empire kérdésére utal Szerb Antal, Magyar irodalomtörténet. 1934. I. 244—55, 258, Thienemann Tivadar munkája (Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1929.) klasszicizmus címszó alatt többször is érinti a kérdést.

átírás kell ahhoz, hogy a vers klasszicizálódjon, hiszen Dayka kezdettől hajlamos az ilyesmire, a józanul okoskodó elem épp úgy meg van nála, mint David képein, szentimentálizmusát pedig végül is épp a korrekció túlhajtása merevíti meg, teszi hűvösen előkelővé, akárcsak Canova szobrait. Gyenge színérzéke, a fehér-fekete stílus, a mesterkélten megcsinált *clair-obscur*, bár rokokó verseit is jellemzi, szintén idetartozik. Az egyszerre racionális és szenzualis empire és rokokó belső rokonsága különben ma már közhely a művészettörténetben: mindkettő tele van olyan elemekkel, melyek a romantika felé mutatnak. Az irodalomban ez a rokonság sokszor feltűnőbb, részletesebb megvizsgálása érdekes eredményeket hozhatna.

A kapcsolatra mi most csak Dayka költészetében akartunk reámutatni. Erre azért is szükség volt, mert hajlamosak vagyunk a variánsok elhanyagolására, pedig Dayka Gábor hű arcát csak így rajzolhatjuk meg.

Alig van még egy magyar költő, akinél a variánsok olyan fontosak lennének, mint nála. Életének utolsó négy esztendejében ugyanis szinte teljesen elhallgat, de épp ezek azok az évek, mikor az empire végleg meghódítja s úgy látszik, mindent, amit írásaiból fontosnak tartott, önkénytelenül is új ízlése jegyében dolgozott át. Innen az oeuvre meglepő stílusegysége. Ezt csak néhány fiatalkori verse zavarja. Dayka nem is akarta valamennyit kiadni, amit igen, azt is csak azért, hogy „annál világosabban kitessék az újak és régiek közötti különbség". Rendszerint azonban nincs tekintettel arra, ami volt az oeuvre néki nem az örökké változó, elvben soha be nem fejeződő, a végtelen felfelé ívelő út egyes állomásainak dokumentuma: a klasszicizmus ideálját akarja megvalósítani, az időtlen nyugalmat, ezért nem enged mélyebb betekintést abba, ami nyugtalan az időben lezajlott. Hosszú ideig tervezgeti verseinek kiadását, az ideálhoz való mérésben is ez a szándék vezeti, a könyv, a klasszikus könyv, a „lezárt, élesen körülhatárolt, önmagában kiteljesült szellemi individualitás, elvontabb mása a klasszikus szobornak".[27] Kazinczy rajongó barátságának köszönheti, hogy ez a szobor a papir és betű nyersebb anyagából is megvalósul, verseinek első kiadása a klasszicizáló magyar tipográfia legszebb darabjai közé tartozik.[28]

Az empire külsőségei lépten-nyomon ott vannak verseiben, nyelvének klasszikus reminiszcenciáiban épp úgy, mint abban, hogy hymnaeumot, lojális koronázási éneket ír, sőt maguk a címek is ezt a világot idézik fel bennünk. (Clelia, Vesta papnője Aulushoz, de különösen tervezetett heroid-sorozota: Lucre-

[27] Thienemann, i. m. 171. l.

[28] Kazinczy empire tipográfiájára: Rexa Dezső, A Nagyság és Szépség diadalma. Kazinczy Mária Lujza mennyegzőjére. Gyoma, 1932. Kner Izidor kiadása. (Könyvárusi forgalomba nem került.) V. ö. még Kner Imre, A tipográfiai stílus elemei. Gyoma, 1933.

tia, az urához, Horatiushoz a huga, Seneca Nerónhoz, Sokrates a tanácshoz stb.)[29] Az nem lephet meg, hogy legtöbbször csak az antik külső utánzásával van dolgunk. Mai fogalmaink szerint tulajdonképpen csak pszeudoklasszikusok ezek a versek, zártságuk akarati elszánás, mindig ott nyugtalankodik mögöttük a közelgő romantika is. Az antikos verselés nagy divatja, mely őt is meghódítja, szépen példázza ezt. Horváth János tanulmánya óta[30] világosan látjuk, hogy az antikos forma nemzeti nyelven a romantika kezdetét jelenti, de akik akkor használták, nem látták ezt, az újcsengésű verstől csak a nyelv megtömörítését várták, a klasszikusok tökéletesebb követését nem pedig a még soha ki nem mondott asszociációk felszabadulását, valamennyiről elmondhatjuk azt, amit Szerb Antal Berzsenyiről ír, azt, hogy „maga az antikos ritmusszabály sem engedte meg, hogy behúnyt szemmel hullámoztassa magát az asszociációk taván; mindig vigyázva kellett ülnie a kormánynál, hogy a szók beférjenek a verslábak eleve fennálló korlátaiba. Költői tevékenységében mindig szüksége volt a józan tudatra: szótagokat számlálni, sorokat számlálni, hosszúságokat méregetni".[31] Ez a kormánynál ülés, ez a korlátozás volt elsősorban fontos Virág Benedeknek és Kazinczy szűkebb körének, akiknek stílusa a kétségtelen preromantikus hangok mellett is valóban éles és tömör, klasszikus úgy, ahogy akkor érezték a klasszicizmust, hiszen a racionálizmusban gyökerező korszellem még nagyon is hisz a tökéletes átvétel lehetőségében, értékesnek tartja a szolgai utánzást s ez a szolgai utánzás, ez a calque, „római rámára szedés" (ebben az összefüggésben ép Dayka szavával így fordíthatjuk le ezt a különben nehezen lefordítható francia terminus technikust,)[32] akkor nemcsak az irodalomban, hanem az élet minden megnyilvánulásában is szemmel tartható. Az antikos verselés ugyanaz a divat, mint az à la Titus fürtöké, a bőredős görög ruháké és cicerós körmondatoké.[33] Hogy ez a verselés nekünk ma mégis inkább a romantikát juttatja eszünkbe, az ezen a példán keresztül is az empire sokat emlegetett belső ellentmondására mutat.

Az időmértékes verselés természetesen nem meríti ki az empire költészet külső formáját. Dayka oeuvrejében sem. Nyugateurópai versei is ezt a szellemet fejezik ki, sőt végső formában szinte minden, ami reánk maradt tőle, egyik első irodalmi megjelenése annak a klasszicizáló világnak, mely a tizenkilencedik század elején az egész magyar életben olyan mély gyökeret ereszt majd, hogy nemcsak a táblabíróvilág plutarchosi levegőjében, a kúriák nyugodt

[29] V. ö. Gálos Rezső, i. m.

[30] Berzsenyi Dániel. Kisfaludy-Társaság évlapjai, 1923—24.

[31] Szerb A.: Az ihletett költő... V. ö. Négyesy: A mértékes magyar verselés története. Budapest. 1892.

[32] Verseinek a már idézett előbeszédjében fordul elő az idézett kifejezés is.

[33] E divatról gazdag anyagot gyüjt össze Max Boehm népszerű munkája: Das Empire. Die Zeit. Das Leben. Der Stil.

ablaksoraiban, hanem a parasztházak kiképzésében s a vőfélykönyvek rigmusaiban is előtűnik. De ott van Dayka versei mögött ennek a világnak férfias erkölcsi magtartása is, az a levegő, melynek katexohén rómaiságot a virtus jelenti:

Virtus! csak a te nyomdokidon lehet
Eljutni boldogságra; te mennyei
Vigságra hivtad tisztelődet,
S nem keresett örömökre vontad.

*

Konkluzió helyett inkább azt mondjuk el, hogy már Toldy Ferenc[34] kiemeli Dayka verseinek ezt a classicitását. Szentimentálizmusa közhely, újabban pedig a verseiben lévő „rokokó díszítéseket, a kis gráciákat, amoretteket, zefireket" is emlegették.[35] Tulajdonképpen nem is volt más feladatunk, mint az irodalomtudomány új terminológiájával összegezni mindazt, amit már itt-ott elmondtak róla. Bizonyára sikerült új vonásokat is adni a régóta készülő portréhoz, mely azért is kedves nekünk, mert egy Kazinczy, egy Kölcsey, egy Toldy Ferenc hagyták rajta kezük nyomát. És talán az sem véletlen, hogy ép ma akartuk újra megérteni őt: napjaink divatja: a fiatal költők kimért formába bujtatott rezignációja, a klasszicizáló festők és szobrászok bizonyára sokat segítettek ebben.

Baróti Dezső

[34] A magyar nemzet irodalomtörténete, 4. kiad. 1878. 145.
[35] Kastner Jenő: Olaszos irány a 18. századi költészetünkben. EPHK. 1923.

Magyar gazdaságtudomány

III.

1. A magyar tanyát lényegének felismerésével akként illesztettük a gazdaságelmélet fogalmai közé, hogy az egyes tanyát mezőgazdasági termelés üzeméül, amelyben az ottlakás csak esetleges és ideiglenes, a tanyavidéket pedig az ilyen termelés telepéül határoztuk meg és rámutattunk arra, hogy a tanya így körülírt minősége a gazdasági funkciók sajátságos elválásának eredménye: a város és a városi ház fogyasztási és bizonyos termelési funkciója kiegészíti a tanya mezőgazdasági termelését. Egyszóval a tanya a városával, illetve a falujával a gazdasági funkciók megoszlása alapján szerveződött egységet képez.

Külsőleges megfigyelés számos olyan jelenségekre mutathat azonban rá, melyek a falusi házzal egyértelmű termelő-fogyasztó üzemek halmazául tünteti fel a tanyatelepeket. Előző fejtegetéseinkben már utaltunk a mezőgazdasági termelés természetéből folyó kényszerűségre, melyek azt idézik elő, hogy a mezőgazdasági termelő üzem minden termelési rendeltetése és berendezettsége ellenére hosszabb-rövidebb ideigleneséggel lakásul is szolgál. Ezen kényszerűség mellett is tény azonban, hogy a kinnlakás soha sem végleges és eképen a tanyák szerepe végül is az, aminek megjelöltük.

Az a tény azonban, hogy egyes, kezdetben termelési üzemül szolgáló és csak ideiglenesen lakott tanyák idővel végleges lakóhelyekké, tehát a falusi házhoz hasonló termelő-fogyasztó üzemekké lettek, indokolja azt a feltevést, hogy a tanyák jelenlegi termelő szerepe nem átmeneti állapot-e és csak út affelé, hogy faluszerű telepekké váljanak. E föltevés mellett szól még az a körülmény is, hogy a kitelepülés (tanya építése még nem település) egyre jelentékenyebb és helyenként teljesen átformálja a tanyák képét.

Százados fejlődés vonalában bizonyosan lehetséges olyan átalakulás, mely részleges kinntartózkodással indul és idővel végleges kitelepüléssé válik. Ez is azonban csak lehetséges fejlődési irány és semmi valószínűsége nincs annak, hogy a magyar tanyák ilyen kifejlés felé haladjanak. Bizonyos ellenben, hogy a jelenleg érvé-

nyesülő kitelepülő irányzat könyörtelen gazdasági kényszerűségek következménye s mindenkor a rendszer ellen való cselekvés tudatával és a visszatérés szándékával történik. Minden esetben, ha csak szűkösen is, de megvan a gazdasági lehetőség, vagy ezt pótolja a többi családtag; áttöretlenül érvényesült a jellemzett funkciómegoszlás. A tanyák alapításától számított 4—5 nemzedékben is változatlanul az az elv érvényesült, mely a tanyák alapításában megnyilvánul, minden okunk megvan tehát arra, hogy a tanyák jelenlegi gazdasági rendeltetését ne fejlődési átmenetnek, hanem egy megszilárdult rendszernek tekintsük. (Más kérdés, hogy egy esedékes gazdaságpolitika milyen irányt szab a további fejlődésnek. Mindenesetre azonban a gazdaságpolitikának adott tényezőül kell számításba venni a kifejtett és a kifejtendő végleges állapotot.)

Mielőtt véglegesen elhagynánk az elméleti elgondolások területét, alkalmas példaképen a nyugat- és északeurópai szórványtelepülések és a magyar tanya gazdasági strukturabeli különbségére kell rámutatnunk.

Észak- és Nyugat-Európa egyes vidékein, továbbá az Alpokban csaknem mindenütt a mi tanyáinkhoz hasonló települési formával találkozunk. A kelták, frizek, germánok és finnek ősi településformája a családonként való különtelepülés a művelhető földterületen. Ezen Einzelhof-nak nevezett települések és a magyar tanya között egyetlen fölületi azonosság, illetve hasonlóság áll fenn: mindkettő a termőföld egy-egy darabján magában álló épületcsoport és együttességében szétszórt településnek (Streusiedlung) a képét nyujtja.

A megtévesztő fölületi egyezés alatt azonban lényegbevágó különbségeket találunk. Az Einzelhof mindenütt eredeti településforma. Az eredetiség azt jelenti, hogy nem valamely egyszeri letelepülés után beállott kényszerűség idézte elő a szétszóródást, hanem etnikai, földrajzi és társadalmi okok hatásaképen az illető nép családonként egy-egy magában álló lakó- és termelőkeretbe települt már a megszállás alkalmával. Ezzel szemben a magyarság az eredeti kisfalvas alföldi település szétrombolása után mintegy kényszerűségből építette tanyáit nem újabb településformául, hanem termelési megoldásul.

A nyugati különtelepülés „település" a szó teljes értelmében. Termelőüzem és végleges lakóhely a legteljesebb egységben. A falusi ház is termelő-fogyasztóüzem egyben, azonban egyfelől a termőföld távolsága, másfelől a csoportos együttélés mind a termelés és fogyasztáson belül, mind pedig a kettő között lehetővé tesz, sőt kényszerűen előír bizonyos differenciálódást. Ezzel szemben az Einzelhof még fokozottabban egységes életkeret. Egy-egy család termelésének és fogyasztásának oly mérvben osztatlan egysége, amilyen egyáltalán csak lehetséges a foglalkozások elkülönödését eredményező munkamegosztásos társadalomban. Ezen egységnek beszédes külső jellemzője e települések kiemelkedő háztipusa: a tömbház.

Egyetlen épülettömb a termelés és fogyasztás üzemét egyesíti egy födél alatt. A lakó- és gazdasági épületek tökéletesen egybeépítve és mégis elválasztva napnál világosabban bizonyítják a ház együttesen termelő-fogyasztó szerepének a tényét és bizonyos elválasztásnak, elkülönödésnek a követelményét.

Az Einzelhof teljes település minőségével szemben áll a magyar tanya termelői rendeltetése és az ottlakás ideiglenessége, továbbá organikus kapcsolata a várossal, illetve a városi házzal. A különbség lényeges és félre nem érthető: *a nyugateurópai Einzelhof szétszórt falu, a magyar tanya ellenben gazdasági funkciók szerint megoszlott falu.* Hasonlatos ellenben a mi tanyáinkhoz az olaszok campagna-ja és a déli szlávok és románok nagyar néven nevezett szállása, továbbá a magas hegyvidékek különféle Hütte-i.

A magyar tanya és a nyugateurópai különtelepülések oly nagymértékben telepalkatok, hogy közöttük az átmeneti formáknak egész skálája lehető, mint lehetséges és tényleg előforduló településrendszer.

A termőföld egy-egy tömbjén magábanálló Einzelhof a legelemibb termő-lakóegység. A települési ősejt, mely magasabb egységben laza és széthulló: ha falunak tekintjük, úgy csak szórványos falu.

Egy fokkal összetettebbek a több Einzelhof különböző elvű egyesüléséből keletkező zárt faluegységek: a tömbfalvak. Nevezetességük, hogy a termőföld tömbszerű egysége változatlanul megmaradt, azonban az ily tömböknek nem külön-külön közepén áll az épületcsoport, — hanem valamelyik egymással érintkező szélén, miáltal falu keletkezhet anélkül, hogy a lakóház elszakadna a termőföldtől. Ez a falu-alkat zárt forma, oly értelemben, hogy a csoportosulás elvéhez képest csak egy meghatározott nagyságot érhet el. Iskola-példája az ilyen falunak: a szlávok körfaluja: a kör nem tágítható. Hasonló a kiöblösített szláv és germán Angerdorf. Bizonyos mértékig kivétel a sorfalu, mely láncszerűen, tetszésszerint nyújtható.

Tetszés szerint tágítható faluegységek csak úgy keletkezhetnek, ha a termőföld elszakíttatik a lakóháztól s nem az egységes földtömb valamelyik részén helyezkedik el a lakó-termelőház, hanem külön csoportban a falusi belterületen a házak és udvarok, külön csoportban a külterületen a földek táblái. Halmazfalunak nevezhető ez a telepalkat és ősalakja a germán Gewanndorf. Az ilyképen kitágult kötetlen faluk kiterjedésének azonban szintén határa van: csak addig bővülhet, amíg a termőföldek oly távolságokra esnek, hogy azt napi ki-hazajárással meg lehet közelíteni. Ezentúl ez a faluelv nem enged kiterjedést.

Egészen más elv engedi meg a falunak a további növekedését és pedig a tanyarendszer. Azáltal, hogy a távolesö termőföldön rendeztetik be a termelés a szükséges lakással egyetemben, további arányokig nyílik meg a falu növekedésének útja. Az ilyen tanyás falvak

egészen fantasztikus nagyságokra növekedhetnek és a mezőváros sem más lényegében, mint ilyen tanyásfalu.

2. Az a törekvésünk, mely a tanya lényegének a megragadását célozza, a tanya konkrét változatainak előadása során ölt testet megfogható alakban. Egyúttal azonban próba alá is vettetnek a látszólag távoli elvontságukból nyert (tényleg azonban nagyon is közel és eleven élményekből fakadó) fogalmak és megkülönböztetések: elválik, hogy az alkalmazott gazdaságelméleti szempont képes-e jól megmagyarázni a magyar tanya jelenségeit, vagy legalábbis kielégítőbben, mint egyéb szempontú kutatások.

Egyet mindenesetre nyujt a gazdasági szempont alkalmazása a legelső lépésnél: lehetővé teszi az őstermelés különféle ágaiba tartozó tanyaszerű jelenségek egységes szemléletét, sőt ezen túlmenően minden külterületi termelőegység egyértelmű szemlélését és ebből folyóan az összehasonlítás lehetőségét. (Egészen távoli jelentősége a települések gazdasági szemléletének, hogy mindennemű településformát egységes és termékeny szempontból avval az eredménnyel világít meg, hogy a gyakorlati alakítás munkájának használható adatokat szolgáltat.) Minden tanyaszerű jelenségek egységes gazdasági vizsgálata az egyes őstermelési ágak üzemeinek etnikai és építéstechnikai különbségei felett rávilágít mind e jelenségek egyértelműen termelőüzem mivoltára s kiküszöböli az eltérő termelést szolgáló tanyák külsőségekre épített külön-külön magyarázatát.

Tényelőadásunk kiindulásául az a felismerés szolgálhat, hogy a magyar tanyavidékeken a tanyáknak minden termelési ágbeli példáit föllelhetjük. Az előadás sorrendje pedig legcélszerűbben a termelési ágak fejlettségi sorrendjéhez igazodhat: sorjában a halász, pásztor szántóföldi és kerti tanyák.

A halásztanyák ősi és adekvát formái a tanyás megoldásnak. A halászati termelés könyörtelenül helyhez kötött és pedig távoli területekre kiterjedő helyekhez. Viszont a halászati termelés egyoldalusága, továbbá a közlekedés időnként való akadályozottsága (jégzajlás, fagy) meggátolják azt, hogy a halászattal foglalkozók Einzelhof-szerű lakóhelyeket építsenek. Igy áll elő szükségszerűen a tanyás megoldás: vízparti falvak halászai alkalmas helyeken vízparton tanyázó helyeket építenek maguknak (Itt mutatunk rá a magyar tanya-szónak a közhasználatú és eredeti értelmére: tanyázni, tanyát verni ideiglenesen, valamilyen különös céllal megállapodni, megszállni), helyenként egészen kezdetleges tákolmányt, helyenként állandó épületeket. Sőt továbbmenve, a halászhajók (tökösbajó, bárka) sem egyebek, mint vizi tanyák: a halászat instrumentumait magukban foglaló termelőüzemek. Raktár a hal és halászó eszközök számára s ideiglenes lakás a halász számára.

Bizonyos, hogy nincs különös gyakorlati jelentősége a halásztanyáknak, a Duna—Tisza, Maros, Kőrösök mentén léteznek elenyészően csekély számban, az elméleti tanulság okából azonban nem érdemtelen felemlítésük.

Hasonlóan ősi és kezdetleges formái a tanyás megoldásnak a pásztortanyák. A túlnyomó állattenyésztés korában jelentékeny szerepet játszottak az Alföld gazdasági életében és ősei lettek a mai tanyáknak. A ma is meglévő pásztortanyák nem ugyan a szerep lényegében, de egyes külsőleges jellemvonásokban különböznek a régiektől, mindazonáltal nagyobb történeti jelentőség és elméleti tanulság végett amazoknak az értelmét fejtjük ki.

A 18. században az alföldi nagyfalvak és mezővárosok pusztákba vesző határa általában legelő volt s csak szigeteket képeztek a szántók, viszont a század végétől kezdve a szántók összefüggő övvé növekedtek s a legelők váltak szét külső és belső legelőkké. A belső legelő a használati jószágok legelője volt s napi ki-bejárással az állomány nem szakadt el a falutól, várostól. Ellenben a külső legelők őre s korábban az egész összefüggő pusztaság állandó, illetve tartós tartózkodási helyéül szolgált az állatállománynak s szükségszerűen a gondozó népességnek is. Előállott tehát az a helyzet, hogy az állattenyésztő termelés szükségszerű színhelye nem esett egybe a termelők lakóhelyével. A gazdasági funkciók között fennálló területi feszültség nem oldódhatott meg aképpen, hogy a lakóhely kövesse a termelőhelyt, mert e rideg állattartás magában nem képezhette alapját egy teljes kitelepülés kialakulásának, hacsak nem vándorló nomád település az. Ez időben azonban az alföldi parasztság ezen a gazdasági fokon már felülállt még a török utáni leromlottságban is. (Hogy igénye volt városra, az bizonyítja, hogy a veszély elmúltával sem hagyta el.) Ilyen feltételek között következett be, mint egyedüli megoldás, a termelés és a lakás funkcióinak sajátos megoszlása: a pásztor tanyák kialakulása. A tanya fizikai állománya a hordozható cserénytől, az emberi lakásul és az állatok befogadásául egyaránt szolgáló tüzelős ólakon keresztül a tisztán emberi lakásra épült tanyaházig s a külön épült karámig igen változatos volt. Tökéletesen egyforma volt azonban a gazdasági szerep, melyet a pásztortanya betöltött: a városban-faluban lakó gazdák állatait gondozó termelőüzem volt s a pásztornépesség is csak a termelés szükségleteihez mérten tartózkodott ez üzemekben. Lakásuk a pásztoroknak is a városban-faluban volt s szabad idejükben maguk is ott tartózkodtak.

További részleteknek az előadása teljesen fölösleges a gazdasági strukturában elfoglalt szerep megítéléséhez: a pásztortanyák époly értelemben voltak a mezőgazdasági termelés elkülönült üzemei, mint a szántóföldi tanyák s ugyanúgy képeztek organikus egységet a várossal-faluval, melyhez tartoztak, mint későbbi utóduk. Sőt az állattenyésztés természetéből folyó kevesebb kötöttség révén még tisztábban mutatják a funkciómegoszlást, mint a szántóföldi tanyák.

Amit ma tanya és tanyarendszer alatt értünk, az elsősorban a szántóföldi tanya. Számra, múlt és jövőbeli gazdasági jelentőségre

nézve valóban a legfontosabb tanya s így indokolt, hogy kimerítőbben foglalkozunk vele.

A történeti kialakulásnak csak néhány főbb mozzanata tartozik érdeklődésünk körébe. Tudnunk kell, hogy a tanyák kialakulásának kényszerítő feltétele volt a szántóföld távolsága a lakóhelytől — a közelebbi részek legelőül szükségeltettek — és elsősegítő feltétele volt a familiaszerűen kiterjedt paraszt családi közösségek fennállása. Legfőképen e két ok határozta meg a tanyák minőségét. A szántóföldi növénytermelés és a félig szilaj állattenyésztés üzeméül; a családhoz tartozó felnőtt fiúk és fogadott cselédek munkahelyéül keletkeztek a tanyák s alapításuk csak annyit változtatott az illető család lakóházán, hogy a termelés szolgálata alól nagyrészben mentesítette. Változatlanul lakóházul maradt azonban továbbra is az otthonmaradottakra, nemkülönben az ideiglenesen kiköltözöttekre.

A szántóföldi tanyák kialakulásának kezdő idejéül a 18. század közepét tekinthetjük.

Fontos még néhány 19. századbeli történeti változás, melyek a tanyáknak a mai fejlődési irányt megadták. Ezek pedig: a legelők feltörése, mely a tanyáknak a távolabbi területre való kiterjedését eredményezte, a nemzetiségi családi kapcsolat felbomlása, mely a tanyák önállósodása s fokozottabb lakottsága felé vezetett, végül a mezőgazdasági termelés intenziválódása, az utóbbiakhoz hasonló következményekkel.

Eltérő történeti, etnikai és földrajzi adottságok azt idézték elő, hogy az általánosságban egy nyomon haladó magyar tanyarendszer vidékenként eltérő változatokat alakított ki. Nagy különbség nincs, változat sem sok van, mindamellett az egyes tipusok külön-külön bemutatása célszerűnek látszik.

Az alaptipust képviseli a Tiszántúl tanyavilága. Csanád—Csongrád és Békés megyék egész területén (kivéve Szarvas tanyáit), továbbá Hajdú és Szolnok megyék egy részén s végül Pest megye némely részein találhatjuk azt a tanyarendszert, mely minden külön szín nélkül mutatja a tanyáknak azt a tipusát, melyet elméleti fejtegetéseinkben is, történeti áttekintéseinkben is elsősorban szem előtt tartottunk. Hódmezővásárhely e tanyatipusnak az iskolapéldája abban is, hogy az egyes tanyák legtisztábban maradtak meg termelő üzemnek, abban is, hogy a törvényhatósági jogú város tanyáival együtt magábazárt organikus egységet képez.

A Tiszántúl tanyáinak már külső képe is híven példázza a gazdasági szerepet, melyet betöltenek. Kerítetlen tágas tanyaudvarok, a lakóépület teljesen egyszerű, sőt gyakran szükségépítményszerű kivitele, a gazdasági épületek kiterjedt csoportja, végül pedig az a körülmény, hogy egészen ritka kivételtől eltekintve minden tanyában csak egy lakószoba van, — vagy ha kettő van, akkor egyik a gazdáé, másik a tanyásé — félreérthetetlenül utalnak a tanyák termelő szerepének elsőrendű és a fogyasztás funkcióját maga alá rendelő minőségére. Egészen különleges, de nem kevésbbé jellemző

vonás, hogy a lakóépület külső frontja sehol sem, vagy csak egészen kivételes esetekben nyer olyan kiképzést és díszítést, mint a városi, vagy a falusi há. A nyugateurópai Einzelhof-fal összehasonlítva e tanyák külső képét, lehetetlen, hogy szembe ne tűnjék valami gyökeres különbség, még akkor is, ha a mezőgazdasági kultúra fejlettségi különbségét számításba vesszük.

Természetes következménye a tanyák kialakulásában érvényesülő tendenciának az is, hogy a tanyák közszükségletei egészen mások, mint a város-falué s ennélfogva a közszükségletek ellátásának azon üzemei és szervei hiányoznak, amelyek a lakással, a fogyasztással függenek össze. Nincs templom és nincs piac és üzletek, nincsenek közigazgatási szervek, nincs temető, és iskolák is csak egészen újabb keletűek, van ellenben kovács, bognár, malom, marhalevélírás és van a primitiv viszonyokhoz képest fejlett összeköttetés a várossal, ahol mind e szükségletek kielégíthetők.

A gazdasági funkcióknak olyatén területi megosztása, amilyet a tanyák képviselnek, szükségszerűen valamilyen kooperációt, valamilyen társulást tételeznek fel, mivel egyetlen egyén a mezőgazdasági termelés organikus természeténél fogva a termelés munkáit csak úgy láthatja el, ha állandóan benne tartózkodik. Elméleti fejtegetéseinkben rámutattunk a két tanyai közösség természetére, melyek lehetővé teszik a (egyik az összetartozás, másik a szerződéses) tanyai termelést a városbeli lakás fenntartásával. Egyik a családi összetartozás, másik a szerződéses tanyaközösség. Mind jogi formában, mind eredményben lényeges különbség van a két kooperáció közt, azonban a gazdasági rendeltetésük tökéletesen azonos.

A családi közösség révén előálló gazdasági egység aképen tagozódik, hogy a nyugalomba vonult termelő továbbra is megtartja földje tulajdonát, s a városi házban élve, azon szolgáltatásokból tartja fenn magát, melyet tanyán lakó gyermekei adnak neki a föld használatáért. Eképen az a helyzet áll elő, hogy egy tágabban értelmezett család tulajdonában, illetve birtokában egy ház és hozzátartozó föld áll. A városban laknak állandóan a már nem termelő idősebb szülők s ugyane ház a tanyán tartózkodó gyermekeknek is otthona, bár időben többet tartózkodnak a tanyán. Viszont a tanyán laknak a fiatalok, hogy majd gyermekeik felnőttével, s szülőik halála után ők költöznek véglegesen a városi lakásba.

A szerződéses tanyaközösség munkabérviszony alapján teremt egységet.

A városban lakó tanyabirtokos termelési üzemének gondozására rendszerint egy családot szerződtet, melynek tagjai munkaképességük határáig kinnélnek a tanyán (azután ők is hazaköltöznek). A gazda és családtagjai csak munka idején járnak ki és számukra egészen ideiglenes, vagy csak nyári tartózkodásra alkalmas lakórészek tartatnak fenn.

A tiszántúli tanyák jellemzett struktúrája teszi lehetővé a ter-

melés és fogyasztás funkcióinak azon sajátos megoszlását, amelyet Gesztelyi Nagy László „kétlakiságnak" nevezett.

A termelés a tanyán folyik. Még a saját háztartás használatára szolgáló javakat is nagyrészben a tanya szállítja. A termés raktározása is általában a tanyán történik, csak a féltettebb javakat őrzik a városi ház raktárában (búza, gyümölcs). A termelés folytatása mellett csak a legszükségesebb fogyasztás történik a tanyán: a termelés által többé-kevésbbé korlátozott étkezés és alvás.

A termelés és fogyasztás jellemzett elválása nyilvánvalóan időszakossá teszi az egyik-egyik helyen való tartózkodást és állandó közlekedést idéz elő a két üzem között. Ez az időszakosság és a közlekedés a tanyai üzem struktúrális betagolódásának megfelelően különböző. Kivétel nélkül minden tanyáról hazajárnak a városba hetenként többször is, de vasárnap feltétlenül (s nem a kocsibeállón szállnak meg, hanem ki-ki abban a házban, amelyhez tartozik). Hosszabb lejáratú időszakosság a nyári tanyai és a téli városi tartózkodás. Nyáron föltétlenül kinn tartózkodik állandóan — eltekintve a heti hazajárásoktól — a családi tanyákon az egész fiatalabb család s gyakorta a cselédes tanyán a gazda s ritkábban a felesége. Ősszel hazaköltözik a családi tanyákról gyakran a gazdaasszony és az iskolásgyermek, ritkán a gazda s mindenesetre a fölserdült leány; cselédes tanyáról pedig mindenesetre a gazda egész családjával. És a leghosszabb lejáratú időszakosság az egy ember életében egyszer történő ilyen helyváltoztatás: a családi tanyáknak azon rendje, hogy a munkaképesség határáig a tanyán tartózkodik a fiatalabb gazda — eltekintve a heti és téli-nyári kisebb helyváltoztatásaitól — s öregségére végérvényesen a városba költözik, átadván helyét gyermekeinek.

A tiszántúli tanyáktól nem jelenlegi állományukban, de történeti előzményeikben különböznek a kertes városok tanyái.

A Hajdúság és a Nagykúnság városai az állattenyésztő városoknak rendkívül érdekes formáját alakították ki a túlnyomó állattenyésztés korában, s ez a forma egyenes elődje a mai tanyáknak. Győrffy István településföldrajzi és etnográfus szempontú feldolgozásaiban is példásan kitűnik a kertes városoknak a különleges gazdasági organizáltsága, melynek révén jól beillik gondolatmenetünkbe a kertes városok gazdasági rendjének megvilágítása.

A falut úgy szokták jellemezni, hogy egynemű agglomerációja és végső ellentéte e településformának a nagyváros organizált különneműsége. A tanyák jellemzésénél kivilágosodott, hogy az alföldi mezőváros tanyáival együtt szintén egy különlegesen organizálódott települési és gazdasági egység. A kertes városok adják a példát az olyan mezővárosi alkatra, mely tanyák nélkül is hasonlóan organikus egység. Történt pedig e szerveződés a következőképen: a telelő jószágállomány védelméül szolgáló város körüli aklok és karámok idővel istálló és takarmányraktározást, trágya fölhalmozást, s egyéb mezőgazdasági munkát és eszközt magukban foglaló termelési

üzemekké, „kertekké" alakultak. A belső városrész házai megmaradtak csak lakóhelyül és minden ház kiegészült egy-egy városszéli termelőüzemmel, a „kerttel".

A határ külső részeinek feltörése alkalmával nem történt egyéb, minthogy a kertek kikerültek a szántóföldre. Az ekép létrejött tanyák azonban sem külsejükre, sem funkciójukra nézve nem különböztek, és nem különböznek lényegesen ma sem a tiszántúli tanyáktól. Eltérő külső rend és némiképpen megváltozott szerep jellemzi azonban a délvidéki szállásokat, (Bács, Torontál vm.) és a szarvasi sortanyákat nem különben a nyírségi bokortanyákat. Jellemző mindezekre a különleges tanyákra, hogy egyformán szláv, vagy erősen szlávos települések, s mindenikben ráismerhetünk a szláv sor, illetve a körfalvak egy-egy jellemvonására.

Két különbség van a tisztántúli tanyák és e háromféle különleges tanyák között: egyik a külső rend, másik a betöltött szerep változatossága. A két eltérő jellemvonás összefüggésben van egymással és egyező oknak a következménye.

A délvidéki szállások és a szarvasi sortanyák egyaránt sortelepülések, vagy legalább is sorépületek, tehát külsejükkel is elárulnak egy falu felé mutató tendenciát. Ugyanígy a nyírségi bokortanyák határozottan utalnak bizonyos faluszerű minőségre.

Valóban a gazdasági szerep, melyet e különleges tanyák betöltenek, nem annyira élesen termelési, mint a tiszántúli tanyáké. Fokozottan lakottak e tanyák s ennélfogva a fogyasztással összefüggő szükségleteik számosabbak. Legkevésbbé eltérő a tisztántúli tanyáktól a bánáti és a bácskai szállások, inkább eltérnek a szarvasi sortanyák és leginkább a nyírségi bokortanyák. Ezek a tanyaformák átmenetet képeznek a tanya és a sor-, illetve a halmazfalvak és a szórványfalvak között.

Láthatóan kimaradt felsorolásunkból Pest megye. Ezen a területen kisebb részben vannak a Tiszántúlhoz hasonlatos tanyák (Kecskemét, Kiskúnhalas, és Kiskúnfélegyháza). Nagyobb részben pedig szőlős és gyümölcsös tanyák Einzelhof-szerű telepekkel vegyesen. Mindezekből az illető tipus taglalása alkalmával szólunk.

Számra és gazdaságpolitikai jelentőségre nézve nem foghatók a szántóföldi tanyákhoz a szőlős tanyák, azonban gazdaságelméleti jelentőségük épp olyan. Minden szőlőtermő vidéken ismeretes megoldás a szőlőstanyák építése — gyakran pincével és a présházzal kiegészítve — avval a rendeltetéssel, hogy a szőlőművelési eszközöknek őrzőhelye legyen s szállás a szőlőmunkák idején, esetleg hosszabb időre szóló lakás a kapásnak. E, tanyáknak nem igen nevezett, tanyaforma külső jegyeiből és rendeltetéséből kitűnik a szántóföldi tanyákkal való szerepbeli azonosság. Ezek is termelő üzemek: a szőlőművelés üzemei. A présház és a pince ugyane funkciónak eszközei és helyei és a borkezelés és raktározás nem kevésbbé termelési föladatait szolgálják.

A Duna—Tiszaköz homoktalaján a szőlő, gyümölcs és gabona

vegyes termelésének vidékén a szőlőstanyák egyben szántóföldi tanyák is és magukban foglalják mind a kertészeti termelés, mind a szántóföldi termelés instrumentumait: pincét, présházat, istállót, gabonaraktárakat stb. E duna—tiszaközi tanyák sokoldalú, de főképpen intenzív termelés folytán a sor- és bokortanyák mértékében lakottak és határozott tendenciát mutatnak a szórványfaluvá fejlődés felé. Figyelemreméltó, hogy ezen a vidéken található a legtöbb tanyaközpont.

3. A majorok előfordulása meghaladja a tanyák földrajzi elterjedtségét és a közvélekedés is általánosabb és más természetű jelenségnek tartja, mint a tanyát, mégis foglalkoznunk kell vele, mert sokban rokon a tanyával, és mint külterületi lakott hely, mindenesetre jól illik gazdaságelméleti fogalmaink közé.

Mindenekelőtt észre kell vennünk azonban, hogy major név alatt nem egyértelmű jelenségek foglaltatnak össze. A major név mindenesetre nagyobbat jelent és ott, ahol a tanyák divatosak, a nagyobb tanyát nevezik majornak, ahol pedig az Einzelhof-ok, ott a nagyobb Hof-ot nevezik Mayerhofnak. Ezzel az észrevétellel már rá is mutattunk a majorok két fajtájára. Egészen más értelmű az a major, mely birtokosának állandó lakóhelye és munkahelye, mint az, amely legföljebb nyaralóhelye birtokosának s alkalmazott vezetése alatt áll.

A birtokos állandó lakó- és munkahelyéül szolgáló major sajátlagos telep, mely az Einzelhof-hoz áll közel. Viszont az, amely birtokosának csak ideiglenes lakóhelye és egyáltalában nem munkahelye, olyan tanya, mely nagyra, esetleg óriásra növekedett, de lényegében meg nem változott.

A tanya-major igen közel áll a cselédes tanyához, illetve nem más, mint annak megnagyobbodott alakja. Mind birtokosának, mind pedig a vezető alkalmazottaknak csak ideiglenes lakóhelyül szolgál. És pedig: a birtokosnak nyaralóhely, s mint ilyen a városi lakással összefüggő luxus fogyasztóhely, ellenben vezető alkalmazottainak munkahely, munkaképességük végeztéig s addig lakóhely is számukra, több kevesebb ideiglenességgel. Viszont a cselédség számára termelőüzem és lakóhely egyben, azonban bármily lakott is legyen egy tanyamajor és bármily mértékben legyen is ellátva közjavakkal soha sem lesz belőle falu. Nem pedig azért, mert a falu egynemű termelő üzemeket egybefoglaló házaknak agglomerációja, viszont a major mindenkor organizált egység, mely tiszti és cselédlakásokból és ezektől különtartott együzemű termelőkeretből áll.

A majorok másik változata nem egyéb, mint megnagyobbodott Einzelhof. Birtokos és alkalmazottak számára egyaránt termelőüzem és végleges lakóhely. Óriásira növekedve sem válik belőle falu. ugyanazon okok miatt, mint a tanyamajorból.

A kétféle major és egyáltalán a majorok földrajzi elterjedtsége európaszerte általános. Egyetlen szabályszerűség az elterjedésben,

hogy a kisebb tanyák vidékén, tehát a magyar Alföldön is több a tanyamajor és az Einzelhof, vidékeken számosabb a Mayerhof.

4. A szórványfalu gyökeresen eltér a tanyáktól minden tekintetben, de mert közönségesen tanyának tekintik ezt is, s mert a tanya vidékeken is előfordul, szükséges kiegészítése a tanyáról szóló fejtegetéseinknek.

Előre kell bocsátanunk, hogy magyar földön nem eredeti településforma, hanem későbbi kitelepülésekből származik és pedig olyanokból, melyek különleges okokból nem lehettek tanyák. Ezzel szemben a nyugati szórványtelepek eredeti megszállásokból származnak s létrejöttüket etnikai, társadalmi és földrajzi okoknak köszönik. Általánosságban a germánok, kelták és finnek településformája s társadalmi oka a familiáris családi szervezet és a földrajzi föltételek akként játszottak közre, hogy mindenik olyan helyeken lött létre, ahol a telep erős tagoltsága folytán településtömbök nem alakulhattak ki, viszont szigetszerű telepekre alkalmasnak mutatkozott. (Alpesek, Skandinávia, Észak-Hollandia lápszigetei és Finnország tóvilága.)

A nagy Alföldön egyetlen hely van, ahol a település belső törvényei folytán földrajzi okokból keletkezett szórványfalu: Pest megye déli részén, Tompa és Kelebia. A terep ezen a vidéken rendkívül változatos, tavak, vizenyős rétek, földhátak, homokfoltok és ligetek váltják egymást. Összefüggő telep nehezen jöhetett létre ezen a helyen, Tompa pl. egy hosszan elnyúló láp partján keletkezett, sok kilométer hosszúságban, viszont Kelebia ugyanazon láp szigetecskéin jött létre.

Különleges szórványfalut alkotnak a szegedi tanyák. Kialakulásukat a város különleges birtokpolitikája idézte elő. Míg az Alföldön az összes többi városok a föld- és házbirtokok járandóságául osztották ki a város tulajdonában levő területeket, amikor a földtörés szüksége felmerült, addig Szeged város magántulajdonába vette a legelőket és pénzügyi szükségleteihez mérten adta bérbe fokozatosan, legnagyobbrészt 10—15 holdas parcellákban. Természetesen a bérleten tanyát építő földművelő egészen más feltételek között építette tanyáját, mint a föld- és házbirtokos gazda. Gazdasági ereje legtöbbször a bérösszeget és a legszükségesebb beruházást is alig futotta. Nemhogy városbeli háza mellett tanyai épületeket emelhetett volna, hanem házát is el kellett adnia, hogy bérelt földjén a termelés föltételeit megteremtse. A szegedi bértelekre tanyát építő népesség kitelepült a városból és minden városbeli bázis hátrahagyása nélkül rátette egész életét kisebb, vagy nagyobb bérletére.

Természetes, hogy az ekép létrejött tanyák más fejlődésnek indultak, mint a Tiszántúliak. Az alsó- és felsővárosi házak pontos másai lettek belső berendezésben és külső díszítésben egyaránt. A városbeli parasztházzal egyértelmű termelő-fogyasztóüzemmé váltak s az anyavárossal csak annyi kapcsolatuk maradt, meg, amennyiben minden falu függ városától, melynek hatóterületébe tartozik.

Kezdetben a bérföldek között magántulajdonban álló tanyák épúgy termelőüzemként fejlődtek, mint a tiszántúliak. Azonban a bértanyák szükséglete folytán előálló külterületi közművek e tanyákat is Einzelhof-szerű átalakulásra csábították. Az történt, hogy kisebb birtokú gazdák föladták a városi lakóház fenntartásának gondját és lakásukat véglegesen a tanyán rendezték be. Az eképen megsokasodott lakótanyák most már kikerülhetetlenül a falvakhoz hasonló igényeket támasztottak a közszolgáltatások iránt. Eképen jöttek létre a központok, mint a faluminőség ékesen szóló bizonyságai.

A teljesen faluszerű fejlődés azonban nem semmisítette meg végképpen a már-már ösztönös mélységekbe ereszkedő tanyás megoldás hagyományát. Központhoz távoleső tanyák nem ritkán mégis megmaradtak túlnyomóan termelési üzemnek, birtokosaik a tanyaközpontban házat építettek maguknak. Sőt arra is van példa, hogy a gyarapodó bérlő, aki már egyszer elszakadt városától — mintegy visszaütéssel — lakóházat szerez a városban és megteremti azt a funkció megoszlást, amitől egyszer elesett, viszont arra is van példa, hogy a tanyabérlő a központban épít lakóházat, s tanyáját visszafejleszti termelőüzemmé.

A jellemezett fejlődés odavezetett, hogy ma túlnyomókká lettek a lakótanyák és csak kivételképpen találhatók igazi tanyák, melyekben részben a városban, részben a központban van lakórészük.

A tanyát építő szegedi bérlőhöz tökéletesen hasonló föltételek között építették tanyáikat a vitézi telkek és a földbirtokreform földhöz jutottjai Minden gazdasági erejük kellett ahoz, hogy a termelésre berendezkedhessenek, fel kellett tehát adniok azt a reményt, hogy városi-falusi lakásukat fenntartsák. Szükségszerű következményképpen ezek a tanyák is épp úgy lakótanyák lettek, mint a szegedi bérlőké. Az ilyen telepes tanyák azonban oly szórványosak, hogy faluszerű magot sehol sem fejlesztettek ki, hanem mindenütt hozzátapadnak a legközelebbi faluhoz, városhoz.

Tömegjelenség ezzel szemben a szőlőstanyákból és a vegyesen kerti szántóföldi tanyákból kialakuló szórványfalvak elsősorban a Duna-Tiszaközén. Egyfelől a mindinkább intenziválódó és több gondot igénylő termelés követelt meg mind több és több kinntartózkodást a termelő üzemben, másfelől pedig a birtokelaprozódás folytán szűkösebben élő birtokos számára mind nagyobb és nagyobb nehézségekkel járt a városbeli lakóház fenntartása. Természetesen megoldásul kínálkozott a szőlős tanyára való kitelepülés.

Az ily módon való kitelepülés egyre erősödő irányzatot mutat s helyenként már szabályszerű falumagvat hozott létre. (Cegléd, Kecskemét telepei.)

Hasonló folyamat a szántóföldi tanyáknak az átalakulása helyenként lakó tanyákká. Ható okul ezeknél is a birtok elaprozó-

dás, illetve a városi lakás fenntartásának gazdasági lehetetlenülése szerepel egyfelől, másfelől pedig nem annyira a termelés intenzi-válódása, mint inkább a várostól való nagy távolság, illetve az ebből származó közlekedési nehézségek. Helyenként valóságos szórványfalut eredményezett e folyamat, a falunak megfelelő közszolgáltatási igényekkel (Orgovány, Kuncsorba), legtöbb helyen azonban csak a valóságos tanyákat tarkítják, vagy kisebb igényű csoportokat hoztak létre. (Pl. Békés Rosszerdő.)

5. Szétágazó gondolatmenetünk summázásaképpen újólag rá kell mutatnunk a magyar tanya mezőgazdasági üzemminőségére, s az ott lakás ideiglenes és alárendelt természetére s a tanyás mező városoknak ilyen megoszlás alapján kialakult organikus egységére. Hangsúlyoznunk kell ismételten továbbá a magyar tanya és a nyugati Einzelhof, illetve egyéb lakótanyák agglomerációjából előálló szórványfalu között fennálló lényegbevágó különbséget: az Einzelhof szétszórt falu, mig a magyar tanya gazdasági funkciók szerint megoszlott falu. Ki kell emelnünk továbbá, hogy a magyar alföldi lakótanyák kevés számúak és különleges geográfiai, jogi és települési okok hatásaképpen jöttek létre s mindeddig csak kivételes telepek maradtak. Végezetül pedig bizonyságul idézzük az ismertetett konkrét tényeket, azon tételünk alátámasztására, hogy a magyar tanya nem településforma, nem is átmenet egy szétszórt településformára, hanem csak a termelés megkövetelte kinntartozkodás és egy megszilárdult rendszer: már-már ösztönös mélységekbe ereszkedett gazdasági megoldás.

A magyar tanyának itt kifejtett magyarázata nem támaszkodhat irodalmi hagyományokra. Az újabb magyar tanyairodalom a település — földrajz által kimélyített empirikus, — laikus tanyafogalom kritikátlan átvételét tette kötelezővé, miáltal útját vágta minden hívebb földkerítésnek.

Egyetlen irodalmi nyomra hivatkozhatunk, mely könyvtárak mélyére szorulva őrzi felfogásunk első kimondását. Tessedik Sámuel a szemtanu hitével bizonyít az egyetlen lehetséges magyarázat mellett: „a paraszt által látja azt, hogy lehetetlenség a háztól oly igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőképp gondját viselni s azáltal akar magának segíteni, hogy a falutól egy, két, három mérföldnyire is úgynevezett szállást, házat és istállót építtet, ahová gabonáját a messzevaló jószágról s mezőről összvehordatván, marháit is ott telelteti; rövideden: majd minden gazdaságbeli dolgát ott viszi végbe."

Erdei Ferenc

A magyar építészet két rétege

Az építészet ott kezdődik, ahol az ember elhagyja a barlangot, elhagyja a faágakra épített fészekszerű nyugvóhelyét és a maga erejéből teremti meg azt az első kezdetleges hajlékot, amelynek védelmében megbujhat az időjárás viszontagságai elől — ez a kaliba, a szárnyék, később a sátor, a térformáló akaratnak, az építenitudás nak kezdeti megnyilvánulása. Magasabb értelemben véve azonban az építészeti alkotás lényegéhez tartozik, hogy az építmény maradandó legyen, helyhez kötött legyen, és így az építő bizonyos értelemben állástfoglaljon a természetes tér egészével szemben éspedig az épület elhelyezésével, annak tájolásával, a környezetbe illesztésével. Azonban az ilyen építésre csak akkor kerülhet a sor, amikor az ember feladja a nomádok vándor életét, és a földnek egy pontjához fűzi a maga sorsát és éppen ezért állandó jellegű házat épít, ami már szükségessé teszi az állásfoglalást, a beilleszkedést.

A magyarság e magasabb értelemben vett építészete a XI. századdal kezdődik a kárpátaljai, duna-tiszamenti új hazában, ahol a kereszténység felvétele, a nemzeti életnek azzal együtt vállalt határozottabb körvonalú, európai mintájú formái a földhöz kötik és egy bizonyos kisebb vagy nagyobb földdarabkán való megmaradására nevelik a nemzetet. S ekkor, a körülmények sajátságos összejátszása folytán a magyar építészet útja kétfelé válik — 800 éves időszakra kétrészre szakad: úri és népi — városi és falusi építészetre. Az első évszázadokra királyi és népi építészetre. Egy olyan jelenséggel állunk szemben, amely kultúránk más útjain is jelentkezik, legerősebben talán a zenében, de sehol olyan határozottsággal mint az építészetben. S úgy tetszik, hogy ez a jelenség a magyar kultúra megértése szempontjából igen fontos, sokatmondó és egészen más kérdéseket is megmagyarázhat.

A honfoglaló magyarság általánosságban erősen és messzemenően egységes társadalmat képezett. Csak kisebb kulturális és gazdasági differenciáltságok jelentkezhettek ekkor a nemzettestben. Ezek inkább rátermettségbeliek, fizikai és pszihikai rátermettségbeli különbségek voltak, mintsem igénybeli vagy vagyonbeli fokozatok: a vezér és vitéze közötti különbségek voltak ezek. A vezér sátra szebb

és különb, a vitéz ágakból összerótt hajléka szegényesebb. De a díszesebb nemez sátor s a kocsira rakott vékony fatörzsekből rótt, bőrrel leborított sátor mindkettő jellegzetes és rokon terméke a tovavándorló nemzet készségeinek. Messzebbmenő igények nincsenek, de nem is lehetnek. Mindez megváltozik az új hazában, nevezetesen a kereszténység felvételekor. A magyarság szélesebb rétegei a törzsi területek határain belül bizonyos értelemben, szűkebb határok között az őshaza életét folytatják: az évszakos vándorlások szűkebb körre szorítkoznak. Viszont a király és udvara főembereivel, bár továbbra is vonzódik, — mint a hírekből kitűnik — a sátoros élethez az új államforma, az új vallási berendezkedés folytán maradandó házakat is építtet az állandó istenház közelében, ahova mind gyakrabban visszatér. Mert az első évszázadokban az udvar sem telepedik meg állandóan, hanem a királyi gazdaságok a királyi reprezentáció és a megalapított szenthelyek körét járja s ezeken, bár bizonyára igen egyszerű házában — ha tetszik „palotának" is nevezhetjük azokat — száll meg hosszabb-rövidebb mulatásra, királyi feladatainak végzésére: tanácskozásra, törvényhozásra, ítéletmondásra, követ- és vendégfogadásra. A törzsek tagjai, sőt azok legelőkelőbbjei aligha építenek állandó jellegű, helyhez kötött házat, akkor, amikor a király és főemberei már építeni kezdenek. Mert mig a király és udvarának házanépe egyetlen nagy lépéssel kulturájukat megváltoztatta, addig a törzsek csak lassan, húzódozva hagyják el a pogány kultúrát, hogy a letelepedést követelő nyugati civilizációt magukévá tegyék.

Csak a romantika történetszemlélete tételezhette fel, hogy a megtelepedő magyar, az évszázados, tán évezredes vándorélet magyarja, leszállott lováról s felidézve „turáni építészeti emlékeit" menten hozzáfogott az építéshez és pedig a maga módjára való építéshez. A tények, a maradványok és nyomok azt mutatják, hogy a szentistváni kor építészete teljesen a nyugateurópai építészet jegyében folyt le. Ez nagyon is érthető: a királyi udvar rokoni kapcsolatai révén szerzett építőmestereket: Regensburg tájáról építőbarátokat, akik Pilgrimmel, Gizella királynő kíséretével jöttek az országba, olasz építő és kőfaragó mestereket, akik egyrészt Gellért püspökkel jöhettek, másrészt Szent István Velencébe férjhez adott nővére által küldettek ide. Ezek a mesterek építettek Székesfehérváron, Esztergomban, Veszprémben, Kalocsán és Gyulafehérváron. Műveik elcsodálkoztathatták a magyarságot, de aligha voltak hatással annak építőakarására, építőtudására. Soká tartott, igen soká tartott, amíg a szélesebb rétegek megváltak a sátortól — még a XIV. században is hallunk nyáron házanépével sátorban tanyázó főispánról. Időbe került, amig a sátortól eljutottak a földbeásott putrihoz, ehhez az első helyhez kötött házhoz. A fejlődés vonala nem is vezetett a sátortól a kőből rakott, fából rótt nyugati mintájú házhoz, hanem a sátorból annak tökéletesebb, szinte észrevétlenül helyhez kötött formáihoz, a nádból és szalmából vert, először kerek,

később téglány alaprajzú hajlékhoz, putrihoz. Az építésnek ez a módja, formája az alföldi hazában, ahol hiányzott a fa és kő, de annál több volt a nád és a zsombék, az indokolt, a gazdaságilag lehetséges, a természetes és magától értődő volt. A Nyugatról beszármazott mesterek építése drága és költséges volt, egyrészt a nehezen megszerezhető anyagnál fogva, de még inkább az ehez értő munkaerők hiányában. Ilyen építkezésre csak ott kerülhetett sor, ahol egy gazdag alapító arra módot adott, ahol egy külföldi kolostor, vagy annak hazánkba telepedett leánymonostora szerzeteseket telepíthetett le, akik magukkal hozták az építőbarátokat. Az árpádkori alapító levelekből, például a tihanyiból, a százdiból kitűnik, hogy a kolostornak adott szolganépek között, építőemberek nem szerepeltek, legfeljebb faragók és zsindelyvágók. Ezek a körülmények választották ketté, már az első évszázadokban a magyarság építészetét. Ilyen módon a megtelepülő nép a tatárjárást megelőző két évszázadban kiformálta a maga sajátos, a földszabta építőtechnikáját, azt, amelyet ez a föld termékeivel és anyagaival kezébe adott. A letelepülésnek mértékére és ütemére jellemző, az az ellentét, amely a nemezsátraival tovavándorló kúnságot a XIII. században elválasztja Rogerius szerint a magyarságtól jellemzi ezt IV. László király kúnos, sátorlakó életének annyira botrányosnak tűnő mivolta is.

A tatárjárás utáni országszervezés, nevezetesen a városok alapítása, azok nagy szabadságjogokkal való felruházása, az Anjouk alatt az árúmegállító jogokkal való megajándékozása, a nyugati jellegű, városias, kő- és faépítkezés erősebb mértékben meghonosítja: már nemcsak az udvar, a királyi környezet épít nyugateurópai módra, már nemcsak a monostorokat rakják faragott kövekből, hanem mind szélesebb és a nemzet életében mind fontosabbá váló népi réteg, nemcsak idegen telepesek, hanem magyar városlakók is így építenek, így laknak. A falu azonban megmarad az anyaföld anyagaiból kiérlelt építésmódnál, azt továbbfejleszti: a nád társul a vályoggal, mind általánosabb lesz a vesszőfonásos, paticsos építés. És ez nemcsak a szolga- és jobbágynépek, meg a szegénység építészete, hanem a falusi köznemességé is, amint azt a kecskeméti ásatások is igazolták. Amíg a köznemesség a falun lakik, amíg nem költözik az erődített, vagy fallal körített városokba, emellett marad. És jellemző tünet az, hogy az országgyűlésre Buda alá gyűlt nemesség a mohácsi vészig inkább ősi módra sátrat üt a Rákoson, mintsem hogy Budavárában szálljon meg, azt csak a főnemesség teszi, amelynek ott megszálló házai, sőt palotái vannak — olyan számú helyiségekkel, hogy már Zsigmond király oda akarta telepíteni az igen nagy résztvevő számú konstanci zsinatot.

Azonban mindez nem jelenti azt, mintha nem lennének bizonyos kölcsönhatások a város és a falu építőmestersége között. A XV. században következik be az eredetileg egysejtű, füstös háznak megoszlása kétsejtűvé, ami a konyhából a tisztaszobába nyúló kemence bevezetése tett lehetővé. Nem kétséges, hogy ez a kemence

nyugati, német mintájú származék volt, amely először a falusi udvarházakban jelenik meg, és onnan vette át a józan, tanulni akaró paraszt.

Ilyen átvételek szélesebb és változatosabb vonalon jelentkeznek a XVI—XVII. század folyamán és a legérdekesebb bepillantásokat nyújtják a magyarság építeni tudásának lényegébe. Itt van Erdély, a fában és kőben gazdag Erdély, amely aránylag nyugalmasabban nőtt és fejlődött tovább, mint az Alföld. A gótikus építmények ott igen nagy tanulsággal szolgálnak a magyarnak, s ha más nem, úgy az erdélyi népies bútor, amelynek gótikus eredetét nehéz volna eltagadni, bizonyítéka e hatások mélységének. De látunk más és érdekesebb jelenségeket. A gótikus templomok pusztulásnak indulnak, csonka tornyaik merednek az égbe s a falusi mesterek a szász városok négyfia-tornyos végződésű, kőszerkezetű tornyainak faszerkezetű változatát teremtik meg, de olyan módon, hogy azoknak sajátos megjelenése eredeti építészeti kifejlődése mestereiknek lelkületéről beszél. S amikor olasz hatás alatt kialakul a kolozsvári kőfaragó iskola s annak virágos faragványai szerteszóródnak Erdélyben, amikor a fejedelmi udvarból és a gazdag főemberek házaiból a renaissance textiliák az udvarházakig jutnak, ezeknek formagazdagsága igen mély hatással van, nemcsak a népi hímzésekre, hanem az építőművészetre is. A templomok egykori kőboltozatai elpusztulnak és az ekkor készült famenyezetek kazettáit ellepik a renaissanceos virágdíszítményeknek népies változatai. Azonban épp ezzel kapcsolatosan más is történik: kialakul az épületdíszítésnek az az elvi rendszere, amely úgy látszik, az igazi magyar építészetnek, a magyar népi építészetnek egyik jellemzőjévé válik. Ugyanazok, akik nem győznek betelni a faszerkezetű menyezetnek, az énekkarzatnak, a szószéknek és a padsoroknak virágos díszítésével, a falakat fehéren hagyják. Építészeti szemmel nézve ez azt jelenti, hogy a struktív hordozó falakat díszítetlenül hagyják, dekorációval fel nem oldják, viszont az ilyeneket reászórják a tehert nem hordó, a tetőszékre függesztett famenyezetre.

Mialatt ez történik Erdélyben, a törökdúlás idején a végeken nagy építőmunka folyik, nevezetesen a végvárak építése, amely természeténél fogva népes tömegeket foglalkoztat. A tervezés és irányítás nagyobbára a császári fundátorok, olasz mérnökök kezében van, de kivitel, a részletek kiképzése a népi tömegek és az azokból kiváló ügyeskezű mesterek, faragó molnárok feladata, egyszerűen azért is, mert azok az anyagok, főképen a faragott kő, amelylyel az olaszok bánni tudnak, úgyszólván megszerezhetetlenek, és így a népnek e földön évszázadok óta fejlődő és növekvő építő tudása nélkül a fundátorok a szinte megvehetetlen, a törökök által is csodált védőműveket egyszerűen nem létesíthették volna. Ezek az aránylag nagyszabású építőmunkák, tovább érlelték a magyarságnak e szerény anyagokkal bánnitudását és igen nagy mértékben

megedzették azokra az apró, de roppant nagyszámú feladatokra, amelyek a következő évszázadban reája várt.

Az európai, nyugati kultúrhatás alatt maradt, megszállatlan területek építészete olasz hatás alá került, a renaissance korai és késő formái, utóbb a barokkos formák áradnak oda be. Az első iránynak boltíves árkád motívuma nagy gazdagsággal virágzik fel a Soprontól Sárospatakig nyúló kultúrtájon, főúri kastélyokban és a polgári házak udvari erkélyein, a városi székházakon egyaránt megjelennek a karcsú oszlopokra boltozott, derűt sugárzó ritmikus boltívsorok, hogy a későbbi időben a XVIII. századi újjáépítéskor, majd mintául szolgáljanak a népi építőnek, a maga háztípusa szebbé tételére. Mert a törökök kiűzése után a magyar rónára nagy építőkorszak virradt: újra be kellett népesíteni az egykor virágzó falukkal teleszórt, de másfél évtizede elpusztított földet, otthonok tízezreit kellett építeni semmiből, a mindenkitől önmagára hagyott, visszatérő, letelepedő magyarságnak. Míg a bécsi kormány édesgette telepeseket földmérő mérnök kíséri, hogy telkeit kitűzze, s mesteremberek, meg tanult építőmunkások szolgálják, — addig a magához térő magyarságnak, a maga erejéből, a maga eszével, a maga ügyességével kell minden anyagi segítség nélkül a földadta anyagokból házát megépítenie. Először úgy, mint a megtelepedés első korszakában, csak félig földbeásott putrira futja, tanyán, falun s az alföldi kertes városokban egyaránt. Rövidesen a ház két- vagy három osztatú, rendszerint kemencés, tehát az ősi a középkorban kifejlesztett típust követi. Anyaga a föld sara, a nád, a vessző, amiből rályog, vertfal, sövény- vagy paticsfal lesz. Az építeni tudás az építőkészség a várépítőmunkán edzett építőkészség.

Mialatt a falu, meg a tanya így építkezik, addig közvetlen közelében a földesúr idegen mesterekkel, idegenből jött építészekkel tervezett barokkos kastélyokat emel, amelyek, — bár kialakult egy bizonyos hazai típus — végeredményben csak a nyugatinak hazai változata s azt csaknem épp olyan távolság választja el a kor népi házától, mint a román apátsági templomot, a gótikus városi egyházat annak a kornak kezdetleges póri házától. Közrejátszik ebben persze a zsellérnép szegénysége is — de úgy tűnik ennek más okai is voltak, nemcsak anyagiak. A XVIII. századba kell tenni a magyar parasztházra olyan jellegzetes, hosszanti oldali tornácnak kialakulását. Az eleinte bizonyára csak a tető udvari oldalának előrenyujtása volt, később néhány faoszloppal támogatták a lehajlástól ezt a nyúlványt s végül boltíveket hordozó, azokkal összefogott rendszerint vályogból vert oszlop- vagy pillérsor került a tető alá: megszületett a boltíves magyar tornác, melynek többtucatnyi változatát lelhetni a magyarság lakta tájakon. Az oszlop hol karcsú, hol tömzsi, hol a földig nyúl, hol a mellvédre ül. Az ívsor hol félköríves, hol kosárives — hol mélyen a mellvédre lenyúló, sőt előfordul a parabolikus forma, mint egyes vidékeken a kicifrázott, szamárhátas forma is. Lehetetlen elzárkózni azon benyomás elől, hogy ezek az

ívsorok a nyugati és északnyugati országrészek úri és városi építészetében is igen elterjedt árkádos folyosók hatása alatt lettek a nép számára is kedvesekké. Azonban hiba volna egyszerű átvételről vagy utánzásról beszélni: amit átvettek, csak éppen a gondolat — annak sajátos megvalósítása, formálása a számos változat kitermelés az építő-magyarnak érdeme. Bizonyára a formának elemi szépsége ragadta meg a saját magának építgető, falusi embernek szemét — s azt a maga módján valósította meg, minden tájnak, népe. Hogy itt valami mélyebb és lényegében elemi formaakarásról van szó, azt eltagadhatatlanul bizonyítja az a tény, hogy a barokknak forma elemei ilyen hatást nem gyakoroltak. Míg a század végén az úri barokk bútornak népi változatai megjelennek, addig a barokkház stukko díszei, csipkés ablakkeretei, melyeknek kezdetleges utánzása nem okozott volna nagyobb nehézségeket, elmaradt, az ilyenek csak a legritkább esetekben szivárogtak át a paraszti házra. A barokk ház polychromiája is csak az egyes vidékeken, ott, ahol a magyarság a színes házat inkább kedvelő tótsággal keveredik, hatott a falusi építészetre. Ez a tartózkodás az idegennek érzett, a meg nem értett formától élesen elválasztja e kor paraszti építészetét attól a köznapi utánzástól, amelynek áldozatává lett a XIX. század végén a magyar falu építészete. Egy bizonyos átmeneti állapotot jelent, amikor a XIX. század első felében a jobb sorba vergődött kisnemesi kúriális ház empire-formái látszanak paraszti ház tornácát befolyásolni: az oszlopok sugarasodó henger alakják nyerik s a dór abakuszra emlékeztető négyzetes lemezke kezdi hordozni a boltíveket.

De még egyszer a magyar ház színe! Általában — és pedig főként a tiszta magyar vidékeken, a házat fehérre meszelik, legfeljebb, hogy sötét színű lábazatfestést adnak, a tót és románnép lakta vidékek irányában növekszik a ház külsejének színes mivolta. A magyar ház külső, belső falainak fehérmivolta az asszonynak büszkesége Mint a XVII—XVIII. századi erdélyi falusi templomokon, a háznak struktív részei világítóan fehérek — a színt a berendezési tárgyak adják: a tűzhely félköríves fülkéjébe akasztott virágos díszű tálak és kancsók, az ágyra rakott, a falra és rudakra függesztett tarkán szövött, vagy dúsan hímzett textiliák, a felakasztott ruhadarabok, a cifra szűr. Ugyanezt szolgálják a külső, az eresz alálógatott kukorica, vagy paprikafűzérek, s az eresz mellvédjére állított cseréphe ültetett virágok, erős színei. A kolorizmusnak ebben a következetesen alkalmazott módjában az építő magyarnak egy olyan sajátosságát, ízlésbeli magatartását kell látni, amely különösen jellegzetes reá és megkülönbözteti őt a más etnikumu szomszéd népektől. És ez az ízlés a színen túlmenőleg a fal felületi síkszerűségére is nagy súlyt fektetett: a falnak színes mintákkal, díszítményekkel való elborítása a síkszerűséget felbontotta volna. Az ehhez való ragaszkodás jelét látjuk abban is, hogy a paraszti építő általában tartózkodott a barokkos stukkó díszítések utánzásától.

Egy egészen sajátos háztípus, házforma, s annak sajátos szerkezeti és formai megoldása érlelődött így ki az évszázadok alatt a falusi és paraszti magyarságnak erejéből, leleményességéből s találékonyságából. Ennek az építészetnek csak egészen kevés köze volt ugyane századok városi és úri építészetéhez. Ez az akadémikusnak, vagy nyugati hatás alatt keletkezettnek nevezhető építészet igen kevéssé befolyásolja a falut — de viszont még annyit sem vett át attól.

Természetesen mind ebben igen nagy része van annak a körülménynek, hogy míg a városban az urak számára a nyugateurópai építészet jegyében dolgoznak évszázadokon át olyan mesterek, akik nyugati műhelyekben, később iskolákban nevelődtek szakemberekké, vagy ilyeneket utánoztak — addig a falu építése természetes önellátásának kereteiben pergett le. A falun nem épít a specializált mester, hanem a jövendőbeli lakó saját maga összehíván atyafiságát, barátait kalákára. Az ügyesebbek és gyakorlottabbak a vezetők, de ezeknél is apától, nagyapától, tanultak a szomszédtól, néha a várostól ellesett tények képezik az építőtudásnak alapját. A magyar város és a magyar falu két egészen különböző építőmódszerrel él, az egyik az iskolás, a másik az ősi építésnek módjával. A sajátos az, hogy a kettő minő kevéssé, minő elenyésző mértékben érintkezik egymással. Két különálló kultúrvilág ez, melyek párhuzamosan haladnak, melyek csak a legritkább esetekben hajlanak össze egymásfelé. A nyugatibb országokban is megvan bizonyos mértékig ez a különbség. De soha sem ilyen nagy mértékben. A nyugati város nem különbözik annyira a nyugati falutól, mint minálunk. Ott vannak bizonyos átmenetek, nemcsak az építészetben, hanem az egész kultúrában. Ezért a Nyugat falusi építészetét a város sokkal meszszebbmenően befolyásolta.

*

A magyar építészetnek ez a kétrétű mivolta több, mint 800 éven át állott fenn, hogy azután rövid két emberöltő alatt, az utolsó 60—70 évben, gyors ütemben megszűnjék. A gazdasági és technikai átalakulások úgyszólván évtizedek alatt áthidalták azt a nagy hézagot, amely nálunk a városokat évszázadokon át elválasztotta a falvaktól. Akkor történt ez meg, amikor az országos út- és vasúthálózat kiépülése folytán a falu termelése igen gyorsan megszünt önellátásúnak lenni. A falu évszázadokon át csak annyi gabonát termelt, amennyire saját magának szüksége volt, — eladni csak a lábas jószágot adhatta el, amely az úttalan országon keresztül, megtehette az útat a vásárig, sőt messze el az ország határán túlra is. Amikor a viziútak az országútak és a vasútak a magyar búzát szállíthatóvá tették, a falu és pedig nemcsak a nagybirtok, már eladásra termelt és ezzel a termény gazdálkodás helyét elfoglalhatta a pénzgazdálkodás. A falu egyrésze pénzhez jutott, másrészt a falusi ember mind gyakrabban bejutott a városba a piacra. Ennek az építés terén sokirányú következményei voltak. Egyrészt a falusi ember megismerte

a városnak építésmódját és mivel azt úrinak tartotta, meg is kívánta. Másrészt a termelési rend átalakulásával fokozatosan és mind szélesebb rétegekben lehetővé vált az, hogy a falusi embernek házát a városi mesterek építsék meg. Elképzelhető lett volna az, hogy a falusi ház sorsára ez üdvös hatással van. Nevezetesen akkor, hogyha a falu a város építenitudásának legjavát kapja, — ha úgy, amint jóminőségű gazdasági gépeket kapott, jóminőségű házakat kaphatott volna. Azonban a falusi építőfeladatok kicsiny mivoltánál fogva, azok nem alkothatták a minőségi ipar feladatait, hanem a kevésbbé elfoglalt, kisiparosok, sőt többnyire a kontárok kezébe kerültek, akik kevés tudással rendelkeztek és csak a városi ház külsőségeit utánozták bárgyú tudatlansággal. Igy akkor, amikor a városi építés ellepte a falut is, amikor a viszonyok ezt lehetővé tették, a falu csak selejtest kapott, mondhatnám a külvárosok perifériális építészetének selejtesét. És ez az export a városból a falura, rövid évtizedek alatt úgyszólván teljesen tönkretette a falu építészetét. Mindenekelőtt lélektani okoknál fogva: az eredeti, ösztönös, jóízlésű parasztság kivetkőzött ősi felfogásából és ha csak tehette, megkívánta a módis úri formát, hozzánemértésénél fogva azonban megelégedett a legrosszabb városi építészetnek karikatúraszerű utánzatával is. Az önellátásnak fokozatos és mind gyorsabb ütemű feladása csakhamar odavezetett, hogy a falu évszázados építőkészsége nyomtalanul elveszett. Láttuk ezt a háború utáni földreform házhely-akciójának során, amikor is a legszegényebbek telekhez jutván, megpróbálkoztak házuknak sajátkezű felépítésével: a hajdan legszebben épített falvak végében csúf, formátlan házak sorai keletkeztek, amelyek nem egyszer utánozni igyekeznek, nem az ősi építészetet, hanem a kontárok építészetét. Ilyenformán a XIX. század vége mint annyi mást, a magyarság ősi építőtudását is halálraítélte, szinte nyomtalanul elpusztította. Fokozta ezt a városi építészet e korban tetőfokra érkezett teljes irányt vesztettsége is. A 80-as évek végétől kezdve, egyes kitűnő építészeink feladatul tűzték maguk elé, egy magyar nemzeti építőstílusnak megteremtését. Ezért kimentek tanulni — vagy inkább a kor általános szellemében, motívumokat gyűjteni — a falura. Ezek a gyüjtögető, folklórista építészek azonban csak a falusi ház festőiségét, romantikáját vették észre, sem annak ősi józanságát, sem annak lényegi tulajdonságait figyelembe nem vették. Festői vázlatokkal tértek vissza és rajzocskáiknak örvendeztek. Ezzel a zsákmánynak talált eredményükkel próbálták díszíteni az egészen más civilizáció számára készülő házaikat és azokon keveset segítettek, azokat magyarosabbá nem tették, viszont az ősi magyaros építészet felismerését és megmentését sem szolgálhatták.

Nem lehet feladatunk, hogy a jövőbe tekintsünk, hogy programot adjunk, amely alkalmas volna az ebből a helyzetből kivezető útnak megjelölésére, mégis reá kívánunk mutatni a mai építészet egy jelentős körülményére. Világszerte az építészeti megujhodás jeleit vehetjük észre. E nagy mozgalomnak egyik legjelentősebb vo-

nása az, hogy az építészetbe az emberi józanságot kívánja újra bevezetni, abból a felismerésből, hogy az építés első feladata az emberi életet, az ember jólétét szolgálni. És úgy tetszik, hogy ebben a mai építészeti törekvések összetalálkoznak a falu ősi építészeti irányával. A mai építész nem egyszer megilletődve áll a paraszti építés eredményei előtt és meglepettve látja azt, hogy az ösztönös paraszti építészet törekvéseiben mennyi a hasonlóság a saját magáéval. És éppen ez a felismerés azt a reményt kelti fel, hogy a tudatos akaratú, tudományosan megalapozott építészet ma összetalálkozhat a falu ősi józanságú építészetével. Az évszázadokon át a formalizmus útjain haladt építészet, ma megtisztul a külsőségektől és ugyanolyan közvetlenséggel keresi a helyes megoldásokat, mint ahogy a magyar falu építői 8 évszázadon át tették. A kérdés az, vajjon ezt a felette kedvező pillanatot fel tudjuk-e használni, fel lehet-e használni. Társadalmi építményünk roppant összetettségében lehetséges lesz-e a város ma kialakuló új építeni tudását a falura kivinni? Úgy tetszik, hogy attól függ, vajjon egyrészt a mai bonyolult állami gépezet irányítói ennek szükségét átlátják-e? — másrészt, hogy a tanult építészek megtudják-e nyerni a falu bizalmát? Ha ez a távoli remény sikerült, akkor a körülményeknél fogva évszázadokon át két teljesen különálló rétegben fejlődött magyar építészet megtalálhatja azt a közös útat, amelyen a város és falu együtt haladhatnak.

Dr. ing. Bierbauer Virgil

Magyar faépítészet

Sok szép míveket az faragórendnek
Nézd elméjeket az Ács embereknek,
Tsudáld erejét az Malom mesternek,
Mert Isten után parantsol az viznek . . .

Nagy tisztességben tartom az faragást,
Az eleiben tészem tsak az szántást,
Az szántás után bizony nem lelek mást,
Ki meghaladná haszonnal az Ácslást.

(Bodó János toroczkószentgyörgyi unitárius pap, 1647. Idézi: Balogh Ilona: Magyar fatornyok 1935. 96. o.)

A magyar építészet története, eddig követett módszereivel, célkitűzésével és eredményeivel még távol van igazi feladataitól. Építészettörténetünkhöz eddig még csak adalékok állnak rendelkezésre. Mindaddig, míg ezeket az adatokat történeti szempontok szerint el nem rendezzük, nemcsak módszeres építészettörténeti kutatás meg nem indulhat, de külön magyar szempontokat sem nyerhetünk az építészettörténeti kutatómunka számára. A magyar építészettörténet által felderítendő kérdések első csoportjának kell tartanunk: volt-e népi építészete a magyarnak? Olyan, melyet magával hozott, hagyományainak megtartó erejével, a Kárpátok medencéjébe? Ha volt ilyen, akkor milyenek voltak ezek a hagyományok? Milyen népi házmívességekhez súrlódott ez az eredeti réteg, a magyarság vándorlásai során? S milyen építőkultúrát lelt Duna—Tiszaközi új hazájában a magyar? Átvett-e ezekből valamit? Ha igen, mit?

Kétségtelen, hogy e kérdéseknek kiható erejük lesz a középkori magyar építészet megítélésére is. Akkor is, ha a bennük fellelt értékektől elvált és tőlük függetlenül is ment végbe ennek az építészetnek fejlődése. Itt ennek a kérdéscsoportnak a magyar faépítészet felé forduló oldalával fogok foglalkozni.

A magyar faépítés történeti adatainak összegyüjtése tekintetében eddig óriási hézagok választották el egymástól az ismertebb részekre vonatkozó adat-szigeteket. Az adatgyüjtés rendszeres munkájára nem volt vállalkozó. Örvendetes, hogy az egyetemek intézeteiben tudását

élesítő fiatalság lassan ráébred az adatgyűjtésből ráeső feladatokra s lassan hátat fordít a humanisztikus művészettörténet kitaposott ösvényeinek, hogy megkísérelje az útépítést a magyar történettudomány legizgatóbb területein.

1.

Ilyen útépítőmunkát végzett Balogh Ilona Magyar fatornyok c munkájában. Különösen a függelék gazdag, rendkívüli szorgalommal összegyűjtött adathalmaza jelent nagy értéket. Nagy területről, ismeretlenül maradt kiadványok még oly gyér, de a faépítésre vonatkozó néhány soros feljegyzéseit, oklevelek adatait gyüjtötte össze Balogh. Ezzel a munkájával kitűnő szolgálatot teljesített az e téren még ezután induló tudományos munkának. A függelék elé írt dolgozat azonban nem mentes a történeti szempontok hibás megválasztásától. Innen van, hogy alapvető kérdésekről tett megjegyzései csak megjegyzések maradnak, bizonyítás nélkül. Ezt a hiányosságot menti az a körülmény, hogy a faépítés problématikája az építészettörténet legfogasabb kérdéseit rejti. Balogh munkájának az egyetemi disszertáció szokásos jelentőségén túlnyúló értéke mindamellett, hogy igen gazdag adatgyüjteményén megindulhat végre a magyar faépítészet tudományos értékelése.

Munkájának nagy jelentőségét az a tény keretezi, hogy a dolgozat függeléke 355 fatemplomról, 683 haranglábról és fatoronyról, továbbá 85 sövénytemplomról hoz adatszerű ismertetést. Hozzá kell tennünk, hogy a jelenleg nemzetiségek használatában álló fatemplomokat, fatornyokat kihagyta felsorolásából. E cikk második részében majd látjuk, nem helyesen történt ez így. Ha még meggondoljuk, hogy a felsorolt adatok túlnyomó része a 18—19. század emlékeire vonatkozik s hogy Balogh összeállítása nem is teljes, láthatjuk a kérdés rendkívüli fontosságát, a magyar építészettörténet minden korára nézve.

Balogh első, de munkája egész kialakítására kiható egyoldalúsága, témaválasztásában rejlik. Tanulmányának célja — ez adatgyűjtésének értelméből határozottan kiolvasható — általában a faépítészetre vonatkozó vizsgálat volt. Hiszen fatemplomokat és fatornyokat egymás mellett említ, munkája egész során. Sajnos azonban, a faépítészet vizsgálatához a fatornyokon át közeledik. Érthető tehát, hogy már elindulása pillanatában elveszti tájékozódását. A fatemplom és a fatorony a faépítészetnek csupán két területét jelenti. További területe: a paraszthaz. Erről azonban Balogh nem szól. Csak a két előbbiről, de úgy, hogy a fatorony volt számára a felmerülő kérdések megoldásának magvát rejtő központ. Azt a kérdést azonban, vajjon lehet-e a faépítészettel összefüggő egész kérdéscsoportot a fatoronyra korlátozni, a leghatározottabban tagadni kell. Hiszen a fatorony, abban a keretben, melyet Balogh adatfelsorolása tényállapotként megvont, és a fatemplom két egé-

szen kiülönálló szerkezeti módot képvisel, melyek eredetük szerint is, lényegükben is, szembenállnak egymással. A fatorony és a fatemplom ilyen eredetbeli szembenállását az állványvázas szerkezet (az előbbinél) és a boronaszerkezet (az utóbbinál) igazolja. Fatemplomok között templomtér nincsen olyan, mely ne boronafalú lenne, amint nincs olyan fatorony sem, mely ne vázas szerkezetű lenne, deszkázott oldalfalakkal. A sövénytemplomok ismét más kategóriához tartoznak. De ha ez a helyzet, aminthogy ez a helyzet, akkor a fatorony léptékén szerzett értékmérővel lehetetlen, amint Balogh teszi, a fatemplom értékeinek megmérése. Döntő szempont e tekintetben az, hogy *a fatemplomot, boronaszerkezetű falaival, a Kárpátok medencéjében, primér népi erők táplálják.* A fatoronynál ilyen szempont, a Kárpátok medencéjében, csak másodsorban jöhet szóba, mert ezt a szerkezeti csoportot, itt nem táplálják a parasztházban gyökerező népi erők. A favázas toronytéma itt már eleve egyházi téma, mely népi rétegekbe szivárgott.

A fatemplom viszont a Kárpátok medencéjében, e nagy terület paraszthász-szerkezeteiből és formáiból táplálkozott. Balogh a dolgoknak ezt az összefüggését figyelmen kívül hagyja. Ez, ha művében csak a fatornyokról értekezett volna, nem lenne még hiány. Hiánnyá ott válik, hol a fatorony és a fatemplom között fennálló különbségeket nem veszi észre. Ahol pedig észreveszi, helytelen feltevésekbe öltözteti, a forma és a szerkezet építészettörténeti összefüggéseit. Igy pl. ha feltűnik előtte, hogy Magyarországon (Magyarország alatt mindig az osztatlan, történeti Magyarország értendő), épenúgy, mint Kelet-Európában, a boronaszerkezetű falház az uralkodó típus, mert területükön nyoma sincs a favázas építésnek, mely viszont a középkor egész folyamán betöltötte a mai Franciaország, Németország, sőt Anglia területét, mondom, ha mindez feltűnik Balogh előtt, ehhez a történeti tényhez ezt fűzi hozzá: „Oka ennek nyilván az, hogy a kivándorlás idején (t. i. a középkorban Magyarországba vándorolt flandriai, meg német bevándorlók eredeti lakóhelyén) még nem volt általános (t. i. a vázas építés), főleg nem ott, honnan a magyarországi telepesek jöttek és így nem hozhatták magukkal". (T. i. a vázas építőmódot.) (77. o.) Holott a faépítészetet a Kárpátok medencéjében — még egyházi téren is — keresztülkasul szövik Kelet-Európának évezredes, mozdulatlan, emberföldrajzi adottságokból táplálkozó s a boronafalú építésmódhoz tapadt népi megtartó energiái. Nyugat-Európában ugyanilyen és ugyancsak évezredes energiák kötik a faépítést a vázas építőszerkezethez. Ezek az energiák már évezredes szálakkal kapcsolták Flandriát és Németországot a vázas épületszerkezetek és a belőlük kisugárzott formák világához, akkor, mikor a flandriai és németországi kivándorlók elvándoroltak hazájukból a Kárpátok medencéjébe. Hiszen a gótika ezeknek a szerkezeteknek és formáknak kőbeöltözött képét őrzi. Annak a körülménynek, hogy ez a vázas építőmód Magyarország faépítészetéből kiesett, a fatorony körének kivételével, melynek fennma-

radását viszont az egyház szükségletei biztosították, épen abban keresendő az oka, hogy a népi hagyományok nem tűrik idegen, e hagyományok emberföldrajzi adottságaival ellenkező elemek megtelepedését.

A boronafalnak és a vázas szerkezetnek ilyen jelentőségét Balogh nem mérlegeli. Sőt, a honfoglaló magyaroknál is, abból az alapból kiindulva, hogy sátrakban éltek, melyeknek különleges favázuk volt, arra következtet, hogy „voltak magasabbrendű favázas építményeik, egyszerűbb fatornyaik is". (82. o.) Holott a honfoglalók építőkultúrájának határait, a sátorkultúra adottságain kívül, mindenképen csak a boronaszerkezetre korlátozhatjuk. A favázas épületszerkezet földrajzi határai a 9. század Európájában sem nyúlnak Kelet-Európáig. A Duna—Tisza közéig még kevésbé. Annál inkább egybehangzanak az adatok a boronaszerkezetre nézve: Kelet-Európát, a Pontusztól a Kaukázusig, a Ladoga-tó vidékéig, Vitruviusztól Priszkoszig, sőt: máig, a boronaszerkezet uralja. Ezen a történeti tényen semmiféle önkényes elmélet sem változtathat.

Túlzott fáradtságot szentel Balogh a fatornyoknak, az erkélyes tornácos fatoronysisakoknak, melyeket a tornácos bástyatornyokkal hoz összefüggésbe. Más helyütt pedig a négyével előforduló fiatornyoknak juttat szintén túlzott jelentőséget. Holott mindez a legkevésbé érdekes ebben a körben. Csak annyit jelent, hogy amint a torony nem a Kárpátok medencéjéhez tartozó népi származék a Kárpátok medencéjének faépítészetében, idegen motívum ott a négy fiatorony is. A tervszerű kutatómunkának le kell vetkőznie a problémamagról mindazt, ami rajta másodrendű. Főleg pedig: a faépítészet történeti összefüggéseinek felderítésére induló kutatómunkának el kell szigetelnie magát a művészettörténet eddigi összefüggéseitől. Legalább a kutatómunka tartamára s legalább annyira, amennyire külön problémákat old meg a faépítés. Balogh munkájában nem bizonyult elég ellentállónak a művészettörténet szokványos eredményeivel szemben, elég önállónak a faépítés külön világának vizsgálatánál. A művészettörténetnek más szemléletben termett összefüggéseit minden megokolás nélkül rávetítette a faépítészetre. Holott ez csak akkor lett volna és lesz minden más kutató számára megengedhető, ha a külön módszerek szerint végzett vizsgálatok erre alapot adnak. A faépítészet története oly terület, mely ma még európai összefüggéseiben is feltáratlan. Ismeretlenek múltjának adatai, szerkezeti sajátságai, valamint szerkezetiségének formakisugárzásai. Az olyan Balogh által előszeretettel hangoztatott értékelésnek, mint „gótikus", „barok", nincs jellemző ereje a faépítészet esetében. Az ilyen értékelések csak elterelik a figyelmet az igazi lényeg-értékektől. Pl. a híres radistyáni fatoronyhoz Baloghnak az a megjegyzése, hogy a „barok művészet szelleme nyilvánul meg rajta" (37. o.), semmitmondó, ha arról kerül szó, ami ezen az emléken valóban lényeges. Mert Balogh ez értékelése csak a toronysisak formai vál-

tozatát látja. Holott lényegbevágó formája, valamint szerkezetei azonosak az általánosan elterjedt toronytípusáéval.

A fatorony és a fatemplom összefüggései sokkal lazábbak, amint Balogh gondolja. Természetesen ahol a gótika és a barok a szempont, ott olyan tényezők mentén is különbség-árnyalatok fedezhetők fel, ahol ilyenek nem léteznek és fordítva, az ilyen szempontok sodrán sok lényeges érték elmosódik a vizsgáló szem előtt. Balogh művének második nagy hiánya, hogy szerzője a faépítészetet nem tudja „a történelmi stilusoktól" függetlenül vizsgálni. Tanulmányának minden porcikáját átjárja ez a nézet: „a román és gótikus korszakoknak főrangú pártfogók által emelt kőtemplomai szolgáltattak mintát a vidék fatemplomainak". (85. o.) Balogh ismételten felhozott bizonyítéka: a sokszögű szentélylezárás. Holott ez épen a faépítészetbéli eredet bizonyítására használható.

Az ok, mely ilyen állásfoglalásra készteti a fatemplomok kutatóját, szintén ott keresendő, hogy Balogh nem szerepelteti okfejtésében a boronaszerkezetű faépítés népi összetevőit. Helyettük a mai magyar művészettörténetben széltében elterjedt gondolatkonstrukciót veszi igénybe: „Alaprajzi kérdések, a téralakítás gondolatának fejlesztése a népet sohasem érdekelték, nem is érdekelhették. Azt átvette, amint a nagyművészetben kialakult példa mutatta, csak átformálta a saját szükségletének és lehetőségeinek megfelelően. De ahol a felsőbb eredetű alapkonstrukció végetért, ott kezdődött a nép igazi szerepe és a hozzákerült formákat felöltöztetette a saját képzeletének hímes köntösébe. Igy válik a „gesunkenes Kulturgut" valóságos népi művészetté, a felvidéki magyar faépítészet esetében is". (39. o.)

Az ilyen kiindulás épen csak termékeny nem lehet, sem az eredmények, sem a népművészet mivoltának igazi felfedése tekintetében.

A parasztművészet helyzetét egészen másként, még pedig tárgyi alapokon kell a magyar művelődéstörténetben megítélnünk Szoros kapcsolatban azzal a ténnyel, hogy a magyarság egésze Szent István óta két különálló műveltségrétegre szakadt:

ezek egyike, a népnek, az ország törzsökös lakosságának, szervesen nőtt, tulajdonképeni valójában máig is koraközépkori formakultúrája;

másika pedig, a városok, a felsőbb társadalmi rétegek keveredett elemekből álló kultúrája.

Emez: a divatoknak hódoló folytonos változás. Amaz: az ős állandóság. Emez folytonos újrakezdés, irányváltozás, a formavilágok folytonos, összefüggéstelen változtatása. A nép kultúrájának tárgyi és formai rétegében évezredes lánc végighúzódó, titokzatos anyaga jelentkezik. Bárhol közeledünk is feléje, mintha ősi, óriási terjedelmű épület feltárására indulnánk s számtalan ásatásunk eredményeként mindig ugyanazokra az egyforma felépítésű, ugyanegy időben emelt alapfalakra bukkannánk. Ez nem akarja távolról

sem azt állítani, hogy a magyar parasztművészetnek is nem lennének akár középkori, akár barok, akár reneszánsz beszűremlései. Amint botorság lenne e ténynek tagadása, még nagyobb botorság lenne, a parasztművészet értékeinek, mivoltának mindig csak ezen a nálunk már nagyon is kitaposott ösvényen való megközelítése. Mert egyoldalúság. S mert megtévesztő vidékekre vezető ösvényre lép, ki azt hinné, hogy a magyar parasztművészethez más úton nem lehetne közeledni.

Ha vannak is a magyar parasztművészetnek középkori, reneszánsz és barokkori összetevői, ezeket is a parasztművészetnek állandó, évszázados formaegyüttható ugyanannak a formaegyüttesnek egységébe sorozzák be. Az egész magyar történetet átfogó szövedék ez, melynek sem elemeit, sem anyagát, sem egész valóját a magyar történelem viharainak pedig társadalmakat átforgató erői sem tudtak felőrölni.

A magyar történetnek ezekben az állandó, változtathatatlan elemeiben, ezekben az eddig meghatározatlanul maradt együtthatóiban van a magyar művelődés leggazdagabb, legigazibb értéke.

E szempontoknál nyert megvilágítás építészeti oldalára terelvén vissza meggondolásainkat, a magyar építészettörténetben nagy hézagok mutatkoznak: a magyar építészet tíz évszázadának termésbecslésénél nem szoktuk eddigi fejlődését a magyar szellem fejlődésének igazi folyamatába illeszteni. Erre kísérlet sem történt eddig. Fejlődésének megítélése mindig csak abba a láncolatba állítódott, mely külszínen látható fejlődésvonalát meghatározta ugyan, de csupán a tárgyi tények egyik csoportja szerint s anélkül hogy a fejlődés megítélését a kutatás visszavezetni megkísérelte volna, ahhoz a magyarság természetes szellemi együtthatóiban adott másik ághoz, amelytől fejlődése, egy évezreddel előbb, idegen kultúrhatalmak hatására eltérült.

Balogh építészettörténeti tanulmánya is művészettörténetünknek ehhez az ágához kapcsolódott. Mennyivel gazdagabb eredményeket adott volna az a módszer, mely erőszakolt feltevések helyett, a fatemlomok népi összetevőivel foglalkozott volna. Nagyobb történeti tévedés nehezen képzelhető el annál, mely a magyar fatemplomokat, ezt az igazán földrajzi helyzetben gyökerező külön világrendszert, elméletekhez pányvázza s a humanisztikus művészettörténet szempontjainak szintjére csavargatja vissza. Ehelyett a boronafalú paraszthéznak a történeti Magyarországon való elterjedettségét, felépítésének külön technikáit, épületszerkezeteit, fedélidomának formavilágát kellett volna Baloghnak megfigyelnie, hogy oly nagy szorgalommal összehordott adatainak egységét ne áldozza fel, a modern tudományban már — remélhetőleg végképen — leáldozott elméleteknek.

A boronafalú paraszthéz egész Dunántúl, a Felvidéken, Erdélyben, sőt még az Alföldön is uralkodott. E paraszthéz-típus emlékei ma is megvannak az Alföldön is, a Dunántúl is, a ma már fátlan

erdőtlen vidékeken. E kérdésnek nagy irodalma van a magyar tudományban. Nem kell tehát adatait megemlítenem. Aki kételkedik a boronaház nagy elterjedettségében, a történeti Magyarország egészének területén, lapozza fel Bátky Zsigmond a Magyarság Néprajza c. összefoglaló művének I. kötetében írt Építkezés-fejezetét és az ehhez írt irodalmi utalást. Csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy *ennek a háztípusnak kisugárzása, még pedig mind szerkezeti, mind formai tekintetben, a fatemplom.* A 17. századból fennmaradt egyik feljegyzésből idézi Balogh, hogy Munkácson „egy jó nagy *házforma* fatemplom építődött". (134. o.) Apor Péter leírásában is szerepel egy templom, melynek nincs tornya s amelyről, mint szent *museház*-ról emlékezik meg írója. Balogh adatfelsorolásában is szerepelnek torony nélküli fatemplomok. Ehhez a típushoz tartozik, nyilvánvalóan, a gelencei gör. katolikus „székely-magyar" templom is, a 15. századból. A dolgoknak ilyen összefüggését Balogh is mintha látta volna: „Természetes ismeretes ezenkívül (a Balogh szerint kőtemplomok hatására született fatemplomokon kívül) egyszerűbb házalakú típus, mely a fatemplom legrégibb fajtáját képviselheti (Bábony)". (85. o.) Sajnos, Balogh azonban nem látta, hogy ebben a típusban kell azt az összehasonlító típust alapul tekinteni, melyen keresztül a fatemplomok történeti helyzete Magyarországon felderíthető. Számára ez a típus elhanyagolható volt. Talán azért, mert a torony szempontjából nem volt számításba vehető? Az erdélyi fatemplomoknál legközvetlenebbül látható, hogy az erdélyi boronaház formája és szerkezetei hatottak kialakulására. Az erdélyi fatemplomok formai megjelenésükben állnak külön a morvaországi, horvát, osztrák fatemplomoktól. A hajót *sátorfedél* fedi, mely a szentélyfedéltől többnyire külön áll. A toronytest, ahol torony van a templomon, beleolvadva, lágy átmenettel csatlakozik a fedélfelülethez. *A csehországi fatemplomoknál* a hajót *nyeregfedél* borítja, a toronytest pedig külön áll, a fedéltől külön életet él. Pl. a csehországi Hodslavica, Smograu, Zawada, Alt-Saybusch fatemploma, továbbá a horvátországi Velika Mlaka. Itt láthatni — részben — a gótikus templomok kihatásait is, a fatemplomokra. De láthatjuk a különbségeket is, a magyar fatemplomokhoz képest, melyek úgy függnek össze a magyarországi boronaszerkezetű parasztházakkal, mint a növény a röggel, melyből kinőtt. Vegyük le, képzeletben, akármelyik erdélyi fatemplomról, az egyházi hatásra reákerült tornyát, távolítsuk el mellőle a szentélyt s előttünk áll, egészében, egy erdélyi magyar paraszthéz, boronaszerkezetű falaival, tornácainak ívsorával, zsindelyezett sátorfedelével, régi évszázados formájával.

(Az a körülmény egyébként, hogy a torony a templomtestre, vagy külön kerül, csak szerkezeti kérdés, melynek megoldása, így, vagy úgy, azon múlik, megvan-e a szerkezeti tudás a felmerülő problémák megoldására. Fatemplomok, vagy kőtemplomok esetében ezek a kérdések ugyanazok. A templomok házszerű, azaz toronynélküli kialakításának kérdései természetes okokon múlnak. Ezeket

a templomokat a falu mesterei építették. A Hintókh Istvánok, Sarkadi Mihályok, Farkas Péterek, Orbán Mihályok, Polonyi Jánosok, Gillye Sándorok, a 17—18. századi faemlékeinknek ezek a Balogh összefoglalásában is szereplő mesterei. Az ő számukra szokatlan lehetett a vázas szerkezetű toronynak a templomhajó fedélszerkezetére való állítása. Ezért történhetett, hogy a tornyot előbb a templomhajó mellé, különállóan, később a templomhajó elé, a hajóval egybefüggően, majd végül magára a templomhajóra állították. E három eset nyilván három fejlődésfokot őrizett meg. Ez a szerkezeti lehetőség nem mond ellent annak, amit Győrffy István, Hajdúböszörmény települése c. tanulmányában említett és mely szerint hajdúszokás volt, a templomtól különálló őrtornyot építeni.)

Szerkezeti kérdéseket, amennyiben ilyeneket érint, Balogh helytelenül ítéli meg. A nyirbátori fatoronnyal kapcsolatosan írja pl. „Felépítése alapján tér el a felvidéki típusoktól, melyek tulajdonképen egy kisebb és egy nagyobb négyszögű építménynek egymás fölé helyezéséből állanak". (42. o.) Egyugyanannak a szerkezetnek két vízszintes eleméről, különálló építményekként tesz említést. Holott a szélnyomás elleni merevítésről s ennek szükségszerű szerkezeti következéseiről van szó. E merevítés lehetővé tétele érdekében kellett térbeli rácsostartóvá alakítani a toronyszerkezetet. Tévedés Balogh részéről továbbá, hogy az „árkádot" a faépítészetben a kőépítészet reá tett renesszánszkori hatásának állítja be: „annál érdekesebb, hogy az árkád ilyen általánossá lett a faépítészetben, mert ez a forma a fatechnika sajátságaival épen ellenkezően, a fát természete ellenére meghajlított, ívelő alakba kényszeríti, holott annak az egyenes vonalak inkább megfelelnének". (34. o.) Balogh e kérdésben ott téved, ahol azt hiszi, hogy a faépítészetbéli ívet, a fa meghajlításával állítják elő. Nem hajlítják a fát, hanem fokozatos szöghajlásban, több darab fából rójják össze az ívet. Továbbmegyek. Boltozatok, ívek kifalazása a kőépítészetben is épen a fából készült ívek, az ú. n. mintaállvány, közvetítésével vált lehetségessé: a boltozatot, előbb az építendő kőboltozat alatt, faszerkezetből állítják elő. Ezen falazzák fel a boltozatot; és csak miután a boltozat zárókövét beépítették, bontják el, fokozatosan, a mintaállványt. A modern építészettörténet már túlkerült az íveknek, az árkádoknak olyan felfogásán, mely ezt az építészeti elemet, a faépítészetben, a kőszerkezeteknek a fára való behatása nélkül nem tudja elképzelni. Ha Balogh az erdélyi árkádsor faépítészetbeli előfordulását csak reneszánszkori befolyásolással tudja magyarázni, mi a véleménye Hildesheim, Goslar, Quedlinburg körzet faépítészetének középkori faárkádsoráról? Mi a véleménye a rutén, az orosz faépítésnek ugyanerről a motívumáról? Végül mi a véleménye Irán ilyen motívumainak kőben már az első évezredből előforduló ívsoráról, melyekről viszont a modern tudomány csak faépítészetbeli származékokként emlékezik meg. Azt, hogy Attila házairól szóló leírásában Priszkosz, a Kréka faházáról adott jellemzésében, „a földről mérsékelt ma-

gasságig emelkedő körökkel" is ilyen árkádsornak az 5. században való előfordulását őrizte meg számunkra, az Attilas Hauptlager und Holzpaläste c. tanulmányomban (Seminarium Kondakovianum. 1932. köt.) igyekeztem kézzelfoghatóvá tenni, valamint azt is, hogy Attila házai iráni hagyományokban gyökerezhettek. Egyébként annak, hogy a faszerkezetű ívsor hatott ki a kőépítészetre, jelentős bizonyítéka, a faoszlopra támaszkodó gerendának az a közbenső szerkezeti eleme, melyet ácsaink könyökfának neveznek s mely a gerenda támaszközét szűkíti, hogy ugyanolyan méretű gerenda, azonos oszloptávolság mellett, nagyobb terhelést hordhasson. Kétségtelen, hogy az a vonal, mely az oszlop, könyökfa és tartógerenda mentén alakult, a fa szerkezeti felhasználásának lehetőségeiből fejlődött ívsorrá, még pedig még a faszerkezet formai fejlődésének körén belül. A könyökfa ilyen szerkezeti jelentőségére nézve pl. az Essebéli Margaretting St. Margaret-kőtemplom favázas harangtornyának szerkezete is döntően jellemző, a 15. századból.

Szólanunk kell még Balogh elhatárolásairól, melyeket a magyarországi faépítészettel kapcsolatosan végzett. Dunántúl, Alföld, Tiszántúl, Szilágyság, Erdély, Partium, Felvidék kategóriák szerint tárgyalja fatemplomainkat, anélkül azonban, hogy meg is állapítaná, mi az eltérés az egyes kategóriák típusai között. Mert az, amiben pl. a Felvidéket e tekintetben jellemezni iparkodik: „a többi magyar vidékkel szemben, mint a Tiszántúl és Erdély, ez a csoport áll legközelebb a kőépítészethez és őrzött meg aránylag a legkevesebbet a faépítés ősi eredeti felfogásából" (33. o.), egyáltalában nem fedi a tárgyi valóságot. Épen tárgyi szempontból nincs értelme térben véghezvitt elhatárolásának. A tárgyi dolgok szempontjából nincs válaszfal az általa felsorolt faemlékek között. Sem a fatornyok, sem a fatemplomok esetében. A toronynál az egyezés az egyes kategóriák között tökéletesebb, mint a templomoknál. Az utóbbinál is azonban az egyhajós téralakítás, a boronaszerkezet, a torony jelenléte különállóan, vagy a hajófedéllel egybekomponáltan, a sátorfedél, a szentély kialakításának azonossága, eléggé megokolják, miért nincs válaszfal országunk különböző vidékein a faépítészet tulajdonságai tekintetében, valamint azt is, hogy mindez természetes, mert *a történeti Magyarország minden vidékének egyformán elterjedt paraszthéztípusa: a boronaház. Fontos és feltűnő: az elkülönülés hiánya a történeti Magyarország területének faépítészetén. Mind a falu egyházi építészetén, mind a paraszthézén.*

Ezt a nevezetes tünetet nem lehet elég magasra emelnünk, okulásul, hogy a művészettörténet humanisztikus ágának szempontjain kívül egyéb szempontok is vannak, melyek nélkül az oly eddig még csak kezdeti állapotban lévő kutatásságban, mint a faépítészet történeti vizsgálata, nem lehet előrehaladni.

2.

A magyar faépítészetre vonatkozó említett szempontok mellett el nem mulasztható, hogy a román történettudomány ilyen értelmű eredményeihez is hozzászóljunk. Itt elérkeztünk ahhoz a ponthoz, mely ennyi vitaanyagot kevert a román és a magyar tudomány közé. Feleslegesen. Két temperamentumos román kutató, Petranu Coriolán és Vatasianu Virgil buzgalmából, kik Erdély fatemplomainak és kőtemplomainak kérdését úgy tárgyalják, mintha magyar művészet soha sem lett volna. Pedig a ma román egyházi használatban lévő erdélyi fatemplomok eredetkérdései a legszorosabban együttartandók a magyarországi fatemplomokkal és a parasztházzal. Hogy ennek valóságát és szükségességét belássuk, a moldvai egyházi és parasztépítményekkel kell összehasonlítani őket. Csak így tudományos alapon — politikai szempontoktól távolállóan — végigvezetett emlékösszehasonlító módszer vezethet, e területen, tárgyi alapon nyert eredményekhez. Az erdélyi, ma román egyházi használatban álló fatemplomok szerkezete, alaprajza és formája annyira azonos a magyarországi egyfelől katolikus, másfelől pedig a katolikus egyházművészetben gyökerező, de ma református használatban lévő falusi templomokéval, egyszersmind oly kiegyenlíthetetlen feszültséggel mond ellent a keleti egyház által a Balkánon, Moldvában, Bukovinában, Oroszországban használatban volt templomok alaprajzának, egész mivoltának, hogy csakis ilyen vizsgálat hozhat ebben a kérdésben megnyugtató eredményt. A román kutatók is bizonyára jól ismerik az előbbi két emlékcsoportnak említett tökéletes egyezését, valamint merev szembenállását a moldvai emlékcsoporttal (bár tárgyalásaikban ezeket a tényeket nem említik). Innen az az elkeseredett dogmatizmus, mellyel ezt a kérdést kezelik. A magyar tudománynak ugyanilyen makacssággal kell azonban ezt a kérdést felszínen tartania és irányítania a körötte kavargó vitázásokat: az említett azonosság, valamint ellenmondás eddig meg nem látott tények hangoztatásával. Sajnos, a magyar tudományban az az álláspont kezd lábrakapni, mely Petranuval együtt vallja: „a román templomok fejlődése kéz a kézben haladt a szlávokéival". (Századok, 1933. 317. o.), másfelől pedig a fatemplomokat eltévedve nézi: „a fatemplomok nem önálló fejlődés alanyai, hanem valamely nagyobb építészeti alkotás, vagy stilus elnépiesedett derivatumai". (U. o. 318. o.) Ugyanez a nézet az, mely a bihari fatemplomokról, mint „félig népies, jelentéktelenül vidékies építményekről" emlékezik. (Magy. Szemle, 1934. 249. o.) Most pedig Balogh Ilona a román erdélyi faépítészet legtöbb emlékéről, mint a „román faji felfogás erőteljes és jellemző képviselőjéről" emlékezik meg, mint amelyeket „a magyar és szász emlékektől határozott éles szellemi és formai különbségek választanak el". Igaz, viszont, hogy ugyanekkor megmegjegyzi, hogy „elképzelhetetlen, hogy a román faépítészet a környező kultúráktól teljesen függetlenül fejlődött volna". (72. o.)

továbbá: „a román fatemplomok földrajzi elhelyezkedésükben követik a magyar faépítés változatait... de a faji jelleg állandó megőrzésével". (73. o.) Balogh adósunk maradt a román „faji" jelleg tényezőinek meghatározásával, a faépítészetben. Az idézett megállapításokat a történeti tények épen olyan kevéssé támasztják alá, mint ahogyan ezek a történeti tények ellentmondanak Vatasianunak is, Petranunak is.

Az erdélyi, ma román egyházi használatban lévő fatemplomok történeti helyzetének megértéséhez az szükséges, hogy a mai Romániát széles távlatok művészetföldrajzi komponensei szerint, eltekintve a területén élő „nemzetiségek" felsorolásától, két különálló művelődésterületen lássuk. Ezek: 1. Erdély, 2. Moldva-Havasalföld. Ezt a két területet művészetföldrajzi erők egyesítik, egyházi erők különválasztják. Évszázadok óta egyformán. A román történészek e szempont szerint végzendő vizsgálat szükségessége mellett hallgatagon mennek el. Pedig ez a nézőpont igen jelentékeny erővel érvényesülő hatások számbavételét jelenti: az egyház volt a művészetföldrajzi adottságok monumentalizáló közege, Moldvában, Erdélyben egyaránt. Erdélyben a római egyház túlsúlya volt állandó, a 18—19. századig. Moldvában pedig a keleti egyház volt túlsúlyban. A keleti egyház templomtípusa különállt a rómaiétól. Építészeti szempontból a művészetföldrajzi tényezők ezt a helyzetet mutatják: Moldva és Erdély, századok mozdulatlan áramlataival hátuk mögött, túlnyomórészben egyházi erők által táplált harcban áll egymással, különböző eredményekkel, századok óta. Hullámzó harcaik szintere is változó: Szt. István korában Marosvár, a mai Csanád, volt e harcok egyik központja. A 13—14. században a harc súlypontja Moldvába tolódott, hol ekkor — Domokos Péter Pál kutatásai szerint — virágzó magyar katolikus élet volt, az esztergomi és a kalocsai érsekség fennhatósága alatt. A 16—17. században kezdődik a keleti egyház előnyomulása Erdély szívének irányított értelemmel. E harc mérlege a 18. századtól kezdődően kezd tisztázódni, a keleti egyház nagyfokú terjeszkedésével. Előnyomulása Dél és Kelet felől egyidejűen történik. E harc első fele során a római egyház volt nagy fölényben: a 10—14. század folyamán. E korszak első felében a keleti egyház és a nyugati egyház fejlődése egyirányú volt. A keleti egyházat Erdélyben, a 10—12. században a bolgár-keleti egyház jelentette. Lehet értelmezni a két egyháznak egymáshoz való vonatkozásait, a középkori Magyarországon, bárhogyan is. Többek között úgy is, amint Deér József tette (Magy. Szle. 1934. Bethlen-emléksz.). Kétségtelen azonban, hogy a két egyház uralkodó templomtípusa lényegében tért el egymástól. A keleti egyházhoz a centrális típus, illetve a centrális és a hosszhajós típus sajátságos keveréke, a nyugatihoz pedig a hossztemplom különböző változatai tartoztak. E két világ keresztezéseként áll a kettő között, Bukovina hosszhajós, gótikus részletekkel terhelt, kisebb három szentélyfülkés templomrétege, négyzeti toronnyal: Voronetz

Petroutz, Szucsava, Radautz stb. Megjelenésük a 14—15. századra esik. Megjelenésük Krakó, Kassa, Kolozsvár, Brassó gótikája és Kiew, Csernigov, valamint az Athosz szerzetesi életéből kisugárzó művészeti erőhatások között egészen természetes.

Erdély emlékein is jelentkeznek ezek a művészetföldrajzi erők. De úgy, hogy a keleti egyháznak ez a Moldvában, Havasföldön akadálytalanul érvényesülő templomrétege Erdélyben még ott sem tudott érvényesülni, ahol pedig a keleti egyház nagy erővel terjeszkedett, a római egyházzal szemben.

Az emlékek tekintetében Erdélyben a helyzet következő: Erdélyben ma fatemplomot túlnyomórészt a keleti egyház kezén ismerünk: a román lakosság kezén a fatemplomoknak mennyiségben igen gazdag rétege maradt fenn. Nagy számuknak ellentmond formai kiképzésük azonossága, egyhangúsága.

Oly tünet, mely a tárgy régiségét bizonyítja.

Ez azonos templomtípusnak alaprajza: előtér, hosszhajó, szentély. A templom tulajdonképen egyetlen hosszházból áll. Formailag alacsony oldalfalak, sátorfedél a jellemző együtthatók. A sátorfedél, mint a paraszthá̀zaknál, egyszersmind két oldalon, vagy köröskörül futó faívsoros oldalfolyosót borít be, mely a paraszthá̀z tornácának felel meg. A templomtornyon négyzeti torony soha, mindig csak harangtorony van: az előtér felett, úgy, hogy a zsindelyes torony törzse lágy átmenetben olvad egybe a zsindelyes sátorfedéllel. A négyzeti torony hiánya, az előtér felett a bejáratnak és a hosszháznak a harangtoronnyal való hangsúlyozása, félreérthetetlen jele annak, hogy ez a templom, mint mai állapotában, mindig hossztemplom volt.

Nevezetes tünet, hogy ennek a boronafalú, de állványvázas tornyú fatemplomnak szétterjedése Kelet felé, csak Erdély keleti határáig terjed. *Erdély keleti határán túl ez a templomtípus, nemcsak a fatemplomok, hanem a kőtemplomok terjedelmére is, végetér.* Alaprajzi és homlokzati formában egyaránt. Ennek a tünetnek jelentőségét növeli az a másik tünet, mely szerint az egyetlen hosszházú templom, előtérrel, szentéllyel, az egész Magyarország falusi templomtípusa, Szent István kora óta. Sőt, ez a típus túlér az ország nyugati határán és széltében előfordul egész Nyugat-Európában. E templomtípus szorosan a római egyházhoz tartozik. Ettől elválasztani semmiféle törekvésnek sem sikerülhet. Az erdélyi fatemplomok testvértípusa Berhida (Veszprémmegye), Marosszentimre, Őraljaboldogfalva (Hunyadm.), Egregy (Zalamegye), Mánfa (Baranyam.), Felsőregmec (Zemplénm.), Gutor (Csallóköz), Petőszinye (Abaujm.) 12—13. századi kistemplomainak csoportja. Ezt az összehasonlítást azonban túlvezethetjük az ország nyugati határán.

Az erdélyi fatemplomok ettől a csoporttól csak formai kialakítás tekintetében térnek el, bár alaprajzi kialakításuk teljesen egyező. A nyugati kő- és fatemplomokat, mint az említett hazai kőtemplomok mindegyikét, *nyeregfedél* borítja, úgy, hogy a to-

ronytest a templomhajó tengelyében a nyeregfedéltől különáll. Az erdélyi fatemplomokat, viszont, az egész Magyarország és Erdély sátorfedelű boronaházához hasonlóan, mindig a fedélfelületbe olvadt tornyú *sátorfedél* koronázza.

E tünetek között a legnagyobb figyelemmel legyünk arra, hogy *Moldvában, Havasalföldön az egyházi építmények egész más világhoz tartoznak.*

Erdélyben az az érdekes helyzet áll fenn, hogy ahol a 16—17. század óta folytonosan előnyomuló románoklakta vidékeken a keleti egyház típusainak tömegesen kellene előfordulniok, ezek a templomok csak elvétve, elenyésző számban találhatók. S ha szemügyre vesszük ezeket az emlékeket, hamar feltűnik, hogy még ez a kevés templom sem egyöntetű. Különböző korokban készültek, különböző típusok szerint, itt-ott nyugati elemekkel keverten. A hosszház-fatemplom azonban mind Moldvában, mind Havasalföldön hiányzik, mialatt Erdélyben bámulatos egyöntetűséggel, mely szinte már egyhangúsággá válik, fordul elő. Továbbmegyek: az erdélyi, valóban a román keleti egyház számára készült templomok között sincsenek a fatemplomok egyhangú előfordulásával egyező típusú emlékek. Pl. *Demsus*, a 13. század elejéről. Négyzetes középtere van. Felette, eltérően a keleti egyház bizánci hagyományaitól, a csegelyes kupola helyett a románika keretéhez tartozó központi torony van, az északnyugati románika modorában épült sisakkal. *Vajdahunyadot* Möller István jellemzi: hozzávetőlegesen a 13. századból való. A szűk, mindössze 2.40 m átmérőjű középteret négy vaskos oszlop határolja. Felette a körüljáró dongáinak keresztezésére helyezett dobon: kupola, a románika formaadásával, mint központi torony. *Guraszáda* középteréhez négy parabólikus szentély csatlakozik. A középtér felett belül kupola, kívül négyzeti torony. *Priszlop*, három szentélyfülkés centrális templomtérhez csatlakozó előtérrel. A harangtorony mögött keskeny előtér. A nyolcszögű négyzeti torony a két oldalfülke falainak meghosszabbításán nyugszik. Möllernek ezek a jellemzései nem teljesek. Guraszáda is, Priszlop is, Demsus és Vajdahunyad is, azonos típushoz tartozik. Ez a típus Moldvában sem áll elszigetelten. Provinciálizálódott kiadásban hozzátartozik szorosan a Radautz, Szucsava, Woronetz stb. templomok azonos típusához. Strzygowski és H. Glück azonos véleménye szerint örmény áramlat bukovinai formája ez. Ennek falusi kiadása mind Guraszáda, mind Priszlop, Vajdahunyad stb. Az alapforma itt kőtemplomtípus. Ezt hozzá kell tennünk fejtegetésünkhöz, mert az erdélyi fatemplomtípustól betölthetetlen szakadék választja el. Minden tekintetben. Guraszádáról és társairól még azt sem mondhatjuk, hogy ezek azért térnek el, az erdélyi fatemplomoktól, mert ez utóbbiak kicsiny falusi templomok, az említett kőtemplomok pedig nagyméretűek lennének. Mindkét típus képviselői egyformán kicsiny falusi templomocskák. Nem, a méretekben nincs különbség, csak abban, hogy az erdélyi fatemplomok hosszháztemplomok, Guraszáda, Priszlop stb. pedig centrális

templomok. Innen a két réteg szembenállása. Míg Guraszáda stb. emléksorozat szorosan Moldva és Havasalföld uralkodó típusához tartozik, az erdélyi fatemplomok viszont szorosan Magyarország uralkodó típusához tartoznak.

Azt, hogy Moldvához más fatemplomtípus tartozik, kitűnően igazolja Zernest (Brassó mellett) gör. kel. szerzetesi fatemploma boronaszerkezetű falakkal. Nyeregfedél borítja a hosszházat, melyen mint négyszögű huszártorony ül a harangtorony, továbbá mögötte a nyolcszögű négyzetitorony. A templom a 19. század elején épült. Dr. Kovásznay Rudolf tett reá figyelmessé.

Ez a kéttornyú fatemplom rendkívül jellemzően világítja meg a keleti egyház építőtradicióit. Ezek azok az együtthatók, melyek egyöntetűen hiányoznak az erdélyi, ma román egyházi használatban álló fatemplomoknál.

Ebben az összefüggésben igen jelentős történeti tényt ismertünk fel, melynek súlyos kihatása van, az erdélyi, ma román egyházi használatban álló templomok történeti megítélésére. Ez a szembeállítás a magyar építészettöreténetben eddig még nem szerepelt. A román történészek egyik része felismerte a tényeknek ezt az ellentmondását. Igy: Vatasianu Virgil. Vechile Biserici de piàtra Romanesti din. Jud. Hunedoara. 1930. Állásfoglalásában, mely arra törekszik, hogy a történeti tények említett szembenállásának a román állásfoglalásra nézve kellemetlen következményeit hatálytalanithassa, ez határozottan felismerhető. Guraszáda, Priszlop, Vajdahunyad templomait, Szmederovo, Krusevác, Rudanica szerb monostortemplomokkal állítja párhuzamba, azért, hogy e néven Guraszáda templomát és erdélyi testvéreit, *szerbeknek* nyilvánítsa. Az erdélyi keleti egyház, valamint a Balkán keleti egyháza egységes közeget jelentett. Mi az értelme vajjon, ennek az önkényes eljárásnak? Az, hogy általa kinyilváníthassa az önkényes eredményt (a francia résumében) „. . . le type d'église, caractéristique pour le région, que nous avons étudié, est le type longitudinale et que ces éléments essentiels dérivent de l'architecture du bois". (211. o.) Tehát e kísérlet célja, hogy épen azokat az emlékeket, melyeket eredetileg is a keleti egyház épített Erdélyben és melyek útjában álltak annak, hogy az erdélyi fatemplomoknak történettudományi bekebelezetése, a román kultúra birtokállományába akadálytalanul megtörténhessék, eltávolíthassa az útból. Mert a román tudománynak — sajnálatos politikai beállítottsága sodrán — érthetetlenül Erdély fatemplomainak román szellemi tulajdonba leendő bekeretezésére van szüksége. E cél elérésének megfelelő okfejtésébe azután olyan kőtemplomokat is bevon, melyek ma ugyan szintén a keleti egyház használatában vannak, eredetileg azonban a római egyház szükségleteinek kielégítésére épültek.

Az erdélyi fatemplomoknak ez a bekötöttsége feletteáll minden sovinizmusnak, minden faji elméletnek, mellyel az építészettörténet eredetkérdései tekintetében, a tudomány különben sem boldogulhat.

de amelybe a román történészek egyik csoportja Erdély fatemplomait belepréselni igyekszik. A tények azonban ellene fordulnak az ilyen törekvésnek, ha szabadon beszélhetnek.

A ma román egyházi használatban álló fatemplomok alaprajzi beosztása kétségtelenül mutatja, a római egyház vallási rítusához való eredeti tartozást. Alaprajzi tekintetben. Erdéllyel való kapcsolatait pedig az *erdélyi és a magyarországi* boronafalu paraszthéz formáival való szoros összefüggései teszik nyilvánvalóvá.

Az erdélyi fatemplomoknak ez a kétirányú kötöttsége mellett a történeti adatok egész sora bizonyítja e feltevés megtámadhatatlanságát: Szt. László építkezése Szentjobbon (Biharm.) 1094-ben (monasterium ligneum in honorem Beatae Mariae Virginis in eodem fundavit), az első fatemplom, melyről adatszerűen van biztos tudomásunk. 1322-ben említi egy oklevél, a szatmármegyei Csengeren fatemplom építését. 1338-ban szintén. (Balogh Ilona említi ezeket az adatokat.) 1367-ben szó van Nagymon fatemplomáról (Biharm.), 1470 körül pedig Bunyitay említi a fatemplomok egész sorának oklevelekben említett létezését: pl. Böősháza, Erked, Krasznahorváti, Kucsó, Menyő, Szamos-Ardó, Szamos-Udvarhely, Völcsök községekben. (Bunyitai, Schematismus hist. Nagyvárad. 1896., 347., 354., 358—59. o.)

Balogh Ilona adatgyüjteményéből állítottam össze ezt kis statisztikát: a 17—18. században említenek oklevelek, családi iratok, egyházi feljegyzések a Dunántúl 59, az Alföldön 15, Felvidéken 40, Tiszántúl 120, Erdélyben 104 db fatemplomot. Hozzá kell ehhez tennem, hogy ebben az összeállításban nem szerepelnek Balogh Ilona fatorony- és sövényháztemplom-adatai. Összesen tehát 338 db fatemplomot említenek ezek az iratok. Ebből 234 db esik az Erdélyen kívüli országrészekre.

Csak ezekbe az iratokba, különböző feljegyzésekbe került adatok szerint is az ország keresztül-kasul volt tehát hálózva a 18. században is fatemplomokkal. A fatemplomoknak ez a sűrű hálózata beborította egyformán az egész ország területét. Az Alföld felől Erdélyen, Tiszántúl területén áthúzódott ez a templomrendszer.

Semmi kétség nem állhat fenn abban a tekintetben, hogy e templomrendszer alaprajztípusa egyezett azzal, melyet fentebb jellemeztem, mert azonos alaprajzú falusi kő- és fatemplomok hálózata borítja egész Nyugat-Európát.

Ezek a történeti valóságok világossá teszik a tételt: a ma román egyházi használatban álló erdélyi fatemplomok, a római egyház használatából kerültek a románság kezére. Csak hála illetheti a románok egyházát, valamint az erdélyi románságot, amiért megőrizte a magyarság középkori kultúrájához tartozó e fatemplomok körét.

Most még meg kell világítanom a kérdést:

Hogyan magyarázható, ha manapság e fatemplomoknak nagy tömege olyan egyöntetűen a keleti egyház kezén van? Valóban, első

ránézésre talányszerűnek látszó kérdés ez. Pedig oly egyszerű rá a válasz:

Egyfelől a római egyháznak a fatemplomoktól való szabadulni akarása magyarázza ezt a sajátos tényt. Ez a mozgalom a magyar katolikus egyház körében is a középkorig megy vissza. A fenntartási költségek, a tűzvészek martalékául eső fatemplomok védelme szorította az egyházat, a községeket is, a kőtemplomokra való áttérésre. Az egyház anyagi viszonyai mindamellett kénytelen-kelletlen rászorították a falvakat arra, hogy templomaikat a természetnyujtotta anyagokból építsék. A fatemplomok azonban a 18. században már a falvak részére sem voltak — a római katolikus és a református községek körében sem — megfelelőek. Az említett 338 db fatemplom 90 százalékáat a 18. században pótolták kőtemplomokkal. Balogh Ilona kitűnő adatösszeállításában számtalan az olyan példa, mely ezt az álláspontot igazolja. Ugyanez a helyzet a református egyház templomépítései során is. Okmányszerű adatok bizonyítják, hogy a kőtemplom felépítése révén feleslegessé vált fatemplomokat a szegény kis falvak lakossága eladta a szomszédos román keleti egyház részére. Sokszor nem is a szomszéd keleti egyháznak, hanem messzebb vidék románságának. Ez történt pl. Felső-Balázsfalván (Beszterce Naszódm.) s Hagymásbodon (Marostordam.), Deményháza (Marostordam.), Csaba (Szolnok-Dobokamegye) fatemplomaival. Balogh Ilona könyve több adatot közöl idevonatkozóan.

Ezenkívül további ok ahhoz, hogy a románok kezén a római egyház alaprajzi beosztásával készült fatemplomok vannak: a románok előnyomulása s a magyarság visszaszorítása Erdélyben. Győrffy István klasszikus tanulmánya, A feketekörös-völgyi magyarság (Földr. Közlemények. 1913.) számos adatot dolgozott idevonatkozóan fel. A magyarság által feladott területek elhagyott fatemplomait elfoglalta a románság, amint ugyanez megtörtént csoportosan, a reformáció nyomában a katolikus templomokkal is, Erdélyben, Németországban és mindenütt, ahol a reformáció a katolicizmus rovására térthódított.

Mindez a tünet túlnyomórészben a 17—18. században ment végbe, Erdélyben, a románság és magyarság küzdelmével kapcsolatosan.

Ezért értéktelen Coriolan Petranu hivatkozása a 17—18. századi példákra. Ha Petranu megmagyarázza, kielégítően, tárgyi alapon, az ellentmondást: az erdélyi románság kezén lévő fatemplomok hosszház-értelme és a moldvai, havasalföldi központi templomok közt, ha megmagyarázza, miért hiányzik oly egyértelműen az erdélyi fatemplomtípus a tulajdonképeni Románia területén, ha ezt az erdélyi fatemplomtípust oly előszeretettel nyilvánítják sovén román történészkartársaink a román építészet legmagasabb csúcsának, akkor a magyar tudomány is beállhat a Vatasianu és Petranu állásfoglalását helyeslők közé.

De amíg az említett nyugtalanító ellentmondást Petranu és

Vatasianu elhallgatják, nem pedig megokolják, addig semmi okunk arra, hogy megváltoztassuk megokolt véleményünket: a ma román egyházi használatban álló erdélyi fatemplomok magyar katolikus és református használatból, vagy magyar egyházak templomainak hatására kerültek az erdélyi keleti egyház használatába. Ugyanez áll a zeykfalvai (Streiu), őraljaboldogfalvai, osztrovul marei stb. kőtemplomokra nézve is.*

Vámos Ferenc

* *Dr. Balogh Ilona,* Magyar fatornyok. 1935. Budapest. — *Petranu Coriolan,* Monumentele istorice ale jud. Bihor. I. Bisericile de lemn. Nagyszeben, 1931. — *Vatasianu Virgil,* Vechile biserici de piatra romanesti din jud. Hunedoara, Kolozsvár, 1930.

Megalakult a Magyarságtudomány Barátainak Társasága

A tagok névsora a következő:

Badacsonyi Bazaltbánya Rt.
Dr. Bakay Lajos
Dr. Bakody Aurél
Balló Edéné
Borbély György
Dr. Brackfeld Olivér
Czakó Elemér
Csapói-Réz Margit
Dr. Csépay Károly
Dános Marcell
Demény Károly
Dr. Dohnányi Ernő
Dohnányi-Galafres Elza
Drasche-Lázár Alfréd
Dr. Egyed István
Elischer Ernő
Dr. Eperjesy Sándor
Dr. Ferenczy Géza
Dr. Fésűs Andor
Fischer Béla
Friedrich János
Gecső Sándorné
Görgey György
Hüttl Hümér
Dr. Imrédy Béla
Kánya Kálmán
Kissebesi és Korláti Kőbányák Rt.
Klinkó Dezső
Kollerich Pál és Fiai Rt.
Kolossváry Endre
Kozma György
Kozma Miklósné
Láng József
Lázár László
Löffler László
Báró Láng Boldizsár
M. kir. Külügymin. Sajtóoszt.
Margitay József
Nelky Jenő
Neuhold Kornél
Ottlik György
Papp Viktor
Dr. Parassin József
Vitéz Pesthy-Müller József
Pécskői Bazaltbánya Rt.
Dr. Preszly Elemér
Dr. Puky Árpád
Dr. Rácz Mihály
Reményi-Schneller Lajos
II. sz. Sebészeti Klinika
Sidló Ferenc
Vitéz Somogyi Béla
Dr. Stühmer Frigyes
Dr. Szabolcska Mihály
Sztranyavszky Sándor
Tahy László
Dr. Taubinger Zoltán
Thaly Zsigmond
vitéz dr. Thuranszky László
Dr. Tihamér Lajos
Tormay Cecil
Dr. Ugron Gábor
Dr. Vajda Ödön
Dr. Vass Elek
Báró Vay László
Vásárhelyi András
Vezsenyi Jenő
Dr. Wünscher Frigyes
Zalahalápi Bazaltkőbánya Rt.
Zimmer Ferenc

Kérjük mindazokat, akik komoly barátai törekvéseinknek, hogy e Társaság tagjai közé lépjenek.
Jelentkezni lehet a Magyarságtudomány kiadóhivatala révén, Kecskemét, Postafiók 146, vagy a Szerkesztőnél, Budapest, Rádió Rt.

Évi tagsági díj 10 pengő.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (Szeged, Egyetem) kiadványsorozatának

NAGY ÁRLESZÁLLITÁSA:

BUDAY GYÖRGY: BOLDOGASSZONY BUCSUJA. 15 eredeti fametszet Az eredeti 4 pengős ár helyett *IV. propaganda-kiadás ára* ..... 1.—

ORTUTAY GYULA: MONDOTTA... Nyíri és rétközi népballadák, — *Buday György* 8 fametszetű illusztrációjával. Ára ..... 3.—

BARÓTI DEZSŐ: JUHÁSZ GYULA. Tanulmány. Két pengő helyett ára 1.—

TOLNAI GÁBOR: ERDÉLYI MAGYAR IRODALMI ÉLETE. Irodalomszociológiai tanulmány. 2.50 pengő helyett ára ..... 1.—

RADNÓTI MIKLÓS: LÁBADOZÓ SZÉL. (Versek.) 2 pengő helyett .... 1.—

ORTUTAY GYULA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Irodalomtudományi tanulmány. 2 pengő helyett ára ..... 1.—

BARÓTI DEZSŐ: DUGONICS ANDRÁS. (Tanulmány.) 2 pengő helyett 1.—

REITZER BÉLA: A PROLETÁRNEVELÉS KÉRDÉSE. Nevelésszociológiai bírálat. 3 pengő helyett ára ..... 1.—

RADNÓTI MIKLÓS: UJHOLD, BUDAY GYÖRGY FAMETSZETEIVEL. (Versek.) 2 pengő helyett ára ..... 1.—

TOMORI VIOLA: A PARASZTSÁG SZEMLÉLETÉNEK ALAKULÁSA. Közösséglélektani tanulmány. 2.50 pengő helyett ára ..... 1.—

SZEGEDI KIS KALENDÁRIUM 1936. ÉVRE (népdalokkal és fametszetekkel) 1.20

BUDAY—ORTUTAY: NYIRI ÉS RÉTKÖZI PARASZTMESÉK. Publikálatlan magyar parasztmesék gyüjteménye *Buday György* 45 eredeti fametszetű illusztrációjával. *Kizárólag számozott és a szerzők által aláírt, félvászonba kötött amatőr-kiadásban kapható. Könyvkereskedői forgalomba nem került. Ára* ..... 12.—

A SZINPAD. A Szegedi Fiatalok színháztudományi szemléje. *I. kötet II. propaganda-kiadása* (Firmin Gèmier, Féja Géza, Ortutay Gyula, Bálint György, Elmer Rice, Radnóti Miklós, Bert Brecht, Suhrkamp, Rabinovszky Márius, Füst Milán, Nagy Adorján, Horváth Árpád, Gál Gyula, Sík Sándor, Leopold Jessner, Piscator, Hont Ferenc, Széll István, Sós Endre, Julius Bab, Erdei Ferenc, Tomori Viola, Gáspár Zoltán, Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Ádám László, Házy Albert és mások cikkeivel, Buday György fametszeteivel és díszletterveivel, stb.) *4 pengő helyett* 1.—

BUDAY GYÖRGY: SZINPADKÉPEI. Magyar- és németnyelvű bevezetőtanulmánnyal (Házy Alberttől), műmellékletekkel 1 pengő helyett ára —.50

HONT FERENC: A SZINHÁZ ÉS MUNKÁSOSZTÁLY. (Tanulmány.) 1 P helyett ..... —.50

SIK SÁNDOR: ADVENT. *Szavalókórus oratórium. Buday György fametszeteivel* 2 pengő helyett ..... 1.—

Megrendelhetők közvetlenül

a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumánál, Szeged, Egyetemi Bölcsészeti Kar

MEGJELENT

AZ 1936 ÉVI

SZEGEDI KIS KALENDÁRIUM

15 gyomai és környéki magyar parasztdal szövege és kottája (KNER IMRÉNÉ gyüjtése)

BUDAY GYÖRGY 17 eredeti fametszetű illusztrációjával

A Szegedi Kis Kalendárium évek óta kedves közkincse a magyar nép, a magyar szellem és a magyar művészet barátainak. Immár hét évfolyama jelent meg és minden évben más és más vidék népdalanyagát dolgozzák fel benne a Szegedi Fiatalok folklorista munkatársai. A zsebnaptár-formájú kis kalendárium illusztrációit minden évben Buday György rajzolta, ezidén pedig eredeti fametszetekkel díszítette. — Megrendelhető: SZEGED, Kárász-utca 9. szám. —

Ára 1 pengő 20 fillér

MOST JELENT MEG:

NYIRI ÉS RÉTKÖZI

PARASZTMESÉK

BUDAY GYÖRGY 46 EREDETI FAMETSZETÉVEL

A kötet ORTUTAY GYULÁ-nak a meséről szóló bevezető-tanulmányát és az általa gyüjtött nyiri és rétközi parasztmese-kincsből 46-ot közöl. Ezt a könyvet csak korlátozott példányszámban, a könyvárusi forgalom kikapcsolásával, számozott amatőr-kiadásban jelentettük meg, — kifejezetten és kizárólag a művészet és tudomány komoly értői és művelői számára.

A gyönyörű kiállítású, félvászonkötésű, gazdagon illusztrált 264 oldalas kötet a gyomai Kner-nyomdában készült s a magyar könyvművészet remeke.

Olvasóink megszerezhetik közvetlenül a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumától: Szeged, Kárász-utca 9. — *Ára utánvéttel 12 pengő.*

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY TANULMÁNYAI:

I. A mese világa. Ortutay Gyula: Rétközi mese.
(Buday György fametszetével.)
Honti János: A mese világa.

II. Waldapfel Imre: Gyöngyösi István.

III. Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása.

IV. Kerecsényi Dezső: Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550.)

Magyarságtudomány

SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

TARTALOM:

DERCSÉNYI DEZSŐ: AZ ÁRPÁD-KORI KŐFARAGÓMŰVÉSZET ELSŐ EMLÉKEI

VÁMOS FERENC: AZ ÉPÍTŐMÍVESSÉG NÖVÉNYFÖLDRAJZI ADOTTSÁGAI A MAGYAROK ŐSHAZÁJÁBAN

TETTAMANTI BÉLA: A „NEMZETNEVELÉS"

BÁRDOS JÓZSEF: MAGYARORSZÁG A TIZENNYOLCADIK SZÁZADI FRANCIA ENCIKLOPÉDIA-IRODALOMBAN

HONTI JÁNOS: EPIKUS NÉPHAGYOMÁNY

3.-4.

II. ÉVFOLYAM

1936 DECEMBER

ÁRA 2 PENGŐ

MAGYARSÁGTUDOMÁNY

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKINT
ÉVI ELŐFIZETÉS 5 PENGŐ
FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ: ORTUTAY GYULA
MINDEN CIKKÉRT ÍRÓJA FELEL
KÉZIRATTÓL ELTÉRŐ JAVÍTÁSOK NYOMDASZÁMLÁJA A CIKK ÍRÓJÁT TERHELI
KIADÓHIVATAL KECSKEMÉT, POSTAFIÓK 146
A FRANKLIN TÁRSULAT FŐBIZOMÁNYA
BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4

A CÍMLAPTERV ÉS SZIGNETT BUDAY GYÖRGY MUNKÁJA

Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt. — Igazgató: Tóth László

Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei

Az Árpádkori magyar művészet sokáig a műtörténeti kutatás mostohagyermeke volt. A történeti érdeklődésnek a millennium idején való fellángolása alig terjedt ki a magyar művészet korai korszakára. Már felszínre hozott emlékeit a kutatók sem becsülték sokra, a tudományos közvéleményt fejezte ki Éber László megállapítása: „magyar művészet történetéről jogosan nem beszélhetünk".[1] Érthető tehát, hogy a román szobrászatnak egy izgatóan érdekes kérdése, amiről ez a kis tanulmány szól, fel sem merülhetett; mint probléma úgyszólván csak tíz esztendeje foglalkoztatja a kutatást.

A kérdés a következő: Volt-e hatása a honfoglaló magyarság művészi kultúrájának a keresztény magyarság művészetére? Vagyis tudunk-e olyan emlékeket felmutatni az Árpádkori művészetben, amelyek nem származtathatók az európai román művészet formakincséből? A legutóbbi évtizedig tagadó volt a válasz, újabban a kutatók nagy többsége lehetségesnek tartja, hogy a honfoglaló magyarság fémművességében oly gyakran szereplő motívum: a szasszanida eredetű palmetta, helyet kapott a korai román kőfaragványainkon. E kérdés körül azonban, különösen a részletekben és a kor meghatározásában, olyan ellentétek mutatkoznak, hogy helyénvalónak éreztük az egész emlékanyagnak egységes és szigorú módszerű tárgyalását, kiegészítve egy-két olyan emlékkel, melyeket a kutatás eddig még nem kapcsolt e csoporthoz.

A következőkben leírva az emlékeket és ismertetve a kérdés irodalmát, valamint az eddig felmerült elméleteket, kísérletet teszünk a probléma tisztázására és megoldására.

I.

A legrégebben ismert emléke e csoportnak az a válkő, melyet jelenleg a szekszárdi múzeumban őriznek és amely minden bizonnyal a szekszárdi bencés apátság templomából származik. Mind a négy oldalát faragott dísz ékesíti, de amíg az egyik rövid oldalt

[1] Éber László: Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet, 1909. 171 Lesujtó és indokolatlan véleményét ő maga korrigálta, az Árpád-kori művészetről írt tanulmányában. Műbarát, 1922. 4—9. sz.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
1926. 1661

kettőságú szalagfonadék járja keresztül-kasul, a másik rövid oldalon már a kettős szalagok alkotta körökbe ötágú palmetta-kivirágzások foglalnak helyet. A két hosszoldalt teljesen kitölti a keményen és élesen megrajzolt palmetták sora. A palmetták az egyik oldalon a kettős szalag egy-egy átkötött szárából nőnek ki, míg a másik oldalon két-két egymással szembeforduló palmetta-levél díszlik.[2]

A válkő az 1061-ben alapított bencés apátsági templomból való. Fraknói Vilmos szerint[3] az apátságot I. Béla alapítja egy Alisca római gyarmat helyén. Az emlék tanusága szerint a kereszténység itt korán meghonosodott és minden jel arra mutat, hogy keresztény község maradványai még fönnállottak a honfoglalás idején. Bélát 1063-ban ide temetik el, ami korhatározó lehet a templom és az emlék szempontjából. (3. kép.)

A válkő, amely architektonikus forma szempontjából teljesen a nyugati forma kincséhez kapcsolódik, dekoráció szempontjából tudomásunk szerint egyedül áll a reánkható román művészet emlékanyagában. Hampel bizánci ornamentikának tartja és a XI. századba helyezi el. Honfoglaláskori emlékekkel való összefüggését nem említi, de az a körülmény, hogy könyvében helyet szorít neki, kismértékben ítéletnek is számít. Tóth Zoltán[4] már a motívumokat egyenesen a honfoglaláskori izlés körébe utalja és az ú. n. Nagy Károly karddíszítményével hozza kapcsolatba. Ugyanez a véleménye Ferdinandy Mihálynak is,[5] aki azonkívül a palmetta-díszeket a szolyvai tarsoly-lemezzel hozza jogosan kapcsolatba.

A következő emlékcsoport Veszprémben került elő, nagyobbrészt a bazilika 1907—8. évi restaurálásakor, részben az ezzel kapcsolatos térrendezéskor. Négy, egymáshoz stílusban és motívumban, de anyagban is hasonló palmettás díszű párkánytöredék, egy oszlopfő, amelyet szintén palmettás motívum díszít.

Az első emlék még a restaurálás előtt került a veszprémi múzeumba, a Gizella-kápolna előtti tér rendezése alkalmával.[6] Amennyiben Ádám Iván feljegyzéseit hitelesnek lehet elfogadni, ez a darab ma is a veszprémi múzeumban lévő legnagyobb méretű töredék. Az emlék díszítése a kő két oldalát foglalja el, majdnem teljesen. Két közös szárból kinövő, élesen metszett háromlevelű

[2] Első ízben Gerecze Péter említi: Építészeti emlékek az ezredévi kiállításon. Arch. Ért 1896. 241. Érthetetlen azonban, hogy egy 1051-ben Álmos herceg által alapított templomból származtatja a válkövet. Részletes leírását lásd Hampel József: A régibb középkor emlékei Magyarországon, Bp. 1906. 507—509. Valamint Hampel, Josef: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig. 1905. I. 681.

[3] Fraknói Vilmos: A szekszárdi apátság története, Bp. 1879. 1—10.

[4] Tóth, Zoltán: „Attila's Schwert." Bp. 1930. 56—64.

[5] Ferdinandy Mihály: A honfoglaló magyarok művészi kulturájának nyomai a korai Árpád-korban. Bp. 1934. 47—48. V. ö. még: Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok, Bp. é. n. 192 l. Szerinte a válkő a keresztfolyosó alkotó része volt.

[6] Ádám Iván: A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912. 70. és 79. l.

palmetta fogja közre az ugyanazon szárból kinövő, háromrészes levélcsomót, melynek visszahajlása alól két oldalra szarvszerű díszítmény kunkorodik ki. A motívum így ismétlődik egymás mellett háromízben — a nomád végtelen mustra elvének megfelelően — míg két-két egymással befelé kunkorodó szarvon háromosztatú, ötágú palmetta-levelek ülnek. (1. és a 4. kép.)

A második párkányrészlet 1907 május 10-én került elő „az északi támfal lenekéről", ahol román díszítő faragványok között csúcsíves stílusúak is voltak. A hajónak ez a része Ádám Iván szerint a XVII. századból való.[7] A kőanyaga szürkés-fehér, márványszerű mészkő. A díszítés alapmotívuma és elhelyezése azonos az elsővel, csupán a visszahajló szarvakon ülő, szintén hármágú palmetta végződése más. A két szélső levél visszakunkorodik, közbefogva a harmadik, háromszögalakú levelecskét. A motívum sémáját a 2 kép, fényképreprodukcióját pedig az 5. kép adja.

A harmadik emlék, szintén párkányrészlet, 1907 május 9-én került elő. Jelenleg a Magyar Történeti Múzeumban van. Díszítése a második variáció motívumát adja, talán még teljesebben, mint a veszprémi múzeumban található pár darabján látható. (6. kép.)

Végül a negyediket 1907 október 24-én az északi támfal tetején találták.[8] Díszítése az elsőnek leírt párkányrészletével azonos, csak töredékesebb, a kő is kisebb méretű. A motívum csupán kétszer ismétlődik meg (7. kép.)

E csoportba sorozható az az oszlopfej is, melyet 1907 június 8-án találtak a kereszthajó alapfalában. (8. kép.) A díszítés nagyon szellemes. Az oszlopfej nyakától az átmenetet 8 erősen kidomboruló köralakú levéldísz alkotja, melynek belsejében kereszt van. Ezekből emelkedik ki 8 darab fonatos oszlop, mely ugyancsak fonott íveket hordoz. Az ívek közeit ismét 8 elipszis alakú levéldísz tölti ki, közepén a levelek itt is keresztet alkotnak.[9]

A veszprémi emlékanyagot Ádám Iván ismeretette először, tőle származik az első elmélet is, mellyel a faragványok egyéni díszítését magyarázni próbálja. Szerinte az Árpádkori, Gizellától alapított és épített román bazilika előtt már állott egy közelebbről meg nem határozható szláv templom, egy azok közül, amit Adelvinus érsek 857—878 között Pannoniában a „Corversio Bagoariorum"

[7] Ádám Iván: Id. m. 70, 71. A párkányrészlet identifikálását lehetővé teszi a veszprémi bazilikáról készült s fotografiákat tartalmazó Album, melynek 67. oldalán láthatjuk ennek a képét is.

[8] Ádám Iván: Id. m. 107, 108. Az utóbbi képe az Album 81. lapján. Érdekes felemlíteni, hogy Ádám Iván szerint szeptember 2-án is találtak a kereszthajó déli oldalán a csúcsíves részletekben még egy párkánydarabot, de ez az emlék ma sehol sem található. A Veszprémi Múzeum a párkányok közül egyet átengedett a Nemzeti Múzeumnak, hármat pedig most is Veszprémben őriznek. A fentemlített párkányrészletnek eddig nem sikerült nyomára akadni. Valószínű, hogy itt is Ádám Iván tévedett. (Rhé Gyula igazgató úr szíves közlése.)

[9] Ádám Iván: id. m. 78.

tanusága szerint felszentelt. A „Conversio" szerint „in proprietate Wezilonis", vagyis Vezilo saját városában Szent Mihály főangyal tiszteletére szentelt templomot. Mivel a veszprémi bazilikát is Szent Mihály tiszteletére szentelték és Vezilo — Veszprémmel egyenlő, ill. innen származik a város neve, kétségtelen, hogy ebből a szláv templomból származnak a fent ismertetett töredékek.[10] Ebből a téves adatból kiindulva, szinte ennek igazolását keresve, a fent leírt emlékeket állandóan szláv típusúaknak, díszítéseit szlávosnak nevezi, anélkül, hogy egyízben is analógiát nevezne meg, hogy megmondaná, miért szláv stílus emlékei ezek a kövek.

Az emlékekkel legközelebb Rhé Gyula foglalkozott,[11] aki szerint a kövek a padló felszíne alatt kerültek elő „anyaguk a román bazilikában sem architektikai vagy művészi felhasználásában nem látjuk, úgyhogy ezeket a felszínen lévő köveket a székesegyház köveinél régebbieknek kell tartani". Szent István is azért tette a püspökség székhelyévé Veszprémet, mert itt már a IX. század hittérítő munkája eredményeket ért el.

Divald Kornél az első, aki történeti elgondolások helyett a stíluskritika segítségével keresi a megoldást.[12] Kimutatta, hogy a „Szent Istvánkori veszprémi bazilika kőfaragványain ugyanazok a palmetta-motívumok láthatók, mint aminők a IX—XI. századi ezüst tarsoly-lemezeket és kardvereteket díszítik". Szerinte a selyemszövetek által közvetített motívumok Lebediában szívósan tovább éltek, új hazánkban sem vesztek ki. Divald Kornél állásfoglalása döntően befolyásolta a kérdés további fejlődését. Véleményét még azok is elfogadták, akik korban előbbre helyezték a veszprémi emlékek keletkezését, mint a magyarság megjelenését hazánkban. Így Rhé Gyula is, aki Divald tanulmánya után, újra felhozza Ádám Ivánnak a szláv templomokról szóló hipotézisét.[13]

Tanulmányában újra hangsúlyozza, hogy a palmettás díszű párkányrészletek és oszlopfő lelőhely stílus és anyag szempontjából nem illeszthetők be a románkori bazilika keretébe. Véleménye szerint a kövek egy másik, a bazilikánál fiatalabb templomból származnak, az 1728-ik évi átalakításkor kerültek az akkor restaurált székesegyház falaiba. Stílus szempontjából elfogadja Divald elméletét, de nem is kísérli meg, hogy az ellentmondást, ami kettőjük között mutatkozik, valamiképen áthidalja. Erre az ellentmondásra mutat azután rá Tóth Zoltán az ú. n. Nagy Károly kard ornamentiká-

[10] Ádám Iván: id. m 140. és 156—58. Súlyosan téved azonban a Wesilo = Veszprém etimológiában, mert az eredeti szöveg nem Wesilo-t, hanem Chozilo-t = Kocelt ír. Veszprém ugyan Wesilo-ból is nehezen lenne származtatható, de hogy Kocel fejedelem városa lett volna, arról semmiféle adat nem szól V. ö. a „Conversio Bagoariorum" idevonatkozó részét Marczali: A magyar honfoglalás Kútfői, Bp. 1900. 311.

[11] Rhé Gyula: Veszprém vármegye avar emlékei. Veszprém, 1924. 25—26.

[12] Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927. 15—18.

[13] Rhé Gyula: A veszprémi székesegyház régi kövei. Arch. Ert. 1928. XLII. 231—234.

jának vizsgálatánál.[14] Szerinte, ha ezek az emlékek egy honfoglalás előtti templom maradványaiból származnak, lehetetlenség a perzsa-szaracén-stílust Magyarországon a magyarság nélkül elképzelni. A kőanyag másneműsége valóban arra mutat, hogy más, de a bazilikánál későbbi alapítású templom maradványaival van dolgunk.

Az egész kérdés összegezését Ferdinandy Mihály adja.[15] Kimutatja a honfoglaláskori iparművészeti anyag továbbélését a kereszténység első századaiban, majd revízió alá veszi Divald véleményét, de kétségtelennek tartja, hogy a szekszárdi, veszprémi és pilisszentkereszti palmettás díszű kőtöredékek szoros kapcsolatban állanak a honfoglaló magyarság fémművességével. Ferdinandy Mihály tanulmánya a kérdés első módszeres összefoglalására tett kísérletet, kár, hogy arra szentelt több teret, aminek bizonyítása szükségtelenebb volt, míg a díszítő elemek továbbélésével aránylag röviden foglalkozik.

Akik a kérdéssel csak futólag foglalkoztak, általában elfogadták Divald véleményét,[16] csupán Krompecher László szállt szembe az eddigi hipotézisekkel az emlékek stílusát figyelembe sem véve, a XIII. század végére helyezte őket indokolatlanul. (Krompecher tanulmányára a pilisszentkereszti kő kapcsán még visszatérünk.)[17]

Látható, hogy a veszprémi emlékek előkerülésüktől fogva élénken foglalkoztatják a kutatást. Elég szépszámú elmélet magyarázza keletkezésüket, korban pedig a IX—XIII. századig igyekeztek elhelyezni. Vizsgáljuk meg a rendelkezésünkre álló adatokat és hipotéziseket. Két kiindulópontunk lehet csak az 1907—8. évi restaurálás eredményei és a kődíszítmények stílusa.

Az 1907—8-as években lefolyt restaurálásról tudomásunk szerint pontos munkanapló nincsen, csupán Ádám Iván tanulmányát használhatjuk. Ez a később könyvalakban megjelent cikk-sorozat elsőízben a Veszprémi Hírlapban látott napvilágot, kisebb tárcacikkek formájában és ha nem is pótolja egy restaurálási napló hiányát, adatait „a limine" nem utasíthatjuk el, mindaddig, míg ellentmondásokba nem keveredik, helyesnek kell elfogadnunk. Sajnos éppen a legfontosabb kérdésekben mutatkozik súlyos ellentmondás. Vegyük mégegyszer sorra a kövek előkerülési helyét.

Az első darabnak semmi összefüggése a bazilikával nincs, a mellette elterülő téren került elő. A másik három párkánykő közül kettő, gótikus részletekkel együtt az északi tám aljából, illetve tetejéről, a harmadik a kereszthajó déli oldalán, szintén a csúcsíves

[14] Tóth, Zoltán: id. m. Bp. 1930. 61.

[15] Ferdinandy Mihály: id. m. Bp. 1934. 45—51.

[16] Hekler Antal: A magyar művészet története. Bp. 1934. 13. Horváth Henrik: Budai kőfaragók. Bp. 1935. 83. Horváth Henrik: A magyar szobrászat kezdetei. Bp. 1936. 17.

[17] Krompecher László: A középkori magyar kőfaragó iskola nyomában. Magyar Művészet, 1936. 3. sz. V. ö. Dercsényi Dezső: Megjegyzések Krompecher cikkére. Magyar Művészet, 1936. 5. sz.

részletekkel együtt került elő. Mind a négy darabot tehát akkor építették be, mikor már a gótikus részleteket is kicserélték, egy későbbi (talán az 1723-as) restaurálászkor. Marad az oszlopfő, melyet 1907 június 8-án találtak. Ennek az oszlopfőnek megtalálását különböző módon mondja el Ádám Iván. Elsőízben azt írja, hogy a kereszthajó alapfalában találták,[18] másodszor pedig, amikor visszatér az oszlopfej ismertetésére,[19] már az új kereszthajó fundamentumában, majd pedig a régi bazilika alapfalában jelöli meg az oszlopfő megtalálási helyét.[20]

Ádám Iván megállapításait erre a pontra nézve nem fogadhatjuk el. Leírásaiból és a leletekből egyáltalában nem tűnik ki teljes határozottsággal, hogy a kereszthajó már megvolt az első Szent Istváni bazilikában, bár ezt ő sokszor hangsúlyozza. Ha figyelembe vesszük, hogy első bazilikáink mind kereszthajó nélküliek, hogy a veszprémi bazilikát annyiszor átépítették, hogy a kereszthajó létezésére Ádám Iván oly kevéssé meggyőző adatokat produkál, arra kell gondolnunk, a kereszthajó egy későbbi átépítéskor került a templom testébe. A kérdést véglegesen eldönteni, mindaddig, míg egy tudományos eszközökkel folytatott ásatás újra meg nem vizsgálja az alapfalakat, elméleti eszközökkel nem lehet. Viszont nem kell külön hangsúlyozni, hogy az itt tárgyalt faragványok problémájának megoldásánál ennek a kérdésnek döntő fontossága van. Épen ezért nem vehetjük figyelembe Ádám Iván egymással ellentétes megállapításai közül épen azt, mely a stiláris tényekkel is ellenkezik. Véleményünk szerint az oszlopfő szintén egy későbbi átépítéskor került a kereszthajó alapfalába és így nem nyujt korhatározó adatot megtalálási helye.

A fentiekből kitűnik, hogy Ádám Iván elmélete a Szent Istváni bazilika előtt fennálló szláv templomról a restaurálási adatok szigorú kritikájának fénye mellett épenúgy nem állja meg a helyét, mint ahogy az általa felhozott történeti adatok tévedésen alapultak. (V. ö. 10. sz. jegyzet.) Nézzük, szerencsésebbek vagyunk-e Rhé Gyula már ismertetett elméletével. Ő szintén egy mille előtti szláv templomra gondol, azonban ezt az építményt nem tartja szükségszerűen a régi bazilika helyén állottnak, hanem a bazilikát övező négy kápolna egyikében véli felismerni az első templomot. Ezzel a változtatással szerencsésen elkerülte azokat az ellentmondásokat, melyeket Ádám Iván elmélete és a restaurálás adatai között fentebb kimutattunk, viszont ugyanakkor elesik minden bizonyító érvtől, mely azt igazolná, hogy a feltételezett templom *hamarabb* épült, mint az első Szent István korabeli bazilika. Hipotézisének sorsát azonban a stiláris kérdések döntik el. Vizsgáljuk most ebből a szempontból a kérdést.

[18] Ádám Iván: id. m. 78.
[19] Ádám Iván: id. m. 92.
[20] Ádám Iván: id. m. 94.

Rhé Gyula a párkányok jellegzetes palmettás díszét textiliák közvetítésével keletről származtatja, nem veszi figyelembe azonban azt a körülményt, hogy a magyarság előtt hazánkban itt élő népek iparművészeti hagyatékában egyetlen hasonló motívumot sem tudunk felmutatni; hogy a honfoglaló magyarság művészi hagyatékával összevetve a motívumokat, számtalan esetben ki tudjuk mutatni tarsoly-lemezeken, kardvereteken és más hasonló használati tárgyakon. Ma már el tudják választani és jól ismerik az avarság, valamint a pannoniai szlávság művészi hagyatékát. Nincs ezek között egy emlék sem, amelyen ki lehetne mutatni a veszprémi palmetták jellegzetes és élesmetszésű motívumát. Ez a motívum a magyarsággal együtt jött be hazánkba és amint erre már Tóth Zoltán oly határozottan rámutatott, a magyarság nélkül ezt a post-szasszanida-stílust a Duna medencében elképzelni nem lehet. Amint tehát Ádám Iván elméletét a történelmi és a restaurálási adatok, Rhé Gyula hipotézisét a stíluskritika dönti meg és sem az egyik, sem a másik módszerrel nem igazolhatni, hogy az emlékek egy 1000 év előtti szláv templomból származnának.

A veszprémi emlékek nagy száma, valamint a velük foglalkozó kiterjedt irodalom indokolttá teszi, hogy ily sokat foglalkozunk velük. Míg Veszprémbe egyszerre öt emlék is kapcsolható e stíluskörbe, másutt csak elszórva egy-egy darab merült fel. Vizsgáljuk most az egyedülálló emlékeket.

Stílus szempontjából legközelebb a veszprémi kövekhez a pilisszentkereszti pálos apátság romjaiból előkerült párkány (?) töredék áll, melyet ma a Történeti Múzeum őriz. (9. kép.) Az emléket Gerecze Péter találta 1913 november 2—28 között Pilisszentkereszten a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából folytatott ásatáskor.[21] Nem az ásatás területén került elő, hanem az erdészlak istállójának küszöbeként volt felhasználva. Fontos azonban, hogy a romok padlószintje alatt egészen másirányú és rendeltetésű falmaradványokat talált Gerecze, vagyis az általa ciszterci templom romjainak tartott falak alatt korábbi építmény falaira bukkant. Ezzel az építménnyel hozza kapcsolatba a palmettás díszű párkánytöredéket Krompecher László[22] azóta kimutatta, hogy a rom nem ciszterci, hanem pálos templom romja és azzal a tévedéssel, hogy a párkányrészletet is a pálos romhoz tartozónak vélte, 1280 körül datálta a pálos templom és a faragványos emlék készülésének idejét.[23] Tévedése nyilvánvaló. Állítása ellen szól elsősorban a faragvány stílusa, mely a XI. századra mutat. De megcáfolja állítását az a

[21] Gerecze Péter jelentése 1074/1913. sz. alatt a Műemlékek Országos Bizottságának irattárában.

[22] Krompecher László: A pilisi ciszterci apátság és a Szentkeresztnek szentelt pilisi pálos kolostor építészeti maradványai. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1928. 49—50. sz. 329—333. (Különnyomatban is.)

[23] Krompecher László: A középkori magyar kőfaragó iskola nyomában. Magyar Művészet, 1936. 3. sz.

körülmény is, hogy ott előkerült több XIII. századi emlék stílusától a párkánykő teljesen elüt. Mivel feltételezhető, hogy Pilisszentkereszten a pálos templom előtt más építmény is állott, fel lehet tételezni, hogy annak faragványos dísze volt ez a szépen faragott párkányrészlet.[24]

Ami pedig magát az emléket illeti, stílus, motívum, kőanyag szempontjából szorosan kapcsolódik a veszprémi emlékekhez. Még pedig leginkább ahhoz az emlékhez, amely a Gizella-kápolna előtti tér rendezésekor került elő.

Míg az eddig tárgyalt emlékek szinte kizárólag egy motívumot hordoztak, olyant, amely idegen és ismeretlen a nyugati román formavilágban, a következő emlék, mellyel e csoportba kívánunk sorozni, már több motívum keveredését mutatja. Gubitza Kálmán 1910-ben találta ezt a szép párkánykövet, amit itt sajnos csak rajzban mutathatunk be. Monostorszeg (Bács-Bodrog megye) mellett az ú. n. Sziga szigeten pálos monostor állott, romjainak alapfalából mosta ki a Duna az itt ismertetendő emléket. Történelmi adatok szólnak arról, hogy a pálosok előtt már állott a szigeten egy kis román templom, amit a tatárjárás elpusztított, majd építőanyagát a pálosok újra felhasználták.[25] (10. kép.)

Gubitza az emléket válkőnek tartja, de megemlíti, hogy párkányrészletként is felhasználást nyerhetett, ez utóbbi a valószínűbb, hiszen díszítése ív alakban hajlik a felső lapról az alsóra. A díszítmény alapja, három hármas szalagból font fonadék, melynek baloldalán egy síma kis kereszt, tőle jobbra akanthuslevelek emelkednek ki. A baloldali levéltől felfelé, háromgerezdes szőlőfürt, lefelé szőlőlevél hajlik. A szőlőt madár csipkedi. Az akanthuslevelek csúcsai visszahajlanak s egy szarvszerű levelet fognak át. Két ilyen levél találkozását három szalag köti át, melyből az előbbi emlékeken már oly jól ismert palmetta emelkedik ki. A kő anyaga mészkő, három darabba törve őrizték a zombori múzeumban.[26]

Eltekintve attól, hogy másodlagos felhasználásba került elő, a szalagfonadék, valamint a társdarabok díszítménye (különösen egy felkantározott ló) a XI. század közepére, az aracsi kő körébe utalja a párkánykövet. A motívum három ismert motívum keveredéséből állt elő. Az Olaszországban kialakult, Dalmácián át közvetített szalagfonadék, a szőlőt csipkedő madárnak bizancias motívuma, keveredik itt e két művészetben ismeretlen palmettás díszítménnyel.

Az eddig ismertetett motívumnak egy későbbi, provincializáló-

[24] Dercsényi Dezső: Megjegyzések Krompecher cikkére. Magyar Művészet, 1936. 5. sz.

[25] Gubitza Kálmán: A bodrogszigeti pálos monostor építészeti emlékei. Arch. Ért. 1916. XXXVI. 56—63.

[26] Gubitza Kálmán: Id. m. 59—60. Sajnos ez a szép emlék másik három társával együtt a zombori múzeumban volt a háború előtt. Jelenlegi őrzési helye ismeretlen, a zombori múzeum megszűnt. Fotografiát szerezni egyelőre erről a fontos emlékről nem lehetett.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

dott változata az a kis töredék, amelyet a Székesfehérvári Múzeum őriz 1232. sz. alatt. Csak két levél maradt épen, azonban ez is elégséges, annak a megállapítására, hogy a veszprémi köveken még oly határozott élességgel megjelenő palmettának egy elpuhultabb változatával van dolgunk.[27] (11. kép.)

Tudomásunk szerint publikálatlan az az emlék, amit jelenleg az esztergomi bazilika ú. n. mintatermében őriznek. (12. kép.) Egy 110 cm hosszú, 55 cm magas és 45 cm széles, tömör szürkés mészkőtömb, melynek három oldalán (az egyik hossz- és a két rövidebb oldalon) van díszítve. Alul, felül széles pánt kereteli a követ, mely rongált állapota ellenére is teljesnek mondható. Főnézetét négy csavaros oszop tagolja, melyek közül a jobbról első elnagyolt oszlopfejjel, a többi pedig minden átmenet nélkül kapcsolódik a keretbe. A csavaros oszlopoktól jobbra és balra négyágú palmetták nőnek ki, úgyhogy a sarkokon álló oszlopokból egy-egy palmettasor már az oldallapokat díszíti. Az alsó és felső kerettel érintkező palmetták elsatnyultak, három levelük van csak kidolgozva, míg a negyediket alig hogy jelezi a kőfaragó. Ez arra mutat, hogy a főmotívumot akkor kapjuk meg, ha egy-egy palmettacsokrot a középen metszünk és az így nyert egymásfelé hajló palmetták alkották az eredeti motívumot, amiből a művész kiindult.

Homályos az emlék rendeltetése. Negyedik oldala durván elnagyoltan van faragva, rajta díszítésnek nyoma sincs. Pillérfőnek gondolná elsőízben az ember, de ez ellen szól a kő mérete és súlya. Ugyanez az akadálya, hogy ambótöredéknek tartsuk. Aránylag kis magassága akadályoz bennünket abban, hogy oltárkőnek véljük, ami ellen az is szól, hogy semmiféle helyét az ereklyének, a kövön nem látni. Végeredményben azonban ez a legposszibilisabb elképzelés, mert a kő könnyen állhatott egy magasabb posztamensen, valamint az is feltételezhető, hogy föléje egy finomabb anyagból készült oltárlap került és itt nyert elhelyezést az ereklye is.

Ami az emlék díszítését illeti, nem áll rendelkezésünkre olyan közeli analógia, mint a veszprémi köveknél. Annyi bizonyos, hogy a motívum nem a nyugati román formakincséből került át, hanem a kidolgozást figyelembevéve, szintén fémműves eredetűnek látszik. Az egyetlen kidolgozott oszlopfő, valamint az első palmettasor kiindulási pontjainak szalaggal való átkötése arra mutat, hogy a kőfaragó szabadon változtatott mintáján, nem ragaszkodott előképéhez oly szorosan. Míg a palmettadísz teljesen nomád fémművesízlés szerint van kezelve, a csavart oszlopok viszont nyugati előképre látszanak utalni. De kétségtelen, hogy a kőfaragó az oszlopokat tisztán dekoratív szempontból fogta fel és az a körülmény, hogy minden különösebb átmenet nélkül kapcsolta be az alsó illetve felső keretbe a mintaképtől való függetlenedésre, valamint a nomád

[27] Marosi Arnold: Magyar Művészet, 192 . 419. és Székesfehérvári Szemle, I. évf. 7—9. sz. 15—16.

művészetre annyira jellemző végtelen mustra elvének konzekvens alkalmazására mutat.

Ha az emlék valóban esztergomi provenienciájú, úgy feltételezhetjük, hogy a legelső esztergomi templomból a Szent István protomartir templomból származik. Erről a templomról egy 1397-ik évi canonica visitatio azt állítja, hogy még Géza fejedelem alapította,[28] ami tekintetbe véve Szent István esztergomi megkeresztelését, valamint a különben indokolatlan keresztény nevét; nem tartozik az elfogadhatatlan magyarázatok sorába.

Az esztergomi emlékkel lezártnak tekinthetjük egyelőre e csoportot. Meggyőződésünk azonban, hogy mennyiségileg egyáltalában nem merítettük ki, sok emléke lappang még a korai Árpádkori művészet izgalmasan érdekes korszakának. Akár az emlékanyag rendszeres átvizsgálása, akár pedig az újra megindult ásatási munka, újabb darabokat hozhat felszínre, bővítve, esetleg megoldva e csoport anyagát és problématikáját.[29]

II.

Az eddig felsorolt kilenc emlék megvizsgálása után egy konklúziót levonhatunk: motívumuk és stílusuk összekapcsolja őket, de el is választja a XI. századi magyar emlékanyagtól. Mielőtt azonban megvizsgálnánk a keletkezésükkel foglalkozó emléleteket, valamint összevetnénk a honfoglaló magyarság művészi kultúrájának emlékeivel, meg kell vizsgálnunk abból a szempontból is e csoportot, vajjon nem magyarázható-e kielégítő módon a reánk hatást gyakorló román művészet formakincséből ennek a motívumnak hazánkban való elterjedésse.

Ezt az ellenvetést Péter András fogalmazta meg leghatározottabban, mondván, hogy az „ősi formák csak bizonyos használati tárgyakon nyertek alkalmazást" és hogy a kőornamentikában kimutatható népvándorláskori motivumokat tartalmazó „új stílusok már „készen", az ázsiai ornamentális elemek birtokában, kerültek Magyarországra."[30] Vitába szállni ezzel a feltevéssel nem könnyű feladat. Könnyű lenne a fent elhangzott tételt bizonyítani, ha lenne

[28] V. ö. Mon. eccl. Strigon. I. 30—31., valamint Rupp. I. 6—7. Sinka István: Esztergom Árpádkori fő- és székváros. Esztergom Évlapjai. 1936. 1—2. sz. 3.

[29] Gerecze Péter a dunavecsei ásatásokról írva, (Arch. Ért. XXX. 1910. 102.) beszámol egy pillérfőről, mely Fehéregyház pusztának Templomdomb nevű magaslatán került elő egy tanya kertjében. „Egy sarokpillér fejezet része, melynek két oldalát hármas szalaggal átkötött kétfelé hajló pálmalevél díszíti. Ez a motívum leghatározottabb formában azon a veszprémi székesegyházból fennmaradt töredéken látható, mely a Gizella-kápolna melletti kanonoki ház kertjében egy ülőpad lába gyanánt szolgál." A leírás erősen amellett szól, hogy a csoporthoz hasonló stílusú darab került elő itt is, de fájdalom, mindeddig nem sikerült nyomára junnk ennek az emléknek és így részletes megtárgyalását is későbbre kell halasztanunk.

[30] Péter András: A magyar művészet története. Bp. 1930 17.

egyáltalában bizonyíték. Mig nekünk, akik az ellenkezőjét, tehát egy negativumot akarunk bizonyítani, nem áll más módunkban, mint röviden végigvizsgálni velünk a XI. században művészi kapcsolatba lévő területek emlékanyagát. A XI. században reánk elsősorban Észak-Olaszország (Lombardia) művészete hat. Indokolt ez családi, gazdasági, földrajzi kapcsolatainknál fogva. Az a motivum azonban, ami oly konzekvensen jelentkezik a fenti csoport emlékein, ismeretlen ebben a formában az olasz művészetben. Ugyanez áll az olasz hatást felénk közvetítő dalmát művészetre. Délnémet- (bajor) ország művészi kapcsolatai mindezideig nincsenek kellőképen tisztázva hazánkkal. Mivel azonban a XI. században ott is olasz befolyással kell számolnunk, az eddig ismert anyag vizsgálata ott is negatív maradt. Hasonlóképen nem vezet eredményre, ha a bizánci művészet emlékanyagát vetjük össze csoportunkkal. Mégis itt találni a legközelebbi analogiákat, azonban ez a körülmény csupán azonos kiinduló pontra mutat, ami érthető, hiszen a motivum bizánci fémművességből került a honfoglaláskori fémművességbe.

A dolog természetéből folyik azonban, hogy nem mondhatunk oly határozottan nemet, mint az ellenkezőjét állíthatnánk és bizonyíthatnánk. A kutatás mai állapotában azonban annyit le kell szögezni, hogy nem ismeretesek a román művészet formakincsében olyan emlékek, amelyekből a magyar emlékanyagnak ezt a különálló részét kielégíthető módon származtatni lehet. De hiszen sokkal mélyebb kapcsolatokkal állunk itt szemben, sem hogy azt egyszerű külföldi hatással megmagyarázhatni lehetne. Amíg azonban szépszámú elmélet áll rendelkezésünkre, mely e kérdést tárgyalja, ezt az oldalát a problémának, nem vizsgálták meg, bár módszertani szempontból szükséges. De lássuk a hipotéziseket.

Egyik részükkel a veszprémi emlékek kapcsán már foglalkoztunk. Ha bizonyítékaink alapján nem is tarthatjuk elfogadhatónak Ádám Iván hipotézisét, Rhé Gyula szláv templom elméletére vissza kell térnünk. Vajjon nem származhatnak-e ezek az emlékek azokból a szláv templomokból, melyeknek létezéséről krónikás adatok szólnak?

A „Conversio Bagoariorum", valamint több oklevél[31] felsorol sok olyan helynevet, amelyeken Pannoniában közvetlenül a honfoglalás előtt templomokat szentelnek fel. A hiba ott van, hogy ezeket a helyneveket, kettő kivételével, mind máig nem sikerült azonosítani dunántúli helynevekkel. Quinque basilicae és Mosaburg az a két név (az egyik Pécs a másik Zalavár), amiket vitathatóan ugyan, de identifikálni lehet. Pécsen mindmáig egyetlen olyan emlék sem merült fel, ami konkretizálni tudná az adatot emlékanyagra is. Más a helyzet Zalaváron, itt a kutatás készpénznek vette az

[31] A Magyar Honfoglalás Kútfői. Bp. 1900. 311. Ebből a szempontból a Pilgrim-féle hamis oklevélnek is van bizonyító ereje a saját korára.

1019-ik évi oklevelet, amely szerint Szent István Szent Adorján tiszteletére templomot emelt Zalaváron. Az oklevélről már Karácsonyi kimutatta, hogy XIV. századi hamisítvány[32] és a műtörténeti kutatás sem fogadhat el többet mint azt ténynek, hogy a hamisítás idején Szent Adorján bazilika állt Zalaváron. Bár a hamisítás kétségtelenül anyagi indokból készült és így egyes tényeket még helyesen állapíthatott meg, valamint a tituláris szent nevének fennmaradását a véletlen számlájára írni nem lehet, de épen úgy nem lehet ehhez a tényhez messzebbmenő következtetéseket fűzni. Zalaváron fennmaradt emlékek azonban nem igazolják a krónika adatait Az a pompás szalagfonatos friz, amit ma a zalaapáti-i bencés apátság könyvtárában őriznek stílusban szorosan kapcsolódik a dalmát emlékekhez, valamint azoknak is kiindulópontjához az Aquileia-i maradványokhoz. Ez a stiláris kapcsolat annál is inkább feltűnő, mert a krónika pontosan megmondja, hogy Salzburgból jött művészek festették és díszítették a Privina-féle bazilikát.

Vannak tehát írásos adataink, amiket nem lehet nyugodtan emlékekre konkretizálni, pedig a kettőnek kongruenciája elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a kutatásnak biztos kiinduló pontja legyen. A honfoglalás előtti templomok kérdése jól tudjuk ezzel még nincs lezárva, de ma sem az írott, sem az emlékszerű kútfők nem teszik lehetővé, hogy módszeres kutatás kiinduló pontjai lehessenek Éppen így lehetetlen az is, hogy az emlékanyag egy csoportját hozzákapcsoljuk azokhoz a szláv templomokhoz, amelyeknek, azon a helyeken való létezését, művészi anyagát sem nem ismerjük, sem bizonyítani nem tudjuk Végül eldönti ezt a kérdést az a körülmény, hogy emlékanyagunknak ez a különálló csoportjának stílusa közeli rokonságot mutat a honfoglaló magyarság iparművészeti hagyatékával. Ezen a ponton már Tóth Zoltán és Ferdinandy Mihály elméletével kell foglalkoznunk.

Tóth Zoltán az u. n. Nagy Károly-kard keletkezését vizsgálva tér ki egy-két kőemlék rövid vizsgálatára és arra a megállapításra jut, hogy a perzsa-szaracén stílusban dolgozó műgyakorlat nyomai Magyarországon még a XI—XII. században is megállapíthatók. Mivel ezek a kőfaragványok nem lehettek importált dolgok, fel kell tételezni, hogy keleten iskolázott kézművesek, kik ezeket a faragványokat készítették, esetleg ötvösök is voltak. Ezen az alapon, t. i. a kőemlékek stílusának és motivumának a Nagy Károly-karddal való összefüggése alapján, Tóth Zoltán a kardot magyarországi készítménynek tartja, amit készülésének kései időpontja is alátámaszt. Tóth Zoltán tehát egy bevándorolt chazár kézműves csoportra gondol, akik a kereszténység felvétele után is folytatják működésüket

[32] Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 107—133. Valamint Szentpétery Imre: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923—27. 7—8. sz.

s akik nemcsak fémművességgel, hanem kőfaragással is foglalkoztak. Ferdinandy Mihály más úton keresi a megoldást és a faépítészet közvetítésére gondol. Mindkét elméletnek a mi szempontunkból az a hibája, hogy adatokkal sem az egyiket, sem a másikat nem lehet alátámasztani kellőképen. Tóth Zoltán hipotezisével kapcsolatban nem tudjuk elhallgatni azt az ellenvetésünket, hogy a fennmaradt emlékanyag biztoskezű kőfaragókra enged következtetni, hogy olyan művészekre gondolni, akik előtte nem dolgoztak ezzel az anyaggal, nehezen lehet. Ferdinady Mihály valószínűleg el akarta kerülni a fémművesség és kőplasztika közvetlen összekapcsolása lehetőségének felvetését. Az az archeológus iskola, mely Hampel József nyomdokain nőtt fel, ugyanis erélyesen tagadta és tagadja e lehetőséget. Maga Hampel József is kitér erre a kérdésre a longobard szalagfonadék kérdésének tárgyalásakor és arra a megállapításra jut, hogy minden korban az architekturából, illetve a vele kapcsolatos szobrászatból indulnak ki az impulzusok minden egyéb iparművészeti gyakorlatra. Lombardiában is a monumentális művészeti ágban történt meg az átalakulás és a kőfaragók mustrái termékenyítették az ötvösséget és nem pedig az utóbbi a szobrászatot.[33] Hampelnek ez a véleménye uralkodóvá lett e kérdéssel foglalkodó archeologusok körében. Az a körülmény azonban elkerülte a kutatók figyelmét, hogy ő maga módosította feltevését a müncheni mohamedán kiállítással kapcsolatban.[34] A kiállításról írva, svédországi szasszanida ízlésű emlékeket ismertet. De míg nálunk a szasszanida ízlést csak a harmadik, negyedik nemzedékig tudjuk levezetni — írja Hampel — Svédországban a hatása alighanem erősebb volt. Két kőemléken, két keresztelő kúton, szasszanida jellegű díszítmény, mégpedig palmetta dísz ismétlődik. „Látnivaló, hogy a svéd emlékszerű szobrászat befogadott ily jellemző keleti motivumokat, mire hazánkban nem találni példát." E tanulmánynak épen az a célja, hogy bebizonyítsa: a XI. században Magyarországon is továbbél egy olyan műgyakorlat, mely nem nyugati, hanem keleti, szasszanida motivumot használ. Hampel véleményére támaszkodó ellenvetéseket, az ő állításaival lehet megcáfolni. Ezek után megpróbálkozunk a tényekre és a stílus útmutatására támaszkodva a kérdés megoldásával.

Mindenekelőtt megpróbáljuk időrendbe szedni az itt ismertetett emlékeket. Legelső helyre az esztergomi oltárkövet kell állítani. Semmi bizonyosat nem tudunk arról az építményről, melyből származik Esztergom mindkét temploma a szent István protomartir és a szent Adalbert bazilika legkésőbb szent István halála előtt készült. Sajnos, csak feltételezhetjük, hogy ezekhez tartozott. Az em-

[33] Hampel József: Régibb középkor emlékei Magyarországon. II. 297—98.

[34] Hampel József: Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon. Arch Ért. XXXI. 1911. 63—64.

lék stílusa ezt a feltevést alátámasztja, tehát keletkezését nyugodtan tehetjük 1038 előttre. Hasonlóan bizonytalan a helyzet a korban rögtön utána következő veszprémi köveknél. Legkorábbinak látszik az oszlopfő, de a párkánykövek stílusát sem lehet az első bazilika puritán oszlopfőivel összhangba hozni. Az a körülmény, hogy a veszprémi alapítólevél egyik különös kifejezése arról rendelkezik, hogy a szent Mihály bazilika alárendeli a helység összes egyházi épületeit,[35] lehetővé teszi egy a bazilikával egyidős, de tőle független templom, vagy kápolna feltételezését, melyekhez ezek az emlékek is tartoztak. Hasonlóképen semmi bizonyosat nem tudunk a pilisszentkereszti első építmény koráról, de itt a kormeghatározást a veszprémi kövekkel tartott erős stílusrokonság kell hogy megadja. Ismét legkésőbb szent István halálára konkretizálhatjuk a székesfehérvári töredéket, amennyiben az a bazilikához tartozott. A XI. század közepének első éveire mutat a bodrogszigeti párkánytöredék. Ezt a meghatározást leginkább az emléken lévő szalagfonadék, valamint a többi előkerült faragványnak az Aracsi-kővel való szoros rokonsága indokolja. Amellett figyelembe kell venni azt is, hogy a kövön már több motivum is megjelenik, köztük olyan, mely nyugati származású. Az okleveles adatok csupán azt igazolják, hogy a pálos templom, melynek alapfalából kikerült az emlék, 1282-ben már fennállott. A fejlődés utolsó állomását mutatja a szekszárdi válkő. Nemcsak a tiszta nyugati forma, melyen a diszítmény megjelenik, de a két rövidebb oldalon jelentkező lombardízlésű szalagfonat, valamint a közöket kitöltő palmetta, már a XI. század második felére mutatnak. A fejlődésnek időben következő etapját a somogyvári friztöredék jelzi (1095 előtt), ahol már a lombardstílusú szalagfonat teljes kifejlődését láthatjuk.[36] A szekszárdi válkő stílusából, a korabeli emlékekkel való összevetés kapcsán kimutatható időpont egyezik az apátság alapítási, illetve I. Béla eltemetésének időpontjával (1061—1063.).

A kronológia vizsgálata tehát arra mutat, hogy a X. sz. végétől, vagy a XI. század elejétől a század hatvanas évéig, kísérhetjük végig a motivum kifejlődését és elterjedését. Ennek a háromnegyedszázados fejlődésnek kiindulópontját az esztergomi, végpontját pedig a szekszárdi emlék alkotja.

Az itt felsorolt emlékek stílusa vitathatatlan, hogy a honfoglaláskori iparművészeti emlékekkel tartja a legszorosabb rokonságot. Az a palmetta dísz, ami oly jellegzetesen jelenik meg emlékeinken, megtalálható úgyszólván teljesen a honfoglaláskori tarsolylemezeken, (tarcali, eperjeskei, főképen a galgóci és szolyvai

[35] V. ö. a Veszprémi püspökség alapító oklevelét. Fejér Cod. Dip. I. 208. Hazai okmánytár, VI. 1—2. Karácsonyi: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1898. Szentpéteri szerint az oklevél keltezése 1002-re tehető. Szentpéteri I.: Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923—27.

[36] Dercsényi Dezső: A somogyvári szent Egyed apátság maradványai. Bp. 1934. 26—27. l. (14. kép.)

lemezeken), de előfordul azonos formában a Beregszászon talált czüst sisakcsúcs (?) díszítményein, kardvereteken (az u. n. Nagy Károly-kard, a tarcali kardveretek) nem oly határozott és tiszta formában, de nagyszámban előfordul övdíszítményeken, szíjvégeken. Anyag szempontjából a fémművesség által használt anyagok mellett megjelenik csontanyagokon, minden bizonnyal meg volt fafaragványokon is. Ennek a motivumnak származását, lebédiai felvirágzását, majd az új hazában történő elhalását az archeológiai kutatás már többször kimutatta. Annyi bizonyos, hogy a X. században, ha csökkentett mértékben is, de még él ez a kultura, lassú pusztulását a kereszténység intézményesítése csak sietette, de nem okozta.

A kereszténység felvételét, mint éles cezurát, felfogni nem lehet. Az átmenet semmiesetre sem történhetett meg egyik napról a másikra; az ősi formakincs és motivumkultura kétségtelenül tovább él esetleg mélyebb népi rétegekbe szálva és csak a XI. század vége felé tűnik el nagy részben.[37] Ez a stílus, ha lehet ezt a kifejezést használni, élő és hatóképes a X. század utolsó éveiben, amikor az új hittel járó új művészi feladatok merülnek fel. A közvetlen hatás lehetősége tehát fennáll, ha nem is bizonyítható, de számolni kell vele.[38] Függetlenül azonban az átmenet problémáitól, amit ma végérvényesen eldönteni nem lehet; egy konkluziót le lehet vonnunk. A honfoglaláskori művészeti kultura tovább él a XI. században és helyet kap a meginduló és nyugathoz kapcsolódó új műgyakorlat formakincsébe. A magyar művészet történetének tehát olyan kérdéséhez érkeztünk, melyhez hasonlót alig mutat fel a későbbi fejlődés.

Két nagy forrásból táplálkozik az a művészet, melyet román névvel illet a történetírás. A tovább élő és mindig újabb és újabb lendületet kapó antik hagyomány, felfrissítve a nomád népek friss művészetével. Egy ilyen kis forrás, mely később beletorkollik a magyarországi román művészet nyugatról kiinduló folyamába az a csoport, melyet itt ismertettünk. Az importált művészet mellett ott él az ősi, él elsősorban eredeti megjelenési formájában, de párhuzamosan helyet kap az idegen mellett a templomok díszítésében is. Olyan együttélés ez, melyre a szellemi élet más területén számos

[37] A díszítő motívumoknak az alsóbb, népi rétegekbe való leszállására jellemző, hogy Viski Károly a porszaruk (lőportartó szaruk) díszítése között bronzkori, népvándorláskori motívumokat ismert fel. Sőt az egyik porszaru díszítményét jogosan hozza kapcsolatba a honfoglaláskori fémművesség palmetta díszével. V. ö. Magyarság néprajza, II. Díszítő művészet. Bp. 1934. 295. oldal, 926. kép.

[38] Gondolunk elsősorban az esztergomi oltárkőre, melynek motívuma a palmetta-dísznek felnagyított rajzát mutatja, valamint technikájára, ami élesen metszet és határozottan faragott jellegével közel áll a fémművességhez. De ugyanez áll a többi emlékre is. A veszprémi, pilisszentkereszti, szekszárdi palmetták éles és határozott vonalvezetése, a vonalak merevsége, a kötés fölött visszahajló levelek kezelése sokkal inkább utal fém- vagy fatechnikára, mint pl. textiliás előképekre.

példával találkozunk. A két istennek áldozó Géza fejedelem példája mellett „szent István korában egymás mellett, de sok ponton érintkezve, sőt egymásbaékelődve két különböző eredetű és természetű társadalmi és gazdasági szervezet, két jog élt és működött hazánkban" — írja Hóman Bálint. A szellemi és társadalmi életnek ugyanezen kettőségét véljük felismerni a XI. századi művészeten is.

III.

Az Árpád-kori magyar művészetet ahogy nem lehet megérteni a külföldi kapcsolatok nélkül, ép oly hiba volna egész fejlődését külföldi hatásokkal magyarázni. Ez a ma még kellőképen nem értékelt és nem ismert korszak telve van problémákkal, meglepetésekkel, ismeretlen értékekkel. Csak nemrég mutatott rá Horváth Henrik a XII. századközepi antik ujjáéledésre, ami pannoniai, tehát helyi emlékekre vezethető vissza.[39] Ugyanilyen helyi fejlődés eredményének kell felismernünk az itt ismertetett csoportot.

A XI. század első felének feszültséggel telített világában, az ezredik évre várt világvég apokaliptikus félelmétől felszabadult emberiség friss erőkkel gazdagodott művészete fogadja a nyugat kapuját átlépő magyarságot. Kelet és nyugat metszőpontjában, keleti multtal és emlékekkel, keleti vérmérséklettel telített magyarság a nyugatot választja, de mielőtt lelkét fenntartás nélkül megnyithatná az új vallás új művészeti formáinak, utoljára kőbevési keleti fantáziájának emlékeit. A nyugat művészetét választja, de magával viszi keleti művészetének emlékeit. Befogadja a nyugati papság által hozott új művészetet, de megtermékenyíti keleti örökségével.

Ennek a folyamatnak csak egyik részét próbáltuk meg feltárni. Kétségtelen, hogy az ornamentális plasztika mellett a figurális szobrászatban is kimutathatók olyan elemek, melyeket nem a nyugati látásmód és formakezelés, hanem a nomád művészet számlájára lehet és kell írni.[40] Meggyőződésünk, hogy az emlékanyag rendszeres feldolgozása esetén mindkét csoport csak növekedhet, eddig még kellően nem ismert emlékekkel.

Végül ki kell térnünk e csoportra jellegzetes motivum és stílus további sorsára. Az emlékek sora, mai tudásunk szerint, a XI. század hatvanas éveiben megszakad. Az időpont összeesik a honfoglaláskori ízlés végső elhanyatlásával, a politikai helyzet oly mértékű konszolidálásával, ami egy részről a térítés végső befejezését,

[39] Horváth Henrik: Pannoniai-antik elemek tovább élése román épületplasztikában. Pécs. 1935. Pannonia könyvtár, 10. sz.

[40] Gondolunk elsősorban a Nemzeti Múzeumban lévő dömösi oszlopfőre, melynek ornamentális jellegű kezelésére szintén Horváth Henrik mutatott rá elsőnek. (A magyar szobrászat kezdetei. Bp. 1936. 17.) A Szent István megkövezése (?) néven ismert somogyvári domborműre, melynek ornamentális jellegű kezelési módjára már egyszer rámutattunk, (Id. m. 29.) amit pár értékes megfigyeléssel Ferdinandy Mihály is alátámasztott. (Id. m. 46.)

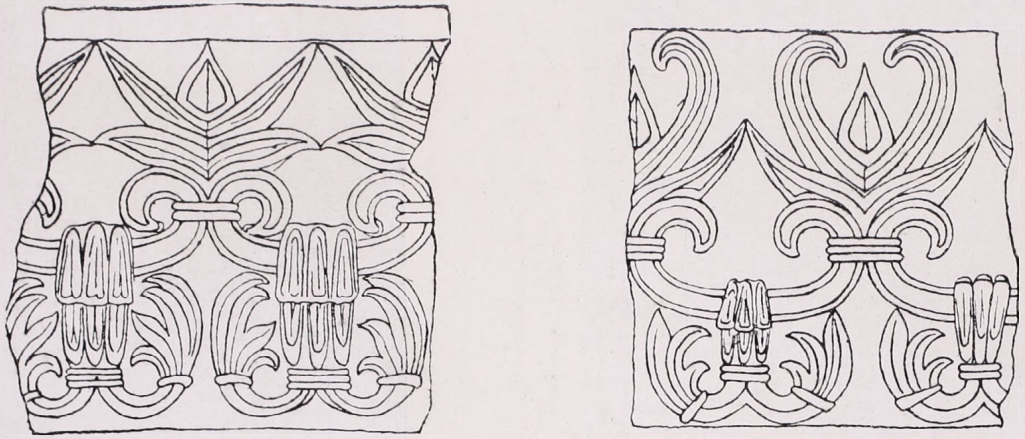

1—2. kép. A veszprémi párkánytöredékek díszítményének kiterített rajza. (Rhé Gyula után.)

Tolnavármegyei Múzeum

3. kép. Valkó Szekszárdról.

Fotó: MFI Petrás Veszprémvármegyei Múzeum

4. kép. Párkányfőredék a veszprémi bazilikából.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Fotó: MFI Petrás Veszprémvármegyei Múzeum

5. kép. Párkányftöredék a veszprémi bazilikából

Budapesti Történeti Múzeum

6. kép. Párkányftöredék a veszprémi bazilikából

Fotó: MFI Petrás Veszprémvármegyei Múzeum

7. kép. Párkánytöredék a veszprémi bazilikából

Fotó: MFI Petrás Veszprémvármegyei Múzeum

8. kép. Oszlopkő a veszprémi bazilikából

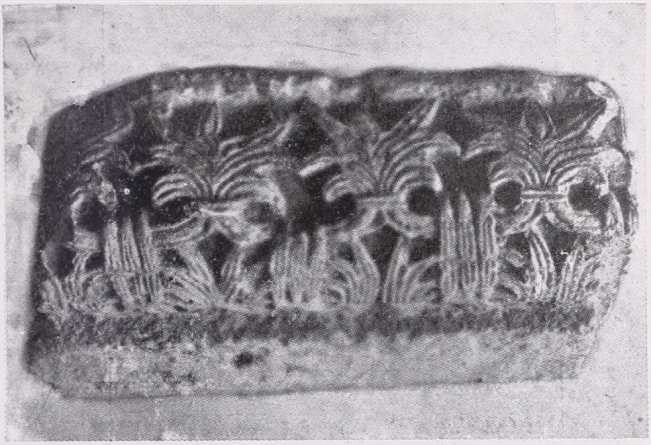

Budapest Történeti Múzeum

9. kép. Párkánytöredék (?) Pilisszentkeresztről

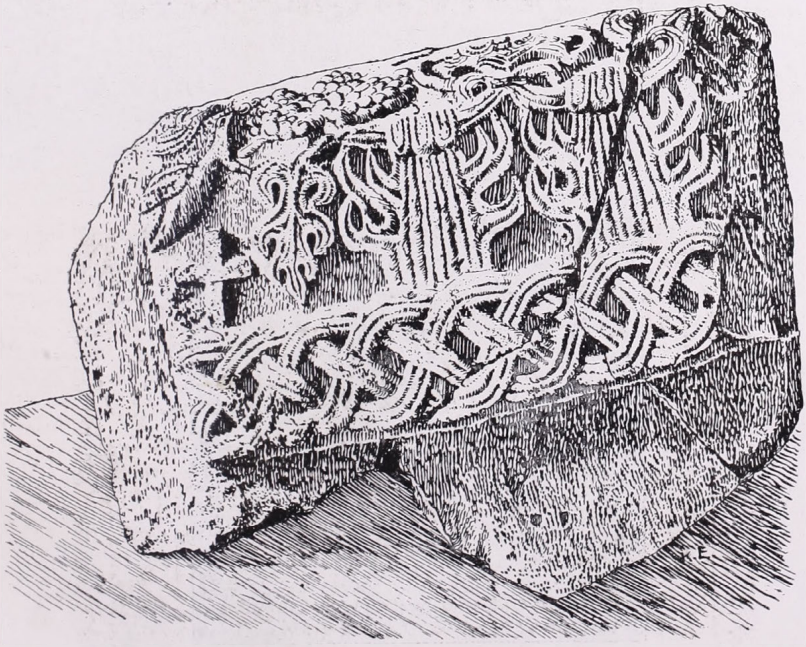

Gubitza Kálmán után

Zombori Múzeum

10. kép. Párkánytöredék (?) Bodrogmonostorszegről

Fotó: MFI Petrás *Székesfehérvári Múzeum*

11. kép. Kőfaragvány a székesfehérvári bazilikából

Esztergomi bazilika mintaterme

12. kép. Részlet az esztergomi oltárkőből (?)

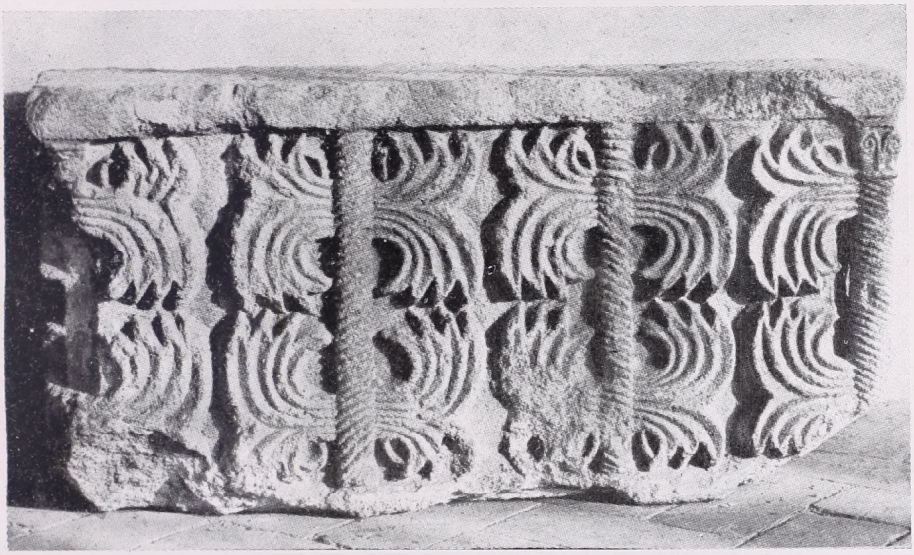

Fotó: MFI Petrás

Esztergomi bazilika mintaterme

13. kép. Oltárkő (?)

Budapesti Történeti Múzeum

14. kép. Friztöredék Somogyvárról

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

másrészt a külpolitikai kapcsolatok kiépítését tette lehetővé. Összeesik ez az időpont a lombard stílus kifejlődésével, expanzivitásának növekedésével. Az ősi formalátáson alapuló műgyakorlat helyét mindinkább elfoglalja az új stilus: a lombard stílus. Ennek elemei, már párhuzamosan, megjelennek hazánkban az első évtizedek építményein, befolyása az architektúrában az egész korszakra rányomja bélyegét. Jellegzetes diszítményei talán szintén népvándorláskori hagyományok továbbéléséből származnak, legalább is részben, melyek eredeti formájukban nem voltak ismeretlenek a nomád magyarság, még kevésbbé az itt talált néptöredék előtt. Aránylag gyors térhódítása a lombard művészetnek, valamint az a körülmény, hogy vezető szerepét, ha változott formában is, de a XIII. század elejéig megtartja, a magyarság nomádkulturájának reminiszcenciájára enged következtetni.

Dercsényi Dezső

Az építőmívesség növényföldrajzi adottságai a magyarok őshazájában*

Az építőmívesség célja a ház kialakítása. A házban játszódik le a család élete, születésétől a halálig. A ház az időjárásban és változásaiban rejlő dolgok, az eső, hó, fagy, szél ellen nyujt menedéket az embernek. A házon térben és időben, tájanként megmutatkozó sajátságok az emberi kultúra kialakulásának legjelentékenyebb együtthatói. Már csak azért is, mert az építőmívesség egyesíti magában a famegdolgozás, a gyékény- és sövényfonás, a nemezelőállítás, textilmívesség, a lősszel való elbánás s — nem egy vonatkozásban — a fémmívesség törzsi szellemi erőit.

A hideg éghajlat körzetében az ember mindenekelőtt valamilyen építőtevékenységre kényszerül, a rideg éghajlati viszonyokkal szemben: védekezésül. Azokból a kézmívességekből kénytelen kiindulni, melyek a hajléképítéshez szükséges anyagokat megszerzik s ezeket az anyagokat épületszerkezetekbe szervezik, a hideg éghajlathoz idomítják. Még pedig a rendelkezésre álló természeti adottságok keretében, azokkal az építőanyagokkal melyeket a természet, akár közvetlenül, akár közvetve ad. Mert a mai orosz síkságon a Dnjepertől az Altájig kő nincs. Csak a tellurikus anyagok mállott termékei közül lősz és agyag, a szerves anyagok közül fa, gyapjú, bőr, kender, nád és sás. A mai orosz síkság egykori népei, a települt és a nomád vándornépek, hajlékukat minden korban ezekből az anyagokból készítették. A települt népek ez anyagok közül azokat használhatták válogatás nélkül, melyeket a természet nekik közvetlenül nyujtott. A vándornépek, különleges gazdasági viszonyaik révén reájukkényszerített életmódjuk miatt, főleg állati anyagokból nyert építőanyagok igénybevételére kényszerülnek (nemez, bőr). Ezeket favázra feszítik. Így oly házat alakítottak, melyet vándorlásaikon, nyári és téli szállásuk között, magukkal vihettek, kocsira szerelhettek: a sátort.

A házak e primitív hajléktípusainak alakításában sokféle tényező működik közre. Ezekkel a monumentális építészet fejlődésével foglalkozó kutatómunkának is foglalkoznia kell. Az épité-

* Részlet szerzőnek „Az ősi magyar építőmívesség" c. befejezés alatt álló monografiájából.

szettörténet eddig csak az ú. n. monumentális építészet emlékeivel foglalkozott, anélkül hogy figyelembe vette volna, hogy a primitív hajléképítés, ha még oly igénytelen anyaggal és szerkezettel dolgozik is, minden monumentális építészet kezdete. Itt kezdődik minden az építészetben. Nemcsak az élők, hanem a holtak és az istenek hajléka, a sír- és templomépítészet is a primitív ház építéséből indult ki.

Azok az összetevők, melyek a ház kialakításában közreműködnek, két tényező mentén osztályozhatók: 1. A környezet, a táj életföldrajzi feltételeinek hatása jön szóba. Minden építés eredeti célja, az ember tűzhelyének, lakásának az időjárás ellen való védelme. S amint az időjárás évszakonként és vidékenként különbözik, úgy függ össze a ház, a növénytakaró, a talajalakulat és a táj változásaival: azaz az építőanyaggal.[1] 2. Az építőmester emberi sajátosságai jönnek szóba. Az emberi társadalmak gazdasági és népi elkülönböződése is a ház különböző kialakulásához vezet. A letelepedett paraszt életszükségletei, életfelfogása, kézmívességei mások, mint a vándorló állattenyésztőé, avagy a városlakó iparosé. Mindezen kívül a házépítés kialakulását vallási és természeti hiedelmekhez kapcsolódó elképzelések is befolyásolhatják. Az etnikailag zárt csoportban élő emberek szerkezeti és formai megszokottságai sokszor oly irracionális tényezőkké válnak, melyek a hajléképítés összetevőinek keretébe is behatolnak. Mindezzel csak arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy a hajlék és építője között is sokféle összefüggés van, melyeknek tisztázása nem egy vonatkozásban, az etnológia feladata.

Még egy általános megjegyzés kívánkozik ide, munkánk módszerére nézve. Vizsgálatunknak az építészet ősállapotába kell magát helyeznie. Abba a korba tehát, melyben az építészetnek, ebben az esetben találóbb szóval: az építésnek, célja, rendeltetése csupán a térelhatárolás volt. A fal, a födém, a fedél rendeltetése ugyanaz, a formai alakítás felé fordult építésnél is, mint a még csak teret elhatároló építésnél. Ez utóbbinál a klima- és talajföldrajzi befolyások érvényesülnek még egyoldalúan. Ebben a keretben fejlődő építés, az építőanyag-épületszerkezet természetes kapcsolatai mentén érkezik meg ahhoz az építészettörténeti fokozathoz, melyben a forma első jelei mutatkoznak. Itt van az a határ, melynél az építés szerkezeti részétől elválik a formaalakító rész.

A parasztnál jellemző a már említett tény, hogy mindig abból a nyersanyagból indul ki hajléképítésénél, mely a természeti adottságok révén rendelkezésére áll. Ebből az összefüggésből *Strzygowski* vonta ki a tényállást: Keleteurópa parasztja számára építőanyag a fa, Irán parasztja számára a vályog, Középázsia parasztja számára

[1] Carl Ritter: Über das historische Element in der geographischen Wissenschaft. Berlin. 1834.

a szálasanyagok sora: fa, nemez, bőr, szőttes, Szibéria parasztja számára pedig a fa, a bőr, a föld.

Ezek a nyersanyagok a szóbanforgó területek törzsi társadalmainak foglalkozási ágaira döntő módon hatnak.

I.

A monumentális magyar építészet fejlődéséből évezred előtt kimaradt népi összetevők történettudományi újjákeltéséhez csak kevés közvetlen adat áll a kutatómunka rendelkezésére. Ha seregszemlét tartunk a honfoglaláskori magyar építészet emlékei felett, hamar belátjuk, hogy nemcsak a paraszti építés emlékei nincsenek birtokunkban, nem maradt fenn emlék, a felsőbb társadalmi réteg hajlékáról sem, ebből a korból. A magyar ősi építőmívesség művelődéstörténeti keretének megvonásához sok feljegyzésbeli adat áll a kutatómunka rendelkezésére, bizánci és arab írók reánk maradt feljegyzéseiből. Ahhoz, hogy ezt a kevés adatot, mint egykori hatóerőt vehessük számba, az ősi magyar építőmívesség táplálótalaját kell mindenekelőtt rekonstruálnunk. Ehhez a munkához, minden nagy nehézség ellenére, segítségünkre elsősorban azok a növényföldrajzi összefüggések használhatók fel, melyek döntő módon hatnak ki az építőmívesség alakulására. A bizánci és arab írók adatainak igazi jelentősége ott és akkor kezdődik, ahol és amikor ezeket a klimaföldrajz és növényföldrajz által nyujtott természettudományi alapon álló történeti keretbe helyezhetjük. Ezért első feladatunknak — a hiányzó emlékanyag ismertetése helyett — az ősi magyar építőkultúra melegágyának ismertetésére kell szorítkoznia. Ehhez a feladathoz annak a földrajzi övezetnek építőanyagismertetését kell adnom, melyben a magyarok éltek, vándoroltak. Kutatnunk kell ennek az övezetnek az építéshez rendelkezésre álló természetes nyersanyagait, mívességeit, paraszti épületszerkezeteit. Mindenekelőtt a nyersanyagok tellurikus és növényföldrajzi adottságaira kell fényt derítenünk, Keleteurópa törzsi társadalmainak, gazdasági körülményeinek számbavételével.

A feladat nehézségei érthetők. A ház ősi formáinak meghatározásához közvetlen bizonyítékok csak kivételesen teremthetők. A feladat teljesítését csakis oly mértékben várhatjuk, hogy a tünetek összeségében oly összefüggéseket állapíthassunk meg, melyek nem mondanak ellent az adatoknak, a természettudományi alapoknak. A feladat megoldásához ezzel az előzetes megalkuvással kell kezdenünk. Ha végül az eredmények tudományos hitele mégis többet nyujt majd a vártnál, ez csak a módszer helyességét fogja bizonyítani.

Ezzel a munkamóddal szinte természettudományi alapot építhetünk a magyar építőmívesség összetevőinek nyomozására induló vizsgálatok alá.

Ezeket a meggondolásokat a magyarok különböző országainak,

a lakóhelyváltoztatások ellenére is fennmaradt növényföldrajzi azonossága teszi jelentőssé. A magyarok vándorlásainak útvonala, valamint a magyarok különböző országai, a magyar őstörténet előtt, az első évezred közepétől kezdődően meglehetősen tisztázott kérdés. *Ez országok mindegyikében, mint látni fogjuk, ugyanabban a növényföldrajzi térben élt a magyarság.*

II.

A környezet, a táj még nem rejti magában ugyan az építőmívesség fejlődésének elegendő s egyben szükséges feltételeit. A fejlődés keretei azonban a táj növényföldrajzi adottságaiból meghatározhatók.

Az építőmívesség kereteiben a talaj szabja meg az építés állandó, változatlan tényezőit. A talaj az építőmívesség megtartóerőinek tárolómedencéje, melyben az építőmívesség kialakulása s fejlődése végbemegy, még pedig a talajjal és növénytakarójával való legszorosabb összefüggésben. Ezért a tér, mely mind a primitív építőmívesség tényezőinek, mind a műemlékleltárnak felvételénél csak a beosztás alapja volt, a talaj, az építőmívesség és a földrajzi helyzet hármasságában ösztönzőforrássá, a természetnek az emberben továbbműködő összetevőjévé válik. Ez nemcsak a tellurikus, hanem a tellurikus anyagok mállási termékeiből épült házra (lösz, agyag stb.), valamint a faházra is érvényes. De érvényes a sátorházra is, melynek tudvalevően legfontosabb anyaga a nemez. Ez a steppe növénytakarójának az állattartó-gazdálkodás útján való hasznosításából, közvetve, készül. A pásztornép a talajt közvetett módon használja: a tenyésztett állatok által termelt anyagok: gyapjú, bőr feldolgozása útján.

Az építőmívesség szempontjából a talajnak és növénytakarójának szerepe rendkívül jelentékeny. Homoksivatag, füves pusztaság, löszvidék, erdővilág, sziklás hegység, az építőmívesség oldaláról, különbözőn alakítja a felszínén élő társadalmakat. Mert az éghajlatban és a talajban adott természeti tényezők, valamint a nyomukban járó növényföldrajzi hatások, a föld felszínén egységeket alakítanak, az építőmívesség változatlan, mozdulatlan összetevőivel. Ezekhez az emberi társadalmak idomulni kénytelenek. Kényszerhatásukat politikai hatások sem könnyen szüntethetik meg. Az említett tényezők a népi építkezés s a népi mívességekben gyökerező monumentális építészet fejlődését is megszabják. A földrajzi helyzet a leglényegesebb ebben a tekintetben. A földrajzi helyzetben bennerejlenek az éghajlat és a növénytakaró hatásai, mint amelyek évezred után sem változnak és amelyek mindig egyformán hatnak, ha felülről ható erők hatásukat nem akadályozzák. E mozdulatlanságban mutatkozó hatások azok, amelyek révén letűnt korok és társadalmak építőmívességének művelődéstörténeti keretét vonhatjuk meg.

A modern házarcheológia, a földrajzi helyzet számbavételekor tehát, a földrajzi helyzetben adott fizikai tényezők számbavételén túl, a föld felszínét élettel telített térnek fogja fel, melyben az emberi lét kialakulása a táj, az éghajlat és a talaj függvényének állítódik be. Összefüggésük ilyen:

A növénytakaró az éghajlat függvénye. De emberi munka által még nem művelt területeken az eredeti tellurikus anyagok mállási folyamataira az ősi növénytakaró is kihat. Azaz a különböző növényzet alatt a talajban különböző vegyfolyamatok mennek végbe. Azonos növényzet alatt a mállási folyamatok is azonosak. Ebben az összefüggésben jelentős, hogy — mert az ősi növényzet a málló kőzetet saját adottságai szerint alakítja talajjá — a klimaövek szerint a talajövek is változnak. A klimaövek növényzetöveket is jelentenek, ez utóbbiak pedig: talajöveket. *A talajövek és növényzetövek végső fokon pedig hajlékövеket jelentenek.*

III.

Keleteurópában két egymástól élesen különálló éghajlatöv uralkodik: 1. a csapadékdús északkeleti éghajlatöv, a hozzátartozó tűlevelű és lomberdőövezettel és 2. a csapadékban szegény déli övezet, a hozzátartozó növényzetszegény sivatagi övezetnek két féleségével: a füves pusztasággal és a sivataggal. Az erdőövezet és a füves puszta között terül el az átmeneti övezet. Az 1. alatti övezet az évi 600 mm-en felüli csapadéknál kezdődik, a 2. alatti pedig a 200 –400 mm évi csapadékú övezethez tartozik. Az évi 400—600 mm csapadékmennyiség klimaövezete, az átmeneti övezet. A hozzátartozó növényzetöv pedig a Passarge által pusztasági erdőségnek nevezett növényalakulat köre. Természetesen az erdőövezet és a füves pusztaság közötti átmeneti peremnek csapadékban dúsabb övezete a pusztaságénál sokkal gazdagabb növényzetet termel.

Keleteurópa ebben az összefüggésben a jégkorszak óta két részre tagozódik: 1. a Kievtől, Permtől északra a tundrákig húzódó fenyőövezetre, Északázsiába áthúzódóan. Déli része lomberdőségbe megy át. Ez a, részben tűlevelű, részben lombos erdőségből álló, erdőterület a föld legnagyobb zárt erdőterülete. 7500 km hosszban és 2000 km szélességben húzódik. 2. A lomberdőség déli határa mentén, dél felé egyre ritkul az erdő, hogy az említett pusztasági erdőnek adjon helyet. Az erdőség küzd itt a pusztasággal. Egyik benyomul a másiknak területébe. Ez az átmeneti övezet, a pusztaság és az erdőség közös peremvidéke. A tájat, dél felé, egyre inkább a pusztaság uralja. A füves pusztát dél felé lassan a növénymentes sivatag váltja fel. Ez az átmenet, valamint a növényzetöveknek és a talajövezeteknek ez az éghajlatövezettel együttes változása, fokozatos átmenete, nevezetes a hajlék-építés tényezőire: *a növényzetövekkel párhuzamosan, pontosan elhatárolható hajlékövezetek jelentkeznek.*

A pusztai száraz övezet és az erdőség csapadékos övezete közötti klimahatárt F. Oelmann-nak Köppen és Passarge kutatásai alapján ábrázolt klimatérképe tünteti fel, az egyes klimaövekkel párhuzamosan feltüntetett talajövezetekkel együtt.[2]

Keleteurópában ettől a klimahatártól délre eső területek talajait egyöntetűen az ú. n. csernoszjomok, a füves pusztaságok fekete talajai uralják.

Az éghajlat fontos szerepét a talaj kialakításánál *Dokucsajev* ismerte fel. Az ő hatására jött rá *Szibircsev* arra, hogy egyes talajtipusok a föld felszínén összefüggő nagykiterjedésű övezetekben fordulnak elő. Keleteurópában: a csernoszjom és a szürke erdei talajok. Ezeknek ilyen összefüggő előfordulása csakis úgy magyarázható, ha feltételezzük, hogy létrejöttükben az éghajlat tényezői és e tényezők által előidézett növényzeti viszonyok működtek közre. Ott pl. hol a csernoszjomok bizonyos övezetben azonosan 50—70 cm mély rétegekben fordulnak elő, bizonyosnak számíthat, hogy e területeken messzi a történeti idők mögé nyúlóan mindig füves pusztaság volt, az éghajlat kényszerítő hatására. Az ilyen egyöntetűen előforduló talajféleségek mögött tehát olyan körülmények vannak, melyek kultúrföldrajzi tényezőkkel függnek össze: a csernoszjomövezet mögött a füves pusztaság áll, mint előidéző növényalakulat. A füves pusztát az éghajlat alakította ki olyan területeken, melyeken száraz nyár és hideg nedves tél uralkodik. A Középeurópát uraló füves pusztaság évi csapadéka átlagos értékben 400 mm. Ennek a kevés csapadéknak is csak egyik része jut a talajba, másik részét a folytonos szelek elpárologtatják. Ez az éghajlat természetesen kedvezőtlen azoknak a szükségleteknek számára, melyek a fák növekedésével vannak kapcsolatban. A füves pusztát ezért fátlan vagy fában csak igen szegény, füves dudvákkal benőtt területek uralják.

A magyaroknak honfoglalás előtti hajlékkulturája szempontjából igen jelentős, hogy Keleteurópának mai Donec medencéjét két klimahatár jellemzi. Ezek: 1. az északi erdőövezetet a puszai övezettől elválasztó klima-határvonal; 2. a Kaukázus északi oldalának erdőövezetét a Kubán vidéke mentén a Kaukázustól északra terülő füves pusztaságtól elválasztó klimahatár. Nevezetes körülmény. A két klimahatár között közelítően azonos felépítésű pusztai erdőség húzódik. A pusztaság növényzetét a bogáncs, len, mák, sóvirág teszik ki. A pusztai erdőség faféleségeit pedig: tölgy, hárs, szil, bükk, kőris, dió, alma, körte, som, gesztenye, platán. Tudott dolog, hogy a kőris, som, szőlő a magyar nyelvben bolgár—török jövevényszavak. Zichy István gróf szerint a kőris elterjedésének keleti határa nem éri el a Volgát. A Kaukázusban, főként a tengerparti nedves erdőkben és a Kubán vidékén nagyon elterjedt fanem. Az alma,

[2] Fr. Oelmann, Haus und Hof im Altertum. 1927.

körte és kökény szintén nem lehetnek a Tobol—Isim körzetben átvett jövevényszók. Az alma és a körte elterjedésének keleti határa nem éri el az Ural hegységet. A kökény keleti határa pedig Orenburgig terjed. Mindhárom fanem előfordul a Krimben és nagyon elterjedt a Kaukázusban.[3]

Zichy István gróf hangoztatta őstörténetünkben elsőnek a növényföldrajzi meggondolások jelentőségét. Gombocz Zoltán Zichy István okfejtése alapján jutott ahhoz a feltevéshez, hogy a magyar—bolgár művelődésbeli érintkezés székhelyét ne a Volga közép-szakaszának vidékén, hanem tovább délre keresse: a Kaukázustól északra húzódó Kubán völgyében.[4]

Gombocz Zoltán e bolgár—magyar érintkezés legkorábbi időpontjának az 5. század közepét, legkésőbbinek pedig a 7. század elejét teszi. Zichy István és Gombocz Zoltán ez adatai vezetnek a feltevéshez, mely szerint a Kubán-vidék növényföldrajzi adottságai hatottak a magyarok művelődésére. Ezt a feltevést természettudományi szempontból megerősíti a Kubán-vidék növényföldrajzi jelentősége. *A Kubán-vidék: klima-, talaj- és növényföldrajzi határvonal, a Kaukázus északi lejtője és a Kaukázustól északra húzódó füves puszták között.* Ez a klimahatár a mai Kercs—Stavropol—Vladikavkaz-vonalon húzódik. Keleteurópa másik ilyen klimahatára húzódik, mint említettem, a mai Jassy—Lemberg—Kiew—Orel—Tula—Nisnij Novgorod—Kazán-vonal mentén. Tőle délre hatalmas csernoszjom-terület van, melyet lomberdőszigetek borítanak, azon kívül, hogy az átmeneti övezetet átszelő folyók hosszában is galériaerdők terülnek el, sokszor Quercus Sessiflora vagy Qu. pedinculata és subescens alakjában. De itt tenyészik azonban a kőris (Fraxinus excelsior), továbbá a som (Cornus mas L.) is, melyek Gombocz Zoltán szerint a magyar nyelvben bolgár jövevények.

Az elmondottakhoz Keleteurópa vázlatos térképét fűzöm hozzá. Ezt a térképet Köppen, Passarge, Zichy István gróf és Fettich Nándor adatainak egybevetésével készítettem.

IV.

A mai orosz alföld ősidők óta különböző életmódú és gazdaságformájú népek településhelye. Művelődés szempontjából az erdőövezeten települt (vadász és halászó) népek és földmívelők éltek. A füves pusztaságot ősidők óta állattartó nomádok lakták. Az átmeneti övezeten pedig mind települt földmívelők, mind nomád állattartók éltek. Etnikailag tehát Északkelet ősidők óta elkülönül Délnyugattól. Amazon, az erdőségeken és a mezőségen, finn és török népek, emezen pedig — főként a Baltikumot a Pontusszal össze-

[3] Zichy István gróf, A magyarok östörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 64. o.

[4] Gombocz Zoltán, Die bulg. Frage u. die ung. Hunnensage. UJb. 1921. 188—89. o.

kötő folyamok mocsaras partvidékein — „szlávok" tanyáztak.

Ezek a folyamok hatalmas kultúrföldrajzi tényezőket, kultúrális erőforrást jelentettek, melyek északról hatoltak dél felé és természettől fogva egyesítették — a politikai hatások közvetítése

Keleteurópa klima- és növényövezetei.

Jelmagyarázat:

I: tundraövezet;
II: északeurópai fenyőöv;
III: szibériai fenyőöv;
IV: vegyes erdőöv (lomb és tűlevelű);
V: növénymentes sivatagöv

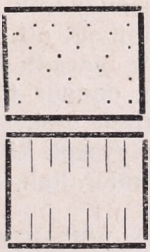

sodrán — távoli országok népeinek művelődését. Az Ural hegység és a Káspi-tó közötti síkság a történelem folyamán kaput jelentett, melyen át a Keleteurópát évezred óta elárasztotta a nomád áradat. Ezekkel a keletről áradó néphullámokkal szemben természetes akadályt jelentett a Pontuszt és a Baltikumot összekötően észak—dél irányban vonuló nagy folyamok sora. Ezek a folyók észak—dél irányban végbement népi eltolódásokat vontak magukkal, évezreden át. E folyamok: a Düna—Dnjepr, másika pedig az Onega—Volga-út. Mindkettő a Keleti-tengert, Skandináviával együtt, a Pontosz Euxeinosszal, valamint Bizánccal és Sziriával, továbbá — a Káspi-tón át — Perzsiával és Indiával kapcsolták egybe. A normann varégok szervezik meg (850 körül) e viziutak mentén kialakult ke-

reskedelmet. Egy francia történész találóan világította meg e folyamok kultúrföldrajzi jelentőségét, mikor Oroszország történetének sorsdöntő szakaszait három nagy folyamrendszere szerint határolta el: Oroszországot a Dnjepr bizáncivá, a Volga ázsiaivá, a Néva nyugateurópaivá tette.

A magyar művelődéstörténetet — a magyarság koraközépkori történetével kapcsolatosan — szorosan érdeklik ezek a kérdések. Kivált a mai orosz föld történetének két összetevőjével, a Dnjeprrel és a Volgán át vonuló műveltséghatásokkal kapcsolatosan: a magyarság a Volga által átszelt területeken élt: Levédiában. Lakóhelye — Levédia területéről — a Prut és Dnyeszter által átszelt Etelköz területére tolódott. A két terület között a Dnjepr és a Don vidéke a határ.

Tudvalévően a magyarok, dunai Magyarországba történt vándorlásuk előtt, Keleteurópa fenti két területén éltek. A magyar őstörténet legújabban már meglehetős pontossággal tisztázta a magyarság múltjának történeti kereteit. Németh Gyula kutatásai járultak hozzá e kérdések végleges tisztázásához. Az 5. században az onogurok kötelékében költöztek Nyugatszibiriából, az Ural délkeleti lejtőiről a Kaukázus északi lejtőire, a Kubán vidékére: a Kaukázus erdőövezete és a Kaukázustól északra elterülő füves pusztaság övezete között húzódó átmeneti övezet területére. A 6. század második felében az onogur törzsek azonban török uralom alá kerültek, a 7. század elején pedig Nagy Bolgária keretébe: az onogur-bolgárok birodalmába. Ez a birodalom azonban a 7. század közepén, a kazárok előnyomulására, szétesett. Ekkor vándorolt az onogurok egyik része a Duna alsó szakaszának vidékére, megalapítván ott, 679-ben a mai Bolgáriát. Másik része pedig az őshazában maradt, kazár fennhatóság alatt. A későbbi magyarok ezek. Az onogur törzsek további része északkelet felé vonult. Ezek a baskirok ősei, a volgai bolgárok. A 9. század közepe táján az onogur-magyarok kivonultak a kazár birodalomból. Nyugat felé, Etelközbe vándoroltak, majd a 9. század végén meghódították mai országukat.

Mindez a különböző törzsszövetség-keretben lefolyt mozgalom úgy mehetett végbe, hogy ugyanannak az országterületnek birtokáért, ugyanazon a területen történt: a Kubán-völgy és az északon közvetlenül csatlakozó terület pusztai erdőségén. Növényföldrajzi szempontból értékekkel teli ország ez, melyért méltán versengtek a koraközépkor lovasnomádjai.

V.

Levédiai Magyarország földrajzi helyét a mai magyar őstörténet, nyelvészet, valamint a honfoglaláskor régészete különböző módokon kísérelte meg meghatározni. Németh Gyula a Don és Dnjepr közére, Fettich Nándor a mai Oroszország karkóvi, voronezsi

kormányzóságának területére teszi, K. Ja. Grot-tal és Fehér Gézával egybehangzóan. (Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége, 1935. 56. o.) Növény-, talaj- és klimaföldrajzi szempontból még nem szólt hozzá e kérdésekhez a magyar őstörténet.

Mielőtt azonban növényföldrajzi szempontból hozzászólnék ezekhez a kérdésekhez, összefoglalásként rá kell mutatnom Oelmann—Köppen—Passarge éghajlat-öv-térképe, valamint Kelet-európa és Ázsia növényföldrajzi térképvázlata[5] alapján, hogy a pusztai erdőség Kínától a középeurópai Magyar Alföldig húzódó hatalmas övezetet jelent. Ez a növényföldrajzi alakulat Eurázsiának jégkorszak utáni fejlődéséhez tartozik. Történeti jelentősége a Kr. e. századokban is rendkívüli. Hoops írja: Wir haben uns Europa in der ältesten Zeit als ein von Wäldern und Steppen, Heiden und Mooren durchsetztes Land vorzustellen und gerade diese Mischung der Vegetationsformen dürfte nicht wenig dazu beigetragen haben, dass der Norden unseres Erdteiles in frühen Zeiten schon zu so verhältnissmässig hohen Kulturzuständen gelangt ist.[6]

A kultúrföldrajz kivételes jelentőségű tünetéről van szó. Ez a Magyar Alföldtől, Keleteurópán áthúzódó, Középázsiáig húzódó pusztai erdőség, átlagos 400 km szélességű övezetben, az őskor óta világtörténetű jelentőségű mozgalmaknak volt alakítója: az egész eurázsiai kontinens különböző népségeit ellenállhatatlan erővel szívta magához. Az indogermán vándorlás ezen az övezeten ment végbe. Vonzotta ez a pusztasági-erdőövezet, a magyar vándorlás korában, a szlávokat, finneket, sőt a normannokat is. Ez az övezet volt természetes kontinentális útvonala a Kr. e. 1. század körül a hun vándorlásnak is.

Mindezt nem érintheti Brücknernek az az elmélete, mely a nomád vándorlások okát szekuláris klimaingadozásban és Kr. u. 300 körül bekövetkezett középázsiai szárazságban látja.[7]

R. Ch. Andrews legújabb eredményei szerint a Gobi sivatag a föld legrégibb állandóan száraz földdarabja. Ezt a tényt csakis éghajlati adottságoknak ebben a keretben már az előbbiek során ismertetett összefüggései magyarázzák.

A magyar őstörténet, Levédia területének földrajzi elhatárolásánál, mindig csak odáig ment meghatározásaiban, hogy ennek a területnek megállapításánál megelégedett a nyugati és a keleti határ megvonásával. Így adódott az egyik meghatározás számára a Dnjepr és a Don közötti, a másiknál pedig a Don és a Volga közötti terület. Holott minden történeti okfejtés számára lényeges eredményt az északi és déli határok számbavétele hozhat. Arab és bizánci írók feljegyzései értelmében nehéz — a fent ismertetett növény-

[5] Tuckermann W. Osteuropa. I. k. 17. és 32. o. (továbbá A. Schultz, Sibirien 43. és 46. o.)

[6] Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905.

[7] Brückner, Klimaschwankungen und Völkerwanderungen. Alm. d. k. k. Ak. d. Wiss. Wien, 1912. 443. Mitt. d. k. k. geogr. Ges. 1915. 209.

földrajzi összefüggések alapján — más eredményre jutni, minthogy levédiai Magyarország területe az erdővilág és a füves pusztaság között, e két jellemző növényföldrajzi alakulat peremvidékén terült el. Területét tehát mindenképen csakis a fentemlített két klimahatár között kutathatjuk. Levédiai Magyarország *északi határát* ezek szerint nagyjában a mai Lemberg—Kiev—Orel—Tula—Kazán mentén húzódó vonalon kell keresnünk, miután ez a vonal klima- és talajhatár, Keleteurópa két oly nevezetes és jellemző növényföldrajzi alakulata, a füves pusztaság és az erdővidék, valamint az erdei talajövezet és a csernoszjom övezete között. E határmegállapítás egyezik azzal a másikkal, melyre Zichy István Al Bakri feljegyzésének egyik adatából következtetett: a magyarok „a besenyők és a bolgárok földjéhez tartozó Eskel vidéke között laknak".[8] Levédia *déli határát* pedig azon a vonalon kell keresnünk, melyen Németh Gyula szerint (Paulernek egy ma is elfogadottnak számító következtetése alapján, mely szerint a kazárok Sarkelt a magyarok ellen építették)[9] a magyarok 830 körül jelentek meg a Pontusz és Maiotisz északi partjain, a Don és a Dnyepr között s itt 889-ig maradtak.[10] Ez a terület nagyjában azonban a Kubán-völgy függeléke. Ibn Ruszta megjegyzése: a magyarok „egyik határa a Fekete tenger",[11] egybehangzik az Al Bakriéval. Az arab írók a magyarokkal kapcsolatban jegyzik fel, hogy az Azóvi tenger partvidékére és a folyók közelébe húzódnak téli szállásra. (MHK 168. o.) Megállapítandó lenne, vajjon a Fekete tenger melyik részénél vonult ez a határvonal? E kérdésre mintha Al Bakri egyik adata nyujthatna felvilágosítást: „A magyarok országának egyik határa a rumiak országával határos, a másik a sivataggal szomszédos határuk mellett hegység terül el; . . . e hegység alsó részén a tengerpart mellett az abcház nevű nép lakik, ezek keresztények és az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország."[12] Al Bakri e feljegyzéséről Németh Gyula, Zichy Istvánnal és Kuun Gézával, azt vallja, hogy ebben Al Bakri Gardézivel együtt a Levédia jellemzésére szolgáló adatokhoz egy korábbi és még a magyarok Kubán-vidéki őshazájával kapcsolt feljegyzést vegyítettek össze. Ibn Ruszta adata, mely szerint a magyarok országa Levédiában a Fekete tengerig húzódik, Al Bakri adatával kitűnően összeegyeztethető: Ibn Ruszta adata szerint Levédia Fekete tenger felé eső határa a Krim és a Kubán alsószakasza között terült el. Ha így okoskodunk, az abcházok országától közvetlenül északra, az ezzel az országgal szomszédos területre kerülünk. Igy Al Bakri adatának kétségbevonására nincs okunk. Mert Levédia déli határa tekintetében Ibn Ruszta, Al Bakri és Gardézi

[8] Zichy István i. m. 67. o.
[9] Pauler Gy. MNTört. Szt. Istv. 136. o.
[10] Németh Gy. A honfoglaló magyarság kialakulása. 154. o.
[11] Idézi Németh Gy. 154. o.
[12] MHK. 195. o. avgunh népnevet Markwart azonosította abcházzal.

szövege között nincs ellenmondás. Németh Gyula nagyjelentőségű megállapítása a „pontuszi magyarságról" ebben a tekintetben értendő.[13] Igy — ha az előadott okfejtés helyesnek bizonyul — az a nevezetes eredmény adódik, hogy a magyarok Levédiája Keleteurópának említett déli és északi klima- és növényföldrajzi határa között terült el, a Don és Dnjepr, mint nyugati és keleti határvonal, között.

Ujból hangsúlyozom, hogy a keleteurópai nomádok életterének meghatározásánál, az életföldrajzi megítélés számára nem az élettér kelet-nyugat irányban húzódó elhatárolásának van jelentősége. Elsősorban az élettér kiterjedése szempontjából dél-északi irányú elhatárolás a lényeges. Ezzel függ össze 1) a magyaroknak valamilyen ősi fakulturával való ősi kapcsolata, 2) általában a magyarokat uraló ősi hagyományok felderítésének kérdéscsoportja. Lényeges tehát leginkább az, hol sejthetjük Levédia északi és déli határát.

Ha ezekre a kérdésekre tárgyi alapokon nyugvó választ nem nyerhetnénk, még mindig van olyan tárgyi tény birtokunkban, melynek révén ezeknek a kérdéseknek tárgyi kerete, legalább körvonalaiban, meghatározható: Levédia és Kazária földrajzi, gazdasági és politikai kapcsolatai révén. Történeti tény u. i., hogy Levédia Kazária szomszédságában terült el. A két ország között katonai és gazdasági kapcsolatok fennállása majdnem kétségtelen. Arendt W.[14] azon a véleményen van, hogy a kazár—magyar viszony barátságos volt és szerződéseken alapult.

Lehetséges tehát, hogy Levédia déli határa a Krim és a Fekete tenger keleti partvidékén valóban az abcházok szomszédságáig nyult, mint Al Bakri és Gardézi közlik. Lehet viszont az is, bár ezt a lehetőséget növényföldrajzi meggondolások nem valószínűsítik, hogy mindezt Al Bakri és Gardézi valamely azóta elveszett krónikából kompilálták, a Levédiáról szóló jellemzésük mellé, bár történetiratunknak ez a része eredetileg a magyarok Kubán-vidéki, de időben korábbi életteréről szólt. Lehet az is azonban, amit Fettich Nándor ír, hogy Levédia, mint a 9. századi kazár birodalom alkotórésze, Kazária „északi határvidéke" volt.[15]

E lehetőségek közül bármelyik is légyen a helyes, kétségtelennek számíthat, hogy mindez a lehetőség mellékes a főszempont mellett: etnikailag a magyarok a kazár birodalom megalapításában részes lovasnomádok törzsszövetségének tagjai voltak és így mindenképen, ha még Levédia valóban csak Kazária „északi határvidékén" terült volna el, mint a Kubán-völgyi országrészekkel tökéletesen azonos felépítettségű, azonos növényföldrajzi tulajdonságú terület, a levédiai magyarok számára a Kubán-völgy is növény-

[13] I. m. 159. o.
[14] Arendt W. Studia Levedica 1934. 73. o.
[15] Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége. 20. o.

földrajzilag, gazdaságilag az északon húzódó élettérhez szorosan hozzátartozott. Emellett bizonyítanak a kazár—magyar politikai kapcsolatok, valamint a magyarság 5—7. századi Kubán-völgyi országáról feltárt bizonyítékok.

Németh Gyula megállapítása „a türk vezetése alatt létrejött s legalább 50—60 évig türk uralom alatt álló kazár birodalomhoz a magyarok 570 óta hozzátartoztak",[16] tehát oly értelemben leendő kiegészítést kíván, mely nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyarok országa az 5. századtól a 8—9. századig a Kubán-völgytől a füves pusztaság és az északi erdőövezet között húzódó klimahatárig terjedt. Életföldrajzi szempontok ezt a lehetőséget valószínűsítik Az arab—norman gazdasági kapcsolatok, melyek jelentőségét Fettich Nándor jellemezte, csak elősegítették a gazdasági kapcsolatok során kialakult karavánutak mentén ezeknek a természetes kapcsolatoknak fennmaradását.[17]

Levédiai Magyarország déli kultúrföldrajzi határa tehát a Kaukázus északi oldala mentén húzódott.

A bizánci és az arab írók adatait jellegzetesen egészítik ki és igazolják, Passarge és Köppen kutatásai alapján F. Oelmann által ábrázolt klimatérkép adatai.[18]

Levédia eszerint tehát a természettudomány alapján dolgozó növényföldrajzi eredmények szerint, mind északon, mind délen, az erdővilág és a füves pusztaság között elterülő átmeneti övezeten, az erdős pusztaság övezetében terült el. Déli határát a Kaukázus északi lejtőjén a Kubán folyó völgye jelzi.

Ennek a levédiai Magyarországnak területét kétféle talaj uralta: a pusztaságnak területét a csernoszjom, az erdőövezet felé néző átmeneti pusztai erdőségi területét pedig a szürke erdőtalaj.

Levédia éghajlata szárazföldi jellegű. Meleg és száraz nyár, hideg és csapadékos tél jellemzi. A mai orosz pusztaság átlagos évi csapadékmennyisége: 450 mm. A levédiai pusztaság talajának legnagyobb része: csernoszjom. Ez a talajnem Európában Galiciában, Moldvában és Magyarországon fordul elő. S csak kisebb foltokban Németországban. Tomaschek W. Die Goten auf Taurien c. munkája további jellemzőjét tartalmazza ennek a keleteurópai klimaövezetnek, Der Reichtum der Wolgaregion an Gehölzen aller Art, im Süden namentlich an Linden und Eichen, im Norden an Koniferen, wird seit alters gerühmt. (II. 21.) Heym (Enz. d. Russ. Reiches. 1796.) írja a Dnjepr pusztaságairól, hogy az a Donig „hin und wieder mit Eichen und anderer Holzarten wohl bewaldet", 146. o.), továbbá hogy a Donec partján, Belgorodtól a torkolatig, „starke Holzungen" van és hogy a Don melléke az Azovig, „ziemlich waldich". Hero-

[16] Németh Gyula, i. m. 215. o.
[17] Fettich N. i. m. 25. kk. o.
[18] Oelmann F. i. m. térképmellékletén.

dotosz említi a szkiták országának leírásában, hogy a nomádok által lakott Gelonosz „erdőséggel van teli".

A római Mela pedig (I. 116.): „A budinok Gelonion favárost lakják, utánok következnek a Thyssageták és a Turkok távoli nagy erdőkben. Vadászatból élnek." Plinius (VI. 19.) szintén hasonlóról számol be. Markwart Herodotosz alapján Alex. Polihisztor megjegyzését, Steph. Byz.-nál Abies: fenyő értelmezéssel kapcsolja. Az Ἄβικοι tehát, eszerint tűlevelű erdővel borított vidék lakossága. Herodotosz erdőöve Hylaia, ezzel nem azonos. Az utóbbi a Dnjepr mellett terült el.

Levédia növényföldrajzi jellegzetességét tehát klimabeli adottságok s e réven az erdőségek és a pusztaságok határozzák meg. Ennek a ténynek építőmívességbeli jelentőségét könyvemnek másik fejezetében tárgyalom meg.

A keleteurópai füves pusztaságok középkori pásztortörzseinek mindegyike számára az erdőség és a füves pusztaság között elterülő átmeneti övezet volt az eszményi legeltető terület, éghajlati, valamint az ebből következő növényzeti körülmények miatt. A nomád törzseket érthetően csábította e területek valamelyikének birtoklása. Ezek a törzsek ugyanis télen erdők, nádasok mellékére, folyók közelébe vándorolnak, az éghajlati viszonyok zordságával szemben való védekezésre: téli szállásra. Mert itt fűtő, élelmező anyagokat szerezhetnek, a zord éghajlat ellen hatályosabb védelmet nyujtó építőanyagokat nyerhetnek.

Ki kell egészítenünk Levédia növényföldrajzi jellemzését.

Azt a területet, melyben a magyarok levédiai országukban éltek, mind észak felől, mind a Kaukázus felől az Ural és a Káspi-tó között elterülő vonal kivételével, hatalmas erdőségek határolták, abban a korban, melyben a magyarok ezen a területen éltek. Az észak felől sugárzó hatásokat említi Ibn Ruszta: „a magyarok országa fákban bővelkedik". A bolgárok földjéről pedig: „sűrűn nőtt nádasok és erdőségek borítják". Gardézi szerint pedig a bolgárok egész országán nádasok és erdőségek húzódnak át. Ibn Fadlán, ki Bagdadból utazott 921—22-ben a bolgárok fejedelméhez, már bővebben tudósít: „a bolgárok házaikat kizárólag fából készítik, még pedig úgy, hogy a fatörzseket szorosan egymásra illesztik".[19] Idevonatkozó adatok még: Aufi és Isztakri írják, Nagy Bolgária két városáról, hogy úgy Bulgarban, mint Suvarban faházak vannak, téli szállásra, mert a nyarat a bolgárok szétszórtan nemezsátrakban töltik. Al Makdizi szerint a bolgárok építőanyaga: fa és nád. (Bulgar: a mai Bolgary, a Volga balpartján, a mai Spassktól délnyugatra.[20] Ezeket az adatokat összegezve kell felfognunk, mint nagy földrajzi egységet közösen jellemző körülményeket.

Ilyen egységben ezek az adatok is kétségtelenné teszik azt, hogy

[19] MHK.

[20] Markwart J. Arab. Bericht aus. d. 10. Jh. UJb. 1924. 265. o.

Levédia földrajzi helye az erdőség és a füves pusztaság közös peremvidékén terült el. Levédiának Fettich Nándor által régészeti adatok és körülmények számbavétele mellett felrajzolt helye ezzel a területtel esik egybe.[21]

Ez a terület nagy legeltető értéke, fában való gazdagsága miatt az állattartó törzsek életcéljának központja volt. Az előmagyaroknak az Ural keleti lejtőjén lévő 5. század előtti uralvidéki országa is ilyen növényföldrajzi jellegzetességekben bővelkedő terület volt. Mikor ezek az előmagyarok az Ural keleti lejtőiről a Kubán vidékére vándoroltak, a Kaukázus északi peremének pusztai erdőövezetére is már ilyen növényföldrajzi alakulat előzetes felkeresésének szándékával vándorolhattak. A magyar, mióta Keleteurópába került, mind észak, mind nyugat, valamint dél felől, több oldalról reázúduló erdőföldrajzi hatások között élt, az erdőség és a pusztaság között elterülő átmeneti övezetben. A volgai bolgárok is ennek a növényföldrajzi övezetnek északkeleti szakaszán éltek.

V.

A magyarok országai között a fentiek révén nyilvánvaló földrajzi összefüggések állanak fenn: Levédia a Don, Dnjepr és a Volga, Etelköz a Bug, Dnyeszter és a Prut, dunai Magyarország pedig a Duna és Tisza folyókra támaszkodó vízrendszeren felépült terület.

A magyaroknak ez a három országa, mint a Levédiabeli, mind Etelközbeli s mind a Duna—Tiszaközi, azonos földrajzi helyzetű. Levédia az egyenlítőtől északra 44—50°, Etelköz 46—48°, dunai Magyarország pedig a 44—49° között fekszik. Ez az adottság természetesen mindhárom Magyarországra egyformán nyomja rá bélyegét. Ez jelentkezik abban a már kimutatott és ezután igazolandó tényben is, hogy a három Magyarország területe között szoros növényföldrajzi összefüggések állnak fenn. Mindhárom Magyarország hozzátartozik ahhoz a Kína nyugati határhegységeitől a kelet felé hatalmas boltozatban ívelő Kárpátokig 7500 km hosszban húzódó, a Kárpátoknál, a mai Lengyelország és Moldva között kétágúvá váló területhez, melyen lényegében ugyanaz a növénytakaró uralkodik. Sivatagszigetekkel váltakozó végtelen füves pusztaság ez. Ennek a füves pusztaságnak az erdő-övezet felé néző peremvidékén laktak a magyarok már az 5. századbeli, az Ural lejtőjén elterülő országukban is. Ezen a kultúrföldrajzi összefüggésen válik igazán érthetővé nemcsak a nomádok koraközépkori vándorlása, hanem főként a magyaroké: Levédia—Etelköz—dunai Magyarország vonalán.

Etelköz fekvését Konstantinosz leírásából ismerjük. Folyói, a

[21] Fettich Nándor, A honfoglaló magyarság fémművessége, 1935. térképmellékletében. XI. tábla.

Dnjepr, Bug, Dnyeszter, Pruth és a Szeret. Területe nagyjából a mai Moldvaéval és Besszarábiaéval azonosítható.[22]

Növényföldrajzi szempontból Etelköz és dunai Magyarország egységes terület. Nemcsak nagyon kicsiny térbeli távolságuk miatt, hanem mert a két területet igen szoros táj-, talaj- és növényföldrajzi adottságok fűzik eggyé. Etelköz túlnyomó részét is csernoszjom borítja. Zichy István jegyzi meg Etelközzel kapcsolatosan: „A mai Besszarábia és Moldva legnagyobb része kívül esik a tulajdonképeni erdőrégión, de mindezek területén, mind Kherzonban és a Dnjepr torkolatától délre eső félszigeten fordulnak elő kisebb-nagyobb erdőségek, vagy legalább is kimutathatók egykori erdőségek nyomai."[23]

Zichy Istvánnak ehhez a megállapításához hozzá kell fűznöm, hogy a mai Moldva nyugati peremvidéke a Kárpátok erdőövezetébe megy át, mint ahogyan a Kaukázustól északra fekvő pusztaság is, a Kubán vidékén és Kaukázus erdőségeibe. Etelköz erdőföldrajzi kapcsolataira már magában ez a tény is éles fénnyel világít rá.

Ami pedig dunai Magyarország növényföldrajzi összefüggéseit illeti, a következő meggondolás sodrán deríthetjük fel ezeket a kérdéseket.

Soó Rezső szerint „az Alföld utolsó ősi képe a „Waldsteppe", az erdős sztyep, mely az utolsó posztglaciális ősi sztyepet felváltotta, vagyis az Alföld természetes vegetációja alapján az erdős sztyepek övébe tartozik". (Földrajzi Közlemények, 1931, 2. old. Soó bőséges és fontos irodalmi anyagot dolgoz és sorol fel.)

Benda László írja: a posztglaciális korban, egészen a prehisztórikus idők hajnaláig, az egész pannóniai medence az erdőségi zónához tartozott. Sűrű erdőségek borították a hátakat és a dombokat, míg a medencében megrekedt vízállásokat mocsaras lápos flóra lepte el.[24]

Valamikor a Nagyalföldön is, valamint a Kisalföldön is hatalmas kiterjedésű mocsári erdőségek voltak, bár teljesen téves felfogás az, hogy az egész síkság területét beborították volna.[25] Alföldünk a posztglaciális korban és az óholocén korban alakult át olyanná, amilyennek ma látjuk. Ekkor történt, hogy rajta „az erdők uralkodó szerepe elveszett".[26]

Magyarországon, a jégkorszak óta, mikor lösz borította el ezt a területet, az Alföld és az erdélyi Mezőség mindig erdőtelen pusztaság volt, sötétbarna, Moldvaéval azonos, csernoszjommal. Ugyanez a talajnem borítja a Duna—Tisza közének nagy részét, valamint a tiszai Alföld löszterületeit. Ez utóbbi a déli csernoszjomhoz hasonló talajtipus. Ballenegger Róbert szerint ezek is ősrégi sztyep területek.

[22] Zichy István i. m. 66. o.
[23] Zichy István i. m. 79. o.
[24] Benda László A magyar Alföld őstörténete. II. 218. o.
[25] Benda L. i. m. 219. o.
[26] Benda L. i. m. II. 272. o.

A Duna—Tisza közének homokterületein is a megkötött homok pusztaság-jellegű.

Az erdélyi Mezőség, valamint az Alföld növényzete, Tuzson János szerint, a mai délorosz pusztaságok növényfajainak világával 70—80%-ban egyező. Ezzel együtt iktatom ide Benda László által hangoztatott tényt, hogy a Nagyalföld „Középeurópának legnyugatabb száraz, pusztai, ú. n. steppe-területe, melynek növényvilága sok idegen vonást mutat, a nyugateurópai síkságok növényzetéhez képest."

A dunai Magyarországon erdőségi talajok borítják a következő területeket:

a) lombos erdőtalaj a Dunántúlt, az Alföldek peremeit, a Nagyalföld egész keleti felét, a Nyírséget, Deliblátot, a Bácska délnyugati részét, a Dráva déli partjait;

b) kevert erdőtalajok a közepes magasságú hegyvidékeket;

c) tűlevelű erdőtalajok a magyar Alpokat, a közép Kárpátokat, a Magyar Morva határhegységektől a Hernád völgyéig, az Északkeleti Kárpátokat, az erdélyi havasokat, Bihar és a Págyer hegységet.

Az erdélyi Mezőségről Ballenegger Róbert írja: „erdő még sohasem volt rajta". Majd Pax botanikai vizsgálataira hivatkozik: „A harmadkor növényei a jégkorszak alatt beállott száraz éghajlatban elpusztultak: lösz rakódott le s ezen a löszön gazdag mezőségi növényzet telepedett meg, mely Keletről vándorolt ide, még jóval a jégkorszak előtt, vagy közvetlenül utána."[27]

Dunai Magyarország növényföldrajzi jellemzéséhez hozzátartozik még, Fodor Ferenc jellemzése szerint: az ország az eurázsiai láncheggység három tagja, az Alpok, Kárpátok és Dinaridák közé van ékelve. Mind északnyugatra, mind északkeletre és délre az ország területétől más szerkezetű, más felépítésű területek vannak. A felsorolt három láncheggység tájai között Magyarország erősen zárt területe, átmeneti terület. Északkelet felé nincs tektonikus kijárása. A Földközi-tenger felé szintén nincs. Csak egyik mellék-tengere felé kapott eróziós folyamvölgyet. Északnyugat felé ugyan van tektónikus kijárása és aránylag alacsonyabb hegylánc választja el, mégis éghajlatában sok olyan vonás van, mely mindhárom terület éghajlatától lényegesen elválasztja. Ez a zárt fekvés egyik tényezője az ország kontinentális helyzetének. Másik tényezője a tengerektől való távolság. Dunai Magyarország aránylag legközelebb van a Földközi tengerhez. Ettől a Dinaridák választják el. Nincs messzi a Fekete tengertől sem az ország. Ettől a Keleti Kárpátok zárják el. Az Atlanti óceántól Északnyugat-Európa egész röghegységtája választja el. Mindamellett, szélességi helyzeténél fogva az ország a nyugati szelek zónájához tartozik. Ezt a hatást azonban az országtól ugyan elzárt, de mégis közelfekvő szarmáttábla és az ázsiai kon-

[27] Ballenegger Róbert, A termőföld. 147. o.

tinens annyira meggyengíti, hogy a magyar medencerendszer éghajlata erősen kontinentálissá alakult. Ez a helyzet érezteti hatását nagyon Magyarország egész mezőgazdaságán. De — s ezt hozzá kell fűznöm Fodor Ferenc kitűnő jellemzéséhez — hajléképítkezésén is.

Az ország területének 51%-a a 200 m szint alatt fekszik. Tehát: alföldi szinten. 24%-a jut a 200—500 m dombvidékre, 20%-a az 500—1000 m és csak 5% az 1000 m-en felüli magasságokra.

A történeti időkben az Alföld homokterületeinek magasabban fekvő övezeteit erdő borította. Pl. a Nyírség, Nagykőrös. Ezek azonban csak foltokat jelentenek a füves pusztaságban.

Az Alföld felől a hegységek felé az éghajlat nedvesebbé válik. Ez éghajlatváltozás nyomán növekszik az erdőségek területe a hegységek felé.

Az Alföld a történeti Magyarország csapadékeloszlásában mélypontot jelent. Évi átlagos csapadékmennyiség az Alföldön 450—500 mm. Ennek is túlnyomó része a nyár elejére esik, a nyár derekán megcsappan. Júniustól októberig kevés az eső az Alföldön.

A magyar Alföld jellegzetes tünete, hogy két esős évszaka van. A kontinentális síkságokon, a galiciai, vagy a német síkságon, a csapadéknak ez a kettős szakaszossága nem észlelhető, az oláh alföldön azonban megvan. (Róna Zs. Az éghajlat. II. 84. o.) A csapadékeloszlásnak ez a kétszakaszossága annyit jelent, hogy az átlagos évi csapadékmennyiség számbelileg kedvező mérete, 450—500 mm, csak látszólagos, mert épen a növényzet életének legkritikusabb időszakában marad ki; a két csapadékszakasz közé eső nyári hónapok alatt.

Az Alföld éghajlatának ez a sajátossága megmutatkozik növényzetének sajátosságában is. „Az Alföldön a pontuszi flóra azon alakjai tenyésznek leginkább, melyek fejlődésüket gyorsan befejezik." (Róna, Az éghajlat, II. 94. o.) Róna megállapítása, hogy „A szálas erdőknek már nem kedvez az Alföld éghajlata, mert a magastörzsű fák már nem kapják meg a szakadatlan nedvkeringéshez szükséges vízmennyiséget. A folyók mentén és a síkság keleti oldalát barázdáló vizek szegélyein, továbbá hullámos dombvidéken és az Alföld peremén erdősávok láthatók ... Az igazi pusztaságot az erdők hiánya jellemzi, az *eredeti erdőtelenség,* mert Alföldünk homokos rónáin a fák eredetileg vadon nem tenyésznek." (Róna, i. m. II. 95. oldal.)

Timkó szerint (A magyar puszta és a délorosz sztyep, Földr. közl. 1913. 23. o.) a magyar Alföld mezőségi talajzónájában csak szubtipusok szerepelnek uralkodó módon, még pedig sötétbarna (csokoládészínű) és világosbarna (gesztenyebarna) vályogok. Ezek a mezőségi talajsorozatban a harmadik, illetőleg a negyedik válfajt képviselik, a kövér (10—16%) és a normális (6—10%) humusztartalmú mezőségi tipusok mellett. Legjobb búzatermő talajaink az Alföldön, így pl. a Tisza—Kőrös—Maros közötti hátság, a Tisza—Maros köze, a Fehérmegyei Alföld, a Telecskealja, a Magyar Közép-

hegység dunáninneni rögeinek déli peremén elterülő dombság, Alföldünk mezőségi övezetéhez tartozó csernoszjom-tipusai.

A magyar Alföld csernoszjomjainak az oroszföldivel való azonosságát bizonyítja ez a táblázati összeállítás:

	Tobolszki csernoszjom		Pusztakamarási csernoszjom (Kolozsmegye)	
	A-szint	C-szint	A-szint	C-szint
SiO_2	71.7%	71.3%	71.5%	72.0%
Al_2O_3	15.2	14.8	15.9	15.8
Fe_2O_3	5.3	5.6	6.1	6.3
CaO	1.7	2.1	1.2	0.8
MgO	2.0	2.8	1.6	1.8
K_2O	2.0	1.8	2.5	2.2
Na_2O	1.8	2.2	0.4	0.3
Humusz ..	7.6	2.4	5.32	1.15

(Ballenegger: A termőföld, 142. 148. o.)

Ugy Etelköz, mint dunai Magyarország, valamint Levédia, egymásbanyuló erdei pusztaságból és pusztai erdőségből állott. Etelköz esetében az éghajlati adottságok és földrajzi helyzete a pusztaság peremén, ezt kétségtelenné teszi. Ezt vallják talajföldrajzi adottságai is, valamint a klimatérkép. Ez magyarázza azt a történeti tényt is, hogy a gótok, hunok, bolgárszlávok, kuturgur-bolgárok, Moesia, Trákia, vagy Pannónia felé való vándorlásaikban, néhány évre Etelközben telepedtek le. Minden népet mágnesként vonzott a pusztai erdőség átmeneti övezete. Levédia és Etelköz azonosan ilyen területek voltak. A Kubán-vidék szintén.

Dunai Magyarország esetében kutatóink sokszor hivatkoztak arra a tényre, hogy a Kárpátok-övezte területét az Árpádkorban roppant szélességben rengeteg erdőség övezte, köröskörül. Tagányi Károly (Gyepü és gyepüelve. MNy. 1913.), Wenzel G. (Magyarország mezőgazdaságának története, 1887. 85.), Fekete—Mágócsy—Dietz (Erdészeti növénytan), Rapaich R. (Az Alföld növényföldr. jelleme. 1918.), Kaán Károly (A magyar Alföld. 1927.) foglalkoztak ezzel a kérdéssel Mindegyikük elhaladt azonban az ezzel a kérdéssel összefüggő legfontosabb növényföldrajzi és életföldrajzi tény mellett. Eredményeik ebben a megállapításban csúcsosodtak ki: „Az erdők egykor az ország egész területét elborították, még az Alföldet is" (Wenzel). „Hogy az Alföldön valaha sokkal több erdő volt mint most, némely, most majdnem erdőtlen területnek elnevezései (pl. Nyirség), régi erdők maradványai bizonyítják az Alföld szélei felé és a folyók közelében" (Fekete—Mágócsy—Dietz). Holott ezek a megállapítások, bármennyire is nevezetesek a vizsgált kérdések tekintetében, nem merítik ki Magyarország növényföldrajzi jellemzését egyértelműen. Dunai Magyarország határának nyugati övezetében végződik az az egyöntetű, óriási növényföldrajzi terület, mely Kína

nyugati határhegységeitől a Kárpátok övezetéig húzódik és melyet Hassinger H. (Geogr. Grundlagen der Geschichte. 1931. 49. o.) szerint nagyjában ugyanaz a növénytakaró borít. A Kárpátok medencéjének alföldjei e nagy terület legnyugatibb pusztaságait jelentik. Dunai Magyarország is e sajátságos területnek ahhoz az övezetéhez tartozik, melyen az erdőségek és a pusztaságok egymásba hatolnak. Különösen áll ez a Nagy Alföldre, melynek túlnyomó része az agrogeológia megállapítása szerint, mindig mezőség volt. Erdőségek csak csíkokban vonultak az Alföld folyóinak árterületén.

Igen hasznos Ballenegger Róbertnek A termőföld c. művében közölt talajtérkép, melyet Magyarország talajövezeteiről rajzolt. Ez a térkép Ballenegger említett könyvének Magyarország talajviszonyainak áttekintése c. fejezetében közölt megállapítások nyomán azt bizonyítja, hogy az Alföld tetemes része az Árpádok korában is alföldi füves pusztaság volt, melyet az erdőségek nyugatról, északról, keletről és délről csak átmeneti övezetekben szigetszerűen a magyar medence geológiai alakulását pompás összhangban körülzárva, vettek körüskörül. Levédia és Etelköz növényföldrajzi jellegzetességeiről ítélve, az állattartó gazdasági rendhez tartozó magyarok nem is ereszkedtek volna az Alföld síkságaira, a 9. század végén, ha ez az Alföld valóban olyan erdőség lett volna, amint a magyar történészek közül többen hangoztatják. Az Alföld és a magyarok országának az Alföld körül rétegeződő hatalmas területei a 9—10. században is a pusztai erdőségek és az erdei pusztaságok egymásba szüremkezett övezeteiből állott, éppúgy mint ilyen tájföldrajzi adottságok jellemezték Levédiát, valamint Etelközt is. Idevonatkozóan e földrajzi ténymegállapítást minden tekintetben megerősíti, a 4—5 századra is szóló érvényességgel, Priszkosz irata, mely határozottan az Alföld nagy övezetéről állítja, hogy fátlan volt. Idevonatkozóan hivatkozom még Bátky Zsigmondnak Attila főszálláshelye és palotája c. cikkére. (Földrajzi közlemények. 1918. 128—135.)

Az állattartó gazdálkodásnak pusztaságra és erdőre volt szüksége egyidejűen. Annak, hogy ilyen tájföldrajzi és növényföldrajzi adottságok és szükségletek irányították a magyarok ország- és tájválasztását is, nem egy nyoma maradt az arab írókon kívül Anonymus krónikájában is.

Anonymus nem egy helyen úgy állítja be a dolgokat, hogy Kijev és Halics vezérei irányították a magyarokat Pannónia felé, amikor Etelközt elhagyniok kellett. „Az orosz vezérek kérték Álmost, hogy Halics földjét elhagyva, a Havas erdőn túl nyugat felé Pannónia földjére vonuljanak. És dícsérték nekik Pannónia földjét, hogy milyen szerfölött jó." (Pais D. ford. 34. o.) Halics vezér arra kérte Álmost, hogy „a Havason túl nyugat felé Pannónia földjére szálljanak", mert „ez a föld szerfelett jó és rajta igen nevezetes források ömlenek egymásba". (U. o. 37. o.) Továbbá Árpád Salán bolgár vezér követeitől kéri „küldjön nekem a maga jóvoltából, két korsót tele Dunának vizével és egy nyalábot Alpár homok-

jának a füvéből, hogy megtapasztalhassam, vajjon édesebb-e Alpár homokjának a füve a szkitiai tájaknak, azaz Doni-Magyarnak a füvénél és a Duna vize vajjon jobb-e a Don vizénél". (U. o. 43. o.) Ebben a keretben jelentős színt kapnak az Obi-ugor énekek földmegjelölései, melyekre Zichy István hívta fel a figyelmet: „bogyóját termő bogyós liget", „kötél (-fonásra való) kákát termő szent földem, kákát, sást termő szent földem". (Zichy István gróf, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 9. o.) A növényföldrajzi jelentőség tudatos számbavételét jelentik az ilyen földmegjelölések, Anonymuséhoz hasonlóan.

Anonymus idézett szavai rendkívül jellemző adatokat jelentenek arra nézve, milyen szükségletek tervszerű vízrajzi és növényföldrajzi megvizsgálása járt elől, a magyarok tájválasztásánál. Anonymusnak ezeket az érdekes növényföldrajzi meggondolásait kitűnően egészíti ki Al Bakri, ki a levédiai magyarokról írja: „ez a nép sátrak alatt tanyázik és csak nyirkos és legelőkben gazdag földet szokott felkeresni" (MHK. 195. o.), vagy Ibn Ruszta, ki látta a levédiai magyarokat: „a kazár földig mind lapályos a vidék, az út lakott s mívelés alatt álló földeken át vezet, források, fás helyek, folyók között". (MHK. 161. o.)

Ibn Ruszta jelenti: „A magyaroknak sátraik vannak s oda mennek, hol legeltetésre több fű kínálkozik. Folyamok közt laknak." (MHK. 168. o.)

Az adat, melyet Freisingeni Ottó 1140 körül a magyarok által lakott Pannóniáról említ: „. . . köröskörül erdőségek, hegyek, s főképpen az Apenninek (Alpok) környezik, tudvalévően belsejében nagykiterjedésű síkság, melyet jeles folyók és vizek öntöznek, erdőkben felette gazdag, telve mindenféle vadakkal s felületének természeti szépsége époly bájos, mint amilyen a föld termékenysége",[28] tökéletesen egybehangzik az arab íróknak a magyarok korábbi keleteurópai országaira vonatkozó növényföldrajzi előadásával. A 9. századi Dunántúl lapályai vizenyős területek voltak. Gyepük, mocsarak, erdőségekkel, legelőkkel váltakoznak rajta. Sárrét, Sárköz, valamint a sok „hida" végzetű helynév is bizonyítja ezt a tényt. A vizenyős részek részek füves pusztasággal váltakoztak a 9—10. században is.

A magyarok céltudatosan keresték országválasztásuknál azokat a tájakat, melyek állattartó gazdasági rendszerűknek, valamint halászó, vadászó életmódjuknak legjobban megfeleltek. Hómannak[29] az a gondolata, mely szerint a honfoglalás ténye a 9. század magyarjainak „tudatos cselekvése volt, ebben az értelemben értendő leginkább. (29. o.) Azért, mert ló- és szarvasmarhatenyésztő gazdálkodásukat, halászó és vadászó életmódjukat kísérő táj-, klima-, gazdaság- és növényföldrajzi szükségleteiket e területek kielégítették,

[28] Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei. Kiadta: Gombos F. Albin. 1913. 32. oldal.

[29] Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. 1923.

választották Levédiát, Etelközt s végül a Kárpátok medencéjét, szállástelepeik helyévé. Hellpach írja: Unmittelbare Schicksalwendungen im Leben eines Volkes werden wir von der Landschaft her nicht erwarten dürfen; denn solche Wendungen kommen nie aus Sitte, Glauben, Kunst in ihren fantastischen Niederschlägen, sondern aus den harten, nüchternen Wirklichkeiten des Daseins her. Mert — természetesen — a nép, esetleges vándorlásai során a természettől kirótt kényszerítő körülmények révén gondoskodik arról, hogy ilyen változás ne álljon be életében. „Es dürfte keine noch so kleine Wanderung oder Siedelung von geschichtlicher Bedeutung geben, bei der die Wahl des Schauplatzes von dem Erlebnis seiner landschaftlichen Eigenschaften, vom Wohlgefallen an seinen Farben, von der Belustigung an seinen Formen, von der Anziehungskraft seines Gesamtbildes bestimmt worden wäre." (W. Hellpach Die Geopsychischen Erscheinungen. 460. o.) Hellpach szerint a népek nagy egyéniségeinek kiváló érzékük volt a tájválasztás tényezőinek ilyen mérlegelésére.

Annak a valóságnak, hogy — mint kifejtettem — a doni, etelközi és dunai Magyarország egyezően a füves pusztaság és az erdőövezet átmeneti peremvidékén terült el, igen jelentős házarcheológiai kihatása van. A kifejtett növényföldrajzi és talajföldrajzi összefüggések sodrán felderíthetővé válik a 9—10. századi magyarok építőmívességének, házkultúrájának mivolta, valamint az is, milyen települési tényezők irányították a magyarok törzsi társadalmát.

Itt a magyarázata a hun törzsi állam duna—tiszaközi letelepülésének, Baján avar törzsi államáéval egyetemben. Valószínű, hogy a hunok vándorlása a Kubán-vidéktől a Duna—Tisza közéig ugyanazon az útvonalon ment végbe, mint a magyaroké, négy évszázaddal korábban.

Mindaz az adottság, hogy a magyar az erdőségeknek a füves pusztaság felé néző peremvidékén élt, építőmívességére sorskialakító módon nyomta rá bélyegét. Ez a bélyeg abban a körülményben jelentkezik, hogy mindhárom Magyarországban, mind Levédiában, mind Etelközben, mind a dunai Magyarországban a sátorház mellett széles körben szerepelt a faépítés is. Sem ennek a tényezőnek, sem pedig következéseinek építészettörténeti számbavétele még eddig nem történt meg.

Vámos Ferenc

A „nemzetnevelés"

1. A nevelésen való tudományos gondolkodás egyik legáltalánosabb, legjellemzőbb, annak legbensőbb lényegét feltáró tulajdonsága az egyetemességre törekvésnek egészen sajátos formája. A nevelésügyi kutatás vizsgálódásának területét az egész emberi életre, annak minden vonatkozásaira kiterjeszti. Tárgyi szempontból ugyanolyan egyetemes disciplina, mint a filozófia; a maga kiteljesedett, rendszeres formájában, a szellemi élet teljességének, egész mozgalmasságának sajátos szempontú áttekintése és összefoglalása, egységes, egyetlenegy középponti gondolat alá rendelt szemlélete.

Ez a nevelésügyi univerzalizmus szükségszerű következménye a nevelés fogalmának. A nevelés lényege legáltalánosabban és egyetemes érvénnyel abban határozható meg, hogy az az életet, az emberi szellem alakulását, fejlődését akarja befolyásolni a szellemi életre akar hatni, azt alakulásában bizonyos irányban vezetni, irányítani szándékozik. Ennek következtében a nevelésen való gondolkodás sajátosságát abban határozhatjuk meg, hogy az a tudományos megismerésnek olyan formája, amely az emberi életet az arra irányuló hatás szempontjából nézi. Egész általánosságban az iránt érdeklődik, hogyan alakul az egész emberi élet az annak alakulását, fejlődését, benső mozgalmasságát irányító és befolyásolni akaró hatások nyomán.

Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a rendszeres nevelői gondolkodás tudományos formájának melyik alakját képzeljük magunk elé. A nevelés*elmélet* régibb, eredeti fogalmazásában feladatának azt vallotta, hogy ennek a hatásra törő szándéknak vezetője, irányítója, rendszeres tudományos formában felvilágosítója legyen, hogy elvi magaslaton, lehetőleg egyetemes érvényű belátások által irányítsa a gyakorlatot. Az újabb nevelés*tudomány* ezt a feladatot nem vállalja; tudományos szempontból igazolt hivatásának csak a nevelésnek, mint a szellemi élet egyik alapvető jelenségének objektív megismerését tartja. Egy szempontból azonban mindkét tudományelméleti koncepció megegyezik: nevelésügyi megismerésre, a nevelés tényének, folyamatának felderítésére törekszik mind a kettő; azt vizsgálják, hogyan alakul, alakítható vagy alakítandó az ember szellemi élete a formáló hatások befolyása alatt. Bárhogyan látjuk is tehát a neveléstudomány feladatát, annak el-

mulaszthatatlan tudományos kötelessége az egész emberi élet minden jelenségének ez alá a meghatározott nevelési szempont alá rendelése. Kérdésfeltevése csak az lehet, hogyan változik, változtatható vagy változtatandó meg, hogyan befolyásolható az ember, az emberiség szellemi élete a nevelő szándékú hatások által.

Ezek az igen egyszerűeknek és természeteseknek tetsző belátások azonban nem voltak mindig elevenen ható formálói a nevelésen való gondolkodásnak. Annak ellenére hogy tudományunk történetében már igen korán, az ókori neveléselmélet klasszikusának, Platonnak pedagógiai idealizmusában, olyan koncepció áll előttünk, amely egyetemesség igényével fogja össze a nevelés problémáit, hosszú századokon keresztül az uralkodó tudományos szemlélet — egyes, a tudománytörténet által felderített esetektől eltekintve — általában önmaga állított korlátokat maga elé. A vizsgálódás szempontjainak emez állandóan kísértő elszűkítését érthetővé teszi a nevelés fogalmának egyik szintén alapvető, lényeges jegye. Az emberre, a fejlődő szellemi élet alakítására, formálására irányuló hatás lehetőségének egyetlen formája az egyéni, individuális létezés befolyásolása. Mindennemű alakító szándék csakis és kizárólagosan a maga individuális formájában jelentkező szellemi életre való hatásban, ily hatások sorozatában valósulhat meg. Reális, közvetlen hatások befogadására alkalmas létezési forma egyedül és kizárólagosan az egyéni élet, annak fejlődő kibontakozása s így minden, a legnagyobb, legegyetemesebb feladatok felé lendülő alakító szándék, a legegyetemesebb célok által vezetett nevelői akarat is, csakis az egyéni életen keresztül valósulhat meg.

Nem csoda tehát, hogy tudományunk a maga kibontakozásának kezdetén, a klasszikus neveléselméletben, annak legkiválóbb, sokáig legnagyobb hatású képviselőjében, Herbartban, majd pedig különösen annak követőiben teljesen az egyéni életre való hatás tényezőinek felfejtésében merül ki, sőt elvül állítja fel vizsgálódásainak erre az egy létezési formára való korlátozását. Nem tud, de nem is akar elérni a szellemi élet hatások alatti alakulásának illetőleg alakításának vizsgálatában ahhoz az univerzális szemlélethez, amely az emberi és szellemi élet minden kategóriáját ilyen szempontból fogná egybe. A pszichologizmus, később pedig egyenesen a didaktikai formalizmus szűk útjára téved; önmaga, elvi alapon szűkíti el vizsgálódásának látóhatárát.

Ez a pedagógiai pszichologizmus nem vette tekintetbe azt a tényt, illetőleg nem számolt eléggé avval, hogy maga az egyéni valóság sem önálló, a létezés többi kategóriájától elszigetelhető jelenség, hanem létezésének, fejlődésének, alakulásának minden pillanatában, mindegyik meghatározó mozzanatában bele van ágyazva nagyobb, átfogóbb létösszefüggésekbe, a szellemi élet egészébe. Nemcsak avval nem törődött eléggé, hogy az egyéni életforma kialakulásának döntő tényezői a történeti és társadalmi életösszefüg-

gések, hanem elmulasztotta annak megvizsgálását is, hogy vajjon csakugyan az egyetlen igazán létező-e az egyéni valóság.

Hosszú idők óta fejlődő filozófiai, társadalomelméleti és történeti belátások hatása tette termékennyé a mult század végével a nevelésügyi elmélkedésnek azt az irányát, amely evvel az egyoldalúsággal a maga tágabbkörű, egyetemesebb szemléletét szegezte szembe s a nevelésen elsősorban a közösség történeti és társadalmi életének befolyásolását, alakítását, az egész szellemi életnek ideális célok felé való vezetését értette.

A neveléstudomány történetírójának feladata ama szellemi mozgalmak oknyomozó feltárása, amelyek a neveléstudomány benső szerkezetében ezt a lényeges változást előidézték és ujból helyreállították ezt az egyetemesebb, átfogóbb szemléletre való készséget. Minket itt csak az érdekel, hogy a 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek minden nevelésügyi vitája az összefogó szemlélet érvényesülése érdekében folyik, sőt ez a tendencia határozza meg a neveléstudomány legújabb alakulását is.

A vita az individualisztikus és szociális irányú pedagógia hívei között folyik elsősorban a felől, hogy melyik a létezésnek az az alapvető, mindenekelőtt tekintetbe veendő kategóriája, amelynek érdekében, amelytől meghatározottan a nevelés mint tevékenység végbemegy, amelynek tekintetbe vétele által a nevelés mint tény, szemlélendő, abból a célból, hogy ezt a tevékenységet, azt a tényt megértsük, szabályait, formáit és normáló elveit meghatározhassuk.

Ennek a sokfelé ágazó, hosszú és még ma sem teljesen tisztázott kontroverziának mélyén két döntő probléma van. Kétségtelen, hogy a nevelés szociális felfogása terményeken kiszélesítette a neveléstudomány kutatási területét. Megszüntette az individualisztikus szemlélet korlátozottságát, mind erősebb értékelő hangsúllyal emelte ki a nevelés társadalmi vonatkozásait, ráeszmélvén arra, hogy a nevelés nemcsak eredetében, de lényegében is szociális aktus, a kollektivum történeti életének egyik szükségszerű és állandó megnyilatkozása. Amikor azonban mind világosabbá vált a nevelésnek történeti, a társadalmi életet meghatározó és azok által meghatározott jellege, mind sürgetőbbé vált annak a kérdésnek elintézése, miképpen, milyen úton-módon lehet ezen a kutatási területen egyetemesen érvényes objektiv megismerésekre szert tennünk A nevelésnek individualisztikus felfogása ezt a kérdést nem tette ennyire sürgetővé. Annak körében bele lehetett nyugodni abba, hogy a fejlődő lélektani megismerés mind biztosabbá, mind egyetemesebben kötelező normák alá rendelhetővé teszi magát a nevelést is. A neveléselmélet akkor még kizárólagosan normatív szempontjából is sokkal nehezebben tudott válaszolni, erre a kérdésre az, aki meglátta a nevelés szociális meghatározottságát s ennek a belátásnak minden következményét levonta. Ha ugyanis a nevelés lényegéhez tartozónak látjuk azt, hogy hatását a történelmi korok, azokon belül és azokon keresztül pedig a történelmileg kialakult társadalmi rend,

illetőleg e rendek különböző formái által meghatározottan s azokat meghatározóan fejti ki, akkor sokkal hozzáférhetőbbek vagyunk ama szkeptikus meggondolások számára, amelyek egyetemes jellegű megismerés lehetőségét s ennek következtében egyetemesen érvényes normák felállításának jogát elvitatják a neveléselmélettől.

Döntő jelentőségűvé vált ez a kérdés éppen a szociális irányú nevelésen való elmélkedés körében még azért is, mert szoros kapcsolatba került avval a másik nagy kérdéscsoporttal, amely arra keresett választ, hogy az alapvető létezési kategóriák közül melyik biztosítja legjobban a tudományos szemlélet megkövetelt teljességét. A századforduló elmélkedésének egyik iránya sem tagadta, mert nem is tagadhatta az egyéni valóságnak, a nevelés egyetlen lehető tárgyának teljes mértékű elismerését. Amikor azonban filozófiai, szociológiai és társadalomtörténeti szempontok mind erősebben figyelmeztettek a kollektív tényezők elhanyagolásának veszélyére, a kollektivitás egymásba kapcsolódó, e mellett fokozatosan mind átfogóbb s végre az egy egyetemesbe torkolló körei tették nehézzé a tájékozódást. Különböző filozófiai rendszereknek, világnézeti, sőt politikai felfogásoknak megfelelően a társadalmi alakulatok, a társadalmi rendek különböző körei lettek az egyén fejlődő kialakulására döntő jelentőségűvé, s így aktuálissá vált az a kérdés, hogy az individuum és a szociális test viszonyában a közösségi formáknak milyen körű, milyen természetű alakulata a nevelés lényegét, irányát meghatározó, döntő valóságforma. Azaz: melyik az a közösségi kör, a történelmileg kialakult társadalom ama meglévő vagy kívánt rendje, amelybe az egyesnek a nevelő hatások segítségével bele kell kapcsolódnia; melyik, miképen tagolt, milyennek meglátott kollektivitás az, amelyben a nevelés lefolyik, amelynek kialakulását, esetleg megvalósulását a nevelés az egyéni életforma alakítása által elősegíteni, illetőleg előkészíteni akarja. Minden elmélkedő tisztában volt azzal, hogy a tudományos követelményeknek megfelelő megismerésekhez, szabályozó elvekhez csak úgy lehet eljutni, ha ezekre a kérdésekre választ találunk.

2. Azokban az évtizedekben, amelyekben a neveléstudománynak ez a forrongása megindul, kibontakozik, mind határozottabb formát nyer, teszi meg első lépéseit nálunk a nevelésen való tudományos gondolkodás. Pedagógiai kérdéseken elmélkedőink első generációjának jelentősebb művei, vagy értekezéseiknek nagyobb nyilvánosságnak szóló reprezentativ gyüjteménye 1890 és 1910 között, tehát éppen a századforduló idejében jelennek meg. A sort *Felméri Lajosnak A neveléstudomány kézikönyve* c. műve nyitja meg (1890), ezt követi 1900-tól kezdődően *Schneller István Paedagogiai dolgozatok* c. sorozatának 3 kötete (1900, 1904, 1910) s végül 1909-ben jelennek meg *Kármán Mór Paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban.*

E művek szerzői körülbelül egykorúak, a mult század negyvenes éveinek szülöttei s mindhármuk szellemi fejlődése a 60-as

évekre esik. A tudományos előkészülésnek három, nagyon sokban eltérő útját járták meg. Szorosabb értelemben vett személyes, az elmékedés irányának kifejlődését, vezető szempontjait meghatározó kapcsolat nem is volt közöttük. Annál inkább feltünő, hogy nevelési gondolkodásuk általános irányának tekintetében olyan határozott és döntő megegyezések találhatók, amelyek elhatározó befolyással voltak a magyar neveléstudomány további fejlődésére. Annak ellenére, hogy gondolkodásuk kialakulása s jórészt működésük nagy része is azokra az évtizedekre esik, amelyekben az egész európai, sőt Európán túli nevelői gondolkodás is a Herbart, majd a Herbart-féle iskola irányának elhatározó befolyását éli, s jóllehet, kettő közülük — Kármán és Schneller — közvetlen, személyes tapasztalatok útján, csakis ennek a gondolatrendszernek részletes tanulmányozásába merült el hosszabb külföldi tanulmányutakon, mindhárman a leghatározottabban szembehelyezkednek annak individualizmusával és az új, szociális irányú nevelésügyi megismerés felé hajlanak.

Ennél nagyobb jelentőségű azonban az, hogy akkor, amikor ennek az új irányba mutató, szociális neveléselméleti tájékozottságnak konkrét formáját keresik, mindhárman a nemzetben, a nemzeti élet feladataira való nevelésben látják meg a nevelés közvetlen célját, mindhárman nemzeti nevelést sürgetnek. A nevelésen való gondolkodás szociális irányának ez a nemzeti formája megvan már Kármán elmélkedésében is, akit pedig tanulmányainál, fogva a legerősebb szálak kapcsolnak a Herbart-féle pedagógiai gondolatvilághoz. Eredetileg nem teoretikus elme; élete legnagyobb részét közművelődési intézmények szervezésében és benső kiépítésében, a nemzet művelődéspolitikájának irányításában tölti el. Saját vallomása szerint is elsősorban éppen a nevelés és oktatás gyakorlati kérdéseinek tüzetesebb megoldásával nyert tapasztalataiból eredt az a meggyőződése, hogy a pedagógiának az eddiginél megfelelőbb alapvetésre van szüksége. Különösen azért elégedetlen a korabeli neveléstudománnyal, mert az a meggyőződése, hogy a nevelés kérdéseiben is a történelmileg kialakult nemzeti társadalom céljai a döntők; a pedagógusnak mindig a nemzeti közösség követelményét kell szem előtt tartania.

A nemzeti nevelés követelése jelentkezik a főleg angol és francia neveléselméleti művek alapján és elsősorban angolországi tanulmányutakon művelt Felméri Lajos elmélkedésében is. Munkája előszavában szemrehányást tesz „hazai pedagógiai íróink nagy többségé"-nek, akik „bámulatos buzgalommal őrlik le német mestereiknek ezerszer felmelegített mondókáit". Szerinte „a neveléstudomány feladata megtanítani az új nemzedék leendő vezetőjét arra, hogy működése sarkpontját ne elavult dogmákban, hanem az ifjú természetében és a nemzeti jellemben keresse". Külön fejezetet szentel a nemzeti nevelésnek s ezen „a fegyelmezés és oktatás olyan folya-

matá"-t érti, „mely az ifjúságot a nemzet érzés-, gondolkodás- és cselekvésmódjába (éthosz) vezeti be".

Ugyancsak a nemzeti nevelésről, a nevelés nemzeti módjának feltételeiről, lehetőségeiről értekezik többízben Schneller István is, Felmérinek a kolozsvári katedrán utódja. A nemzeti irányban való nevelést azért tartja fontosnak, azért követel ő is a nemzet szellemében folyó nevelést, mert szerinte is a nevelés végső ideális céljának megvalósítása, az ahhoz való közeledés csakis a nemzeti élet kereteiben lefolyó és annak szelleme által meghatározott konkrét nevelési feladatok teljesítése által lehetséges.

3. E rövid, minden részletet tudatosan elhagyó áttekintésből is világossá vált talán az, hogy a századforduló magyar nevelésügyi elmélkedésében a kor pedagógiai gondolkodásának középponti problémája, a nevelés elméletnek szociális irányban való megújítása egészen sajátos formában jelentkezik: felmerül és állandóvá lesz a nemzeti nevelés gondolata.

Kétségtelen, hogy ebben a gondolatban a 19. század harmadik negyedének magyar köszelleme szólal meg. A kiegyezés utáni magyar életnek az az újból optimista bizakodással munkára lendülő, tevékeny alkotó szelleme ez, mely most veszélyeztetett nemzeti létünk biztonságának hitében megújhodva és megerősödve fog hozzá állami életünk gazdasági és művelődési berendezésének intézményes kiépítéséhez. Az a szellem, amelyet a multból, a 19. század romantikus nemzeti felébredésének első évtizedeiből mentett át a század egyik legnemesebb alakja s legnagyobb hatású kultúrpolitikusa br. Eötvös József, akinek személyes befolyása a nevelésen való elmélkedés korabeli képviselőin is meglátszik.

Viszont az is kétségtelen, hogy ez a nemzeti irányú pedagógiai gondolkodás fejlődésének ezen a kezdeti fokán még nem bontakozott ki teljesen. Még nem látta s ennélfogva nem határozta meg minden kétséget kizáróan a nemzetnek, mint közösségi formának, jelentőségét a nevelés, különösen pedig a rendszeres nevelésügyi gondolkodás szempontjából.

Kármán gondolkodásában a nemzeti nevelés szempontja inkább csak a gyakorlati művelődéspolitikai munkásság vezető elve. Elmélkedésében ez a vezető elv csak mint követelés, mint óhaj jelentkezik, nem pedig mint rendszeralkotó, az egész nevelésen való gondolkodás irányát meghatározó középponti vezető gondolat. Ebben a tekintetben hasonló Felméri helyzete is. Bármennyire termékenynek látszik nála is a nemzeti nevelés gondolata, az az ő különben sem eredeti összefoglalását nem rendszerezi egésszé. Mindketten csak az egyén és nemzet egymáshoz való viszonyának szempontjából fogják fel a kérdést, de egyikük sem kísérli meg a választ arra a korabeli neveléselméletben, sőt a kor egész gondolkodásában is időszerűvé vált kérdésre, hogy hogyan oldassék fel a különböző szociális körök vélt vagy valóságos szembenállása a nevelés területén, hogy hol a helye a nevelés szempontjából a szellemi való-

ságok rendjében a nemzeti közösségnek. Felméri ugyan egy megjegyzésében utal arra, „hogy a nemzeti nevelés célja és eszközei és az általános nevelés célja és eszközei nem ellentétesek, sőt egymást kiegészítik", s jól látja azt is, hogy „az ember elvont fogalma a nemzeti nevelésben concréttá, élővé lesz", de még ő is távol van attól, hogy ezt az elmélkedésre nézve döntően fontos kérdést részletesebb fejtegetés vagy éppen alapvető meggondolás tárgyává tegye.

Erre a kérdésre egyedül Schneller felel meg. Az ő nevelés-elméleti idealizmusában jelentkezik nálunk a neveléstudományban először a rendszerességre, a körültekintő filozófiai alapvetésre, ennek teljességére való törekvés. Ő az első, aki tisztán látja az egyéniség (személyiség) a nemzet és az univerzális, tehát ideális közösség hármasságának egymáshoz való viszonyát. Jóllehet a közösségi körök egymásutánjában nem ismeri el az alá- és fölérendeltségnek rang- és értékfokozatokat jelző sorozatát, egész rendszerének fölépítése annak bizonysága, hogy az ő gondolkodásában a nevelés, annak szabályozása, irányítása a nemzet történeti életének minden konkrét megjelenési formájában a transzcendens végső célt, Isten, a szeretet országa kialakulását tartozik szolgálni. Művelődéspolitikai elmélkedéseiben ő is az Eötvös-féle irány harcosa, a nevelés ügyének a nemzeti közösség érdekei alá való rendelését sürgeti ő is. Minden konkrét gyakorlati feladatot azonban a végső cél felől sugárzó fény világít meg.

A pedagógiai elmélkedésnek ez a szociális idealizmusa, a hívő keresztény léleknek az a Hegel és Schleiermacher filozófiáján alapuló elméleti gondolatrendszere egészen sajátos, eredeti fogalmazása annak a neveléselméleti iránynak, amely éppen Schneller rendszerének kialakulása idején tör be a német pedagógiai gondolatvilág területére a maga új és gyökeresen újító szellemével. Anélkül hogy bármi is följogosítana valamilyen közvetlenebb hatás föltételezésére, lehetetlen meg nem látni azt a benső rokonságot, amely Schneller elmélkedését *P. Natorpnak* a mult század utolsó éveiben megjelent Sozialpädagogik-jában kifejezésre jutó gondolkodási irányhoz fűzi. Kiindulásuk, alapvető filozófiai tájékozottságuk teljesen különböző. Natorp annak az elsősorban ismeretelméleti idealizmusnak híve és egyik legnagyobb hatású képviselője, amely mind a filozófiai, mind pedig a pedagógiai világnézetet Kant transzcendentális filozófiájának alapján akarja megújítani. Neveléselméletének, ennek a nevelésügyi individualizmussal való első, teljesen rendszeres leszámolásnak jelentőségét az adja meg, hogy a filozófus Kant, a bölcselő-pedagógus Platon és a nevelésben elsősorban a társadalom megújítását kereső Pestalozzi világszemléletétől megtermékenyítetten, teljesen elméleti, filozófiai, sőt ismeretelméleti síkon szünteti meg az individuum és a szintén transzcendens formában meglátott, hangsúlyozottan szellemi, az emberi szellemben megvalósuló közösség közötti ellentéteket. Filozófiai álláspontjá-

nak megfelelően ő is teljes mértékben idealista. Idealizmusának a transzcendenciák felé lendülő útjában azonban sokkal merészebb, mint magyar kortársa. Előtte kizárólagosan a végső cél, a tökéletes szellemi közösségben megvalósuló idea áll, innen, arról az elméleti magaslatról tekinti át a nevelés birodalmát, ettől az ideális céltól ihletetten kívánja egyetemes szabályok alá vonni a nevelés tevékenységét. Szemlélete különösen első nagy munkájában nem ismer el valamilyen elméletileg igazolható középtagot, nála minden egyes lépést, az előrehaladásnak minden egyes mozzanatát a legvégső cél határozza meg. Arra, hogy a történelmileg kialakult nemzeti közösség, a nemzet konkrét társadalmi rendje, annak a cél szempontjából állandó és következetes befolyásolása vezet az egyetemes cél felé, Natorp csak a katasztrófális világháború után megjelent Sozialidealismus című művében gondol.

4. Vázlatos, egész általános vonásokkal körülírva ilyen a század elején uralkodó pedagógiai gondolkodás képe. Ezek azok a törekvések, azok a megoldásra váró kérdések, feladatok, amelyeket pedagógussá fejlődésének útján örökségül kap *Imre Sándor* a nemzetnevelés gondolatának kialakítója.

Nevelésen való elmélkedésének általános irányát az határozza meg, hogy Schneller Istvánnak volt tanítványa, s így a „személyiség pedagógikájá"-nak gondolatvilágán keresztül ismerkedett meg a kor nevelésügyi problémáival. A nevelésen való elmélkedésnek kolozsvári iránya, annak egyrészt szociális jellege, másrészt pedig a nemzeti nevelés feladatai iránti elméleti érdeklődése állandó meghatározói maradnak Imre Sándor pedagógiai gondolkodásának is.

Ha azonban pedagógiai műveinek, értekezéseinek, tanulmányainak és cikkeinek gazdag sorozatát végigtekintjük, első tekintetre is föltűnik azoknak egyetlen egy kiemelkedő és kivétel nélkül mindenütt jelentkező közös, ennek az egész életnek munkásságát egyetlen egy egységes gondolatban összefogó vezető szempontja: ez az immár középponti szerepűvé emelkedett nemzeti irány, a nevelésen való gondolkodásnak az a formája, amely nevelésen elsősorban a nemzeti közösségnek ideális célok szerinti alakítását érti.

Ezt a nagyjelentőségű, elvi szempontból döntő hangsúlybeli eltolódást, mely mint látni fogjuk, a szociális pedagógia problémáinak végleges megoldása felé tör, Imre Sándor gondolkodásában egészen mélyről jövő és ezt az életformát már a maga fejlődésének kezdeteiben véglegesen meghatározó, legközvetlenebbül alakító hatások készítik elő. A fiatal Imre Sándorban olyan gondolkodási forma kapcsolódik bele a kialakulásban lévő magyar nevelői gondolkodásba, amelyet a családi otthonban elevenen élő hagyományok már eleve a magyar művelődési élet iránt érzett és tudatosan ápolt érdeklődés jellemeznek.

Az otthonnak ezt a szellemi légkörét a fejlődő ifjú előtt elsősorban nagyapja, id. Imre Sándor (1820—1900.) képviselte. Ennek az igaz értéke szerint még mindig nem eléggé méltányolt magyar

irodalomtörténetírónak és esztétikusnak a szó igaz értelmében vett európai műveltsége az az eleven példa, amelyen ez a fiatal élet tájékozódik, az a személyes hatásban élő eleven erő, amely ennek a kibontakozó tudományos érdeklődésnek irányt ad. Egészen bizonyos, hogy a magyar szellemi életnek ez az elsőrangú ismerője, az a széles látókörű, mélyen gondolkodó tudós szerettette meg vele a magyar irodalmat, ébresztette fel benne a magyar művelődés történelmi útja iránti érdeklődést s tájékoztatta az akkori magyar jelen problémái felől. Tájékoztatta pedig abban a szellemben, amelynek egyik legjellemzőbb irodalmi megnyilatkozása a nagyapának 1875-ben megjelent *Nemzetiség és nevelés* c. művelődéspolitikai tanulmánya.

Aki a magyar szellemi életnek ezt az összefoglaló képét és a korabeli magyar élet törekvéseinek rajzát figyelemmel elolvassa, s annak hatását, az abból felénk áradó szellemet mérlegeli, annak nem lehet meglepő, hogy mikor a pálya kezdetén a fiatal Imre Sándor addigi tanulmányai a magyar irodalomtörténet felől a pedagógia kérdései felé fordul, őt ezekben a legmélyebb erővel a nemzet művelődéspolitikai problémái ragadják meg. A pedagógiai szemléletnek olyan formája jelenik meg előttünk, amely a nemzeti múlt ismeretén tájékozottan, annak értékelésében felnövekedve s annak szelleme által irányítottan látja meg a jelen közművelődési kérdéseit és a jövő feladatait.

A pályakezdés eme meghatározó tényezői világosan és határozott formában jelentkeznek Imre Sándor első nagyobb munkájában, az 1904-ben megjelent Széchenyi-könyvben. *(Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről.)* Ebben az összefüggésben nem vállalkozhatunk arra, hogy e műnek a magyar művelődéstörténet, különösen pedig a vele egyidőben meginduló Széchenyi-kutatás szempontjából való jelentőségét kellő mértékben méltathassuk. De rá kell mutatnunk arra, hogy misem világítja meg jobban ennek a pedagógiai irányában való megindulásnak szellemét, mint az a tény, hogy amikor Imre Sándor először keres a magyar művelődési élet kérdéseiben elméleti eligazodást, amikor először fordul ez elméleti pedagógus érdeklődésével kifejezetten nevelésügyi problémák felé, akkor ezekben a kérdésekben Széchenyi István műveiből keres magának választ.

Hogy mit jelent a magyar pedagógiai gondolkodás fejlődése szempontjából az elmélkedésnek az a tudatos bekapcsolódása a magyar művelődési élet egyik legnagyobb szellemének gondolatvilágába, azt világosan megmutatja Imre Sándor törekvéseinek kortársaihoz, előzőihöz való viszonya. Korának magyar pedagógiai elmélkedését — mint láttuk — tudatosabban ható szálak inkább Eötvös művelődéspolitikai gondolkodásához fűzték. A magyar közoktatás történetének első nagy alkotó minisztere, elsősorban Kármánra és Schnellerre, közvetlenül inkább csak élete utolsó korszakának teremtő tevékenységével, intézményeket létrehozó munkájában ki-

fejezésre jutó szellemével hat. Annak ellenére, hogy mindkét pedagógus egy-egy alkalommal közvetlen tanulmány segítségével igyekszik elmélyíteni ezt a hatást, az egész Eötvös, annak teljes kultúrpolitikai koncepciója már csak azért sem alakíthatta gondolkodásukat, mert hiányzott annak tárgyi alapja. Nem volt még tudományos formában felderítve Eötvös művelődésügyi világnézete.

Az Eötvös gondolatvilágában való tájékozottság eme hiányaival volt kapcsolatban azután az is, hogy a magyar pedagógiai elmélkedés itt, ezen a fokon már nem talált eleven kapcsolatot Széchenyi reformpolitikájának az egész 19. századot megtermékenyítő szellemével. Ami Kármán és Schneller gondolkodásában mint ilyen irányba mutató gondolatelem kielemezhető, azt csak az a még máig sem teljesen kiderített összefüggés magyarázza meg, amely Eötvös gondolkodását Széchenyiéhez kapcsolja.

Imre Sándor könyve mindenekelőtt a nemzeti irányban tájékozódni akaró pedagógiai gondolkodásnak ezt a távolabban, és tartalmi erejénél fogva mélyebbre nyuló kapcsolatát állítja helyre: Széchenyi gondolatvilágát teszi a magyar nevelői gondolkodás számára közvetlenebb hatásában értékesíthetővé. Mikor pedig a maga teljességében ébreszti eleven erővé azt a szellemet, amely a 19. század magyarságának legjobbjaiban élt s részletekbe menő tudományos vizsgálódás által, tartalmának teljes gazdagságában tárja Széchenyi művelődéspolitikai gondolatait a magyar nevelői gondolkodás művelői elé, éppen munkájának tárgyával mutat követendő példát. Arra figyelmeztet, hogy az elméleti tájékozódás érdekében is egyik legfontosabb kötelességünk a magyar élet értékes hagyományainak a maguk egészében, jelentőségüknek megfelelő tudományos vizsgálat alapján feltárt teljességében való megismerése.

Éppen ezért jelenti ez a magyar művelődéspolitika multjába annak legnemesebb hagyományaiba való belekapcsolódás egyúttal a magyar nevelésen való elmélkedés elmélyülését és megtermékenyülését. Jelenti annak a már itt teljes tudatossággal eleven gondolatnak első jelentkezését, amely szerint „a magyar nemzetnevelés módját" csakis a magyar művelődéstörténet, a magyar nemzeti élet múltjának teljes ismeretében lehet megállapítani.

5. Sem a könyv szerényen megfogalmazott címe, sem pedig a szerző eredeti, a bevezető fejezetben vázolt célkitűzése nem keltik bennünk azt a benyomást, mintha a művel a magyar nevelésen való elmélkedésnek valamilyen jelentősebb fordulójához érkeztünk volna el. Úgy tetszik, mintha szándéka kizárólagosan az lett volna, hogy Széchenyi műveiben elmerüljön, a benne található nevelésügyi gondolatokat megállapítsa és azokat rendszerbe foglalja.

Ezt a feladatot gyakorlati meggondolások alapján elsősorban azért vállalta magára, hogy a nevelés kérdései iránt érdeklődő közvéleményt a nemzeti nevelés kérdéseiben felvilágosítsa, tájékoztassa. Látja, hogy a társadalom és iskola munkája között nincsen

meg a szükséges harmónia, ez a két nevelő „tényező éppen nem egy irányban nevel", de reméli, hogy ez az ellentét majd csak megszűnik, „illetőleg az annyit szabályozott iskolához végre-valahára talán a társadalom is alkalmazkodik... E reményre alapot ad, hogy a *nemzeti* nevelés jelszóvá vált minden körben, mely a nevelés nagy ügye iránt érdeklődik". Könyve és általa a közvélemény felvilágosítása éppen azért vált szükségessé, mert „ma még csupán a jelszó van benne, igaz, hogy mélyen a köztudatban". A nemzeti nevelés követelése „mint csak általánosságot, de semmi lényegest nem jelentő pár szó forog közszájon"; már pedig a nevelésügy közvetlen feladatai kívánják meg, hogy necsak „a nemzeti nevelés megszokott jelszava, hanem ennek igazi tartalma is mindenki lelkébe, a nemzet tudatába" jusson.

E felvilágosító munkának érdekében, saját bevezető fejtegetései által is igazoltan, teljesen az elődei által fogalmazott kérdésfeltevésből kiindulva azt keresi, hogy „mi az alapja és célja a nemzeti nevelésnek" Schneller István ama tanulmányához (A nemzeti nevelésről.) kapcsolódva, amely a magyar nyelv közmondásai alapján keresi és állapítja meg a magyar nemzeti nevelés lényegét, Imre Sándor a nemzeti művelődés fejlődésének a politikai történet tanulságainak nagyobb körre kiterjedő szemlélete alapján keres feleletet erre a kérdésre. Hogy ebben a vizsgálódásban mindenekelőtt, ebben a könyvben pedig kizárólagosan Széchenyi felé fordul, azt az a meggyőződése teszi érthetővé, amely szerint „Széchenyi munkája a szó szoros értelmében a nemzet nevelése volt, s így „a magyar nemzeti nevelés tartalmát keresve hozzá kell fordulnunk, mert működése mély hatását ismerjük, azt is tudjuk, hogy nemzetével elégedetlen volt, annak javítására igyekezett, tehát lennie kellett nevelési tekintetből értékes gondolatainak is". „Maga a nevelés általában határozottan belevág Széchenyi gondolamenetébe, hiszen egész rendszerének csupán egy észszerű célja lehet, az, ami tevékenységének eredménye lett: a nemzet haladásának előmozdítása, ami nem történhetett meg minden irányú nevelés nélkül." Szerinte ugyanis „Széchenyi nagy és mindent alárendelő törekvése gyanánt nemzetiségünk biztosítását és nemesebb kifejtését állapíthatjuk meg". Egész életének kulcsa gyanánt idézi annak következő nyilatkozatát: „Én mióta határozottan tudom politikában mit akarok s akép jóval nyilvános politikai fellépésem előtt, szüntelen és változatlan e következő thémát hordom és ápolom keblemben: Magyarországnak a szó el nem ferdített értelmében legliberálisabb, alkotványos és nemzeti kifejtését."

Ugy látszik tehát, hogy egyelőre csak egy ilyen eleve meghatározott forrásból táplálkozó, fölvilágosító, tájékoztató munkásságról van szó; a könyvnek az a célja, hogy Széchenyinek a nevelésről alkotott nézetei tanulságaként „elterjednek azok a fogalmak, melyek megelevenedése a nevelést nemzeti irányúvá, vagyis: a nemzet érdekeinek megfelelővé teszi". „A nevelés nemzeti irányának megerősö-

désétől a nemzeti érzés megerősödését, az egyéni felelősségérzet kifejlődését" várja; „a köznevelés sikeresebbé válik, a nevelés értéke emelkedik ennek nyomában".

Ez az előtérbe állított szerényebb, közvetlenebb, inkább gyakorlati kérdésekre választ kereső célkitűzés azonban már magában is nagyjelentőségű. Nagyjelentőségű pedig nemcsak azért, mert a nemzeti célokra rendelt nevelés problémáinak kutatását a legméltóbb forrás, a Széchenyi munkáiban élő nemzetnevelő gondolatok irányába állítja be, hanem különösen azért, mert benne egy nagy területre kiterjedő munkaprogramm körvonalai bontakoznak ki.

Már a bevezető fejtegetésekben rámutat arra, hogy ama vonások feltárásához, „amelyek közösen valamelyik nemzet nevelését sajátosan jellemzik", tulajdonképen az egész nemzet művelődési életének felkutatása szükséges. S így az a személyes elkötelezettség, amellyel az Utószóban egész élete munkájának vállalja e történeti jellegű kutatások folytatását, tulajdonképpen feladat- és célkitűzés a jövendő magyar neveléstudomány számára.

Éppen a magyar neveléstudomány, a nevelésben való elmélkedés kérdéseinek szempontjából azonban mindezeknél sokkal többet jelent ez a munka. A szerzőnek a mű elvárt eredményei tekintetében való korlátozásai, az a belátása, hogy ez a munka „bizonyos hiánnyal végződik", csak magára a könyvben rendszeresen összeállított történeti anyagra, annak a „magyar nemzet-nevelés módját" irányító tartalmára vonatkozik. A műnek különösen második része, az amely Széchenyi nevelésügyi nézeteinek fejtegetését foglalja magában, s amelyben a szerző ezeknek a nézeteknek jelentését, a nevelésen való elmélkedés szempontjából való értelmét fejtegeti, arról tanuskodnak, hogy Imre Sándor ebben a művében a maga elméleti kérdéseire is keresett és talált választ Széchenyinél. Eddigi tanulmányaitól, elméleti tájékozottságától indítottan pedagógiai gondolatvilágában nemcsak az a törekvés élt, hogy a nemzeti nevelés konkrét tartalma tekintetében keressen irányító szempontokat, hanem egyúttal az is, hogy a nemzeti nevelés követelését a kor aktuális állásfoglalásával hozza elvi összhangba. Gondolkodásának kialakulása idején éppen azoknak az elmélkedésében, akikkel tanulmányainál fogva a legszorosabb érintkezésbe került, Schneller és Natorp rendszerében, a nevelés egyéni és közösségi vonatkozásainak egymáshoz való viszonya megoldottnak volt mondható. Imre Sándor eredeti kérdésfeltevésére nézve éppen az a legmélyebben jellemző, hogy benne a nemzeti nevelés problémája először jelentkezik abban az alakjában, amely már akkor is, mikor Széchenyi műveihez nyúl, végeredményben aziránt érdeklődik, mit jelent és mit jelenthet a nemzet a szociális neveléselmélet rendszerében.

A szerző érdeklődésének középpontjában tehát lényegében egy az elméleti álláspontot is módosító, azt kiegészítő kérdés van. A könyv igazi jelentőségét éppen abban kell látnunk, hogy Imre Sándorban a Széchenyi műveinek tanulmányozása közben olyanná telje-

sedett ki az egyetemes érvényességre törekvő szociális neveléselmélet eddigi rendszere, hogy abban a nemzeti irányú nevelés követelései is megtalálják a maguk elvi szempontból is igazolható helyüket

Széchenyi nevelésügyi nézeteinek rendezése és összeállítása közben „az az egység, amelyben Széchenyi gondolatmenete megjelenik, önként állott elő", minden erőszakolás nélkül. Ennek a benső rendnek feltalálását az tette könnyűvé, hogy a szerző már eleve meglátta ennek az életnek legvégső irányítóit abban az eszmében, „hogy az emberiségnek folytonosan haladnia kell", s abban a tettre indító érzelemben, „mely a haladás gondolatára és a nemzet állapotának megfigyelésére ébredt fel lelkében". Ennek a középponti értelmi és érzelmi irányultságnak felel meg az, hogy ennek a politikai rendszernek, a Széchenyi által végzett nemzetnevelés rendszeres munkájának végső célja, amelyet bátran nevelési célnak is tekinthetünk: az emberiség örökös haladása. „A nevelés e szerint olyan eljárás, melynek az emberiség haladásában résztvevésre képessé tétel s e haladás és tökéletesedés előmozdítása a lényege." Ha tehát ezek alapján a a nevelés célját először az emberiségre való vonatkozásában keressük, akkor erre vonatkozóan Széchenyinek egy olyan megjegyzését idézhetjük, amelyben saját életének célját is kitűzte: „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni. kérdem, lehet-e ennél minden keservtől tisztább érzés és ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránnyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárvák, édesb osztályrész?" „Ebből — az önvallomásból — nyilván kitűnik, hogy Széchenyi szerint háromszoros cél van a nevelés előtt. Végső célja *az emberiség megdicsőítése:* minél közelebb juttatása a tökéletességhez, minél teljesebb kivetkőzése a földi salakból, a középszerűségből. Közelebbi célja a nemzeti sajátságok megőrzése és szeplőtlen eredetiségükben kifejtése: *a nemzetiség biztosítása és nemesítése.* Közvetlen cél *az egyes ember tökéletesítése,* hogy a nemzet és azáltal az emberiség emelkedésének munkása lehessen." A nevelésben érvényesülő eme három mozzanatban megvan „a végső cél, *az emberiség",* ezen belül közelebbi cél *a nemzet;* az alap, a szorosabb értelemben a nevelés igazi célja pedig az *egyén.* „A három cél így a legszorosabb egybefüggést mutatja, a közvetlen célból önként következik a későbbi és ebből a végső cél, amint mindenkinek feltétele a közvetlenül alatta levő. Az egész folyamat eredménye pedig Széchenyi kedves szavával *az emberi nem szebbítése."*

Ha most azt nézzük, hogy Széchenyi a létezőknek ezt a három kategóriáját hogyan értelmezi és értékeli, akkor azt látjuk, hogy bár „szeme előtt mindig az emberek nagyobb és legnagyobb közössége: a nemzet és az emberiség volt", magát az egyest a nevelés

közvetlen tárgyát sohasem tekinti csupán eszköznek. „... Széchenyinél az egyesnek nem valami mástól kitűzött, hanem a felismert célt kell követnie; nem mindenkinek egyformán, hanem bár mindenkinek egyenlő alárendeléssel, de a maga módja szerint, a maga helyén kell az egésznek az érdekeit szolgálnia, nem tekintvén ezt áldozatnak, hanem felismerve ebben önmaga érdekeit. ... Az egyes és a közösség ilyetén felfogásából önként következik, hogy a nevelés nem a kitűzött cél kedvéért egyformásít, hanem mindenkit rá akar vezetni saját célja felismerésére ... s így az egyes ember nevelése Széchenyi szerint határozottan *egyénies* nevelés. ... Résznek tartja az egyest, de megkívánja, hogy önálló legyen, ... ezért a nevelésnek az egyes emberre nézve azt a feladatát találjuk Széchenyinél, hogy kiben-kiben mozdítsa elő az értékes egyéni vonások kifejlődését."

Mindamellett azonban, hogy Széchenyi szerint „a nevelés az egyént éppen nem mellőzi, sőt elismeri és értékesíti az egyéni vonásokat éppen az egyén javára ... egész gondolkodásából és végső céljából az következik, hogy a nevelés egyéni vonatkozásában is egyetemes jelentőségű". Ez az egyetemes jelentőség abból következik, hogy „az egyesek nevelése a legtágabb körre, az emberiségre hat; bármily körben áll az egyes ember, az a kör számára az emberiséget jelenti, ennek szolgál, ha a maga kisebb, előtte talán zártnak tetsző körében pontosan betölti helyét". Mikor így Széchenyi „a nevelést társadalmi tekintetek alá helyezi, a nevelés egész menetében, lefolyásában és céljában a társadalmat az emberi közösséget érvényesíti", akkor a nevelést tulajdonképpen „egyenesen a nemzet szempontjából nézi. Határozottan a nemzet nála a nevelés középpontja, az személyesíti az emberiséget. „Ki saját vérében valóban hű, nem kevésbbé hű az egész emberi családhoz is, mert kifejlett nemzetek lépcsőin emelkedik magasabbra az emberiség."

Ezekben az idézetekben a Széchenyi műveiben feltalált nemzet-nevelés rendszerének csak alapvető vázát vetíthettük az olvasó elé, de talán ezekből is világos az a nagy elméleti nyereség, amely ebből a gondolatvilágból a nevelésen való elmélkedést a korabeli problémáknak véglegesnek látszó megoldásához segítette Imre Sándor teljes joggal úgy látja, hogy azt a zavart, azt a tájékozatlanságot, amely a társadalmi nevelésről elmélkedőkben az egyén és közösség egymáshoz való viszonyának felfogásában uralkodik, s amelyből az látszik, mintha nem volnának még tisztában azzal, hogy az egyént hogyan fogják fel, Széchenyi nevelésügyi szemlélete szünteti meg.

Natorp felfogásával Széchenyit a közösség teljes fokú elismerése kapcsolja össze; azonkívül pedig az az alapvető tény, hogy egyikük sem tekinti különállóknak az egyesre és a közösségre vonatkozó nevelői feladatokat; „mindketten az általános célba foglalják az egyest, mert — Natorp szavával — a közösség csak az egyének egyesüléséből s ez az egyesülés csak az egyes tagok tudatában áll".

Az egyén erőteljes kiemelése és a közösség örökös hangoztatása közötti kettősség megszüntetése Széchenyi elgondolásához hasonló formában jelentkezik Schnellernél is, akinek elmélkedésében a rendszer csúcsán a tiszta éniség, a személyiség, az ethizált és tudatra emelt személyiség áll. „Széchenyinél az önismeret jelenti a tudatra emelt, megismert egyéniséget", viszont Schneller személyiségének élete sem lehet „egyéb csak az önismeret kijelöle nemzeti tevékenység, mert a személyiség megalakulása más személyiség elismerését jelentvén, az egyén a nemzeten túl nem emelkedhetik."

Imre Sándor könyvének egy helyén „Széchenyi nemzet-nevelési rendszerének a személyiség nevelési rendszerével való teljes egybevágásá"-ról beszél. Ez a megállapítás, mint az utána következő párhuzamba állított idézetek mutatják, teljesen helytálló, ha arra a szellemre gondolunk, amely a politikusban és a pedagógusban is közösen uralkodó volt. Kétségtelen ugyanis, hogy „az emberiség fogalma mindkettőnél a nemzet alakjában jelenik meg" s ennélfogva mindketten egyenlő mértékben ítélik el a kozmopolita morált. Hogy azonban a neveléselmélet szempontjából ez a megegyezés Imre Sándor szemei előtt sem teljes, azt az a nyilatkozata is tanusítja, amellyel ezeket az idézeteket lezárja. Finom, de világosan érthető megkülönböztetéssel mondja itt: „Ez a felfogás (t. i. kozmopolitizmus elítélése) teszi érthetővé, hogy Széchenyinél a nevelés nemzeti nevelés, s hogy a személyiség nevelési rendszere a nevelés nemzeti irányát kívánja alkalmazni."

Schneller rendszere minden kétséget kizáróan közelebb áll Széchenyi gondolkodási irányához, mint a szociális idealizmus (Natorp), azonban azt is észre kell venni, hogy lényegbe vágó különbség van az olyan neveléselméleti elgondolás között, amely a konkrét nemzeti feladatokkal is törődik és az olyan művelődéspolitikai program között, amely a nemzetet az egész nevelésen elmélkedés középpontjába teszi.

Mindkét elmélkedővel szemben tehát a legnagyobb fontosságú elméleti nyereség, amellyel a Széchenyi-tanulmány a nevelésen való gondolkodást megajándékozta: a nemzet feltétlen értékelése az egyén és a legnagyobbkörű szociális közösség, az emberiség mellett és sajátos, mellőzhetetlen helyének bemutatása ezek között.

Széchenyi műveinek elmélyítő és termékeny tanulmányozása közben kapott először határozott formát az az alapvetésében, elméleti és rendszertani vonatkozásában új gondolkodási irány, amely immár nemcsak a nemzeti irányú nevelést, nemcsak a nemzet konkrét nevelési feladatainak tekintetbevételével sürgeti, hanem az egyetemes nevelési cél szempontjából is középponti helyet biztosít a nemzetnek, mint történelmileg kialakult közösségi formának.

6. 1912-ben, a *Nemzetnevelés* c. munka megjelenésekor derült ki kortársai előtt is teljes világossággal, hogy Imre Sándor előzői törekvéseinek nemcsak folytatója, hanem, hogy abban a „felfogásá"-ban, amelyre saját vallomása szerint is Széchenyi István gon-

dolkodása vezette el, sokkal több foglaltatik, mint a magyar művelődési élet multjában való nevelésügyi tájékozódás. Kiderült az, hogy itt új, a nevelésen való gondolkodás egész irányát megváltoztató elméleti állásfoglalásról van szó, a nevelés kérdéseinek olyan sajátos szemléletéről, amelyet ugyan megtermékenyített s bizonyos tekintetben irányított is az elődök gondolkodásának nemzeti iránya, amely azonban a nevelői gondolkodásnak következményeiben döntő jelentőségű fordulatát jelentette.

Jelentette pedig *„a nevelői gondolkodásnak határozott irányát,* melyben az egyéni és társadalmi irány együtt van, s *a nevelésnek ezen alapuló és céltudó munkáját,* mely minden szükségletet kielégít, ... az ú. n. közösségi, társadalmi nevelés (szociális pedagógia) gondolatának pontos fogalmazásá"-t.

Ettől a könyvtől kezdve jelöli meg elmélkedésének irányát a nemzetnevelés szavával s ezt az „ujabbkeletű összetett szó"-t megkülönbözteti a „nemzeti nevelés" jelzős kifejezésétől. Míg ez utóbbi ugyanis eddigi jelentésének megfelelően is „valamely nemzet nevelésének határozott módjá"-t jelenti, addig a nemzetnevelés" elvi alap, általános alapgondolat, „... azt fejezi ki, hogy a nevelésben mint központi gondolatnak kell mindig a nemzet gondolatának ott lennie".

Eddigi elemzéseinknek talán sikerült megmutatni, hogy Imre Sándornak a Széchenyi-könyv után ehhez az elméleti alapvetéshez sem volt semmi jelentősebb hozzátenni valója. Az 1904-ben készen állott előtte, s így feladata már csak az volt, hogy ezt az alapvető gondolatot a történeti, közelebbről irodalmi anyagtól elválassza s megadja neki azt a már előkészített jelentős fordulatot, amely által az a középponti gondolat a nevelésen való elmélkedésnek alapvető tételévé vált.

A Nemzetnevelés c. munkától kezdődően minden, a nevelés-elmélet elvi kérdéseivel foglalkozó művében és értekezésében (különösebben a következőkben: *Mi a nemzetnevelés?* 1919; *Neveléstan,* 1928; *Népiskolai neveléstan,* 1932, *A nemzet fogalma mai nevelésünkben,* l. Szellem és Élet, 1936, 119—128. l.) elsősorban a nemzetnevelés gondolatának elméleti következményeit vonja le. Azt a programmot valósítja meg, amelyet 1912-ben a következő fogalmazásban ír elő magának: „Azt a valóságot, hogy a nevelés a nemzet körében folyik és arra hat, egybe kell foglalnunk avval a szükséglettel, hogy a nevelést minden részletében nemzeti tudatosság vezesse."

Ahhoz, hogy elméleti állásfoglalását igazolja, annak nemcsak jogosultságot, hanem egyuttal a nevelői gondolkodás, illetőleg a neveléstudomány szempontjából való jelentőségét is kellő világításba helyezze, tulajdonképen csak arra volt szükség, hogy most már hangsúlyozottan elméleti gondolatmenetben mutassa ki azt, hogy a nemzet gondolata olyan egyetemes érvényű elv, amely az individu-

ális és szociális nevelésügyi szemlélet követelményeit egyaránt kielégíti.

A nevelésen a kor elméleti felfogásával egyetértően ő is olyan szellemi tevékenységet ért, amely *a)* a közösség életéből fakad és arra hat, *b)* az egyén fejlődését tudatosan segíti elő. Ennek alapján a nevelés célja szerinte: „a közösség fejlődésének és haladásának rendszeres segítése. Mivel pedig a közösség csak az egyesek tudatában van, azért a nevelés céljaiban épen eme tudatosság kifejlesztése az első mozzanat. Mivel továbbá a fejlődés minden egyes rész teljes kialakulásában áll és ezzel az egész értékének gyarapodásában, azért a nevelés céljában második mozzanat a közösséget alkotó egyéniségek tökéletes kifejtése." Az egyéni és közösségi cél egymáshoz való viszonyáról Imre Sándor sem mond többet, mint amit a neveléstudomány szociális iránya megállapított. A cél szerinte is, „olyan ember, akinek minden ereje a lehető legteljesebben kifejlett és aki magát jólélekkel a közösség szolgálatába állítja".

Világos és általánosságban a kialakult szociális nevelésügyi tájékozottság irányába mutat a célkitűzésnek egyéni vonatkozása is: a teljesen kifejlett, az igazán művelt ember, a személyiség fogalma, azé, akinek „jellemvonásai között a közösségbe való tartozás tudata is, a közösségért való felelősség érzése is ott van". Csak ez „a teljesen kifejlett ember, a személyiség — az igazán művelt ember, és a művelt ember élete lehet igazán személyes élet, amelyet önmaga kormányoz nemes eszmény felé. Az ilyen ember élete egybeolvad a közösség életével, minthogy a tudatosság „... és az erkölcsösség ... a közösség szolgálatára kötelezi. A személyiség e szerint szociálissá vált egyén, aki nem csupán magában nézi önmagát, hanem a közösségben; nemcsak azt tudja, hogy kénytelen-kelletlen közösségbe tartozik, hanem már az is tudatossá vált benne, hogy ő a közösségnek sajátos értékű tagja és ennek megfelelően él."

Az azonban csak a nemzetnevelés álláspontján lett világossá, hogy elméleti szempontból a közösségnek az eddigi elmélkedésben uralkodó határozatlan és bizonytalan fogalmazása nem kielégítő. „Ezért a nevelésen való gondolkodásban [a század első évtizedeiben az volt] az első kérdés: melyik az a közösségi alakulat, amelyben a nevelés gondolatának ... általános érvényű követelményei teljesedhetnek? Mi módon lehet ennek a magában mégis csak általánosan fogalmazott társadalmi nevelésnek egészen határozott fogalomma válnia?"

Ennek Imre Sándor felfogása szerint csak egyetlen egy módja van, t. i. az, hogyha a nemzet gondolatát tesszük a nevelés középpontjává. „A nemzet fogalmát állítva a nevelői gondolkodás középpontjába, ezzel biztosítjuk mindazoknak a törekvéseknek szerves egységét, melyek a nevelésügyi szocializmus áramlatában a nevelés tekintetében értékesek." Biztosítjuk mindenekelőtt az egyéniség, illetőleg a személyiség jogának teljes elismerését: „a nemzetnevelés éppen az egyéniség érvényesülését jelenti a közösségen belől". Ha

ugyanis szükségszerűen elismerjük, hogy az egyéni valóság nem teljesen független létezési forma, hanem már keletkezésekor, alakulásának, kifejlődésének idején a közösség által meghatározott, akkor azt is látnunk kell, hogy a nevelés csak ennek a belátásnak következményeit vonja le, amikor azt tekinti feladatának, hogy ezt a szükségszerű és az egyéni valóság lényegéből eredő beletagoltságot, azt az u. n. társadalmi tudatosságot kifejlessze és a személyiség erkölcsi viselkedésének legfőbb, parancsoló törvényévé tegye. „Amíg az egyén társas érzése csupán a legszűkebb, jóformán érzékelhető körre vonatkozik, addig ösztönszerű, tehát a társadalmi tudatosság nem mondható fejlettnek. Akkor fejlett ki ez a tudatosság, ha az alapjául szolgáló érzés ösztöni mivoltából megtisztul s valamelyik apróbb körben való elzárkózás helyett az egész közösség életének megértése jár vele."

Ezt az egész közösséget jelenti Imre Sándor szerint a *nemzet*, „az egyetemes közösségnek legtágabbkörű, de még határozott alakulata", s ennélfogva a társadalmi tudatosságot akkor tekinti kifejlettnek, „ha kifejlett a nemzeti tudatosság". Míg tehát „az általános társadalmi szempont a (nevelési) célnak két fokát tünteti fel: az egyetemes célt és az egyéni célt", addig „a nemzetnevelésben a célnak három foka válik tudatossá... Megmarad ugyanis végső irányítónak az egész közösség fejlődése és közvetlen célnak az egyén fejlődése, de a kettő között ott van a középen a nemzet fejlődésének gondolata. ... Világos ekként, hogy a nevelésnek a nemzeti cél a legfőbb határozott célja, ez világítja meg az egyéni célt, attól nem is lehet elválasztani, mert a nemzet fejlődése csupán a bele tartozó egyének fejlődése. S e hármas fokozatban a nemzeti cél önző vagy szűkkörű nem lehet, mert az egyetemes emberi célnak van alárendelve: a nemzet az egész emberiségnek egyik alakulata."

Már ebből az idézetből is kitűnik, hogy a nemzetnevelés egyáltalában nem jelenti a nevelés szociális gondolatának elszűkítését a közösségről való felfogás szempontjából sem. A nevelési célok emez egységes hármasságában teljes mértékben megvan az emberiség haladását szolgáló nevelő gondolat. Hogy Imre Sándor az emberiségnek „csak általánosságot, egy nagyon széles, meg nem fogható, nem érzékelhető" kört jelentő fogalma helyébe a nemzetet teszi, annak alapja az a meggyőződése, hogy a személyiség társadalmi tudatossága csak akkor lehet eleven erővel élő, ha az minél világosabban látja maga előtt a közösségnek valamelyik határozott alakját. „A tudatosság abban az emberben fejlett, aki az egyetemes közösség legtágabbkörű, de még határozott alakulatához felemelkedett; ahhoz az alakulathoz, amely összefoglaló kerete a szűkebb köröknek s amelyen túl már nincs határozott tágabb kör, csak az emberiség." „Az emberi élet minden körülménye, az egyén fejlődésének minden tényezője azt idézi elő, hogy az egyén nem közvetlenül az egész emberiség tagjának érzi magát, hanem e mi-

nőséget benne az a közösségi alakulat teszi tudatossá, amelyben állandóan él." Ennélfogva a nevelés is csak úgy tud eleget tenni a társadalmi tudatosság követelményének, ha a közösséget a nemzet formájában állítja a kialakulásban levő személyiség elé. Éppen határozatlanságánál fogva vannak ugyanis nagyon távol az egyéntől az egész emberi társadalom határai, s ez az oka annak, hogy „a közösség tudata nem közvetlenül vonatkozik az emberiségre, az egyes ember nem közvetlenül szolgálja az egészet, a nevelés nem közvetlenül hat az egész emberiségre". Mivel pedig „a közösségnek a nemzet a legnagyobb határozott alakulata, a nemzeti tudatosság jelenti azt, hogy az egyén felismerte helyét a közösségben". Ezzel együtt azonban tudja azt is, „hogy sok nemzet együtt alkotja az egyetemes közösséget, kölcsönösen hatnak egymásra és egy-egy nemzet éppen úgy nem állhat magában, mint a nemzet keretében az egyén a többiek nélkül", s így azt is, hogy a nemzet szolgálata az egyedül lehetséges módja annak, hogy az egyetemes emberiséget szolgálhassuk.

„Amint a nemzetnevelés célját így értjük, meglátjuk benne azt a jelentőségét, hogy a nemzet fogalmában a nevelésen való gondolkodásnak két ellenkező kiindulási iránya találkozik. Egyéni alapon ugyanis éppen az egyén érvényesülése érdekében szükséges az egyéniség társadalmosítása: magában nem érvényesülhet, csupán a közösségben, mint ennek tudatos alkotó része. Közösségi alapon pedig szükséges a közösség egyéniesítése, mert az csak úgy fejlődik, ha az egyes nemzetek fejlődnek, azaz, ha ezek egyéni sajátosságai érvényre jutnak. A nemzeti sajátosságok, mint az általános emberiek is, csak az egyesekben nyilatkoznak, s csak azokban fejlődhetnek ki. Az egyesek egyéni sajátosságainak pedig a közös emberi és nemzeti sajátosságok a háttere és alapja."

A hármas nevelési cél emez egységében nyilatkozik meg ennek a nemzeti irányú szociális neveléselméletnek idealisztikus tendenciája is. Már magának a személyiség fogalmának is egyik legkiemelkedőbb jegye a fejlődésre-képesség: „A művelt ember felismert hivatását mindig jobban-jobban igyekszik betölteni; nem tartja befejezettnek saját fejlődését, hanem folytonosan tökéletesedni akar, hogy a benne élő eszményhez közelebb jusson" s ugyanilyen uralkodó jegy a nemzet fogalmában is az állandó eszményi cél felé való haladás. A nemzetnevelés elvének az a követelése, hogy a nevelés „az egész közösség egyik nemzetének sajátosságain épüljön fel és a fejlődésnek ahhoz a fokához illeszkedjék, amelyen a nemzet épen az ő idejében van", csak az egyetemes nevelési célok konkrét megvalósításának időben és térben változó körülményeire mutat reá, de semmiesetre sem jelenti azt, mintha Imre Sándornak a nemzetről vallott felfogásában valamilyen statikus merevség volna. „A nemzet nem valami kész, valami határozott, hanem valami olyan, ami folytonosan fejlődik . . ., nem valami állandó, hanem folytonosan fejlődő valóság." A nevelési cél tehát itt is mindenütt a fej-

lődés, az állandó, soha meg nem szűnő, végtelen haladás felé mutat: „A közösség élete örök, az egyes emberé véges; a nemzedékek sorában következő újabb meg újabb egyesek kifejlődésének elősegítésével tölti be a nevelés soha nem szünetelő örök rendeltetését."

„Az egyén — nemzet — emberiség viszonyának ez a felfogása azt jelenti, hogy a nevelés célja az egész közösségre, a nemzetre és az egyénre vonatkozóan teljesen egybeesik, egyik sem érthető, nem is teljesíthető a másik nélkül; végső cél: *az egyetemes emberiség fejlettsége;* közelebbi határozott cél: *a nemzet fejlettsége;* közvetlen cél: *az egyes emberek fejlettsége.* Az így értett nemzeti tudatossággal végzett és nemzeti tudatosságot fejlesztő nevelés: nemzetnevelés. E fogalom a nevelés egyéni és közösségi rendeltetése egybeolvad; a *nemzetnevelés: a nevelés teljes értelme és határozott fogalmazása.*"

7. A nemzetnevelés gondolatának a nevelői gondolkodás, különösen pedig a neveléstudomány szempontjából való jelentőségét részletes vizsgálatoknak kell majd felderíteni. Az csak akkor fog a maga teljességében kibontakozni előttünk, hogyha a neveléstudomány egész területét, annak minden részletét ennek a középponti vezető elvnek álláspontjáról tekintjük át, ha nevelésügyi megismeréseinket ennek a szervező elvnek rendeljük alá s ha így levonjuk mindazokat a következményeket, amelyeket ez az alapelv a neveléselmélet elméleti kérdései és gyakorlati törekvései számára szükségessé tesz. Ezt a munkát, amely tulajdonképpen a nemzetnevelés rendszerének teljes kiépítését jelentené, ennek az ismertetésnek keretében nem végezhetjük el. Meg kell elégednünk azzal, hogy csak egynehány pontban, rövid utalásokban mutassunk rá arra, milyen általánosabb érdekű eredményeket érlelt meg ez a gondolkodási irány.

Amikor a nemzetnevelés az egyéni valóságot már eredetében is az időbeli és térbeli valóság legátfogóbb közösségi formájába, a nemzetben látja szükségszerűen beletagoltnak, s amikor viszont ezt a szellemi létezőt a fejlődés fogalmi jegye segítségével az egyetemes cél irányába rendeli, akkor megfelel arra a kérdésre, hogy melyik létezési forma biztosítja a neveléstudomány normatív feladatai számára is az egyetemes szabályozás lehetőségét.

Dilthey megoldása, amely szerint az egyéni lélek immanens teleológiai alkatának egyetemes törvényei teszik lehetségessé az egyetemes érvényű szabályozást, azért nem volt kielégítő, mert ha a lélek önmagában hordja a maga törvényszerűségét, ha autonómiája csak magában átélt cél felől jövő parancsnak való engedelmesség, akkor innen az egyéni lélek felől sehogysem találjuk meg az utat az egyéni szellemet meghatározó transcendenciák felé. A szociális neveléselméletekben megnyilatkozó szélsőséges nevelésügyi idealizmus transcendens célkitűzése viszont tisztán formális, minden konkrét tartalmat nélkülöző. Abban a fogalmazásban pl., amely Natorp művében áll előttünk, nyitva marad az a kérdés,

hogy a valóság melyik pontjáról kiindulva, illetőleg annak melyik pontjához elérkezve tudja az egyéni szellem a transcendens világban érvényes egyetemes erkölcsi rendet legjobban megközelíteni.

Ezt biztosítja a nemzetnevelés álláspontján a nemzet fogalma. Az egyéni szellem ebben a valóságban és ez által meghatározottan kerül viszonyba a formális célfogalommal, az ezzel való közvetlen és élettel teljes kapcsolatban halad az eszmény felé.

A nemzet fogalmára felépített nemzetnevelés idealisztikus tendenciájának alapja a fejlődés fogalma. Mind a személyiségben megvalósuló egyéni szellem, mind pedig a nemzet a fejlődés, az alakulás végtelen útján vannak. Ez az alapvető vonása teszi képessé arra, hogy a szociális neveléselmélet különböző konkrét irányai között eligazodjék s leszámoljon olyan elméletekkel, amelyek ettől az immanens jellegétől megfosztják.

„A nemzet nem valami kész, nem valami határozott, hanem valami, ami folytonosan fejlődik. Ha a nemzetet látjuk magunk előtt, akkor mindig valami fejlődőre gondolunk." A nemzetnevelés tehát nem jelentheti „az éppen meglevő állam számára, sőt az éppen meglevő államforma számára való nevelés"-t; nem jelenthet tehát állampolgári nevelést. A meglévő államhoz, mint a nemzet konkrét politikai formájához való elvi ragaszkodás ugyanis a fejlődés gondolatával szemben megkötést, a cél felé való haladás gondolatával szemben megállást jelent. A csakis az állampolgári jogok és kötelességek irányában való nevelés gondolatának ez az elutasítása azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a nemzetnevelés álláspontján az állammá alakult nemzet konkrét feladatait elhanyagoljuk. Hiszen a nemzetnevelés épen e feladatok tudatossá válása.

Hogy ez mennyire így van, hogy milyen állandó gondja ennek a nevelésügyi irányzatnak a nemzet jelenével való kapcsolat, azt annak számára, aki az eme gondolatkörben élő szellemet ismeri, bizonyítani nem kell. Röviden csak egyetlen egy ebbe az irányba mutató tényre hivatkozunk. Imre Sándor a nemzet fogalmát 1912-ben a következőképen határozta meg: „A nemzet azok összessége, kik földrajzi viszonyok s a közös mult erejénél fogva az emberiség egyetemes körén belül egységet alkotnak más, hasonló egységek mellett, azoktól határozottan elkülönült szervezettel." Éppen a magyar állam jelenének tragikus sorsváltozása kényszerítette arra, hogy ezt a fogalmat újabb vizsgálat alá vegye és levonja azokat a tanulságokat, amelyeket a nemzetnevelés gondolata szempontjából az 1904 óta végbement változások a nemzet fogalmának meghatározására nézve jelentenek. Belátta, hogy „az elkülönült szervezet" jegye „nem tartozik szorosan a nemzet fogalmához". Nem való ide annak részletezése, hogy a nemzet fogalmának eme reviziójával kapcsolatban, hogyan tájékozódjunk a közvetlen jelen nevelési problémáin. Ebben az összefüggésben csak arra a nemzet jelen állapota iránt is érzékeny lelkületre akartunk rámutatni, amely a nemzetnevelés gondolatkörében él.

Ugyancsak a fejlődés gondolatával helyezkedik szembe az, aki a szociális irányú nevelésen *politikai,* azaz pártpolitikai *nevelést* ért. Ez is megkötést, megmerevedést jelent, még pedig elsősorban az egyén szempontjából. Kétségtelen, hogy a nevelés szoros kapcsolatban van a politikával, mind a kettő „a jövő tudatos előkészítője". „Azé a közösségé, amelyet az ország minden lakosa együtt alkot: a nemzeté. ... a nevelés tudatossága csak a műveléspolitika tudatosságából fakadhat." Azonban a politikai gondolat mindenkori konkrét formája, a pártpolitika és a nevelés között lényeges különbség van: „... a pártembert a párt érdeke vezeti, a nevelést csupán az eszmének, a folytonos haladás, javulás, emelkedés eszméjének szabad irányítania." „A párt természete a megmerevedés; az elv, az idea természete pedig az, hogy örökösen életet ad, mert maga is életnek, fejlődésnek a következménye. ... Akár az egyén, akár a nemzet szempontja vezessen is bennünket, boldog, megelégedett, hasznos embereket kívánunk. Ilyenné mindenki csak úgy válik, ha a maga sajátosságában kifejlődni és érvényesülni tud, ha a kort ismeri és a továbbvivő út felismerésére képessége van. A pártember nem ezt a képességet akarja (a neveléssel) megadni, hanem csak a lehetséges irányok közül egyikhez akar lekötni."

A nemzetnevelés elmélkedőjének ezek az alapgondolat szellemében folyó régibbkeletű megállapításai így nemcsak a nevelés legaktuálisabb gyakorlati kérdéseivel szemben való állásfoglalás tekintetében igazítanak el, hanem egyuttal szempontokat adnak ama legújabb elméleti törekvések megítélésére is, melyek ma a nemzetközi politikai változásokkal kapcsolatban válnak mind erősebbé (pl. a totális állam gondolata a nevelésben).

Eligazít azonban a nemzetnevelés a neveléstudomány sajátos, benső problémái között is. Megindulásának és kialakulásának idején ennek az alapvető gondolatnak általában csak a neveléstudomány normativ, elsősorban csak a nevelési cselekvést elvi szempontból szabályozó alakjának problematikájával kellett megbirkóznia. Csak a háború után jelentkezett mind erősebben, itt-ott a maga szélsőségesebb formájában is az a felfogás, amely a neveléstudomány egyetlen feladatának a nevelés tényeinek objektív megismerését tartja. A neveléstudomány megkövetelt teljessége szempontjából a feladat kitűzésének ez az egyoldalúsága súlyos érvekkel vitatható, annyi azonban kétségtelen, hogy ennek a felismerésnek nagy heurisztikus értéke van. Olyan irányba terelte a nevelésügyi kutatást, amelyet annak régebbi célkitűzése általában elhanyagolt.

A nemzetnevelést saját elvi alapjának kiépítése, a neveléstudomány munkatervével való számotvetés vezette rá azoknak a követelményeknek elismerésére és teljesítésére, amelyeket e tudomány számára ez az új belátás előír. Imre Sándor a Neveléstanban a nevelésügyi megismerés területén a feladatoknak öt csoportját látja: „Az első csoport vonatkozik a nevelés előzményeire, a második a nevelés körülményeire, a harmadik a nevelés elé tűzhető célokra,

a negyedik arra, hogy mily eredmények elérésére számíthatunk s végül az ötödik a nevelés módjaira és eszközeire."

Ha a neveléstudomány mai eredményeit rendszerező akarat azon a gondolatmeneten végigmegy, amely ez öt csoport alá rendezi nevelésügyi megismeréseinket, akkor ennek fonalán egységes menetben építheti fel a nemzetnevelés rendszerét s rendszerező munkája közben kiderül az is, hogy ez a rendszertani hálózat egységes szintézisben fogja össze mindazt, amire a tudomány mai álláspontján mind a nevelés tényeinek megismerése, mind pedig a nevelési gyakorlat szabályozása szempontjából szükségünk van.

Nem vonhatja ki magát azonban ez az elvi alapvetés az alól a kötelezettség alól sem, hogy egyszer majd szembenézzen a szintén csak a háború után megerősödött újhegelianizmus művelődésfilozófiai szemléletével. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a nemzetnevelés már eredetében is az idealizmus gondolatkörével tartott fenn szoros kapcsolatot és a nemzeten keresztül mindig az objektív értékek felé tájékozódott, nem lehet kétségünk a felől, hogy e filozófiai alapvetés elfogadása sem jár majd a nemzetnevelés gondolatának feladásával. Hiszen az objektív szellem minden megnyilatkozása is csakis a történeti életben eleven szellemi valóságban, a nemzeti közösségben és azáltal meghatározottan utal az abszolut szellemben élő ideák felé.

Ezek az általánosságban mozgó, a problémák mélyére egyáltalában nem behatoló megjegyzések talán elegendők annak a bizonyítására, hogy a nevelésügyi nacionalizmusnak ez a formája nem jelenti sem a nevelői gondolkodás, sem pedig a neveléstudomány látókörének elszűkítését; az egyetemes szempontok elől való elzárkózást, azok iránt való érzéketlenséget.

Hogy a nevelésügy és neveléstudomány sajátosan magyar rendeltetése és céljai nézőpontjából mit jelent a nemzetnevelés, arra nézve az eddig elmondottakhoz tulajdonképen hozzátennivalónk nincsen. Befejezésül még csak egyetlen egy, ebbe az irányba mutató nagy értékére akarok rámutatni.

A nemzetnevelés mint a nevelői gondolkodás meghatározója és irányítója már eredetében, a pályakezdés első pillanatától fogva mint a sajátosan magyar művelődés- és nevelésügyi feladatok tudatos szolgálata jelentkezett. Ezt a nemzeti célok, a nemzeti feladatok irányában való elkötelezettséget vállalta magára Imre Sándor immár hosszú évtizedekre nyuló tudományos munkássága. Hogy ez az eleve beállítottság mennyire termékeny éppen a sajátos-célú nemzeti nevelés szempontjából, azt nemcsak ennek a tudós életnek gazdag eredményei bizonyítják, hanem legfrissebb műve is, *A neveléstudomány magyar feladatai* (1935) c. nagyobb tanulmánya: azoknak a tennivalóknak a neveléstudomány szerves összefüggésében való teljes felsorolása, amelyeket egyedül a neveléstudomány magyar munkásai végezhetnek el.

Aki innen, e tanulmány szellemének magaslatáról tekinti át a közvetlen kérdések megoldását szolgáló nemzeti feladatokat, azt nemcsak a nemzetnevelés gondolatának nagy termékenysége nyügözi le, hanem a látóhatár végtelensége is: a konkrét, napi munkának minden legkisebb részlete az egyetemes neveléstudomány összefüggésében.

Az időben és térben a végtelen, a határtalan felé feszülő emberi szellem idealizmusa a nemzeti feladatok alázatos szolgálatában.

Ez a nemzetnevelés végső értelme.

Tettamanti Béla

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

A század utolsó harmadának francianyelvű történetirodalmában egyre ritkább a Habsburg-barát hang. A Thökölyről, főleg pedig a Rákóczi Ferencről szóló életrajzok a magyar ügy iránt ébredt érthető rokonszenv jegyében íródtak s az enciklopédiák is ezt a felfogást tolmácsolják.

Már az 1670-es évek francia sajtójában[115] kialakult bizonyos tartózkodó ellenszenv a Habsburg-politikával szemben. Mintegy visszhangja volt ez annak a kiábrándulásnak, amit a török kiűzésére újból felbuzdult francia nemzet érzett a vasvári béke után. Noha a francia politika — mint más európai államé — régóta a magaszabta úton járt, a francia irodalom emlékeztette a nemzetet kereszténységében gyökerező missziós tudatára egyszer-egyszer a XVII. század folyamán is, így pl. a szentgotthárdi győzelem nyomában s az 1683—86-i keresztény győzelmek alkalmával, amelyek ismertetése végén a historikus azt kívánja francia olvasójának, hogy buzduljon fel ő is és forduljon elkeseredett haraggal a török, a „kereszténység közös ellensége" ellen.[116]

A vasvári békével megelégedő császári politikát nem hiába igyekszik Du May Discours-jában bő részletességgel igazolni A „szégyenletes béke" kátyújában elakadt európai akció miatt nyugtalanhangú vita indult meg az egykorú irodalomban s az érdeklődés központjába az a magyarság került, amelynek „szerencsétlen sorsát" a „kereszténység hősévé" vált Zrínyi Miklós, a költő, élete jellemzi legjobban.[117] A Zrínyi-család azok közé az európai hírű főnemesi házak közé tartozik, amelyek genealógiáját a szótárszerző kötelességének tartotta ismertetni. A Zrínyiek közül a szigetvári hős és a vérpadra került Péter mellett a költőt, Miklóst emeli ki, akinek győzelmei „nevét félelmetessé tették a pogányok előtt", akit azonban a máscélú császári politika megakadályozott a török elleni hadjárat folytatásában s a már majdnem elfoglalt Kanizsa alól

[115] Bürner Sándor: Un francais ami de la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Revue des études hongroises. 1929. 79. l.

[116] Vanel: Histoire des troubles, id. m. 4. köt., 402. l.

[117] Sagredo (Giovanni): Relation de la cour impériale faite au Doge de Venise. Paris, 1670. 44., 66. ll.

csáktornyai kastélyába való visszatérésre kényszerített. Így határozta el magát a „felindult" gróf arra, hogy „magán életet" kezd. A szótár Zrínyi-életrajzában tehát felbukkannak a magyart létében veszélyeztető osztrák kormány ellenséges magatartásának jelei.[118]

A nyugtalanság okaira már azok a megjegyzések is utalnak, amelyek a többnyire császári forrásokat használó Histoire-okból kerültek a szótárakba. Tudnak arról, hogy a magyarok „privilégiumaik megsértése és a német katonák miatt panaszkodnak" és hogy a vasvári béke elkeseredést keltett. Ezenkívül említik az enciklopédiák „a szörnyű kivégzéseket" és üldöztetéseket, amelyekkel a „magyar nemességet akarták megfélemlíteni".[119]

Az elégedetlenség rendi felfogású igazolását, a felkelések történeti alapokra fektetett jogvédelmét a szótárszerző a magyar vagy magyarbarát francianyelvű publicisztikai irodalomból ismerhette meg részletesebben. A Diderot-féle enciklopédia szempontjai, a szótárak száraz előadásából kiütköző önérzetes kifejezések — „a magyarok legősibb törvényei ellen intézett mindennapos támadások, a lábbal tiport privilégiumok, a neustadt-i hóhér becstelen bárdja" — a magyarságvédő irodalom szellemének és stílusának hatását tükrözik. E források — I. Rákóczy György kiáltványa, a Thököly- és Rákóczi-életrajzok, a századvégi manifesztumok, publicisztikai iratok, a Histoire des révolutions de Hongrie, a magyar rendi felfogás védőirata — a nemzeti szabadságot az alkotmányos jogok sérthetetlenségében és biztosításában látták. Már Szent István törvényeiben megtalálták a rendi alkotmány alapjait s a történeti hagyomány igazolta jogok legmakacsabb ellenségének a Habsburg-házat tekintették. E rendi felfogásra és a Histoire des révolutions de Hongrie gondolatmenetére vall Diderot enciklopédiájának előadása, amely szerint a Miksa-féle szerződések „a magyarok alkotmányát sértették meg", az I. Ferdinánd és Zápolyai között létrejött váradi béke a nemzet jogait őrző nemesség elégedetlenségét hívta ki s a „mindennapos szemrehányások végül is sírba vitték" Zápolyait. Ugyanez az enciklopédia a német politika megbízhatatlanságára is céloz. II. Ferdinándot és minisztereit azzal vádolja, hogy csak „látszatra hagyták meg a magyarok királyválasztó jogát". Igéretszegést emleget I. Rákóczy Györgynek az enciklopédiában idézett manifesztuma is, mely az „üldözött protestánsok" érdekében íródott.

Lipót szintén csak a Habsburg-ház önző politikáját, „koronája jogait" ismeri a „szabadságukat" védő magyarokkal szemben, — folytatja tovább a Voltaire-t másoló Diderot-féle enciklopédia. Tud arról is a szótárirodalom, hogy a császár miniszterei Thököly Istvánnak, Imre apjának, hatalmas birtokára áhítoztak s ezért „ke-

[118] Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Histoire et description, id. m., 112 l.). — Moréri id. m., Serin (Nicolas).

[119] Moréri id. m., Serin (Pierre). — Bruzen de la Martinière: Le grand dictionnaire géographique, hist. et crit. Paris, 1739. Hongrie. — Ladvocat: Dictionnaire hist. et bibliographique portatif, Paris, 1777. (Supplément, Paris, 1789.)

verték bele a Zrínyi Péter-féle összeesküvésbe". A bécsi kormány kényszerítette a börtönéből „szerencsésen" megmenekülő Rákóczit arra, hogy az „elégedetlenek élére álljon". S csupán „szerencséjének" köszönhette I. József a felkelőkkel szemben elért győzelmeit.[120]

E vádló megjegyzések hangsúlyát természetesen meghatározta az egykorú Habsburg-ellenes francia felfogás is. A századvég egykét szótárral már egykorú eseményei élénken foglalkoztatták a korabeli historikusokat, akiket a politikai vagy vallási érdeklődés szálai fűztek a felkelések Magyarországához. A szótáraknak anyaguk is, okuk is volt tehát arra, hogy a Thököly-, Rákóczi-kor történetét részletező aprólékossággal ismertessék.

Bayle, a biografus, Apafi életrajzában tárgyalja a századvég európai jelentőségű eseményeit. Forrásai között különösen megbecsüli s előszeretettel használja Bethlen János erdélyi históriáját. Paul Ricaut-nak a török birodalomra vonatkozó művét s a Histoire des troubles de Hongrie adatait azonban Bayle már óvatosan selejtezi vagy Apafi politikájának kedvező megjegyzésekkel kíséri.

A török uralom árnyékában meghúzódó, csendes, „inkább tehetségtelen"[121] Apafi Bayle jellemzésében a „fejedelemségre méltó, nemes lelkéhez illő ambiciójú" uralkodó, akinek „nyugodt természetét" a hosszú tatár-rabság egyéniségformáló hatásával magyarázza. Igyekszik természetesen ennek az Apafi-képnek ellentmondó minden más magyarázatot visszautasítani, így többek között a Histoire des troubles de Hongrie ama közlését, amely szerint a magyarországi felkelőket nem a „békés, tudósokkal társalgó fejedelem", hanem „Kálvin hittévedéseit követő, turbulens szellemű" felesége támogatta. Bethlent híven követve ismerteti Bayle Apafi fejedelemmé jelölésének anekdotikus részleteit s hangsúlyozza, hogy nemesi származása különben is méltóvá tette a trónra. Nem Apafi hibájának, hanem a sors szeszélyének tudja be azt, hogy a sikertelen török hadjáratban való részvétel miatt Erdély „szabadsága árnyékát is elvesztette" s örökös tartománnyá lett.

A Bayle-féle Apafi életrajzot később Joly a fejedelemről „nagy magasztalással" író Czvittinger Dávid adataival egészítette ki. Moréri az Apafiról szóló jellemzéshez Bethlen János históriájának német fordítását (Das bedrängte Dacia, Nürnberg, 1666.) idézi forrásul.[122]

[120] Diderot id. m., Ferdinand I. (V. ö. Brenner: Histoire des rév. de Hongrie, id. m., I. köt. 103., 142. ll.; Szent István törvényeinek rendi szellemű magyarázatát l. u. o. 8—10. ll.), Hongrie, Joseph I. — Diderot id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Ferdinand II., Ferdinand III. (Forrása Voltaire: Annales de l'empire, id. kiadás III. köt. 780—81., 790. ll.) Moréri id. m., Tekeli (Etienne), Leopold I., — Chaudon id. m., Joseph.

[121] Hóman—Szekfű id. m., 5. köt. 260. l.

[122] Bayle id. m., Apafi. (Forrása Bethlen János: Rerum Transylvanicarum libr. IV. Amsterdam, 1664. 246—48. ll.; — Vanel: Hist. des troubles de Hongrie. Paris, 1685. 1. köt. 149. l.). — Ph. Joly id. m. — Moréri id. m. — Nouveau dict..., Basle, 1776, id. m., Apafi.

Az Apafira vonatkozó közlések megemlítik a századvég nagy eseményeit: a Thököly-féle felkelést és a felszabadító hadjáratokat. Ismeretes, hogy a háboruzó Franciaország s a politikai és vallási szempontból érdekelt egész Európa számára milyen jelentősége volt a német-török harcoknak és a századforduló magyar mozgalmainak. S bár 1711 után a felkelők dicsősége leáldoztával a magyarság valójában lelépett az európai politika színpadáról, a helyzetet vizsgáló és lehetőségeket latolgató historikus és szótárszerző előtt a „forradalmak, zavarok" Magyarországa a XVIII. század első harmadában még nem sokat vesztett jelentőségéből. Ez az érdeklődés egymagában is megérteti, miért telnek meg az egykorú és a XVIII. századeleji enciklopédiák magyarvonatkozású közleményei a Thököly- és Rákóczi-féle felkelések és a felszabadító háborúk adataival.

De annak, hogy a XVIII. század közepén is szívesen emlékeznek vissza a XVII. századvégi történelem magyar hőseire, más oka is van. A történetírás és a regényirodalom érintkezési területén a XVII. század végén egyre-másra keletkeznek elbeszélések, regények történelmi hírességekről. Thököly és Rákóczi élettörténete érdekes, lekötő részleteivel irodalmi színezés nélkül is kedvelt olvasmányává válhatott e kor olvasójának. Az 1680-as évek eseményeire a Thökölyvel foglalkozó regényes történetirodalomnak is, az enciklopédiáknak is alapforrásuk a Histoire des troubles de Hongrie (Páris, 1685—87, öt kötet), amely érdeklődést kielégítő aprólékossággal önti kötetekbe a különböző forrásokból szerzett ostrom- és csataleírások, kiáltványok, béketárgyalási jelentések, sajtóközlemények nyers híranyagát. Az olvasó ízlésének udvarló historikus azért részletezi a történelem drámai, érzékeny vagy izgalmas jeleneteit s közli Thököly és Zrínyi Ilona leveleit, mert tudja, hogy „majd örömmel olvassák".

A korabeli Histoire előadását összefoglalva mesélik el a szótárak, hogyan kellett a gyermek Thökölynek álruhában megszöknie apja ostromlott várából, hogyan ívelt fel később pályája Apafi udvarában, ahol a francia diplomaták — Réverend abbé, Forval — pénzzel, katonával végre elindítják a felkelést s ennek csakhamar a fiatal Thököly lesz győzelmeket arató vezére. Elsorolják felkelése nevezetesebb haditényeit, beszámolnak a szultán ajándékáról, házasságáról, majd szerencséje pálfordulásáról, pályája hanyatlásáról, török fogságáról, utolsó erőfeszítéseiről és Törökországban bekövetkezett haláláról. Thököly egyéniségéből alig sejtet valamit a szótár. Igaz, hogy életének kalandos eseményei magáról a hősről is beszéltek. Elárulták azt, hogy jellemét mennyire meghatározta a cselekvésre ösztökélő ambició. Thököly az egykorú figyelemre méltán rászolgáló érdekes egyéniség volt, aki — amíg tehette — tetteivel elégítette ki a személye iránt ébredő európai érdeklődést. Nem hiába tartja az enciklopédia is a vakmerőség, a „courage" emberének.[123]

[123] Moréri id. m., Hongrie, Léopold I., Révérend (Dominique). — Th. Cor-

A Magyarország térképét jelentékenyen megváltoztató felszabadító háborúkat a keresztény győzelmek hatása alatt íródott Histoire des troubles de Hongrie alapján ismertetik a szótárak. A török elleni sorozatos és szokatlan sikerek keresztényi öntudatára ébresztették a lelkes historikust, akinek felfogásában a világ két táborra oszlik: keresztényre és pogány ellenségre. Az öröm hevében elmosódik a keresztények közti ellentét s a török oldalán harcoló Thökölynek, a tőrbecsalt „szerencsétlen generálisnak" a sorsa is a pogány álnokságának elriasztó példája lesz. A kereszténység ügyét tekintő író összefogásra és közös harcra serkent. Az Esztergom, Buda, Pécs, Szeged visszavételéről, a szalánkeméni ütközetről hírt adó szótárak ezt a lelkesedésben áttüzesedett keresztényi önérzetet tükrözik.[124]

Rákóczi és a felkelés sorsát az enciklopédiák az egykorú publicisztikai irodalom közléseiből ismerik. A fejedelemről elszórt adatok alapján megrajzolt kép természetesen elnagyolt. Észreveszik azt, hogy mennyire elválaszthatatlanul egybekapcsolódott Rákóczi életsorsa és a jogaiért küzdő magyarság. A felkelés megszervezésében és irányításában fejedelmi, vezéri kiválóságának dokumentumát látják: bár Lipót kényszerítette arra, hogy az alkotmányukat féltő „elégedetlenek élére álljon", a fegyveres küzdelmet a maga s országa azonos érdekeiért vívta „kipróbált vitézségét ügyességgel", rátermettséggel kapcsolva össze. Nem rajta és magyarjain mult, hogy a győzelmek, a trónfosztás s vezérlőfejedelemmé választása után I. József kerekedett felül. Tudnak a szótárak arról, hogy XIV. Lajos pénzzel támogatta a mozgalmat, bár a felkelést nem illesztik szervesen a napkirály külpolitikájának történetébe.

Egy-két rövid mondat utal Rákóczinak a Grosbois-i magányban folytatott vallásos, „példás életére, nemes tulajdonságaira", amik ugyan nem mentek feledésbe, de bizonyára jobban megőrződtek volna az enciklopédikus emlékezetében, ha a rodostói révbenveszteglés helyett folytathatta volna az 1700-as évek irodalmából ismert izgalmas részletekben, küzdelmekben gazdag életét. Nem véletlen, hogy az enciklopédiák is elfogatása, szökése történetét részletezik legszívesebben. Az álruha, az izgalomfokozó eltévedés, vér-

neille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Hist. et descr., id. m., 119., 120. ll., Hist. des troubles, id. m., 53. l.). — Ladvocat id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire), id. m., Tekeli. — Moréri id. m., Arva, Tekeli. — Chaudon id. m., Tekeli. — V. ö. Vanel: Hist. des troubles de Hongrie. Amsterdam, 1686. 2. köt. 43—44., 388—89. ll., Histoire d'Emeric, Comte de Tekeli. Köln, 1693. 115. l.). L. még Kuncz Aladár id. m., 12., 22., 24. ll.

[124] Th. Corneille id. m., Cinq-Eglises, Segedin, Eperies, Fillek, Moncatz, Bude, Albe-Royale, Cassovie, Gran. — Moréri id. m., Palotta, Strigonie, Zatmar, Mohats, Moncatz, Bude, Orsowa, Papa. — Fr. de la Croix: Dict. des sièges id. m., Cassovie, Albe-Royale, Mohats, Bude. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Mohatz, Bude. — Diderot id. m., Salankemen. — Baudrand id. m., Mongatz. — (V. ö. Vanel: Histoire et descr., id. m., 175., 149—50., 134., 227., 231., 235. ll. Histoire des troubles de Hongrie, Amsterdam, 1686. 2. köt., 276—78., 24 - 32., 372—377. ll., Histoire de l'estat présent. . ., id. m., 68—70. ll.).

díj, üldözés, nyomozás, bosszú, kíméletlen büntető megtorlás a szótárszerző és az olvasó számára a Rákóczi-élettörténet való és mégis képzeletlekötő, szorongást keltő mozzanatai.

Rákóczi és a felkelés történetének epilógusaként maradt a szótárakban egy-két életrajzi adat a fejedelem nyugtalan életű fiairól, Józsefről és Györgyről s Bercsényi Miklós László fiáról, aki — mint sok más bujdosó — Franciaországban telepedett le s kezdett felfelé ívelő katonai pályát.[125]

A szótárközlések alapján megrajzolt XVI—XVII. századi magyar történeti kép hiányos maradna, ha mellőznők a vallástörténeti adatokat és az enciklopédiák hozzájuk fűződő magyarázatait. Köztudomású volt, hogy minden XVII. századi magyar mozgalom igazolásul egyházsérelmekre, a vallásszabadság veszélyeztetésére hivatkozott. Ezért tartja fontosnak a XVIII. századi történetíró, Lenglet du Fresnoy a magyar „forradalmak ürügyeiül szolgáló" vallástörténeti tények ismeretét. A magyarországi vallásharcok különben sem voltak Európa XVII. századi történetéből kiütköző jelenségek, hanem legtöbbször szervesen kapcsolódtak a kontinens népeinek felekezeti küzdelmeibe. Az egyházak elsőbbségi harcában mind a katolikus, mind a protestáns európai a hadviselő érdeklődésével kereste a hasonló hitű testvért s egyházának történetét igyekezett újabb adatokkal gazdagítani, híreit, értesüléseit átalakítani úgy, „hogy azokból saját vallási felfogása, reménye, kilátásai igazoltassanak".[126]

Ott, hol alkalom kínálkozik magyarázatra, az enciklopédikus kommentárja is magán viseli a világnézeti felfogás vagy vallási meggyőződés és hovátartozás bélyegét. Az egyik francia kálvinista szótárszerző, Chaufepié, polémikus szenvedéllyel védelmezi Szegedi Kis Istvánt, a reformáció XVI. sz.-i magyar hősét, a katolikus Moréri támadásaival szemben. Szegedi műveit tanítványa, Skaricza Máté és a fiatal magyar egyház külföldi pártfogója, Théodor de Bèze adták ki. Skaricza megírta mestere életét és ebből az életrajzból ismerte meg az európai protestáns világ a magyar prédikátor kiváló jellemét és küzdelmes életpályáját. Chaufepié Melchior Adamot, a protestáns theológusok életrajzíróját idézi a „tiszteletre méltó magyar tudósról" rajzolt arcképében. Vázolja az önfeláldozást követelő prédikátor-sorsot, a tudós, a hitvitázó, az egyházának híveket toborzó és papokat nevelő protestáns vezető törhetetlen munkabírását, a reformáció terjesztésének XVI. századi hőskorát, amire a

[125] Moréri id. m., Léopold I., Joseph, Ragotzki (François-Léop.), — Chaudon id. m., — Ladvocat id. m., Ragotzi. (Elfogatására, szökésére forrás (Le Noble:) Histoire du Prince Ragotzi. Paris, 1707. 21., 23., 26—27., 30—32. ll.). — Diderot id. m., Joseph I. — Nouveau dict... Basle, 1766. id. m., Ragoczy, Rodosto. — Moréri id. m., Bercheny. — Bercsényi László katonai pályájára l. Comtesse H. Reinach Foussemagne: Les Hussards hongrois sous l'ancien régime. Revue de Hongrie. 1912. 450. l. A felkelés francianyelvű irodalmára pedig Molnos—Müller L. id. m.

[126] Lenglet du Fresnoy id. m., 4. köt. 157. l., Hóman—Szekfű id. m., 5. köt. 72 l.

XVIII. századi historikus a kálvinista önérzetével emlékezteti az olvasót. Szegedi életének ismertetésében és jellemének e rajzában látja Chaufepié az indokolatlanul „fanatizmust" emlegető Moréri legmegsemmisítőbb cáfolatát.

Természetesen a katolikus Moréri is igyekszik számontartani a magyar katolikus kiválóságokat. Istvánfit idézve emlékezik meg az Erdődy grófok (Tamás és Zsigmond) vallásos buzgóságáról és az Egyház támogatása körül szerzett érdemeiről. Különösen dícséretreméltónak tartja, hogy a katolikuson kívül minden más vallás gyakorlatát szigorúan eltiltották.

A XVI. századi szektáriusok mozgalmai keltettek legélénkebb visszhangot a szótárirodalomban. Az új tanok merész terjesztői egyformán „gyűlöletesek a protestánsok és a katolikusok szemében" — állapítja meg Bayle a historikus tárgyilagosságával. A vallástörténet iránti érdeklődése s a nyugtalanságkeltő fanatizmussal szemben érzett ellenszenve őt magát is arra készteti, hogy beszámoljon Blandratának, Dávid Ferencnek, a szentháromságtagadás legismertebb hirdetőinek erdélyi viselt dolgairól s a Comenius védelmét élvező Drábik Miklósról, a morva chiliasta testvérek XVII. századi prófétájáról, aki álomlátásaival Rákóczy Györgyöt az ausztriai ház és a pápa ellen lelkesítette. A különböző egyházak révjeit cserélgető Blandrata életének a kalandori jellege tűnik ki a Bayle-féle életrajzi vázlatból. Drábik Miklós „prófétai mesterkedéseit" pedig a racionalista filozófus fölényével igyekszik nevetségessé tenni. Szerinte Rákóczy bizonyára „eléggé felvilágosult" volt ahhoz, hogy Drábik „agyrémeit kigúnyolja". De a jóslatokat politikai tervei eszközéül használta fel, mert e próféciák — amint a XVII. század története bizonyította — „gyakran tudtak nagy forradalmakat előidézni". Bayle e felfogását egy-két későbbi szótár is osztja.

Hevesebb kifakadást váltott ki a katolikus szótárakból a János Zsigmond korára való visszaemlékezés. Szomorúan látják a katolikus érdekek háttérbeszorulását, az ariánizmus és más „tévtanok" gyors elterjedését. Emlékeztetik az olvasót arra, hogy Blandrata, aki a disputák fejedelmének, János Zsigmondnak bizalmát élvezte, a „szentháromságtagadás mérgével" szabadon „fertőzhetett"; Dávid Ferenc „szörnyűséges dogmáinak" toborozhatott híveket; Báthory Istvánnak, aki a katolikus egyházat régi jogaiba szerette volna visszahelyezni, „titokban kellett misére járnia". Az erdélyi vallásküzdelmek minden lényegesebb mozzanatát az elbeszélés fonalára fűzik, kezdve a Báthoryak által betelepített, de kiűzött jezsuiták történetétől Bocskay fellépéséig s a vallásszabadságot biztosító békéig.

A katolikus szótárszerzők, akik az egyház térhódításának szeretnének örvendezni, nem tudják állásfoglalás nélkül tudomásul venni, hogy Magyarországon a katolikusok mellett luteránusok, kálvinisták, anabaptisták, ariánusok, görögkeletiek, mohamedánok, zsidók is nagy számban élnek. A Magyarországról szóló XVII. szá-

zadi jelentések, leírások, közlések a katolikus egyház nehéz küzdelméről, a felekezetek szívós ellenállásáról és — gyorsan visszatérített hívek nagy tömege helyett — kivívott vallásszabadság-jogokról, az ország katolikussá, egyvallásúvá válásának szinte elháríthatatlan akadályairól adhatnak hírt. Kevés vígasztalót találtak abban, hogy — ha hinni lehet egy-két historikusnak — a „socianizmus tévedéseit követő" János Zsigmond halála pillanatában belátta Isten Fia ellen elkövetett minden bűnét, s hogy II. Ferdinánd az „igaz hit" érdekében protestáns-elnyomó valláspolitikát követett. A század első felének szótáraiban a magyar vallásállapotokról szerzett értesülések alapján az a felfogás alakult ki, hogy Magyarország a vallás tekintetében „igen zavaros, rendkívül megosztott" ország, ahol „nagyszámú eretnek és szkizmatikus" él. Erdély túlnyomórészt protestáns s a katolikus egyháznak sok akadállyal kell megküzdenie. Van szótár, amely még úgy tudja, hogy „a katolikus vallás csak egy-két régi nemesi családban őrződött meg". Ezek az adatok végeredményben azt a véleményt igazolták, amely szerint Magyarország a politikai és vallási forrongás földje, zavarok, forradalmak tűzfészke, ahol a nyugtalanság parazsán vékony a hamuréteg.

A századvég szótárai már nem ütköznek meg azon, hogy a magyar királyság vegyesvallású ország. A felvilágosodás közömbösen nézte az érdektelenné vált vallásügyeket, felekezeti harcokat és megnyugvással vette tudomásul II. József türelmi rendeletét, amely a különböző felekezetek szabad vallásgyakorlatát biztosította.[127]

Legtöbb szótár magyar történeti összefoglalását Rákóczi felkelésével lezárja. A XVIII. században a magyarság keveset hallat magáról. A török háború vihara a Balkán felé húzódott. A bujdosó elégedetlenektől sikertelen próbálkozásoknál vagy egyre valószínűtlenebb tervezgetéseknél több nem telik. Franciaország politikai érdeklődésének sincs többé kellő alapja. A privilégiumaiért annyit aggódó nemesség a barokk eszménynek hódolva él Mária Teréziának, „minden szív gyöngéden szeretett királynéjának" udvarában.

A század második felében egy-két enciklopédia megemlékezik az uralkodó és magyar népe egymásratalálásának theátrális jelene-

[127] Chaufepié id. m., Kis (Etienne, Szegedinus). Szegedi Kisre l. Rácz Lajos: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois. Revue des études hongroises. 1925. 17. l., Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. 113. l. — Moréri id. m., Drabicius, Erdeodi (Sigismond, Thomas). Davidi (François). Blandrata, Arianisme, Religions de l'Europe, Transsylvanie, Anabaptistes. — Bayle id. m., Alciat, Blandrata, Drabicius. — (R. P. Pinchinat:) Dictionnaire chronologique, historique, crit, sur l'origine de l'idolâtrie . . . Paris, 1736. Arianisme, Blandrata, Socin. — Th. Corneille i d. m., Hongrie, Transsylvanie. (Forrása Vanel: Histoire et descr., id. m., 93., 95—99., 281—82., 280. ll.). — Diderot id. m., Transilvanie, Presbourg. — Baudrand id. m., Hongrie, Transsilvanie. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Hongrie, Transsilvanie. — Nouveau dict. hist., Caen, id. m. Blandrata, Davidis (François). — Vosgien: Dictionnaire géographique portatif. Paris, 1784. Hongrie. — Félice id. m., Blandrata. — Ladvocat id. m., Davidi, Drabicius. — Nouveau dict. . ., Basle, id. m., Hongrie. — Chaudon id. m., Davidi. Drabicius.

téről, a XVIII. századi csendes magyar élet 1741-i nagy eseményéről. A francia szótárak a vérét és életét önfeledt lelkesedéssel felajánló nemességet a legszebb barokk erények, a vitézség és a hűség hősének tekintik.

Az uralkodó iránti ragaszkodás s a hétéves háború alkalmával Európát ámulatba ejtő magyar bátorság végkép kitörölték az emlékezetből a XVII. századi Habsburg-források rebellis, ellenszenves magyarjának képét. A rendiség és a XVII. századi erőszakos osztrák abszolutizmus küzdelméből erkölcsi győztesként a magyarság került ki Még a forrásul használt francianyelvű, de Habsburg-érzelmű egykorú Annales is „Mária Terézia elődeinek szigorát" említi, amely a magyarság ellenszenvét váltotta ki annak idején. A német Fellernek el kell ismernie, hogy a „magyar büszke, nem igára termett" nép. Mennyivel több joggal teheti hát felelőssé a XVII. századi multért a gyülöletet ébresztő Lipót-féle politikát Diderot enciklopédiája, amely jól ismerte és helyeselte az egykorú magyarbarát francia publicisztikai irodalom érvelését.

A Habsburg-házat megmentő nemesség bebizonyította, hogy a magyar nem született forradalmár. Mária Terézia „nyájassága" egyszerre az uralkodó hűségére vonta az eladdig ellenséges érzületű alattvalókat. A magyarság alkotmányos jogai kétségbevonhatatlanok, történelmileg igazoltak. Ezt bizonyítja a különben kifejezetten Habsburg-hű Feller, aki „természetesnek" tartja, hogy a nemzetet „privilégiumaitól megfosztó" II. Józseffel szemben a magyarság érzelmei ismét megváltoztak. A magyar nemesség Mária Terézia alatt megnövekedett hírének és értékének köszönhető, hogy a nemzeti szabadsághoz, vagyis a privilégiumokhoz, a rendi alkotmányhoz való öntudatos ragaszkodás, amit a Rákóczi-féle politikai irodalom ismertetett meg Európával, a XVIII. század tudatában is a magyarság nemzetképének jellegzetes alapvonása maradhatott.[128]

Az egykor önálló magyar birodalomból mindössze a privilégiumok maradtak emlékeztetőül. S vajjon emlékezett-e az enciklopédia-irodalom a magyar nemzet dicsőségesebb multjára, európatörténeti szerepére? A XVI—XVII. századi magyarság természetesen tovább őrizte a történeti hagyományt, multjáról, származásáról azt a képet, amelyen a renaissance-történetírás színei ragyogtak. Figyelmét azonban inkább a jelen eseményei kötötték le. A multból elsősorban az érdekelte, amit alkotmányos küzdelmeihez érvül felhasználhatott. Külföld érdeklődése is szinte kizárólagosan az egykorú eseményeknek szólt. A Histoire-ok, Discours-ok legtöbbször csak a háborúk, felkelések történeti előzményeit keresik a ré-

[128] Diderot id. m., Hongrie. — Nouveau dict. . ., Basle, id. m. Marie Thérèse. — Feller id. m. Marie Thérèse. — Encyclopédie méth. (Encyclopédiana), id. m., Harangue. — A Moriamur jelenetére forrásuk M. Fromageot: Annales du règne de Marie Thérèse. Bruxelles. 1780. 40. l., v. ö. Sacy id. m. 3. köt. 216. l. is.

gebbi korszakokban. Az enciklopédia érdeklődési köre valamivel szélesebb. Ismeri a magyarvonatkozású történetirodalomból azokat a műveket és forrásgyüjteményeket is, amelyek a régebbi multról tájékoztatnak.

A XVII—XVIII. század folyamán az eredet és a nyelvrokonság kérdései keltettek figyelmet magyar és külföldi tudósok körében s vitákra, kutatásra ösztönöztek. A magyarságnak származásáról, őstörténetéről hagyományos felfogása volt, amely a krónikák elbeszélésére támaszkodott. Anonymus Scythiát tartotta a magyarok őshazájának. Egy-két szótár is a nemzeti hagyomány Scythiáját emlegeti. A szittyák jellemét, szokásait az ókori Herodotos leírásaiból ismerik a korai középkori historikusok, akik e leírás elemeit az Európát rettegtető vad népekre — a magyarokra is — alkalmazták. Davity, a XVII. századi geografus, a hunok-magyarok életmódjáról írva Ammianus Marcellinust idézi forrásul. E hagyományokra vezethető vissza az ősmagyaroknak az enciklopédiákban ismeretes leírása is. Azonban a XVIII. századi enciklopédia-író a régi források előadását némileg átalakítja. Megérteni igyekszik a „születő nép vadságát". „Kegyetlenek voltak, gyermekeik arcát is megégették, hogy ne nőhessen szakálluk". De e kegyetlenség a harcias életmód következménye. „Durván ácsolt szekereken éltek. Szakadatlan vágtatás közepette hozták világra a nők gyermekeiket, akiket mihelyt elérték a tizennegyedik életévüket, magukra hagytak". Zord, kemény életmód, keresetlen egyszerű szokások: házassági ceremóniájuk abból állott, hogy a férj és a feleség ezüst bálványaikat kicserélték egymás között.

Arra, hogy az Európát meghódító hunok vadsága, primitív életmódja hadi tettekre vágyó, férfias lelket takar, Montesquieu figyelmeztette a XVIII. századi olvasót Considérations-jában. Az ő szemében Attila a történelem „egyik legnagyobb uralkodója", akit a hunok „szokása kötelezett arra, hogy legyőzze, de le ne igázza a népeket". A korhadt, erkölcsi erejét vesztett római világ fölé vitézsége emelte a hun népet, amelynek fiai harcra lelkesedtek „atyáik szép hadi tettei" elbeszélésekor és az atyák „könnyeket ontottak, mert nem utánozhatták gyermekeiket." [129]

A magyar eredetelméletnek a Scythiából való származás mellett legfontosabb pillére a hun-magyar testvériség. A hatalmas hun birodalom története a magyarság nemzeti öntudatának kialakításában jelentős szerepet játszott s a nemzeti önérzetnek évszázadokon át fontos táplálója volt. *Hunni sive Hungari, Huns ou Hongres,*

[129] Costard id. m. — Ladvocat (Supplément) id. m., Hongrois V. ö. Davity id. m., I. köt. 888. l. — Anonymusra és a szittyák leírására l. Fóti J. Lajos: Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közl. 1913. 52—54. ll. és Hóman—Szekfű id. m., I köt. 397—98. ll. — Honoré Lacombe de Prezel: Dictionnaire de portraits historiques... Paris, 1772. Attila. (Forrása Montesquieu: Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence. Paris, 1802. 177—78. ll.)

így tudják a Thuróczit, Bonfinit felhasználó enciklopédia-írók s jóformán minden magyarvonatkozású Histoire s e felfogásnak a XVII—XVIII. századi magyar történetírás sem mondott ellen. Thuróczi, Bonfini alapján írnak Davity és az enciklopédiák a magyar-hun eredetmondáról: Nimród fiairól, Hunorról és Magyarról, a szarvaskalandról, Attiláról és Budáról, Attila fiairól, a székelyek eredetéről, akik valójában hunok s nevüket a szomszédos népek haragjától való félelmükben változtatták meg. A magyarok honfoglalását is Bonfini alapján vagy Anonymus historiáját a Schwandtner-féle Scriptoresből másolva beszélik el.[130]

E mellett azonban egy-két szótár a hunok-magyarok kegyetlenségének, pusztító hadjáratainak emlékét is őrzi s Attiláról ellenszenves képet rajzol régi nyugati források alapján, amelyekből a szorongatott kereszténységért való aggódás hangja csendül ki. A szótárszerző Attila szemére veti „rettenetes pusztításait", elnevezi szörnynek, akitől csak Isten szabadíthatta meg az emberiséget. A magyar történetíró igyekezete viszont arra irányul, hogy az Attilát ért vádakat más források alapján megcáfolja s az „első magyar királyt" a nemzet történeti tudatának megfelelő megvilágításban mutassa be.[131]

A magyarság multjának, származásának történeti hagyományát már a XVI—XVII. századtól kezdve kikezdik a nyelvhasonlító próbálkozások s a források alaposabb és szélesebbkörű vizsgálata. A szótárak tudnak azokról is, akik tagadják a hun-magyar testvériséget. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a népvándorlás korának Bonfinitól ismeretes története téves adatokon nyugszik s 744-ben Nagy Károly mégsem a magyarokat győzte le, mert a magyarok csak a IX. század végén jelennek meg Európában. Kijavítja tehát Otrokocsi a magyar történet eddigi tekintélyeként tisztelt forrásának, Bonfininek hibás kronológiáját, de a magyarokat kétséget nem tűrően a hunok egyenes utódainak tartja. Schurzfleisch azonban, akinek a kérdést megvilágító vitaelőadását Bruzen de la Martinière teljes alapossággal ismerteti, határozottan elválasztja a hunokat-avarokat a IX. században felbukkanó magyaroktól, akiket más népnek tart.

Deguines kínai források alapján ismerteti azokat az okokat,

[130] Feller id. m., Huns.—Anecdotes des républiques, id. m., II. köt. 117-54. ll. Moréri id. m., Cicules. — La science des personnes..., id. m., Hongrie. — Davity id. m., I. köt. 896. l. — V. ö. Thuróczi J.: Chronica Hungarorum, Schwandtner: Scriptores rerum Hung., I. köt. 39—48. ll. — Bonfini id. kiad., 76—96. ll. — Brenner: Histoire des rév. de Hongrie id. m., I. köt. 3. l. — Otrokocsi Foris Ferenc: Origines Hungaricae, Franequerae. 1693. 56. l. — Corneille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Histoire et descr. id. m., 45—49. ll.) — Moréri id. m., Hongrie. (Forrása Anonymus: Historia Hungarica., Schwandtner id. m., I. köt. 1—35. l.).

[131] Moréri id. m. — Dict. hist. litt. et crit. id. m. — Encyclopédie méthodique (Encyclopédiana) id. m., Attila — Bibliothèque amusante et instructive. Paris, 1757. — Fr. de la Croix: Dictionnaire portatif des faits, id. m., Intempérance. — Bayle id. m., Attila. (Bayle idézi Bonfinit, Oláh Miklóst (Atila), P. Callimachus Experientist (Atila), Otrokocsit (Origines).

amelyek miatt elhagyták a hunok a távol keleti tájakat, Európába özönlő áradatukkal elmosva a római császárság határerődítményeit. Deguines kutatásainak eredményeit a szótárszerző is, a történetíró is örömmel felhasználja. Jornandes és a magyar historikusok „meséire" többé nincs szükség, vallja be Sacy, a történetíró már újabb történeti műveket vehet „biztosabb és felvilágosultabb kalauzokul" [132]

A XVII. századi tudományosság megsejti a nyelvhasonlítás jelentőségét a népek őstörténetére irányuló kutatásban. A XVI. századtól kezdve egyre többen (Miechov, Herberstein) emlegetik azt, hogy a magyarok őshazája Juhria vagy Jugria, mert ott a magyarhoz hasonló nyelvet beszélnek. Ez a felfogás is nyomot hagy az enciklopédia-irodalomban.

A magyar források Scythiája helyett pontosabban körülírt őshazát keresnek. A XVII. századi Delisle az ázsiai Magyarország szélességi és hosszúsági fokait is megadja. Adatait használja Bruzen de la Martinière és Diderot. Más szótár a Káspi-tó környékét, a századvégi Feller a Volgamentét tartja a magyarok őshazájának.[133]

A kutatások ez újabb eredményei végeredményben még nem voltak elég meggyőző érvek arra, hogy a magyar történetírás hagyományát, a szittya-hun-magyar rokonság elméletét megdöntsék és szükségtelenné tegyék. Felvilágosítókul és forrásul az enciklopédiák általában a magyar historikusokat használják. A sokat hadakozó magyarság pedig még a XVII—XVIII. század folyamán is vitézi mivoltának bizonyítékát látta a világot meghódító dicsőséges ősök történetében. Az őstörténetről az enciklopédiákban alakult kép tehát azt a felfogást erősítette, hogy a harckészség, bátorság, vakmerőség, a kardforgatásban való jártasság a magyar ember ősi, ösztönös tulajdonságai.

A magyar királyság középkori történetét legtöbbször száraz kronológia teszi. Az összefoglalások alapjául szinte kivétel nélkül a Zsámboky-féle Bonfini-kiadás vagy a szintén erre visszavezethető Histoire et descr. de Hongrie szolgál. A nagy történeti fordulatokat a dátumok jelzik. A két legfontosabb esemény a kereszténységre való áttérés és a királyság megalapítása (egyeseknél 1000, 1001, másoknál 1020). Ekkor született meg „az erős és tartós magyar állam". Ez az első biztos fogózó a tudósok számára, akiknek a magyarság korábbi életéről mégis csak homályos tudomásuk volt. Az bizonyos, hogy Géza, a „vitéz fejedelem" alatt a magyarok az ural-

[132] Costard id. m., Hongrois. — Nouveau dict... (Basle). id. m., Hongres. — Bruzen de la Martinière, id m., Huns, Hongrie. (Forrása Conradus S. Schurtzfleisch et A. Eccard: Ungarica... Wittenbergae, 1672.). — Otrokocsi id. m., 56. l. — Chaudon id. m., Chronologie. (V. ö. Deguignes: Histoire générale des Huns, Paris, 1756. I. köt. 213. l.) — Sacy id. m., I. köt. 2. l.

[133] L. Pápay József: A magyar nyelvhasonlítás története. A Magyar nyelvtud. kézikve. I/3. 3—4. ll. — Moréri id. m., Hongrie. — Bruzen de la Martinière id. m., Grande Hongrie. — Diderot id. m., La Hongrie Asiatique. — Feller id. m., Hongrie.

kodóval együtt felvették a kereszténységet. Itt kapcsolódik a magyarság története a keresztény Európa történetébe. Ez az a pont, ahonnan elindulva a szótárszerző megjárhatja az évszámok lépcsőfokozatait s elsorolhatja Szt. István utódait, akik „a Kárpátoktól Thráciáig" terjeszkedtek. Mindaz, amit az enciklopédia a középkor magyar uralkodóiról, az Istvánokról, Gézákról, Bélákról, Endrékről, Lászlókról, a nyugtalanvérű Salamonról, a kegyetlenséggel megvádolt Kálmánról tudott: a magyar krónikák, illetve ezek hagyományait átmentő Bonfini felfogását tükrözi.[134]

A szűkszavú kronológia alapján az olvasó még nem képzelheti el a multat. Pedig a XVIII. századi tudós szemében a történelem akkor érdekes és tanulságos, ha nemes szenvedélyek felemelő megnyilatkozását vagy elhatalmasodó indulatok szörnyű kirobbanását beszéli el. „Mivé lenne a történelem — kiált fel Sacy — csapások, összeroppanások, véres jelenetek nélkül".[135] Az emberi élet sokféleségét, színeit az enciklopédikus az epizódokban, az irodalmi feldolgozásra kínálkozó drámai helyzetekben véli megtalálni. Trónfosztás, gyilkosság, forradalmak, — ime ezek azok az események, amelyek megállásra késztetik a történetírót, megindítják képzeleti munkáját, magyarázatra serkentik. A magyar történelemből a szótárszerzők a Szent István uralkodását követő zavargásokat, az Anjouház és a pápák küzdelmét Magyarország trónjáért s a Nagy Lajos lánya, Mária királykodása alatt véressé fajult pártharcokat emelik ki a legszívesebben. A nagy országalapító halála után felvillant pogány lázadást és a trónkövetelők (Péter, Aba) kegyetlenségét a magyar krónikák elég részletesen elbeszélték. Nyilvánvalóan a krónikák anyagát feldolgozó Bonfinit használja a két francia történetíró, — Fleury (Histoire ecclésiastique) és Chevreau (Histoire du monde) — akire Chaufepié hivatkozik. Péter és különösen Aba tragikus vége az erőszakos zsarnokok sorsát példázza. A vérengző Aba végül is kihívta maga ellen az égi büntetést: Isten Gellérttel, a szenttel megjósoltatja szörnyű halálát. Az epizód a keresztényi morált, az isteni igazságosságot igazolja.

Bánk bán története, amelynek szépirodalmi köntöst Bonfini adott, a XVII—XVIII. század kedvelt anekdótájává vált. Az epizódnak a szótárakban ismeretes francianyelvű változata már a gáláns regényirodalom hatását mutatja. Felismerhető bizonyos lélekrajzra való törekvés: a királyné fivére, aki „bűnös vágyak" rabja, minduntalan a magányt keresi. Bánk, a „büszke nádor", kétségbeesett

[134] Chaudon id. m., Chronologie. — Diderot id. m., Transsilvanie, Boleslav. — Nouveau dict. hist... (Caen). id. m., Chronologie. — Bruzen de la Martinière id. m. — Felice id. m., Hongrie. — Corneille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Hist. et descr. id. m. 49—56., 274. ll.). — Anecdotes des républiques id. m., II. köt. 117—157. ll. — Moréri id. m., Geiza, Salamon, Bela, Etienne, Hongrie. (V. ö. Bonfini id. kiad. 136., 160., 162—63., 173., 190., 206., 214., 216. ll., Herold J.: Chronologia Pannoniae id. Zsámboky-féle Bonfini-kiad. 616. l.).

[135] Sacy id. m. Discours prélim. XIII. l.

neje előtt el tudja palástolni indulatait, hogy annál hevesebben tegyen szemrehányást a királynénak. A drámai hangulatot festő jelzők használatában, a párbeszédek megszövegezésében is észrevehető bizonyos hatáskeresés.[136] Gyakran bukkanhatunk a szótárakban a korai renaissance nagy bűntetteire: Endre meggyilkolásának, Kis Károly és Erzsébet királyné kegyetlen megöletésének epizódjaira. Az Endre meggyilkolását elbeszélő enciklopédiák olasz források hatását tükrözik. Ezek pedig Endre halálának okát magában az áldozatban látták, aki szertelen életmódjával, „barbár modorával és durva természetével" keltette fel Johanna és a nápolyiak ellenszenvét. Zách Felicián és Kont István történetét Bonfinitől ismerik.[137]

A történelem nagy egyéniségei az utódok emlékezetében eszményekké érnek. A történelmi alakok e második, halhatatlansági életének is megvannak a dicsőséges és dicstelenebb szakaszai s a róluk alkotott képek időről-időre átfestődnek korok, nemzedékek felfogásának sajátos színeivel. Az európai keresztény öntudat híven megőrizte a magyar szentek emlékét. A vallásos kultúra legtöbbet a keresztényi szegénység és alázatosság nagy szentjének, Árpádházi Szent Erzsébetnek köszönt. Szent Erzsébet élettörténetét szívesen olvasták Franciaországban, ahol — különösen a XVII. században — tiszteletének szép kultusza volt. Ezt az érdeklődést az enciklopédia-irodalom is bizonyítja. Az életrajzi összefoglalások a szent életét tárgyaló irodalom lelkesedését, csodálatát, hangulatát őrzik. A kor embere számára Erzsébet nagyságát vonzóvá az „imádságban mutatott állandóság" s különösen „százada gyönyöreiről való tökéletes lemondás" tette. „Palotája inkább kolostornak tetszett, mint egy fejedelemnő udvarának" A magyarság többi szentjeiről sem feledkezett meg az európai keresztény irodalom. Bonfini mellett a XVII. századi Baillet (Les vies des Saints) és Bollandus (Acta Sanctorum) gondoskodtak arról, hogy István, az „apostol" és a térítésben hű társa, Gellért, valamint Imre, László, Margit életének adatait, szentségük sajátos vonásait az enciklopédiák olvasói is megismerjék.

A XVII—XVIII. századi magyarság a barokk vallásos lélek gyöngédségével fordult szentjei felé, s kimagasló eszménnyé lett

[136] Moréri id. m., Hongrie. — Ladvocat id. m. — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. — Chaudon id. m. Aba. (V. ö. Bonfini id. m., 131--32. ll.). — Chaufepié id. m., Aba. — J.-J Filassier: Dictionnaire historique d'éducation. Paris, 1771. Chasteté. — Encyclopédie méth. (Encyclopédiana), id. m., Banéban. — Anecdotes des républ. id. m. — Bibliothèque amusante et instructive. Paris, 1757. Banchannus. — (V. ö. Bonfini id. m. 197—98. ll.; Brenner id. m., I. köt. 38—39. l.).

[137] Bayle id. m. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes id. m., Jeanne I., Elizatbeth des Bosnie. — Chaudon id. m. — Ladvocat id. m. — Nouveau dictionnaire hist... (Caen), id. m., André de Hongrie. — Moréri id. m., André de Hongrie, Forgacz, Horvat, Gara. — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. — Feller id. m. — Ladvocat id. m. Gara. — Anecdotes des républiques id. m. (V. ö. Bonfini id. m. 255—63., 228. ll.; Brenner id. m., I. köt., 53. l.).

Szent István, a honalapító, akit először koronáztak meg a csodálatos magyar koronával. E szent korona tiszteletében a magyarság hazaszeretete mitikus érzéssé vált. A magyar nemzetnek koronájához való ragaszkodását a XVIII. századi francia olvasó számára Feller igyekszik megmagyarázni a racionalista Voltaire-rel szemben, aki a szent korona jelentőségét megmosolyogja.

Szent Istvánt nemcsak szentsége emelte az eszményiség magas piedesztáljára, hanem „nagyon bölcs törvényei" is. A rendi világ az alkotmány körül forgott. E legféltettebb kincsét a középkor két uralkodójának köszönte: Szent Istvánnak és II. Endrének. A rendi felfogás érdeme az, hogy az európai köztudat II. Endrét a nagy magyar királyok közé sorozta. Endre „lelki nagyságáról és igazságosságáról" már Bonfini megemlékezett, eszményített alakját azonban a rendi történetírás rajzolta meg az enciklopédiák számára, amelyek „katonai tehetségén", „nagy bátorságán" túl „igazságosságát" s azt a hivatástudatot emelik ki, hogy „alattvalói érdekei szentebbek voltak számára a magáéinál"; neki köszönheti a magyarság „nagy és egyedülálló kiváltságait".[138]

A racionalista Voltaire előtt természetesen a koronának nincs sacralis jellege és Szent István sem több, mint tehetséges középkori uralkodó, aki „a hatalmat és a vallást használta fel" ügyesen arra, hogy király lehessen. Voltaire a magyar multból Nagy Lajost emeli ki, akiben a „józan ész" képviselőjét látja. Voltaire-t követi a Diderot-féle enciklopédia s ugyanilyen szellemben ír Nagy Lajosról egy-két századvégi szótár. A Bonfiniből ismert adatok új jelentőséget kapnak: az álruhában utazgató, a királyi tisztviselők munkáját ellenőrző uralkodó, — „cet esprit philosophique si rare alors", — aki kedvvel űzte az asztronómia és a geometria tudományát, eltörölte a tüzesvas- és forróvíz-próbákat, e szótárszerzők emlékezetében a felvilágosodás eszméinek középkori megtestesítője, akire századok ködén át is megilletődéssel tekintenek vissza.[139]

(Folytatjuk) *Bárdos József*

[138] Costard id. m. — Chaudon id. m. — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. — Ladvocat id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire) id. m. — Feller id. m. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes id. m., Elizabeth. — J.-J. Filassier: Dict. hist. id. m., Charité. — Moréri id. m., Etienne I., Elizabeth, Ladislas I., Gérard de Chonad, Marguerite, Acus. — Bruzen de la Martinière id. m., Chonad. (V. ö. Bonfini id. m., 160., 120—21., 127. ll.). — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. Feller id. m., Etienne I., Gérard. — Costard id. m., Ladislas I. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes... id. m., Marguerite de Hongrie. — Moréri id. m. — Filassier id. m., André II. — Anecdotes des républiques id. m. — Lenglet du Fresnoy id. m, IV. köt. 141. l. — Bonfini id. m., 197. l. — V. ö. Brenner: Histoire des rév. id. m. 8. l.

[139] Diderot id. m. — Dictionnaire des origines... Paris 1777. Hongrie. (Forrásuk Voltaire: Essai sur les moeurs. Oeuvres complètes de Voltaire. Paris 1854. III. köt. 359—61. ll.). — Moréri id. m. — Feller id. m. Ladvocat (Supplément) id. m. Louis d'Anjou. (V. ö. Bonfini id. m., 246. l.; Brenner: Hist. des rév. id. m. 57—61. ll.).

Epikus néphagyomány

*(Magyar epikus hagyomány II.)**

But the tale, though words be lighter than air
Must live to be old like the wandering moon.
W. B. Yeats.

Az a kérdés, hogy volt-e ‚magyar hősmonda', magyar epikus hagyomány, ahogy a „magyar hunmonda", a „magyar honfoglalás mondái", a „királymondák" elnevezéseket a Heusler kutatásain megújult terminológiára fordíthatjuk — az a kérdés lényegében megválaszolatlanul maradt. Ha volt is a nomád és a honfoglaló magyarságban olyan eleven szellemiség, amelyből kialakulhatott volna, nyoma ennek mégsem maradt fenn. Vagy ki se alakult a hagyomány a szellemiségből, vagy ha kialakult, saját, maradandó formát nem birt kapni, a kezdődő magyar írásbeliségbe nem tudott beleilleszkedni. Ha arra nem mutatnának nyomok, hogy kialakulófélben lévő vagy kialakult magyar epikus hagyományok felszívódtak, beleolvadtak a magyar multról szóló tudat egy másik létezési formájába, a történetírásba (az írásbeliség a nemzeti multat csak ebben a megformázásában fogadta be), akkor még azt a keveset sem tudnók róla, mint amennyit most sejthetünk.

Ez a kérdés a magyar epikus hagyomány kérdése volt, abban az értelemben, ahogy Homeros a görög hagyomány kérdése: az a szó, hogy „magyar" vagy „görög", ebben a kifejezésben többet jelent mint a hagyomány megnyilatkozásának nyelvét, vagy fellelhetésének helyét. A hagyomány lényegét akarja jelölni, olyan hagyományt akar jelenteni, amely abban a formájában, ahogy v a n (sajnos, a magyar epikus hagyományról beszélve a nagyon is indokolt óvatosság azt parancsolja, hogy a ‚van' szó helyett inkább azt tegyük, hogy ‚elképzeljük'), nem is lehetne más, mint magyar, vagy görög. Elképzelhetetlen, hogy Homeros más nyelv, más kultura hagyományakép maradt volna ránk; a lényegéhez az, hogy g ö r ö g, éppen annyira hozzátartozik, mint az, hogy h a g y o m á n y. Ebből is világos, amit különben már amúgy is nagyon jól tudunk, és amit a most szóban forgó problémák szempontjából is jó hangsúlyoznunk, hogy a terminológia, amely az epikus hagyomány kérdését a népeposz, a naiv eposz kérdésének nevezi, teljességgel indokolatlan Ha a „naiv eposz", „népeposz" kifejezést halljuk, arra való utalást kell értenünk, hogy az ilyen néven jelölt hagyomány

* A tanulmány első részét l. Magyarságtudomány 1, 126 kk

egy rétegé, egy osztályé; azt, hogy a „népeposz" (aminek a nyelvhasználatbeli ellentéte az „udvari eposz" volt) egy vízszintes határvonallal tagolt kultura alsó rétegéé. Pedig éppen az ellenkezője az igaz: olyan hagyomány, mint a homerosi hősköltészet, a germán hősmonda volt, és amilyennek a történetírásban felolvadt nyomai szerint a magyar epikus hagyománynak is lennie kellett, egy egyetemes, oszthatatlan kulturális közösség kifejezője. Homeros nem néphagyomány, hanem g ö r ö g hagyomány, nem népeposz, hanem g ö r ö g eposz. Nem egy réteg, egy osztály megnyilatkozása, hanem azé, hogy egy nép, egy kulturális közösség egyeteme (a görög lényeg, vagy a magyar lényeg — lehetne mondani a most nagyon népszerű és nagyon találó kifejezéssel) hogyan reagál a történelem tényére.

A m á s i k epikus hagyomány, amelyről beszélni lehet, az az epikus hagyomány, amely ma már egyedül létezik nálunk, és minden magasabb, differenciálódott kulturájú népnél; a ballada, a mese, a monda (a helyi monda t. i.), egyszóval az epikus n é p h a g y o m á n y, nem feltétlenül szükséges, hogy kapcsolatban legyen az elsővel, a nemzetek epikus hagyományával: hősmondájával. A h a g y o m á n y közös vonása megvan, de azon túl még elméletben sem lehet követelni a kapcsolatot. Az első hagyomány nemzetek, osztatlan nemzeti kulturák megnyilatkozása volt, a második pedig néphagyomány. A magyar hagyomány vizsgálatánál a hősi hagyomány és a néphagyomány között mély szakadékot láttunk, és azt kellett mondanunk, hogy nyilt kérdés az összefüggés a kettő között. Ha meg azt vesszük tekintetbe, hogy a kulturák morfológiájának szempontjából mekkora a szakadék a ‚nemzet' és a ‚nép' fogalmak között, az összefüggés keresését még kevésbbé remélhetjük majd biztos eredményűnek.

Amikor a néptudomány, vagy (a szóhasználat világossága okából jobb, ha így mondjuk:) kulturmorfológia népről beszél, akkor csak azt a népréteget érti, amely a hagyományokat őrzi, az „alsó" réteget, nagy általánosságban a földművesosztályt. Ha a társadalmi helyzetről, a társadalmi viszonyokról most nem is beszélünk, a kultura tekintetében ezt a réteget a másik, a „fölső" rétegtől olyan éles cezura választja el, hogy az egész nemzet kulturális tulajdona között, meg a pusztán egy rétegé között a kapcsolat szükségszerűsége nagyon is kétes. Hozzá kell még azt is tenni, hogy a magyar hősmonda és a magyar epikus néphagyomány más-más kornak, más-más kor kulturájának a kifejezője. A magyar epikus hagyomány korában a magyar néphagyomány létezett. Ezt a lehetőséget az elméletben nyitva kell tartanunk, még ha nyoma a legkevésbbé és a legreménytelenebbül sincs. Föltételezhetjük, hogy az epikus hagyományt alkotó, kulturája lényegében egységes nomád és honfoglaló magyarságon belül is szerepelhetett az a viszonylagosan alsóbbrendű szellemiség (értékelésektől akármennyire is akarjunk tartózkodni, be kell vallanunk, hogy a babona, a mese, sőt még a

ballada szellemisége is alacsonyabbrendű az eposzénál), amely a néphagyományok éltető közege. De hogy ma, amikor epikus néphagyomány még virágzó életben van, magyar epikus hagyomány kifejlődhessék, vagy akár csak tengődhessék, az alig lehetséges. A magyar epikus hagyomány abban az értelemben, ahogy mi beszéltünk róla, a magyar hősmonda, más világba tartozik, mint a mienk; az epikus néphagyományt azonban ez a kor is élteti (csak legújabban élteti mindinkább mostohán).

A magyar epikus hagyomány és földünk epikus néphagyománya között nem láttuk a kapcsolatot. A szakadék köztük évszázadok szakadéka, de az összekötő hidat nem biztos hogy a hagyománysorvasztó és emlékgyilkoló sors rombolta le. A kapcsolat hiányáért talán nem kivülálló okok összejátszását kell felelőssé tenni. Lehet, hogy a kapcsolat, a híd sohasem is állott.

A magyar epikus hagyományt vízszintes válaszfal, mondottuk, nem tagolta szét. Ha korában létezett is a kulturának „alsó" és „fölső" rétege, a magyar epikus hagyomány szellemiségének számára nem létezett. A határvonal, ami életkörét megszabta — hogy megmaradjunk a mértani képnél — függőleges volt: nem egy kulturális rétegnek, hanem magának a magyarság kulturájának a határa és ezzel együtt magáé a magyarságé. És ez a határvonal áthághatatlan. A magyar epikus hagyományt nem ismerjük annyira, hogy szilárd törvényszerűségekben beszélhetnénk róla, de arra már rá kellett mutatnunk, hogy egy nem-görög Homeros elképzelhetetlen. A homerosi epikus hagyomány nem léphette volna át a görögség határát úgy, hogy szellemiségét és mindazt, amit kifejez, megtartsa és továbbra is kifejezze. Lehetséges, hogy „vándormotívumok" formájában egyik nemzet epikus hagyományából a másikéba kerülnek át elemek, de ezek csak e l e m e k, nem pedig a hagyomány igazi, teljes mivolta: egy nemzet lényegének a magatartása a saját multjával szemben. A népeket elválasztó, ‚függőleges' határvonalat a nemzetek epikus hagyományai nem léphetik át.

A népi epikus hagyományt egy fölső, vízszintes határvonal különíti el ugyanannak a tágabb kulturális közösségnek a többi részétől. Hogy ez a határvonal nem szilárd és nem áthághatatlan, arról talán szólni sem kell. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a népi kulturális javak általános, vagy akár csak rendszeres származási módja a fölső, vízszintes határon keresztül való „le"-szűrődés. Hogy az ilyesmi megtörténik, az természetes. Hanem úgy kell megfogalmazni a helyzet képét, hogy a kultura javainak kicserélődése állandó a nemzet két rétege között a vízszintes határvonalon keresztül.

Amilyen kevéssé szilárd a népi kultúrával együtt az epikus hagyományt is elhatároló vízszintes sorompó, olyan kevéssé szilárd az a függőleges válaszfal is, amely az egyes tágabb kultúrális közösségeket: nyelvközösségeket, politikai közösségeket, nemzeteket egymástól elhatárolja a népi epikus hagyományok síkján. Itt mutatkozik meg a legvilágosabban az éles, nagy különbség a ‚magyar epi-

kus hagyomány' és a magyarok epikus néphagyománya között. A népi epika számára a magyarság-határ is áthágható. A magyar népi epika, mint minden népé, túlnyomóan nagy részben vándor-anyag. Lényegéhez tartozik, hogy ismerete terjedjen: hogy aki hallotta, az továbbmondja. Ugy fejezte ezt egyszer ki valaki, aki annak ellenére, hogy néphagyományról beszélt, több figyelmet és megértést szentelt az írott hagyománynak, hogy „a néphagyomány lényege, hogy variánsokban létezik".[1] A terjedés és az ezzel kapcsolatos variálódás az életformája a néphagyománynak és vele együtt az epikus hagyománynak is; és ennek a terjedésnek az országhatárok, a nyelvhatárok, a nemzethatárok, sőt a nagy „kultúrkörök" határai sem tudnak gátat szabni. A hősi epikának és vele együtt a ‚magyar epikus hagyománynak' a vándorlás és a variáció nem lényege. Hiába tartozik leglényegesebb vonásaihoz az epikus hagyománynak, hogy létezési formája az élőszó, az eposz mégsem vándorol „szájról-szájra" mégsem közkincs; fennmaradása szilárd és előadó személyhez, megfelelő közönség jelenlétének helyéhez kötött. Ebben az epikus hagyomány létezési formája sokkal közelebb áll az írásoshoz, mint a mindig vándorló, mindig variálódó néphagyományé. És innen érthető az is, hogy az eposz önmagától, saját kultúráján és szellemiségén belül megtalálja az útat az írásos lerögzítődéshez, sőt hogy, éppen a magyar epikus hagyomány esetében, egylényegűvé tudott válni egy *par excellence* írásos műfajjal, a gestával. Az epikus néphagyományok addig, amíg tudatos célú, a népi kultúrától személyükben idegen és hozzá csak kívülről, tudós érdeklődésük révén vonzódó gyüjtők és közlők nem jegyezték le és nem nyomtatták ki, csak elvétve kerültek abba a helyzetbe, hogy létezésükről írásos nyomot hagyhassanak; éppen azért, mert létezési formájuk annyira idegen az írásbeliségtől.[2]

A mindenfajta néphagyomány nagy mozgási szabadsága, minden lerögzítettségtől való idegensége hozza magával azt, hogy számára, és így az epikus néphagyományok számára is, terjedési határok nem léteznek. Sőt ellenkezőleg: még olyan esetekben is könnyűszerrel átlépik a nyelvhatárokat, ahol műfordítói ügyesség és leleményesség kell hozzá. Mindig kell ilyen, ahol a hagyomány formája verses: a népballadánál. Lehet ugyan arra gondolni, hogy a ballada, rég elmúlt virágkorában (15—17. század), hivatásos énekesek birtokában volt és ezek a művészek a műfordítás feladatával is meg tudtak birkózni. Meglepőbb az eset, ha a mese továbbterjedése függött a fordítói ügyességtől: a mese, tudjuk, nem szorult sohasem művészi tudású hordozókra. És mégis, ilyen nehézség a mese vándorútját sem szakította meg. Példának a három selypítő lány meséjét idézhetem. Legények jönnek háztűznézőbe és a selypítő

[1] H. Gunkel, Genesis LIX. lap.

[2] A néphagyományok létezési formájáról v. ö. A néphagyományok megmentéséről, Debreceni Szemle, 1934.

lányoknak anyjuk keményen megparancsolta, hogy meg ne szólaljanak, különben elárulják a hibájukat. Nem is beszélnek, amíg az első meg meg nem látja, hogy a tej ki akar futni és el nem kiáltja magát: „Put a té, put a té!" A másik rászól: „Ne fólj te, nem fabad befílni!" A harmadik se tud hallgatni: „De dága a té, píndír addák!" Így mind a hárman elárulják magukat, a legények ott is hagyják őket.[3] Ugyanennek a tréfás mesének egy német változatában fonásnál elszakad az egyik selypítő lánynak a fonala és erre kiáltja el magát „Itt epei (ist entzwei)!" A másik: „Nippe an (knüpfe an)!" A harmadik: „Bin tille gefiegen, werd en Manne kiegen (bin still geschwiegen, werde einen Mann kriegen)!"[4]

A nyelvhatáron élő ‚műfordító' hagyományhordozónak tehát jól ki kell választania a szókat, amiken a selypítést észre lehet venni és ennek alapján az elszólás okát is variálnia kell. Ez nem kis nehézség, ha az ember tekintetbe veszi, hogy a néphagyományok továbbadása, különösen a prózai hagyományoknál, legnagyobbrészt mechanikus folyamata az emlékezésnek és felidézésnek. De még ekkora akadály sem képes a hagyományt a nyelvhatáron megállítani. Nehogy félreértés legyen, még meg kell azt is jegyeznem, hogy ennek a példának felhozott kis tréfás mesének története és vándorlásai nincsenek kiderítve, úgyhogy nem tudjuk, Németországból került-e Magyarországba, hogy az ellenkező irányban vándorolt-e, vagy hogy mindkét országba ugyanabból a harmadikból származott. Tehát lehetséges, hogy a magyar és német változat között nem csak egy, hanem több „műfordítás" is van.

Ha hősmondai epikus hagyomány egyik néptől a másikhoz kerül és ha cselekménye ugyanaz marad is, belső tartalma, kifejezett szellemisége szükségképpen gyökeresen megváltozik. Más a csodaszarvas a magyar gesták hagyományában és más a Hubertus-legendában, hogy csak egy példát idézzek. De a selypítő lány meséje, hiába változik a selypítő-szók más-más megválasztása miatt még a cselekményének részleteiben is, ugyanazt fejezi ki minden népnél, ahol csak mesélik; hangulata, mondanivalója, hatása mindig ugyanaz marad. És ugyanolyan változatlan maradt a Kőmíves Kelemenné balladája is országok közti vándorútján — a Kőmíves Kelemenné és minden egyéb nemzetközi vándor-anyagú balladánk.

A ‚magyar epikus hagyomány' és a magyarok epikus néphagyományai között az egyik nagy különbség ez volt: az első az egész magyarságé és csak magyar; a második csak a magyarság „alsó" rétegéé és a magyarság határa nem határa létezésének. A másik nagy különbség: az elsőnél a megalkotásnak és a megjelenítésnek a szellemi alapja egy és ugyanaz, a másodikat nem az a szellemiség alkotta, amely élteti és megjelenítette.

Hogy a hősmondának mi volt az alapvető élménye, a szellemi

[3] Magy. Népk. Gy. 14, 208.
[4] Am Urquell 3, 293.

alapja: a hősi léttől való megragadottság, azt már láttuk. És látnunk kellett azt is, hogy amint elmúlt a hősi lét, mint a magyarság egyedüli életformája, abban a pillanatban a magyar hősmonda is — ha volt egyáltalán — beleolvadt egy más szellemiség megjelenési formájába. A hősmonda a hősi létet fejezi ki és csak a hősi létnek szólhat. Közvetlen, elsődleges közönsége a hősmondának csak ugyanaz lehet, amelynek az élményeiből fakadt. Az a nagy zártság, amely a hősi eposzt mint kulturális megnyilvánulást jellemzi, ebben is megmutatkozik: nem csak egységes és minden idegentől lezárt nemzeti kultúra kifejezője, hanem függvénye egy szellemiségnek is, amelynek keletkezésénél keletkezett és amelynek elmulásával elenyészett. Ebben is más a helyzet a nyilthatárú epikus néphagyományoknál. Ezeknek léte nincs ahoz a közösséghez kötve, amelynek élménye nyomán keletkeztek: az epikus néphagyományok vándorolnak egyik néptől a másikhoz. És ha közelebbről nézzük létezésük módját és körülményeit, világossá válik az is, ami mint állítás talán abszurdnak hangzott, de ami mint analógiás következtetés is kínálkozik azután, amire most rámutattunk: hogy nem ugyanaz a szellemiség élteti most az epikus néphagyományokat, amely hajdan létrehozta.

Nagyon mélyen nem akarok belemenni ennek a kérdésnek a tárgyalásába, akármilyen fontos is. sőt éppen a fontossága miatt nem. A kérdés nem csak az epikus hagyományokra tartozik, hanem az egész népi kultúra lényegé, minden javának életét illeti és ezért ott, ahol csak epikus hagyományainkról beszélünk, nincs helye az ilyen egyetemes kérdés kimerítő vizsgálatának Elég is, ha most csak egynéhány jelenségre mutatok rá, ezekből talán kommentár nélkül is világos lesz az, amit most meg akarok mutatni: hogy létezési módban is mekkora a különbség a ‚magyar epikus hagyomány' és a magyar epikus néphagyományok között, hogy mennyire bizonytalan az, hogy a kettőnek volt valaha összekötő kapcsa.

Amióta népköltéssel és népi kultúrával foglalkoznak, a parasztság két egészen különböző formában áll a szemlélő előtt. Az egyik parasztkép, a régibb, de a néprajzi kutatásban a legújabb időkig alig érvényesülő, a durva, anyagias, „műveletlen" (azaz kultúra nélkülinek elgondolt) paraszt képe. A másik a romantikában alakult ki és a múlt század közepe óta fajult el valószínűtlen alakká, a természettel kapcsolatban álló, költői lelkű, gyermeteg, de „ősereiű" lelkülettel megáldott, nótás fúró-faragó-hímző paraszté; azé a paraszté, aki a való világgal csak a babona és a népművészetek közegén keresztül érintkezik. Mondani sem kell, hogy mindkét kép egyaránt hamis: hogy a „népszínmű-paraszt" épp úgy nem létezik, mint a kultúra nélküli paraszt. Sőt az a parasztkép sem tud teljes kultúrmorfológiai megismerést adni, amely ennek a kultúra nélkül elképzelt parasztnak a szemléletével tartja a rokonságot abban, hogy a „népszínmű-paraszt" és enyhített, a valósághoz lényegesen közelebb álló rokona, a „romantika-paraszt" szemléletével szintén

szembehelyezkedik. Ez a parasztkép a szociográfiák parasztja: rendszerint azt akarja a legnagyobb benyomásossággal érzékeltetni, hogy a paraszt mennyire földhözragadtan nyomorult, hogy táplálléka, életviszonyai milyen hiányosak, hogy hogyan szenved az adók és kamatok súlyától és hogy mennyire elsorvad a parasztság minden esetleges sorstudata és szellemi igyekezete a földi kényszerűségek szörnyű nyomása alatt.[5]

Hogy kultúra-nélküli paraszt nincs, hogy ez a szemlélet durva nem-ismerésen vagy félreismerésen alapszik, az kétségtelen. A „romantika-paraszt" és a „szociográfia-paraszt" ellentétét pedig gondolatban úgy lehetne áthidalni, hogy a két kép közül egyik sem adja a teljes valóságot, hogy a valóságot valahol a kettő között kellene keresni. De mint olyan nagyon sokszor, a gondolati konstrukció itten sem vihető át a gyakorlatba. A meglepő helyzet az, hogy mind a két parasztkép, úgy, ahogy van, igaz; hogy a paraszt helyzete a világban és a kultúrában nem a két képben mutatott hely között van, hanem egyidejűleg mind a két képben. Néprajzi gyüjtők egybehangzó tapasztalata, hogy ugyanaz a földmíves, aki a legélesebb példaképpen mutatja a szociográfiákban feldolgozott helyzetét és sorsát, a legszebb dalokat és meséket tudja és énekli, mondja a legnagyobb kedvvel, elmerüléssel és élvezettel. Mondja és énekli azokat a nótákat, amik nem teremhettek meg abban a talajban, ami a szociográfiák, sajnos, nagyon is igaz jelentései szerint a magyar nép mai talaja.

Ehhez járul egy másik tapasztalat. Igen közelfekvő tapasztalat, nincs folklorista, akinek ne kellene vele mint mindennapos, léptennyomon előbukkanó ténnyel számolnia: minden néphagyománynak merülnek föl rossz változatai, sőt, hogy gyakrabban hall a gyüjtő rossz, csonka, értelmetlen változatokat, mint jókat, tökéleteseket. Ezt a tényt csak ott méltányolták eddig, ahol minkahipotézist tudtak vele bizonyítani: a *gesunkenes Kulturgut* elméletéhez kapóra jött a *Zersingen* jelensége. Mi tudjuk azt, hogy a népi kultúra javai nem szükségképpen *gesunkenes Kulturgut,* tudjuk azt, hogy a népi kultúra javait nem eredetük, hanem létformájuk teszik azzá amik és tudjuk azt is, hogy a népi kultúrát felfelé lezáró határ, mint átszűrődési felület, kétirányú közvetítője a kultúra javai cserélődésének. Ha nekünk is föltűnik, hogy van rossz változat, azt nem csak arra a megfigyelésre használjuk föl, hogy megállapítsuk: a népi kultúra javai most kevésbbé megértő közegben élnek, mint keletkezésük idején. Ezt megtették a *gesunkenes Kulturgut* elméletének hívei is, de ezzel a leglényegesebbet kerülték ki: nem beszéltek arról, hogy mi a népi kultúra p o z i t i v jellemvonásaiban, hogy más-e a népi kultúra, mint elrontója és travesztálója a városinak. Sőt, mivel a pozitívumok kérdését teljesen kikerülték, még arra sem

[5] V. ö. pl. Szabó Zoltán, A tardi helyzet, Budapest, 1936. Vagy irodalmi megfogalmazásban: Nagy Lajos, Kiskunhalom.

tudtak választ adni, hogy ez az elrontás és travesztálás *miért* van: hogy milyen erő dolgozik a népi kultúrában, ami ezzel a következménnyel jár. Igy hát nekünk nem csak arra kell ügyelnünk, hogy vannak *rossz* változatok, hanem különösen arra, hogy *vannak* rossz változatok. Arra, hogy van a népi kultúrának igénye olyan hagyományokra is, amelyek nem teljesek, amelyeknek a formája megrokkant, amelynek a jelentése elhalványult. Más szóval: igénye van még a hagyományra, amikor már nincs igénye arra, ami a hagyomány teljességét és töretlen formáját, világos értelmét jelenti: a hagyomány alapjául szolgáló szellemiségre.

Akármennyire vonzó és érdekes volna erről a kérdésről tovább gondolkozni, tovább beszélni, mint mondottuk, az epikus hagyományok kérdésétől messzire vinne ez most bennünket. A jelenségek, amelyeket megfigyeltünk, elég beszédesek voltak. Láthattuk, hogy milyen kevert a néphagyományok mai kultúrális talaja; és láthattuk, hogy a hagyományt mostan legnagyobb intenzitással nem a belső feszítőereje, nem a mondanivalója élteti, hanem a hagyományozás külső törvényszerűsége, a hagyományozás úgyszólván kényszerű sodra. A föld szellemi erőitől, a ‚paideumától' elszakadóban lévő parasztságnak már csak a hagyomány-igénye van meg töretlenül, már csak a hagyományozó készsége van meg többé-kevésbbé épen — a hagyománytermelő szellemiséggel közösséget alig-alig tart.

*

A magyar hősmonda, a ‚magyar epikus hagyomány', most már világosan láthatjuk, más lényegű, mint az epikus néphagyományok, annyira más lényegű, hogy nem is várhatnánk nagy reménységgel olyan összekötő kapcsot, amely a kettőt a köztük lévő hatalmas időbeli szakadék ellenére össze tudná fogni. Lehet, legalább elméletben nem szabad tagadni a lehetőséget, hogy a mai magyar epikus néphagyományok közt van egy vagy más elem, amely egyidős a ‚magyar epikus hagyomány' itt-ott fellelhető nyomaival. De ami feljogosítana vérmesebb reményekre, ami biztosabbá tehetné ezt a feltevést, mielőtt még felfedeztük volna ezeket az ősi epikus elemeket: a lényegrokonság a gestákban felolvadt epikus hagyománnyal — azzal az óvatos kutatásnak nem szabad számolnia

Ezen a felismerésen még az sem változtathat, hogy van a hősmondának rokona az epikus hagyományok között. Láttuk, mi a hősmonda, és P. mester egy fogalmazásbeli sajátságán azt is láthattuk,[6] mi volt az elveszett magyar hősmonda lényege: a hősi múlttól való megragadottság kifejezése a vérségi kapcsolat gondolatkörében. És a múlttal foglalkozó néphagyomány most is van. A nyelvhasználat, amely a hagyományokat és a népi kultúrát egészen más szemszögből néző korból származik, erősen kiemeli ennek a hagyomány-

[6] Magyarságtudomány, 1. 134 k.

nak a rokonságát a hősmondával: mindkettőt mondának nevezi. Az, amit az epikus néphagyományok között mondának neveznek — népmondának, ha a hősmondától meg akarják különböztetni, — szintén a múlttal foglalkozik, szintén azt árulja el, hogy alkotóját foglalkoztatták a múlt kérdései. Csakhogy másként foglalkoztatták és más kérdései voltak a múltnak, amik a helyi mondákban kapták meg a válaszukat. Jobban mondva: kérdésre csak a népmonda ad választ, a hősmonda alkotója előtt a múlt nem kérdés formájában volt jelen, hanem a jelenbe is sugárzó, a jelenben is jelenlévő hősi szellemiség, hősi életérzés formájában. A hősmonda számára a múlt a jelennek volt a függvénye, az értelmezője, a kiegészítője. A múlt és jelen egységét a hősmondában nem csak a hősöknek és a hősi ének hallgatóinak vérségi közössége jelentette, hanem szellemi közössége is. A népmonda mindig kérdésre való felelet. A kérdést pedig nem valami jelenlévő szellemiség, valami jelenlévő szellemi szituáció vagy magatartás adja föl, hanem mindig konkrét kézzelfogható valóság, a természetnek, a földnek vagy az emberi munkának valami háromdimenziós jelensége. Mind a három főtipusa a népmondának ilyen kérdésre adott válasz.

Az egyik tipusban a kérdés jelenléte nem is burkolt: arra a kérdésre, hogy miért ilyen vagy olyan valami természeti alakulat, hegy, völgy vagy szikla, vagy hogy miért van a hegyen várrom — — az ilyen kérdéeskre ad feleletet a népmondának egyik tipusa. Megmondja, hogy miért találunk síkság közepén váratlanul hegyet, megmondja, hogy két hegyet miért választ el keskeny, meredekoldalú völgy, megmondja, miért van emberformája valamelyik sziklának, megmondja azt is, hogy miért maradt félbe a vár építkezése (mert a romokat jellemző módon természetes adottságnak látja legtöbbször a népmonda szemlélete: nem arra gondol, hogy a vár rombadőlt, hanem arra, hogy föl sem épült).

A népmondák másik tipusához szavakkal föltett kérdés már nem tartozik, de az ilyen tipusú monda mégis felelet: felelet arra a kérdésre, amit minden hellyel, minden tájjal kapcsolatban fel lehetne tenni: miről nevezetes ez a hely, ez a vidék? És a vidék lakója meg sem várja a kérdést és már felel is. Ha nem is úgy kezdi a mondókáját, hogy: „Ez a hely arról nevezetes, hogy. . .“ — akkor is hozzá kell ezt értenünk, amikor elmondja, hogy itt meg itt bujtak el a falu lakosai a török, vagy a tatár elől, itt meg itt ugratott át a folyón vagy a szakadékon a menekülő lovag vagy várkisasszony. Hozzá teheti még pl. azt is az elbeszélő, hogy hogyan sikerült a tatárnak előcsalni az elbujt falusiakat — de ami elbeszélés tapad az ilyenfajta mondához a puszta tényközlésen felül, az is szervesen hozzátartozik a ‚felelethez‘. Ha a hely nem adná föl a kérdést, az ilyen kis történetke nem keletkezhetne és nem találna sem elbeszélőre, sem hallgatóra.

A népmondák harmadik tipusában is a hely adja fel a ki nem mondott kérdést. De a felelet itt nem azzal van kapcsolatban, ami

a helyen történt, hanem azzal, ami a helyen történhetnék. Pontosabban: a múlt, aminek az eseményeit a felelet elbeszéli, nem a történelemben is megfogható múlt, hanem csak a képzeleté. A második tipus népmondái a történelmet fogalmazták meg kérdés-felelet formájában (természetesen csak abban az értelemben, hogy a történelem tárgyáról szóltak, de anélkül hogy az események hűsége szerepet játszott volna). A harmadik tipuséi a néphit mondái: a helynek a babona és a hiedelmek világával való kapcsolatáról szólnak. Olyan formában pl., hogy ez meg ez a hely éjjel nem bátorságos, mert a hajdani gonosz földesúr kísért ottan. Az ilyen mondák teremtik meg a nép számára a konkrét kapcsolatot a való környezete és a hitének világa között: mind arról szólnak, hogy a hitvilág dolgai hol és hogyan szóltak bele a való, igaz életébe és környezetébe.

És ez az utolsó mozzanat az, ami megadja a népmondának — mind a három fajának — lényegét. A konkrétizálás, a múlttal való összefüggések kézzelfoghatóvá tétele a lényeg mind a három tipusnál A népmonda, mind a három tipusában, egy-egy anekdotát teremt vagy használ föl arra, hogy megmutassa, hogy a múlt eseményei, mitikusak, történetiek vagy képzeletbeliek, valóban megtörténtek: kézzelfogható tanukat hagytak, vagy legalább is kézzelfogható emlékeztetőket, amikkel kapcsolatban még most is lehet róluk beszélni.

Ebben az értelemben a népmondák is a múlt epikus megformázásai, akárcsak a hősmondák. De csak ebben az értelemben. Lényegükhöz tartozik a múlt, sőt a megragadottság a múlttól. De nem tartozik a lényegükhöz a költészet, az epikus voltuk. A népmondának nincs formája, a népmondát mindenki, aki ismeri, saját szavaival mondja el. Nem úgy, mint a mesét. Utóvégre szigorúan véve ennek sincs állandó nyelvbeli alakja, ezt is saját szavaikkal mondják el a mesélők. (Legalább is bizonyos korlátok között, a hagyományos szerkezet és szerkezeti elemek tiszteletbentartásával.) De a mesemondó, ha elmondja a mesét: m e s é l, előad, hagyományt mond el szórakozásravágyó, szórakoztató hagyomány hallgatására összegyűlt közönségnek. A mondát nem mint hagyományt és nem mint történetet beszélik el, hanem mint eseményt. Aki pedig hallgatja, az nem szórakozást kíván, hanem felvilágosítást: szóval, vagy némán tette föl azt a kérdést, amire a monda a felelet. És nem szándékosan, a hallgatnivágyás céljával összeverődött közönség a monda hallgatója, hanem rendszerint egyes ember, aki véletlenül jut hozzá: véletlenül jut el a mondát éltető helyre, véletlenül jut eszébe feltennie a kérdést és véletlenül akad, aki a monda feleletét el tudja mondani.

Ha epikus hagyományról beszélünk és szóvátettük a hősmondát, akkor a név megtévesztő azonossága és a lényeg rokonsága miatt a népmondáról is kell beszélnünk. De csak futólag: ha a hagyományos epikumról van szó, a népmondáról nem lehet sokat

mondani. Benne az epikumnak csak csirája van meg: a népmonda puszta kis mag, amiből költői alkotás tudna elbeszélést kiterebélyesíteni. De maga a néphagyomány ezt nem tette meg.

Arról az epikus hagyományról kell inkább beszélnünk, amely valóban epikus költészet amellett, hogy ma is élő néphagyomány. És ha azt mondtuk, hogy a monda a múlt epikus megformázása, akkor azt kérdezhetjük, hogy minek az epikuma a mese? A kérdésre a közfelfogásból gyakran előbukkanó felelet a „fantasztikum" szóra hivatkoznék. És hivatkoznék a mese világának különös képére: arra, hogy nincsen benne semmi lehetetlenség, csodálatos és váratlan kalandokon, csodálatos átváltozásokon keresztül jut el a hős a csodás segítséggel, csodás ellenfelekkel küzdve a célig, amely maga is csodálatos és a valóság világában elképzelhetetlen. A lényeg a mese „fantasztikumában", hogy nincs határ ember és állat, élő és élettelen, élet és halál között. Csodás és váratlan jelenségek világa a mesevilág,[7] de ezek a jelenségek nem azok, amiket általában, különösen pedig amiket az irodalom területén fantasztikusnak szoktak nevezni. Erre az irodalmi fantasztikumra a vele egy tőből való *fantóm* szó világít rá: a fantasztikus regény („Gólem", „Alraune"), a fantasztikus novella (E. A. Poe, E. T. A. Hoffmann), a fantasztikus vers (Christian Morgenstern) borzalmas, visszataszító, hátborzongató fantómvilágba viszik az olvasójukat. A mese világa pedig nem a borzalom világa: ami borzalom van benne, az csak azért van, hogy a boldog vég, a nagyszerű kibontakozás, a hős nagy diadala csak annál fényesebben álljon a hallgató előtt. Ha a mese „fantasztikum", akkor csak bizonyos fajta fantasztikum. A mese világa a „korlátlan lehetőségek világa", de a korlátlan lehetőségek közül a mese alkotója mégis csak kiválogat valamit, a fantasztikum „korlátlan csapongását" egy irányba korlátozza.

Hogy ez a korlátozás hogyan történt, hogy mi a törvényszerűség benne, a feleletet már arra is megkaptuk. Jolles fogalmazta meg úgy a mese lényegét, hogy annak a világképe normatív világkép: hogy a mese nem úgy formázza meg a valóságot, ahogy van, hanem úgy, ahogy lennie kell.[8] De magyarázatnak ez még mindig nem elég. Nem mondja meg, hogy ez a vágy-világ miért éppen a mese epikus formáját vette fel és abban is hiányos, hogy a mese-alkotás egyetlen céljának a vágy-világ ábrázolását fogja fel. Ha ez így lenne, csak egy mese volna lehetséges: a *Cuccagna*, a *Schlaraffenland* meséje; a mese arról az országról, ahol a sült galambok röpdösnek és a sült malacok szaladgálnak, mindegyiknek a hátába szúrva a kés meg a villa, ahol a kerítések kolbászból vannak és a kútból bort lehet meríteni. Pedig ez nem csak hogy nem az egyetlen mese, hanem aránylag ritka is. A magyar nép egyáltalában nem ismeri a *Cuccagna* meséjét és minden okunk megvan arra a föltevésre, hogy

[7] L. A mese világa, Magyarságtudomány, 1, 19 kk.
[8] André Jolles, Einfache Formen, Halle, 1930, 239.

ez nem is igazi mese, hanem meseparódia, kifigurázása annak a mozzanatnak a mesében, amit Jolles is mint lényegeset emelt ki.

„Nem mese ez, gyermek", mondja az apa a Családi Körben. Rendre kell utasítania a fiút, mert a katona kalandjait mesének gondolja. A mesének, mint epikus hagyománynak, itt lehet a lényegét megtalálni. A mese kalandok sorozata; kaland nélkül mesét el sem tudnánk képzelni. A Családi Kör katonája saját kalandjait mondta el. És ha Jolles eredményét is figyelembe vesszük, ha figyelembe vesszük azt, hogy a mese, mint forma a vágy-világ megformázása, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mese lényegében saját kalandja annak, aki átéli: aki költötte, aki elmondja, aki hallgatja. Aki a mesét átéli, azonosítja magát a hősével, különben a vágy-világnak nem volna jelentősége, élmény-súlya számára. Hogy a mese epikus lényege nem csak kalandok, hanem egyéni kalandok összesége, az világosan kitűnik abból a könnyen megfigyelhető jelenségeiből is, hogy a mese mindig életrajz. Kezdődik a hős szüleinek bemutatásával, folytatódik születésével, majd kalandjaival és mindig a hős boldog házasságával zárul le. Tehát azon a ponton kezdődik, ahol a hős mint események és kalandok átélője érezteti létét és azon a ponton végződik, ahol befejeződik tevékeny és hányatott élete,[9] ahol a hős megszűnik kalandok hőse lenni, amikor beevez a kalandok után a biztos, kalandmentes boldogságot biztosító révbe.[10]

Ha ezt figyelembe vesszük, úgy érezzük, hogy a mese igazi elbeszélő formája az első személy és a jelenidő. Hogy a mese látszólagos történési ideje mégis a régmult, sőt hogy a mese kezdő formái mindig erősen hangsúlyozzák a régmúltban való történést, az nem egyéb, mint költői fogás. Valahogyan érzékeltetni kell azt, hogy a mese nem a való világban, hanem éppen a mese-világban történik, hogy a hallgató világa és a mese világa között, hiába van meg az élmény egysége, mégis hatalmas a távolság. Ennek a távolságnak a kifejezője a harmadik személy is, de ez már nem annyira áttörhetetlen szabály, mint a cselekménynek a régmúltba való helyezése. Előfordul az, hogy egyes meséket néha első személyben mondanak el. Sőt Finnországban jegyeztek fel már első személyben elmondott állatmeséket is.[11] Erősebb bizonyíték a mese első személyű szemlélete mellett már nem is lehetne lehetséges, mint az, hogy még ilyen abszurdum árán is megvalósította a mesemondó.

A mese a boldog véget érő kalandos élet epikuma. Ha a történelmet a múlt formájának és a mondát a történelem, a múlt epikumának neveztük, akkor a kalandot a jelen formájának kell neveznünk. Mondottuk már, hogy a vágy-világban élő mese hőse ter-

[9] Ludwig Felix Weber Märchen und Schwank, Diss. Kiel, 1904. 37 k.

[10] Paul Groth, Die ethische Haltung des deutschen Volksmärchens, Leipzig. 1930. 28 kk

[11] Antti Aarne, Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung, Hamina, 1913 (FFC 12). 34.

mészetesen a mese költője, elmondója vagy hallgatója maga. Önzetlenül, idegen ember számára, akivel nem azonosítja magát, a mese átélője nem fogja megteremteni a vágy-világot. A vágyak világképet alkotó ereje volt az a domináló képzet, ami körül irodalmi formává tömörült a kalandos élet átélésének hatalmas epikus lehetősége. A kaland megjelenési formája a jelenvalóság, a jelen; így a mese is az örök jelen költészete. Ezzel jár együtt, hogy a mese leginkább kifejezője az „örök emberinek" a maga legelsődlegesebb és legigénytelenebbül legszerénytelenebb vágyaiban. Igénytelenek ezek a vágyak, mert kevés dologra vonatkoznak: úgyszólván alig másra, mint materiális jólétre. Szerénytelenek pedig abban, hogy a teljesülésüket korlátlannak kívánják.

Ilyen elemekből jött létre az epikus néphagyomány egyik nagy képviselője, a mese. Az epikuma a jelen és az én epikuma: hőse az én, ideje a jelen, tartalma a kaland, formába kovácsolója pedig az egyéni boldogulás, az egyéni érvényesülés hatalmas vágya.

A jelen és a mult így megkapták a hagyományban epikai megformázásukat. De van még egy harmadik világ is, amelynek megvan a maga hagyományos epikája. A jelen és a múlt után a jövőre kellene gondolni. De a hagyomány is, az epika is idegenek a jövőtől: jövőre vonatkozó hagyomány, vagy jövőre vonatkozó epika lényegükben képtelenségek. Létezik ugyan jövőre vonatkozó epika: az utópia-regények; sőt létezik a jövőre vonatkozó hagyomány is: az eszkatológikus mitoszok. De ezek mégsem a jövő hagyományos epikai megformázásai. A jövőről szólnak, az igaz, de ami létrehozta őket, az nem a jövőtől való megragadottság. Nem a jövő élményéből tájálkoznak, hanem a jelenből és a múltból. Az utópiát a jelen élményei hozzák létre, aki utópiát ir, akár optimistát, mint Bellamy, akár pesszimistát, mint Madách falansztere, az a jelen elé akarja a tükröt tartani, a jelen konzekvenciáit vonja le. Az eszkatológikus mitoszok pedig a kozmogóniával vannak szerves összefüggésben. A vallásos világképek a világot a keletkezésében jobban és közvetlenebbül tudták mindig is megfogni, mint az elmúlásában és így az eszkatológiák is inkább azt fejezik ki, hogy a múltról mi a vallásos elképzelés, mint hogy a jövőről.

A hagyomány harmadik világa a jelen és a múlt mellett egy időtlen világ: a költészet világa. A meséről is lehetne ugyan mondani, hogy időtlen költészet, hiszen azt mondottuk róla, hogy az örök emberinek a megformázása, az örök jelené. De az az időtlenség, ami az igazi költészetben nyilatkozik meg, nem az örökkétartó jelen, hanem az időn felül való állás, a jelenvaló örökkévalóság: ami a jelenben is örök és ami nem változik az idővel.

A jelen formájának a kalandot, a múlt formájának a történelmet mondottuk. Az időn felül álló költészet formája, az, amiben megnyilatkozik és kézzelfoghatóvá válik: a probléma. A jelenben és a múltban, a mesében és a mondában nincs és nem lehet probléma. Ami megtörtént, vagy ami megtörténik, abban kérdés nincs,

legfeljebb az, hogy milyen állást kell elfoglalni vele szemben. De ez az állásfoglalás is utólagos a mesében és a mondában: a történelem és a kaland *fait accompli* elé állítja a szereplőjét és a hallgatóját. A kalandnál ez ugyan nem volna szükségszerű, hiszen elképzelhetünk olyan kalandot, amelynek a megoldása a hős iniciatívájától függ. Mégis: a mese hősének nincs iniciatívája, nem úgy, mint a kalandregény (pl. a detektív- vagy indián-regény) hősének. A mese hőse passzív, a kalandok történnek vele, az élet a mesében nem a mese átélőjének (a mese hősének, költőjének vagy hallgatójának — a három egy) egyéni munkája révén válik elviselhetővé, hanem a világ eszmei korrekciója által. Ez a hagyomány problémák nélküli világa: a meséé és mondáé. De van problémás világ is, ahol valóbb, valószerűbb dolgok formázódnak meg epikus hagyománnyá.

Furcsa, hogy éppen a költészet világa az, ami valóbb világ a hagyományos epikában, mint a mese világa. Mégis így van. A mese teljes irrealitás, a költészet teljes realitás: szigorú és következetes számolás a tényleges létezőkkel. Sőt nem csak számolás velük, hanem kiélezése is a teljes valószerűségnek. Az ember problémák elé állítódik. A mesében a hős passziv magtartással húzódik keresztül a problémákon: külső segítők, *deus ex machina* nem is engedik, hogy a problémákat észrevegye. A hősi mondában a probléma puszta erőpróba a hős számára, költői segédeszköz, amelyet a valóság bocsát rendelkezésére csak azért, hogy a hősnek hős volta — sikerében vagy bukásában — minél élesebben kidomborodjék. A való életben a problémák elé állított ember ezeket az eseteket legnagyobb részében megoldja — nem észrevétlenül, mint a mesében, nem is hős módjára, mint az eposzban, hanem kisebb-nagyobb kerülővel, kompromisszummal. De mindenesetre túljut a problémákon. A költészetben a problémák epikumában beleütközik a problémába és tönkremegy rajta.

Nem nehéz ráismerni, mi ez a problémák hagyományos epikája. Ugyanoda jutottunk el más úton, mint Greguss Ágost a ballada meghatározásában: a ballada tragikus voltához. De a Greguss-féle klasszikus meghatározás mégsem egészen helyes. Nem csak azért, mert vannak népballadák, amik nem tragikusak: csak a legközismertebbek közül idézem emlékeztetőnek a Szomszéd legény Gyurka és a Görög Ilona címen ismerteket. Hanem azért sem helyes a klasszikus meghatározás, mert nem a ballada saját lényegéből indul ki, hanem két műfaj: a tragédia és a líra keveredésének tartja. Távol legyen tőlünk, hogy a hibásnak felismert definició helyett újat akarjunk alkotni. Tudhatjuk nagyon jól, hogy eleven tudományok tárgyának definiciós kísérletei többet ártanak, mint használnak. Definiálás helyett mi csak magyarázni, interpretálni akarunk: azt akarjuk érzékeltetni, hogyan áll elő a ballada, mint epikus forma.

A magyarázatunk ez volt: a ballada annak az epikus megfor-

mázása, hogy az ember problémákkal kerül összeütközésbe. Ennélfogva nem csak abban különbözik az epikus hagyomány két másik műfajától, a mondától és a mesétől, hogy más a matériája, hanem abban is, ami különben a kiindulásunk is volt, hogy az epikus hagyományok közt csak a ballada az igazi költészet. Költészet pedig azért, mert nem a mult adottságaival foglalkozik, mint a monda, nem is a jelenével, mint a mese, nem abból indul ki, ami *megvan*, hanem az anyagát is maga alkotja meg. Nem csak akkora mértékben, mint a mese, amelynek kalandelemei szintén nem a való életből valók. A ballada abban önállóbb alkotás a mesénél, abban teljesen egyéni, hogy az anyaga nem tipusok és sablonok épülete, mint a meséé. A ballada problémái nem sablonok, mint ahogy az élet problémái sem azok. Ugyanaz a probléma kétszer nem fordulhat elő, mert hiszen a probléma egyik tényezője: az egyéniség, *akinek* a problémája, nem ismétlődhetik meg.

A balladára ebből az irányból is rá kellett világítanunk — de a rávilágítás talán elég is volt. Nem ismerjük még eléggé ahoz a magyar népballadát, hogy epikus lényegéből kiindulva merhessünk kimerítő fejtegetésekbe kezdeni. Ami a kérdésünk volt: hogy az epikus hagyományoknak mi az alapvető gondolati középpontja és mi a formávátömörülés létrehozó nézőpontja és felfogása — azt a balladára nézve is meg tudtuk találni: a ballada a *költészet* epikuma és formát a *probléma* középpontisága ad neki.

Az epikus hagyományok így szépen rendezett képbe álltak össze előttünk, de ez a kép nagyon tökéletlen lenne, ha ragaszkodni akarnánk rendezettségéhez. Nem lehet tagadni, hogy ezeken a körülrajzolt tiszta formákon kívül kevert formák is vannak: van ballada, amelynek hangulata a meséé, és van hősmonda, amelynek tartalma mesei, formája pedig balladai. Az ilyen keverékformák magyarázatához elég tudnunk, hogy a hagyományos epika birodalmai, ahogy mi körülhatároltuk őket, csak a tudományos munka kényszerű elvonásában határolhatók körül, hogy a valóságban ugyanannak a világnak, ugyanannak a kultúrának a jelenségei. Előfordulhatott, hogy az egyik világszemlélet, mondjuk a mondai, már kialakított anyagát átadta egy másik világszemléletnek, mondjuk a balladainak. Igy lehetséges az, hogy hősmondák, mint például a Szilágyi és Hajmási mondája, vagy a Nibelungokról szóló dán énekek balladai formájúak, majd lényegükben is balladák lettek. Szóltak eredetileg problémákról, amelyek elé a történelem világa állította a hősüket. A mult mozzanata lassankint mindinkább helyet adott a probléma mozzanatának, a multtól való megragadottság helyet adott a problémától való megragadottságnak — világos és könnyen áttekinthető az út a hősmondától a balladáig. De fordított is lehet a folyamat: ahol mesét látunk az eposzban megcsillani, ott arra gondolhatunk, hogy a mese ott volt már az eposz születésénél is, hogy az epikus költő világképébe magába csillant

bele néha-néha a mesei világlátás.[12]

Epikus hagyományokról beszéltünk. A hagyomány, akár a mult megformázása, akár a jelené, akár a költészet időtlen világáé: a multhoz tartozik, a multból származott hozzánk, előttünk a multat tárja fel. Előttünk tárja fel a multat: a mult megnyilatkozása a jelenben. A multé, de a jelenben él, összekapcsolója teremtő multnak és élő, újrateremtő jelennek.

Honti János

[12] V. ö. A mese történetéről, Debreceni Szemle, 1936.

Magyar Tudományos Akadémia
10291/1952 sz.

ÚJ KÖNYVEK

Az Akadémia

MAGYARSÁG ÉS NEMZETISÉG

címmel új, hasznos sorozatot indított. Első kötete:

Szabó István: Ugocsa megye c. monografiája.

Merényi Oszkár dr. gondozásában jelent meg Berzsenyi Dániel költői művei címmel Berzsenyi összes műveinek első kötete.

Megjelent a Magyar Szemle Kincsestár sorozatában *Ortutay Gyula:* Magyar népismeret c. munkája.

A

MAGYARSÁGTUDOMÁNY

könyvsorozatot indít. Első kötete Erdei Ferencnek, a kitünő szociológusnak a könyve: Magyar mezőváros (Makó társadalomrajza) lesz.

Előfizetési ára 2.50 P., bolti ára 3.40 P. Előfizetéseket elfogad a kiadóhivatal.

Uj szellemet hoz a magyar történettudományba *dr Belitzky János* lapja a

TÖRTÉNETIRÁS

Évente hatszor, több mint hatszáz oldal terjedelemben jelenik meg. Előfizetési díja évi 12 pengő, amely összeg két 6 pengős részletben is törleszthető.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, I., Márvány-utca 23.

Megalakult a Magyarságtudomány Barátainak Társasága

A tagok névsora a következő:

Badacsonyi Bazaltbánya Rt.
Dr. Bakay Lajos
Dr. Bakody Aurél
Balló Edéné
Borbély György
Dr. Brackfeld Olivér
Czakó Elemér
Csapói-Réz Margit
Dr. Csépay Károly
Dános Marcell
Demény Károly
Dr. Dohnányi Ernő
Dohnányi-Galafres Elza
Drasche-Lázár Alfréd
Dr. Egyed István
Elischer Ernő
Dr. Eperjesy Sándor
Dr. Ferenczy Géza
Dr. Fésűs Andor
Fischer Béla
Friedrich János
Gecső Sándorné
Görgey György
Hüttl Hümér
Dr. Imrédy Béla
Kánya Kálmán
Kissebesi és Korláti Kőbányák Rt.
Klinkó Dezső
Kollerich Pál és Fiai Rt.
Kolossváry Endre
Kozma György
Kozma Miklósné
Láng József
Lázár László
Löffler László
Báró Láng Boldizsár
M. kir. Külügymin. Sajtóoszt.
Margitay József
Nelky Jenő
Neuhold Kornél
Ottlik György
Papp Viktor
Dr. Parassin József
Vitéz Pesthy-Müller József
Pécskői Bazaltbánya Rt.
Dr. Preszly Elemér
Dr. Puky Árpád
Dr. Rácz Mihály
Reményi-Schneller Lajos
II. sz. Sebészeti Klinika
Sidló Ferenc
Vitéz Somogyi Béla
Dr. Stühmer Frigyes
Dr. Szabolcska Mihály
Sztranyavszky Sándor
Tahy László
Dr. Taubinger Zoltán
Thaly Zsigmond
vitéz dr. Thuranszky László
Dr. Tihamér Lajos
Tormay Cecil
Dr. Ugron Gábor
Dr. Vajda Ödön
Dr. Vass Elek
Báró Vay László
Vásárhelyi András
Vezsenyi Jenő
Dr. Wünscher Frigyes
Zalahalápi Bazaltkőbánya Rt.
Zimmer Ferenc

Kérjük mindazokat, akik komoly barátai törekvéseinknek, hogy e Társaság tagjai közé lépjenek.
Jelentkezni lehet a Magyarságtudomány kiadóhivatala révén, Kecskemét, Postafiók 146, vagy a Szerkesztőnél, Budapest, Rádió Rt.

Évi tagsági díj 10 pengő.

A SZINPAD

Színháztudományi szemle

Megjelenik kéthavonta — Évi előfizetés 12 pengő

Szerkeszti: Hont Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, II., Kandó Kálmán-utca 6

APOLLO

Szerkeszti: GÁL ISTVÁN

1937. évi előfizetés 6 pengő

Szerkesztőség: Budapest, XIV., Hungária-középkörút 129

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY TANULMÁNYAI:

I. *A mese világa. Ortutay Gyula: Rétközi mese. (Buday György fametszetével.)*
Honti János: A mese világa.

II. *Waldapfel Imre: Gyöngyösi István.*

III. *Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása.*

IV. *Kerecsényi Dezső: Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550.)*

V. *Dercsényi Dezső: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei*

AKADÉMIAI KÖNYVTÁR